

ItK 5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1990

A TARTALOMBÓL

Klanczay Tibor: Egyetem Magyarországon Mátyás korában

Hopp Lajos: Egy keresztény fejedelem Fohászai

Korompay H. János: A népköltészet szerepe Erdélyi János irodalomkritikájának első korszakában

Szemle

Winkler-kódex 1506 (Madas Edit)

Medicusi és borbélyi mesterségek (Varga Imre)

Andrea Seidler — Wolfram Seidler: Das Zeitschriftwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809 (Tarnai Andor)

Les Lumières en Pologne et en Hongrie (Ferenczi László)

Jósika Miklós: „Idegen, de szabad hazában” (Mezei Márta)

Venezia, Italia e Ungheria tra decadentismo e avanguardia (Madarász Imre)

Stanislav Šmatlák: Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť (Balogh Magdolna)

Bán Imre 1905–1990 (*Tarnai Andor*)

Tolnai Gábor 1910–1990 (*Kovács Sándor Iván*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1990. XCIV. évfolyam 5-6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

Klaniczay Tibor: Egyetem Magyarországon Mátyás korában 575

Hopp Lajos: Egy keresztény fejedelem Fohásza 613

Korompay H. János: A népköltészet szerepe Erdélyi János irodalomkritikájának első korszakában 629

Műértelmezés

Fried István: A könnyelműek 648

Bókay Antal: József Attila: Az a szép, régi asszony 656

Textológia

Schramkó Péter: A „Csepreg városának 1621. esztendőben lett veszedelméről való ének” újabb variánsa 669

Szabó G. Zoltán: Egy ismeretlen Kölcsey-vers és egy versváltozat 672

Schweitzer Pál: Vitázó megjegyzések Ady Endre összes versei kritikai kiadásának második kötetéhez 674

Műhely

Jankovits László: A Heliasok mítosza Janus Pannonius költészetében 686

Farkasdy Dezső: A Károlyi-biblia keletkezéséhez 700

Kovács Sándor Iván: Kutattam Árkádiában én is... 711

Bencze Lóránt: Egy nemzeti bibliafordításról Versegly olvasása közben 723

Kádár Judit: I. A. Fessler hatása Julia Pardoe „magyar-ság-képére” 730

Adattár

Csonka Ferenc: Ismeretlen vers Hunyadi Mátyásról 744

Gömöri György: Pázmány Péter ismeretlen levele I. Rákóczi Györgyhez 746

Szemle

Winkler-kódex 1506 (Madas Edit) 751

Medicusi és borbélyi mesterségek (Varga Imre) 753

Les Lumières en Pologne et en Hongrie (Ferenczi László) 756

Andrea Seidler — Wolfram Seidler: Das Zeitschriftwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809 (Tarnai Andor) 759

Jósika Miklós: „Idegen, de szabad hazában” (Mezei Márta) 761

Venezia, Italia e Ungheria tra decadentismo e avanguardia (Madarász Imre) 764

Stanislav Šmatlák: Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť (Balogh Magdolna) 766

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11-13.

EGYETEM MAGYARORSZÁGON MÁTYÁS KORÁBAN

Mátyás korának kulturális teljesítményére elsősorban a sok nagy eredmény, a budai és visegrádi palota, a Corvina-könyvtár, a Budára sereglett humanisták tevékenysége, az ideáramló vagy itt készült reneszánsz műalkotások sokasága a jellemző. De voltak sajnos kudarcok is: bár Budán igen hamar, sok más országot megelőzve nyomda működött, a könyvnyomtatás mégsem tudott meggyökerezni a következő század derekéig és bár Mátyásnak — illetve humanista munkatársainak — az egyik első kulturális kezdeményezése a pozsonyi egyetem alapítása volt, a nagy király halálakor mégsem működött universitas az országban, s még 150 évig kellett várni az első, ma is fennálló egyetem megszületésére.

A könyvnyomtatás meghonosodásának a sikertelenségére a szakirodalom elégséges magyarázatot talált már, az egyetemalapítás kudarcát illetően azonban még ma sem látunk tisztán, csupán feltevésekre vagyunk utalva. Nehéz is bármi bizonyosat mondani, amíg oly kevés forrással rendelkezünk, amíg ismereteink a legalapvetőbb kérdésekben is felette hézagosak.¹ Szerencsére az elmúlt negyedszázadban valamelyest javult a helyzet, főként Vendelín Jankovič, Isnard W. Frank, Karol Rebro, Domonkos László, Gábor Asztrik és Csapodi Csaba jóvoltából.²

Vitéz, vagy Mátyás egyeteme?

Janus Pannonius 1465. május 19-én nyújtotta át II. Pál pápának Mátyás supplicációját, melyben Magyarország valamely városában egyetem létesítésének engedélyezését kérte. A pápa még aznap ráírta a kérvényre beleegyező döntését — fiat ut petitur — s kiállította az alapítást engedélyező bullát. Ezt azonban a szentszéki adminisztráció nem a kérvényező királynak, hanem az esztergomi érseknek és a pécsi püspöknek címezte, őket hatalmazva fel az új egyetem megszervezésére a király által kijelölt helyen.³ Ez a kettősség némi fejtörést okozott a kutatóknak, nem értvén, hogy

¹ A mindmáig legteljesebb összefoglalás: CSÁSZÁR Mihály, *Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Oklevéltárral*. Pozsony 1914.

² Vö. Vendelín JANKOVIČ, *O budovách Academie Istropolitany*. In *Monumentorum tutela, Ochrana pamiatok*. Bratislava I 1966. 47–61; Isnard W. FRANK, *Das Gutachten eines Wiener Dominikaners für die Universität Preßburg aus dem Jahre 1467*. In *Zeitschrift für Ostforschung*, XVI 1967. 418–439; Vendelín JANKOVIČ, *O budovách Academie Istropolitany*. In *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15.–16. storočí*. Szerk. L'udovit HOLOTÍK, Antun VANTUCH, Bratislava 1967. 94–99; Karol REBRO, *Istropolitana a Bologna, uo.*, 5–24; Uő., *K dejinám Academie Istropolitany*. In *Slovenská Archivistika*, II 1967. 3–28; Leslie S. DOMONKOS, *The Origins of the University of Pozsony*. In *The New Review, a Journal of East-European History* IX 1969. 270–289; Asztrik L. GABRIEL, *The Mediaeval Universities of Pécs and Pozsony*. Frankfurt am Main 1969; Csaba CSAPODI, *Ein erhalten gebliebenes Buch der „Academia Istropolitana“*. In *Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum*. Szerk. Pirooska DEZSÉNYI SZEMZŐ, László MEZEY, Bp. 1976. 45–48.

³ Mindkét irat közölve: CSÁSZÁR, i. m. 101–104.

végül is Vitéz János (együtt Janus Pannoniusszal?) vagy Mátyás volt-e a kezdeményező és melyik játszotta a döntő szerepet a pozsonyi egyetem alapítása során. Pedig egyáltalán nem volt szokatlan az a gyakorlat, hogy a király nevében beadott kérvényre a Szentszék a választ az illetékes egyházi tisztségviselőnek adta meg, őt tekintve az ügy igazi kezdeményezőjének s tőle várva az intézkedések megtételét. Ilyesmire számos példát idézhetünk. Magának a pozsonyi egyetemnek a történetéből is ismerünk hasonló eseteket: 1467-ben Mátyás nevében készült az egyetemen tanító egyházi személyek dispensációja érdekében írt supplicatio, vagyis annak kérése, hogy az előbbieknél pozsonyi tartózkodásuk, s ottani munkásságuk idején is megtarthassák eredeti beneficiumuk jövedelmét.⁴ Bár ez esetben csak a pápának a kérvényre írt, 1467. július 22-én kelt beleegyező határozatát ismerjük, a válaszlevelet nem, egészen biztos, hogy azt nem a királynak, hanem csak az érseknek címezhatték. Miként az 1469. január 31-én, a pozsonyi klarisszák helyébe domonkos szerzetesek telepítése ügyében, Mátyás nevében írt beadványra szintén az esztergomi érsek kapta meg a beleegyező választ.⁵ Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen mindegyik esetben az egyház belső ügyeit érintő kérdésről volt szó. Miként akkor is, midőn Kárai László óbudai prépostnak 1471. január 15-én II. Pál Mátyás király supplicációjára engedélyezi, hogy lerombolja a prépostság régi templomának a falait, melyek az újnak a külsejét elcsúfítják.⁶ Nyilvánvaló, hogy az ilyen és ehhez hasonló esetekben mindig az érdekelt egyházi személy a kezdeményező. Nincs semmi meglepő abban, hogy a prímási széket 1465 februárjában frissen elfoglaló Vitéz János egyik első lépése volt az egyetem nélküli ország számára universitasról gondoskodni. Ez nyilván a király tudtával és helyeslésével történt, de a gondolat inkább a nagy tapasztalatú és a művelődés ügyét évtizedek óta előmozdító érsektől származhat, mint a 22 éves, s eddig elsősorban katonai kérdésekkel elfoglalt uralkodótól.

De ha nem is Mátyás volt a kezdeményező, s ha a pápai bulla az érseket bízta is meg az egyetem szervezésével, az új intézmény helyének kijelölését kifejezetten a király hatáskörébe utalta. Korábban ez nem volt szokásos, a pápák mindig egy adott helyen, városban létesítendő egyetemhez adták hozzájárulásukat. A XV. század második felében azonban már nem egyedülálló, hogy nem egy város, hanem egy ország kap egyetemet. Tíz évvel a magyarországi egyetem alapítólevele után, 1475-ben IV. Sixtus pápa például I. Keresztély dán király kérésére a lundi érseket hatalmazta fel arra, hogy studium generalét létesítsen bármely a király által választott helyen, aki azután 1478-ban a főváros, Koppenhága mellett döntött.⁷ Ebben a pozsonyival teljesen analóg helyzetben tehát az egyetemszervezés szintén az egyházi tisztségviselő feladata, míg a hely kiválasztása az országos érdekeket legjobban mérlegelni hivatott uralkodó joga. Vagyis mindkét esetben az egyháznak alárendelt, de országos érdekeket szolgáló, nem eleve helyhez kötött, „nemzeti” intézményről volt szó.

⁴ Közölve: REBRO, *K dejinám...* 22.

⁵ Közölve uo. 22–25.

⁶ BALOGH Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*. Bp. 1966. I, 275.

⁷ Astrik L. GABRIEL, *Universities*. In *Dictionary of the Middle Ages*, szerk. Joseph R. STRAYER, New York XII, 290. Az alapító bulla közölve: Henning MATZEN, *Universitets Retshistorie 1479–1879*. Kjøbenhavn 1879. App. 1–2.

Kérdés, hogy az Universitas Istropolitana, vagy Istropolitana⁸ esetében az egyházi és világi hatalom között egyetértés volt-e az egyetem székhelyének kijelölésekor. Többen feltételezték, hogy Pozsony választása az érsek akarata ellenére történt, mert ő eredetileg Esztergomban szerette volna az új intézményt létrehozni.⁹ Bár ennek lehetőségét nem lehet kizárni, e feltételezést semmiféle adat sem támogatja. Miként azt sem, hogy Mátyás eredetileg fővárosát óhajtotta volna az egyetem székhelyéül, de mivel ez a veszprémi püspökség területén feküdt, az egyetem megszervezésére viszont az esztergomi érsek kapott felhatalmazást, Pozsony végül kompromisszum eredménye lett.¹⁰ Lehet, hogy az ország nyugati szélén lévő metropolis kiválasztásakor a királynak politikai céljai lehettek, netán a cseh husziták ellen éppen érlelődő fellépéséhez amolyan ideológiai bázisnak szánta.¹¹ Ha ez a szempont is szerepet játszott, ezzel Vitéz is egyetérthetett, hiszen a cseh kérdésben ekkor még semmiféle nézeteltérést sem fedezhetünk fel Mátyás valamint az érsek és Janus Pannonius felfogása között. Pozsony választását azért is igyekezett a kutatás valamiféle kényszer-megoldásként értelmezni, mert úgy vélte, hogy az immár száz éves, sikerekben gazdag bécsi egyetem közelsége eleve előnytelené teszi helyzetét, konkurrenciájával bénítólag hathat az ifjú intézményre. Egy negyed százada publikált forrás azonban éppen ennek ellenkezőjéről győz meg bennünket és kétségtelenné teszi, hogy a pozsonyi alapítás Vitéz János szándékaival egybehangzóan történt, sőt talán éppen ő sugallta a királynak a város kijelölését.

Ennek a forrásnak, a pozsonyi egyetemre vonatkozó kútforrások között vitán felül az egyik, ha nem a legjelentősebbnek az ismeretét Isnard W. Frank osztrák domonkos kutatónak köszönhetjük, aki azt — egy az új ismereteket hasznosító kiváló tanulmány kíséretében — 1967-ben közreadta.¹² Mivel ezt a publikációt eddig sem a magyarországi, sem a szlovákiai kutatás nem hasznosította, szükséges röviden ismertetni miről van szó. Három iratról: Leonhard Huntpeichlernek, a bécsi domonkos rendház egyik prominens tagjának, a bécsi egyetem teológia-professzorának 1467. július 6-án Vitéz

⁸ A közkeletűvé vált „Academia Istropolitana” elnevezés helyett szándékosan az egykorú forrásokban szereplő névváltozatokat használok. A pozsonyi egyetem fennállása alatt hívták azt universitasnak, studium generalénak, universale gymnasiumnak, de sohasem academiának. Ez utóbbi terminus ekkor kizárólag humanista tudós társaságot jelentett, s csak később kezdték oktatási intézményre is vonatkoztatni. Legkorábban egy 1490 körül Itáliában kelt írásban, Virunius Ponticusnak Taddeo Ugolettohoz intézett levelében fordul elő az „academia” nevezet a pozsonyi egyetemmel kapcsolatban. (Közlve: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Kiad. Eugenius ÁBEL, Stephanus HEGEDŰS, Bp. 1903. 500–501.) Hazai forrásban pedig legkorábban 1544-ből adatolható: amikor Ujlaky Ferenc pozsonyi prépost a volt egyetemi ingatlanok tulajdonjoga ügyében Pozsony városához intézett beadványában így utal az egykori intézményre: „universale studium, quod vulgo achademiám appellitant”. (Közlve: CSÁSZÁR, i. m. 133–135.) Az „Academia Istropolitana” összetétel, tudtommal, az egyetem első monográfusának, Xystus SCHIER-nak a könyvében jelenik meg először: *Memoria Academiae Istropolitanae seu Posoniensis*. Wien 1774. Az elnevezés kérdéséhez vö. CSÁSZÁR, i. m. 23–25; Vendelín JANKOVIČ, *Vznik a účinkovanie prvej Bratislavskej Univerzity — Academia Istropolitana*. In *Historický Časopis*, XII 1964. 548.

⁹ Pl. SCHIER, i. m. 10–13; BARANKAY Lajos, *A magyar reneszánszkor felsőoktatása*. In Pannónia, VII 1941–1942. 324; Peter RATKOŠ, *Vzt'ah Jána zo Sredny a Juraja Schönerberga k univerzite Istropolitana*. In *Humanizmus a reneszancia...* 2. j.-ben i. m. 66–87. Ezt a felfogást képviseltem korábban magam is: KLANICZAY Tibor, *Egyetem és politika a magyar középkorban*. In *Uő., Pallas magyar ivadéka*. Bp. 1985. 71.

¹⁰ Pl. FÉLEGYHÁZY József, *Jubiláris emlékezés Mátyás király pozsonyi egyeteméről*. In *Vig.*, XXXII 1966. 7–17; KLANICZAY, i. m. 71.

¹¹ Vö. KLANICZAY, i. m. 71.

¹² FRANK, 2. j.-ben i. m.

Jánoshoz írt leveléről; az e levélhez csatolt, 13 articulusból álló szakvéleményről a pozsonyi egyetem ügyében; valamint Huntpichlernek és Jacobus Fabri de Stubach bécsi domonkos priornak Vitéz Jánoshoz 1467. augusztus 1-jén írt leveléről.¹³

Leonhard Huntpichler de Valle Brixienensis nem ismeretlen a magyar egyház, illetve a magyar domonkos rend történetében. A XV. század eleje óta időszerű volt Magyarországon a domonkos rend reformja, az observantia bevezetése. Olyan kiváló személyiség próbálta ezt elérni, mint Giovanni de Dominicis, a korai itáliai humanisták nagy ellenfele, aki 1419-ben Budán halt meg, anélkül, hogy célját elérhette volna. Annyira csalódott volt, hogy kívánságára nem rendtársainál, hanem a budaszentlőrinci pálos kolostorban temették el.¹⁴ Hosszú szünet után, az 1450-es évek elején Hunyadi János és Vitéz János kezdeményezték ismét a magyar domonkos rend reformját, s ennek érdekében 1452-ben arra kérték a pápát, hogy küldjön külföldről megfelelő frátert vikáriusként Magyarországra az observantia bevezetésére. Az ezt követő hosszas levelezés során már kifejezetten az akkor már nagy tekintélyű bécsi obszerváns Leonhard Huntpichler kiküldését kérték, aki 1454-ben végre meg is kapta a megbízást, s 1457-ig működött eredményesen Magyarországon. Először a kassai domonkos rendházat reformálta, s itt írta *Tractatus de communione sub utraque specie* c. művét is, amire a kassai polgárok, valamint Szécsy Dénes érsek ösztönözték. A Magyarországon jelentős érdemeket szerzett osztrák domonkos ezután Bécsben folytatta tovább munkásságát, teológiát tanítva az egyetemen és többször viselve a teológiai fakultás dékáni tisztét.¹⁵ Hozzá, mint régi ismerősehez fordult 1467. július elején tanácsért Vitéz János. Amennyiben Pozsony választását a huszitizmus elleni harc is motiválta, Vitéz lépése még inkább érthető, hiszen Huntpichler, mint Magyarországon írt *Tractatus*-a is mutatja, szakértő volt ebben a kérdésben.

Vitéz levelét nem ismerjük, csak a bécsi domonkos választát. Ebből kiderül, hogy Vitéz, a születőben lévő egyetem cancellarius supremusa, az alkancellárt, Georg Schönborg pozsonyi prépostot (Georgius prepositus Histriopolensis alias Posoniensis) 12 arany forint ajándék-alamizsna kíséretében Bécsbe küldte, hogy tanácsot kérjen Huntpichlertől az egyetem-szervezés különböző kérdéseiben. E kérdések egyike lehetett, hogy vajon szerencsés volt-e Pozsonyt kiszemelni, ugyanis az 1467. július 6-i levélhez csatolt articulusok közül az 5. éppen ezzel foglalkozik. Kiderül ebből, hogy a bécsi professzor messzemenően helyesli Pozsony kiválasztását, mivel ez könnyen megközelíthető számos környező országból, és lehetővé teszi, hogy a magyarokon kívül a „nobilis ac vetustissima natio slavonica” tagjai is profitáljanak belőle. (A natio slavonica magasztaló emlegetése valószínűleg gesztus Vitéz felé, akinek szlávön származását ismerték és számontartották.) Huntpichler nem lát veszélyt Bécs számára a közeli új egyetem részéről, s nyilván Vitéz sem félt a nagy tekintélyű régi universitas szomszédságától. Ellenkezőleg üdvösnek tartják a közelséget, különösen Pozsony számára, melyet az osztrák domonkos a bécsi egyetem „soror”-jának nevez. Nyilvánvaló tehát, hogy az egyetem pozsonyi alapítása nemhogy ellenére volt Vitéznek, hanem inkább az ő szándékai szerint való, mert így számíthatott a közeli Bécs hathatós segítségére. Ezt azok a régóta ismert adatok is tanúsítják, melyekből tudjuk, hogy 1467 és 1471 között több ízben a testvér universitashoz fordult tanárok átengedése érdekében. És feltehetően nem csak egyszer fordult elő, hogy egy pozsonyi professzor

¹³ Az iratok közölve: uo. 434–438.

¹⁴ HARSÁNYI András, *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen 1938. 34.

¹⁵ HARSÁNYI, i. m. 39–58; Isnard W. FRANK, O. P., *Leonhard Huntpichler O. P. (†1478), Theologieprofessor und Ordensreformer in Wien*. In Archivum Fratrum Praedicatorum, XXXVI 1966. 313–388. Huntpichler magyar barátságára jellemző, hogy élete végéig, már mint nagytekné-lyű professzor felvettette magát a bécsi egyetem magyar nemzetének tagjai sorába.

könyvet kért kölcsön a bécsi egyetemtől, miként azt 1470-ben az onnan meghívott Nicolaus Schricker de Hittendorf tette.¹⁶

A Huntepichlerrel való levelezés tehát egyértelműen az érsek döntő szerepét mutatja az egyetem szervezésében. Ezt támasztja alá az események kronológiája is. A leendő professzorok egy része, Joannes Regiomontanus, Martinus Bylica de Ilkusz, Johannes Gattus, és a rejtélyes Petrus magister 1467 tavaszán Vitéz esztergomi udvarában gyülekeztek.¹⁷ Nem azért, mintha szó lenne az esetleges esztergomi alapításról, Pozsony kijelölése ugyanis ekkorra már megtörtént, sőt az széles körben ismertté is vált. Erről tanúskodik az az eddig ismeretlen s e tanulmány függelékében közölt forrás, melyből kiderül, hogy az egyetem egyik leendő diákja, ifj. Kállay Lőkös János már május 30-án Pozsonyba érkezett, hogy tanulmányait ott majd időben megkezdhesse. Június 20-án Regiomontanus és Ilkusz közreműködésével elkészült az esztergomi katedrális tornyában az új egyetem horoszkópja, amit az egyetem megalakulása szimbolikus aktusának tekinthetünk.¹⁸ Július elején küldi Vitéz Bécsbe tanácsért és segítségért Schönberg alkancellárt, aki a pozsonyi városi számadások szerint nem egyedül, hanem bizonyos „toktores” kíséretében ment a testvérvárosba, s velük együtt érkezett július 7-én vissza.¹⁹ (Ezek a doktorok talán a leendő professzorok másik, már Pozsonyban lévő csoportját alkották?) Július 18-án értesíti Pozsony városát, hogy elküldi az egyetemen majd tanítani hivatott (eddig nála tartózkodó) „doktorokat” s kéri azok illő fogadtatását. Ez meg is történik július 20-án tyúkok, halak, zsemle, barack, dinnye, bor, sör és gyümölcsbor feláldozásával.²⁰ Időközben sor került Mátyás nevében, de nyilván Vitéz részéről a tanárok dispensációjának a kérvényezésére, melyre július 22-én a pápa megadta az engedélyt.²¹ Huntepichler augusztus 1-jén Vitézhez írt második

¹⁶ Lásd a bécsi egyetem artes és teológiai fakultásainak jegyzőkönyveit: CSÁSZÁR, i. m. 58–60, 114–117; FRANK, 2. j.-ben i. m. 430–433. Frank közlése szerint a teológiai kar jegyzőkönyvében, Vitéz egy 1471. évi kérésével kapcsolatban, az „in academia Histropolitana” fordulat szerepel (i. m. 432), ami ellentmondani látszik a 8. j.-ben mondottakkal. Császár közzétételében azonban ugyanezen a helyen „in universitate Histropolitana” áll (i. m. 116), s így valószínű, hogy Frank részéről elírás történt.

¹⁷ Tibor KARDOS, *Il simposio di Esztergom*. In Uő., *Studi e ricerche italo-ungheresi*. I, Debrecen 1967. 63–80 (Studia Romanica, III); Zoltán NAGY, *Ricerche cosmologiche nella corte umanistica di Giovanni Vitéz*. In *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*. Szerk. Tibor KLANICZAY, Bp. 1975. 78–84 („Studia Humanitatis”, 2); Tibor KLANICZAY, *Das Contubernium des Johannes Vitéz, Die erste ungarische „Academie”*. In *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. Szerk. Kálmán BENDA és mások, München 1988. 241.

¹⁸ A horoszkóp a Corvina-könyvtár egyik latin Ptolemaios-kódexének utolsó lapján található. A kódex, mely Georgius Trapezuntius fordításában az *Almagest*-t tartalmazza, eredetileg Vitéz Jánosé volt, s talán Regiomontanus maga rajzolta be a horoszkópot. Ezen a június 5-i dátum áll, de ezt már SCHIER, 8. j.-ben i. m. 11. korrigálta. Vö. NAGY, i. m. 80–81; Csaba CSAPODI, *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. 558. sz. („Studia Humanitatis”, 1); *Schallaburg '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn*. Szerk. Tibor KLANICZAY, Gyöngyi TÖRÖK, Wien 1982. 269. sz.; Klára CSAPODI-GÁRDONYI, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp. 1984. 86. sz. („Studia Humanitatis”, 6). FRANK, 2. j.-ben i. m. 419. ezt az ünnepélyes aktust tévesen 1467. március 7-ére keltezi, félreértve Császár közlését, aki i. m. 16. azt írja, hogy a horoszkóp egy 1467. március 7-én befejezett Plinius-kódex végén található. Az már a tévedések vígjátékához tartozik, hogy Schier, akire Császár itt hivatkozik, helyesen egy Ptolemaios-kódexről szól, de másolásának befejezését nem március 7-re, hanem a bejegyzésnek megfelelően 17-re keltezi.

¹⁹ CSÁSZÁR, i. m. 104–106, FRANK, 2. j.-ben i. m. 434–435.

²⁰ CSÁSZÁR, i. m. 105–106.

²¹ REBRO, *K dejinám...* 2. j.-ben i. m. 22.

leveléből tudjuk, hogy az előző hó 29-én, az új egyetem képviselőjében Bécsbe érkezett Giovanni Gatti (Johannes Gattus) másnap ott az egyetem doktori, magisterei és diákjai jelenlétében „solemnis disputatio”-t tartott, nagy sikerrel, az Universitas Histropolensis tanárainak magas tudományos színvonalát demonstrálva.²²

Ekkor talán már maga a főkancellár is Pozsonyban tartózkodott, hogy létesítménye születésénél bábáskodjék. A Kállay Lőkös János tanulmányaival kapcsolatos, később részletesen ismertetett iratból mindenesetre kitűnik, hogy őt valamikor a nyár folyamán személyesen fogadta az érsek a pozsonyi Óvárban és atyai gondoskodással még ruházkodására vonatkozóan is adott útmutatást mentorának. Nyilván ugyanígy járt el Vitéz az egyetemre érkező többi előkelő ifjú esetében is. Közben lázas igyekezettel folynak az egyetem épületein a különböző átalakítási, tatarozási, berendezési munkálatok, amint arról a városi számadáskönyvek augusztus 4. és szeptember 16. közötti adatai tanúskodnak.²³

A király ezalatt mással volt elfoglalva: augusztus 19-én indult az erdélyi lázadás leverésére, majd novemberben Nagy István moldvai vajda ellen indított sikertelen hadjáratot. Nem meglepő tehát, ha a kortársak az Universitas Histropolensist Vitéz János művének tekintették. Hunteichler a Vitézhez írt második levelében az egyetemet „filia vestra”-ként emlegeti; a bécsi egyetem teológiai fakultásának jegyzőkönyvében pedig mint „sua universitas”-t említik.²⁴ A jól informált Vespasiano da Bisticci Vitéz Jánosról írt rövid életrajzában szintén azt írja, hogy ő alapított egyetemet Magyarországon, nem kímélve költséget, hogy Itáliából tudós férfiakat hozasson előadókul.²⁵ Ismeretes az is, hogy az egyetem egyik épületének, a bursa, azaz kollégium céljára szolgáló Gmaintháznak a felét Vitéz vásárolta 600 aranyfontért az új intézmény céljaira (a másik fele királyi tulajdon volt, azt Mátyás bocsátotta rendelkezésre).²⁶ Végül, amennyiben beigazolódna Soltész Zoltánné és Borsa Gedeon merész hipotézise, mely szerint a Hess-nyomda is Vitéz kezdeményezésének köszönheti létét, aki azt többek között az új egyetem könyvekkel való ellátása miatt tartotta fontosnak,²⁷ akkor még inkább nyilvánvaló, hogy a pozsonyi egyetem elsősorban az érsekkancellár műve, aki azt személyes ügyének tekintette és mindent megtett felvirágoztatásáért.

Mindez nem azt jelenti, mintha a király közömbös lett volna iránta, sőt épületek átengedésével a maga részéről is támogatta, csak éppen az elsősorban a humanista érsek ügye volt. Az ő gondja volt a professzorok meghívása, s talán egy részüknek a fizetése is, míg Mátyás inkább elvonta olykor a tanárokat az egyetemtől. Regiomontanus többször is udvarába hívta, 1468. július 25-én pedig Uherske Hradiště melletti táborából szólította fel a pozsonyi városi tanácsot, hogy azonnal küldje hozzá „magister Martinus astronomus”-t, azaz Martinus Ilkuszt, valamint Galeotto Marziot, aki talán szintén előadott ekkortájt az egyetemen.²⁸ Egyetlen esetben tudunk Mátyás közreműködéséről neves professzor Magyarországra hívásában: 1471. április 9-én

²² FRANK, 2. j.-ben i. m. 438. Frank tévesen Johannes Wattennek olvasta a Vitéz által Bécsbe küldött teológus nevét. Az eredeti kéziratban azonban kétséget kizáróan a Gatt névalak áll. (Biblioteca Vaticana, Cod. Ottob. Lat. 689, f. 131 v.)

²³ CSÁSZÁR, i. m. 107–108.

²⁴ FRANK, 2. j.-ben i. m. 437, 432.

²⁵ VESPASIANO da Bisticci, *Le vite*. Kiad. Aulo GRECO, Firenze 1970. I, 322. Megjegyzendő, hogy Vespasiano tévesen Budát ír Pozsony helyett Vitéz egyetemalapításának színtereként.

²⁶ CSÁSZÁR, i. m. 72–73.

²⁷ SOLTÉSZ Zoltánné, *Utószó*. In BASILIUS Magnus, *A költők olvasásáról*; XENOPHON, *Socrates védőbeszéde*. Bp. 1978. 129–135; BORSA Gedeon, *A hazai könyvnyomtatás megalapítása*. MKsz, CV 1989. 338–354.

²⁸ A levél közölve: CSÁSZÁR, i. m. 109–110.

ő kéri a firenzei Signoriát, hogy engedjék át számára a tudós görög Argyropulost.²⁹ Hogy őt a pozsonyi egyetem tanárává akarta-e meghívni, vagy valami más feladatra, azt pontosan nem tudhatjuk. De ha az egyetemről van szó, ami a legvalószínűbb, akkor e mögött is Vitéz kezét kell feltételeznünk. Erre később még visszatérünk.

Mátyás szerepének hangsúlyozására azt is felhozták, hogy ő nevezte ki Vitézt az egyetem kancellárjává; ez azonban, mint Karol Rebro kimutatta, tévedés. Az egyetemnek a bolognai mintára történő szervezése, amit a pápai alapítólevél előírt, többek között azt jelentette, hogy az egyetem alá van vetve a helyileg illetékes egyházi hatóság jurisdictiójának, s annak a feje automatikusan az egyetem kancellárja. Vitézt tehát nem kellett kinevezni, a kancellárság eleve őt illette, mivel Pozsony az esztergomi egyházmegyéhez tartozott.³⁰ Bármennyire Mátyás nevében íródott tehát a pápához intézett supplicatio, s volt az ő joga az egyetem helyének megállapítása, s bármennyire írta is Vitéz lojálisan 1467. július 18-i levelében a pozsonyi tanácshoz, hogy az új studium generale „ex concessione sedis apostolice et voluntate serenissimi domini nostri regis” létesült,³¹ az Universitas Istropolitanát az első magyar humanista alkotásának, utolsó nagy kulturális tetteinek kell minősítenünk.³²

Így gondolta ezt ő maga is. Néhány hónappal halála előtt, teljes politikai bukása után úgy érezhette, hogy egyetemének a napjai meg vannak számlálva. Csak ezzel magyarázhatjuk, hogy 1472. április 30-án a Gmaitl-ház általa vásárolt és az egyetem rendelkezésére bocsátott felét őt nemes familiárisának elajándékozta.³³ A derék Gregorius, Georgius, Paulus, Nicolaus és Fabianus ugyan sohasem jutott a ház birtokába, s az egyetem is tovább vegetált még néhány évig, de ez nem változtat azon, hogy Vitéz János saját művének tekintette, s bukása után nem látott reményt fennmaradására. Igaza is volt.

Tanárok

Mint általában a középkori egyetemek esetében, a kutatás egyik legfőbb törekvése a pozsonyinál is az egykori studium generale mennél több tanáranak és diákjának a megismerése, azonosítása volt. Hiszen ennek alapján lehet csak valamelyes képet alkotni az oktatás jellegéről, irányáról, kapcsolatairól, a társadalomban betöltött helyéről. Ezért már az Istropolitanáról írt legelső munka, Xystus Schier 1774-ben, Bécsben megjelent műve is kísérletet tett egyes személyek meghatározására. A kutatás jóvoltából azóta megszapordtak az ismert tanárok és diákok. Sikerül számukat most tovább növelnünk, s egyúttal egyes régebbi ismereteket pontosítanunk. Nem tartjuk azonban feladatunknak, hogy a szakirodalomból már jól ismert személyek életútja minden részletét újra előadjuk.

A professzorok legtekintélyesebb csoportjának kétségkívül a Vitéz János által 1467. július 18-án Pozsonyba útnak indított tanárokat tekinthetjük. Az érkezésüket jelző levélben³⁴ Vitéz sorrendben elsőként „frater Johannes doctor decretorum et magister sacrae theologiae”-t említi, aki mint tudjuk nem más mint a domonkos Johannes Gat-

²⁹ Közölve: *Mátyás király levelei. Külügyi osztály*, I. Kiad. FRAKNÓI Vilmos, Bp. 1893. 256–257.

³⁰ REBRO, *K dejinám...* 2. j.-ben i. m. 19–21.

³¹ CSÁSZÁR, i. m. 105.

³² Az újabb szakirodalomban az ezzel ellentétes álláspontot elsősorban Jankovič és Rebro képviselik. Vö. REBRO, *K dejinám...* 2. j.-ben i. m. 6–7.

³³ Az adománylevél közölve: CSÁSZÁR, i. m. 118–119.

³⁴ Közölve: CSÁSZÁR, i. m. 105–106. Új kiadása: Johannes VITÉZ de Zredna, *Opera quae supersunt*. Kiad. Iván BORONKAI, Bp. 1980. 221 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, S. n. III).

tus, azaz Giovanni Gatti, korábban Bessarion bíboros titkára, később Cefalù majd Catania püspöke.³⁵ Mivel Vitéz kánonjogi címét említi első helyen, a korábbi irodalomban mint a jog professzorát emlegették, de mint Karol Rebro kimutatta, tévesen. Gatti tanított előzőleg a firenzei, a bolognai és a ferrarai egyetemen is, de mindenütt csak teológiát. Hogy Pozsonyban is ez volt a feladata azt kétségtelenné teszi Huntchler Vitézhez írt 1467. augusztus 1-ji levele, mely a Bécsbe látogató Gattit „sacre theologie professor”-ként emlegeti. Sorrendben a második „magister Martinus, doctor artium”, eredeti lengyel nevén Marcin Bylica z Ilkusza, a jeles csillagász, korábban II. Pál pápa, 1471 után Mátyás asztrológusa, s több más beneficium mellett haláláig a budai Nagyboldogasszony templom plébánosa.³⁶ Az egyetemen nyilván az artes fakultáson tanított, akárcsak a Vitéz által említett harmadik személy, akiről sajnos csak annyit tudunk, amennyit a levél mond róla: „magister Petrus, doctor artium et medicinae”.³⁷ Orvosi címe alapján többen úgy gondolták, hogy az orvoskar professzora volt, ami teljesen valószínűtlen. Orvosi diplomával sokan rendelkeztek, például Ilkusz is, de ez nem jelentette, hogy gyakorolták is ezt a hivatást, s még kevésbé, hogy oktatták. Másrészt semmi adatunk sincs az orvoskar létezéséről; ezt amúgyis rendszerint csak később szokták megszervezni, amire Pozsony esetében nyilván nem is jutott már idő.

Ehhez a csoporthoz tartozik még az új egyetem büszkesége, Regiomontanus, azaz Johannes Müller von Königsberg, aki feltehetően azért nem szerepel Vitéz levelében, mert készülő munkái még egy időre visszatartották Esztergomban. Hogy őt is az egyetemen való tanítás érdekében hívta Vitéz 1467 tavaszán udvarába, az kiderül *Tabulae directionum* című itt írt munkájának pártfogójához intézett előszavából.³⁸ Ebben ír-

³⁵ Vö. Karol REBRO, *Johannes Gattus, az Academia Istropolitana professzora*. In *A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből, 1367–1967*. Szerk. CSIZMADIA Andor, Pécs 1968. 109–114 (Studia Iuridica, 60).

³⁶ Vö. Jerzy ZATHEY, *Martin Bylica z Olkusza, profesor Akademii Istropolitany*. In *Humanismus a renesancia... 2. j.-ben i. m.* 40–54; Leslie S. DOMONKOS, *The Polish Astronomer Martinus Bylica de Ilkusz in Hungary*. In *The Polish Review*, XIII 1968. 71–79. — Ilkusz életrajzának egy eddig ismeretlen epizódjának a nyomára bukkanhatunk, amennyiben ő az a Martinko-nak nevezett magyar küldött, aki a III. Iván követeként Mátyásnál járt Fjodor Kuricin társaságában 1486-ban Moszkvába érkezett. Figyelemreméltó, hogy míg 1485-ből is és 1487-ből is vannak adataink Ilkusz magyarországi, illetve ausztriai tartózkodásáról, 1486-ban nem tudjuk ittlétét adatolni. Vö. KAZAROVA-LUR'E, *Antifeudalnije erezicseszkije dvizsenyija na Ruszi XIV — nacsalo XVI. veka*. Moszkva — Leningrád 1955. (Erre az adatra Balázs Mihály egy 1970. novemberében, Szegeden tartott, azóta sem publikált előadása hívta fel a figyelmet.)

³⁷ Azonosítására vonatkozóan csak különböző találgatások vannak, Karol Rebro gyanúba veszi azt a Petrus da Verona bolognai professzort, aki ott előbb az artes, majd az orvosi fakultáson tanított, de 1467 nyarán abbahagyta bolognai előadásait (REBRO, *Istropolitana a Bologna*, 2. j.-ben i. m. 20.) Ritoókné Szalay Ágnes felhatalmazott rá, hogy a további kutatások érdekében közöljem azt a sejtését, hogy talán a korai német humanizmus egyik jeles alakjáról, Peter Luderről lehet szó. Luder az 1460-as években különböző egyetemeken próbált a studia humanitatis tanáráként egzisztenciát teremteni: 1460-ban Erfurtban, 1462-ben Lipcsében, 1464-ben Baselben, 1470-ben Bécsben. Ebbe a sorba jól beilleszthető egy 1467. évi esetleges pozsonyi próbálkozás. Vö. Frank BARON, *Peter Luder*. In *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*. Kiad. Kurt RUTH, V. Berlin — New York 1985. 955.

³⁸ Vö. Ernst ZINNER, *Leben und Wirken des Johannes Müller von Königsberg, genannt Regiomontanus*. 2. kiad., Osnabrück 1968; NAGY, 17. j.-ben i. m. 78–84; *Regiomontanus-Studien*. Szerk. Günther HAMANN, Wien 1980. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Klasse. Sitzungsberichte, 364). Vitézhez címzett előszava közölve: *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*. Kiad. ÁBEL Jenő, Bp. 1880. 168–170. Magyarul: *A táguló világ magyarországi hírmondói. XV–XVII. század*. Kiad. WACZULIK Margit, Bp. 1984. 46–48. — Felhívom a

ja Vitézről, hogy midőn a megalapítandó studium generale érdekében összehívta a legtudósabb férfiakat, az ő jövetelét is szorgalmazta, hogy majd a quadriviumhoz tartozó ismereteket oktassa. Pozsonyban bizonyára csillagászatot tanított, de emellett valószínűleg latin költők műveit is, miként azt korábban már Bécsben is tette. Végül feltételesem ide kell még sorolnunk Galeotto Marziót, aki a fentiekkel együtt szintén Esztergomban vendégeskedett az egyetem szervezésének hónapjaiban, s valószínű, hogy elkíserte atyai barátját és patrónusát Pozsonyba az egyetem megnyitására. Láttuk, hogy 1468 nyarán is itt tartózkodott, s innen hívta őt Mátyás Ilkusz-sal együtt táborába. Mint a bolognai egyetem volt tanára, talán ő is tartott előadásokat az Istropolitanán — ha nem is állandó jelleggel — legalább amolyan „vendégtanárként”.

Az érsek-főkancellárnak 1467. július 18-án írt levele azt is világosan értésére adta a pozsonyi hatóságoknak, hogy hamarosan újabb „doktorok” jövele várható Itáliából és Franciaországból. („Brevi etiam temporis venturi sunt et alii doctores, pro quibus conducendis partim ad Italiam, partim ad Franciam misimus.”) Vitéznek ez a kijelentése az egyetem tanári karának ambiciózus kiépítési szándékára mutat, de sajnos semmi jele, hogy további olasz, illetve, hogy francia professzorok érkeztek volna Pozsonyba. Francia vonatkozásban még sejtelmünk sincs arról, kikre gondolhatott a kancellár, de az itáliai humanisták között többen is vannak, akikről feltételezhető, hogy számításba jöhettek.

Közülük csak egyetlen egy, Janus egykori iskolatársa, Lodovico Carbone említ magáról, hogy a humanista stúdiumok tanítására hívták Magyarországra, fényes honorálást helyezve kilátásba. Egyik versében ír erről, melyből megtudjuk, hogy kedveséhez, a szép Fontaninához való ragaszkodása miatt hátrította el a kecsgetető ajánlatot. E meghívást eddig nem hozták kapcsolatba a pozsonyi egyetemmel, hanem azt az 1470-es évekre datálták, amikor — mint látni fogjuk — Carbone ismét odafigyelt a pannoniái egyetem kérdésére. A Fontaninával való kapcsolat azonban az 1460-as évek derekán zajlott, s így csak az alakulóban lévő Istropolitanára való meghívásról lehetett ekkor szó.³⁹

Két másik, Carbonénál jóval kiválóbb humanistáról is tudjuk, hogy meghívásuk volt Magyarországra, bár az egyetemről nem esik szó ezzel kapcsolatban. Az egyikük az ekkor még fiatal firenzei Bartholomaeus Fontius, azaz Bartolomeo Fonzio, vagy Bartolomeo della Fonte, aki 1468 végén, vagy 1469 elején írt *De poenitentia* c. dialógusában, melyet eredetileg Vitéz Jánosnak, ennek a „theologus eruditissimus”-nak akart ajánlani, a következőket írta: „Johannis Histrigomensis archiepiscopi nuper crebris literis et nuntiis invitatus ut ad se in Pannoniam proficiscerem”. A „nuntius”-ok egyike Fonzio magyar barátja, a Vitéz-rokon Garázda Péter lehetett, talán a meghívás ötlete

figyelmet arra, hogy egyes magyar kiadványok a jeles csillagászt tévesen a poroszországi Königsbergből származtatják, holott ő a Franken tartománybeli (ma Észak-Bajorország) Königsberg szülőtte. Lásd pl. *Csízio vagyis a csillagászati tudományok rövid és értelmes leírása*. Bp. 1968. 3. 168.

³⁹ „Legati veniunt finibus ungaris / Quaerentes aliquem ducere praeditum / Humanis studiis, rhetoricum bonum, / Aptum legitimas tradere literas, / Qui linguam valeat pellere barbaram: / Hortantur capiam tale negotium, / Promittuntque mihi praemia maxima / Affirmantque brevi me fore divitem. / Fontanina vetat insita pectori, / Quae fixa est animo et visceribus meis. / Magnis principibus hanc ego praefero / ... Kiadva: Giosuè CARDUCCI, *La gioventù di Ludovico Ariosto e la poesia latina in Ferrara*. In G. C., *Su Ludovico Ariosto e Torquato Tasso. Studi*. Bologna 1916. 112 (Opere di Giosuè Carducci, XV) és Silvio PASQUAZI, *Poeti estensi del Rinascimento*. Firenze 1966. 167. (Néhány sorát közli *Analecta nova* ... 2. j.-ben id. kiad., 105–106.) Vö. HUSZTI József, *Janus Pannonius*. Pécs 1931. 140–141; L. PAOLETTI, *Lodovico Carbone*. In *Dizionario Biografico degli Italiani*. XIX, 701. A Carbone versére vonatkozó adatok ismeretét Ritoók Zsigmondnének köszönhetem.

is tőle származott. Nagy valószínűséggel gyaníthatjuk, hogy az érsek az Universitas Histropolensis tanárául szánta, de Bartolomeo della Fonte végül csak húsz év múlva, 1488-ban jutott el Magyarországra.⁴⁰

A másik meghívott Fonzio firenzei tanára, a fentebb már említett kiváló görög tudós Joannes Argyropulos volt.⁴¹ Magyar kapcsolatairól Janus Pannonius lehetett a kezdeményező, aki 1465. évi firenzei látogatása során meglátogatta őt s bizonyára részt vett a körülötte kialakult akadémiai kör, a Chorus Achademiae Florentinae összejövetelein. Janus megbecsülését mutatja, hogy két epigrammát is költött tiszteletére, s nyilván az ő tanácsára ajánlotta a görög tudós Aristoteles *De coelo* című munkájáról készített fordítását az asztronómiai érdeklődésű Vitéz Jánosnak. 1466-ban Argyropulos újabb ötéves szerződést kötött a firenzei stúdióval és végleg ott akart letelepedni, de 1469-ben családi veszteségek, illetve politikai változások miatt elkíváncozott onnan, s hajlott magyar barátai meghívásának elfogadására. Bizonyára Janus és Vitéz kitartó unszólása s végül a meghívott beleegyezése volt az előzménye Mátyás 1471. április 9-én kelt levelének, melyben a király kéri a firenzei Signoriát, hogy Argyropulos bocsássa el az egyetem szolgálatából, megfizetve neki elmaradt járandóságát.⁴² Ez utóbbi nyilván a professor feltétele volt, mert még július 23-án is sürgette a priorok előtt a város tartozásának kiegyenlítését arra hivatkozva, hogy „debeat discedere et ire ad partes Ungarie” és előtte ki kell elégítenie számos hitelezőjét.⁴³ Alig egy-két héttel ezután mégis megváltoztatta szándékát. Mint ő maga írja nem sokkal később egy kiadatlan levelében,⁴⁴ már útra készen volt Magyarországra, mikor a frissen megválasztott IV. Sixtus pápa meghívására augusztus első felében inkább Rómába költözött.⁴⁵ Huszti József joggal gyanakodott arra, hogy Vitézék 1471. késő tavaszán kirobbant összeesküvésének a híre tántorította el szándékától a jeles tudóst, aki immár nem remélhette, hogy a két kiváló magyar humanista nyugodt exisztenciát biztosít majd számára Magyarországon. Bár erre utalás sehol sincs, felette valószínű, hogy Argyropulos esetében is a pozsonyi egyetemen való tanításról volt szó.

Mint pozsonyi katedrára való esetleges jelölt számításba jöhet még egy másik neves görög emigráns, Georgius Trapezuntius is, bár az ő meghívásáról nem tudunk.⁴⁶ Feltűnő viszont, hogy a magyar kapcsolataira vonatkozó adatok 1467-től, éppen az Istropolitana megnyitásának évétől kezdve ismeretesekek. A zilált életű humanista 1467 februárjában szabadult az Angyalvárból, ahová a II. Mohameddel való összejátszás vádjával zárták s ekkortájt ismerkedhetett meg Janus Pannonius egykori iskolatársával, Kosztolányi (Polycarpus) Györggyel, Mátyás diplomatájával. Ez utóbbi, mint tudjuk, feleségül vette a görög humanista lányát, szentszéki szolgálatba szegődött és végleg Rómában maradt; a közvetítő szerepet apósa és a magyarok között ő játszhatta. Trapezuntius sietett egy-egy Basilius-fordítását Vitéznek, illetve Janusnak dedi-

⁴⁰ Charles TRINKAUS, *In Our Image and Likeness. Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought*. London 1970. I, 835; Uő., *A Humanist Image of Humanism. The Inaugural Orations of Bartolomeo della Fonte*. In *Studies in the Renaissance*, VII 1960. 126–132; CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bartholomaeus Fontius. (Újabb adalékok magyarországi kapcsolataihoz és Poétikájához)*. In MKSz, XCIII 1977. 38–40.

⁴¹ Vö. HUSZTI, i. m. 176–177, 235, 407; Giuseppe CAMMELLI, *Giovanni Argyropulo*. Firenze 1941.

⁴² Lásd a 29. jegyzetet.

⁴³ CAMMELLI, i. m. 128.

⁴⁴ Venezia, Biblioteca Marciana, Cod. Marc. Lat. X. 174. g. 6. (Collezione Podocataro, I.)

⁴⁵ E[ugenio] G[ARIN], *A proposito della biografia di Giovanni Argyropulo*. In *Rinascimento*, I 1950. 104–107.

⁴⁶ Vö. John MONFASANI, *George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*. Leiden 1976. 194–200 (Columbia Studies in the Classical Tradition, I).

kálni, a jórészt Theóntól plagizált *Almagest*-kommentárját pedig Mátyás királynak.⁴⁷ Eljutott Vitéz könyvtárába több más műve is, köztük a leghíresebb, a *Comparatio Platonis et Aristotelis*, melynek olvasását 1470. szeptember 20-án fejezte be magyar tulajdonosa.⁴⁸ De a mi szempontunkból talán a legfontosabb, hogy 1467 tavaszán már Esztergomban volt Trapezuntius *Almagest*-fordításának — később a Corvinába került — kódexe, melynek utolsó lapjára rajzolták be az Universitas Histropolitana horoszkópját. A magyar kapcsolatok e sűrűsödéséből Trapezuntius monográfusa, John Monfasani arra következtet, hogy szó lehetett ekkor a görög Magyarországra jöveteléről. Ha valóban így volt, akkor aligha lehet másra gondolni, mint pozsonyi professzorságra.

Végül egy bizonytalan híradás alapján a Corvina-könyvtár későbbi jeles könyvtárosa, Taddeo Ugoletto is gyanúba vehető az Istropolitana kapcsán. Egy nem sokkal Mátyás halála után írt neki szóló levélben Ponticus Virunius arra emlékeztet, hogy a király őt latin és görög kódexek beszerzésével bízta meg az „academia amplissima in Posidonia idest Possoni” számára.⁴⁹ Bár Ugoletto csak az 1480-as években telepedett meg tartósan Magyarországon, XVIII. századi monográfusa tudni véli, hogy már 1470 körül is teljesített Mátyásnak diplomáciai szolgálatokat.⁵⁰ Ez esetben nem zárható ki, hogy volt valami köze az egyetemhez. Inkább arra kell azonban gondolnunk, hogy az obskurus levélíró Ugolettonak a Corvina-könyvtár érdekében való közismert buzgálkodását keverte össze a pozsonyi „akadémia”-val.⁵¹

Ha Gatti, Ilkusz, Regiomontanus, s talán Marzio mellett Carbone, Fontius, Argypulos, Trapezuntius és netán Ugoletto is az Universitas Istropolitana tanárai lettek volna, akkor Vitéz egyeteme az Alpoktól északra az egyik legfényesebb tanári karral dicsekedhetett volna. Hogyha az említetteket nem is, más tudósokat sikerült-e a kancellárnak Itáliából, vagy Franciaországból Pozsonyba szerződtetni, nem tudhatjuk. De miután a valóságos pozsonyi tanárok közül is Gatti 1469-ben, Ilkusz 1470-ben, Regiomontanus 1471-ben megvált katedrájától, arra kell következtetnünk, hogy Vitéznek nem sikerült egyeteme számára európai színvonalú tanári kart tartósan biztosítani. Lehet, hogy ebben az anyagi források elégtelensége is közrejátszott. Nem tudunk arról, hogy a király hozzájárult volna az egyetem fenntartásához, az érsek gazdagságának pedig határai is voltak. A tanári kar ellátása ekkor csak megfelelő egyházi javadalmak révén volt lehetséges. Nincs semmi jele, hogy Gattinak vagy Regiomontanusnak magyarországi beneficiumai lettek volna, a fentiek közül ilyenről, egy zágrábi kanonokság révén, ekkor csak Ilkusz rendelkezett. Nem véletlen, hogy noha 1470-ben rövid időre Itáliába távozott, kollegáitól eltérően onnan hamar hazatért és élete végéig Magyarországon maradt — igaz, már nem az egyetemen.

Az új egyetem tanári kara azonban távolról sem korlátozódott a fentiekre. Már Vitéz sokszor emlegetett július 18-i levele is figyelmezteti a pozsonyi tanácsot, hogy a most odaküldött és a majd ezután külföldről érkezők mellett adjon meg minden támogatást a többi „doctornak” és „scolaris”-nak is. A többi doktor egy része már Pozsonyban tartózkodott, esetleg az ottani káptalan tagjaiból került ki, mert a város a számadások szerint június 30-án már gondoskodik fuvarról a „probst und die doktores” számára, hogy Bécsbe utazhassanak Leonhard Huntpichlerhez Vitéz ajándékával és tanácskérő levelével.⁵² Sor került ezen kívül az ország más részén egyházi szolgálatot

⁴⁷ A Vitézhez és Janushoz intézett előszó közölve: *Adalékok...*, 38. j.-ben i. m. 175–176, 201–202.

A Mátyásnak szóló dedikációt tartalmazó Corvina elveszett: CSAPODI, 18. j.-ben i. m. 670. sz.

⁴⁸ CSAPODI-GÁRDONYI, 18. j.-ben i. m. 111. sz.

⁴⁹ Közölve: *Analecta nova...* 8. j.-ben i. m. 500–501.

⁵⁰ Ireneo AFFO, *Memorie di Taddeo Ugoletto*. Parma 1781. 52.

⁵¹ A Corvinában való tevékenységéről: CSAPODI, 18. j.-ben i. m. 48–49.

⁵² Lásd a 19. jegyzetet.

teljesítő tanult személyek szerződötetésére, valamint a két környező egyetem, Bécs és Krakkó is kínált lehetőségeket tanárok meghívására. Vegyük most számba kik tartoznak az ismert pozsonyi tanárok e második csoportjába.

Kezdjük a bécsiekkel. Leonhard Huntepichlernek Vitéz kérdéseire, 1467. július 6-án adott válaszában az első articulus a pozsonyi egyetem kancellárjának két bécsi tanárra vonatkozó érdeklődésével kapcsolatos. Ezek egyikéről, a Passau vidékéről származó Nicolaus de Hittendorff (teljes nevén: Nikolaus Schricker de Hüttendorf) teológiai licentiatusról, a facultas artium tanáráról s többször dékánjáról lelkes szavakkal nyilatkozik a domonkos professzor, a másikról, a sokkal fiatalabb Stephanus de Prugk (Stephan von Bruck) baccalariusról már sokkal tartózkodóbban. Vitéz meg is fogadta a tanácsot, s Schrickert hamarosan Pozsonyban látjuk viszont ahol az artes fakultáson tanított, s kanonoki javadalmat élvezett. Itt is halt meg 1480 és 1485 között.⁵³ A másik kandidátus pozsonyi meghívásáról nem tudunk.

Két évvel később Vitéz újra a testvéregyetemhez kényszerült fordulni, mert átmenetileg válságba jutott a teológiai oktatás Giovanni Gatti távozása miatt. Az érsek tartós megoldásként a pozsonyi klarissza apácák rendházába domonkosok telepítésével szerette volna biztosítani a teológiai oktatás folyamatosságát és színvonalát, de ez nem sikerült.⁵⁴ Kénytelen volt ezért újra Bécshez fordulni, kérve, hogy két, a teológiai tanulmányait még nem befejezett jelölt, Matthias Grueber de Meidling (Mödling) és Laurencius de Krumpach számára tegyék lehetővé, hogy gyorsított eljárással végzhessék el előírt feladataikat. Miután ehhez a bécsi teológiai kar augusztus 13-án hozzájárult, Vitéz újabb kérésére okt. 20-án azt is engedélyezte, hogy a két jelölt egyike, Laurencius de Krumpach a kötelező teológiai előadásait ne Bécsben, hanem a pozsonyi egyetemen tarthassa meg. A szepességi Korompárol származó Laurentius Koch de Krumpach 1471 januárjáig tanított Pozsonyban, majd visszatért Bécsbe, ahol 1473. november 11-én meg is halt.⁵⁵

Százszázalékos bizonyossággal már csupán két további tanárt nevezhetünk meg: Johannes de Cracovia, „magister artium, eiusdem facultatis decan”-t⁵⁶ és Johannes de Kuppferberg „artium facultatis magister”-t. Egyikük életéről és munkásságáról sem tudunk semmi közelebbit, nevüket csupán két 1470. június 26-án kiállított oklevélből ismerjük, ahol mint tanúk szerepelnek Johannes de Wep és Michael de Kermend pozsonyi kanonokokkal együtt.⁵⁷ A két oklevélben, valamint három előzményükben

⁵³ FRANK, 2. j.-ben i. m. 430–431, 435. — A régebbi szakirodalom szerint Schricker 1479-ben halt meg, lásd CSÁSZÁR, i. m. 61. A pozsonyi városi levéltár 1480. január 5-én kelt iratában azonban mint élő személy szerepel „Nicolaus de Hittendorff sacrae theologiae licentius, canonicus et vicarius...” (Archív mesta Bratislavy, AB č. 3376). Sőt még 1481. augusztus 4-ről is van róla adatunk: ORTVAY Tivadar, *Pozsony város története*. III, Pozsony, 1894. 268. A pozsonyi káptalan egyik 1485-ben kelt irata azonban már halottként emlegeti (Štátni slovenský ústredný archív, Arch. Cap. Poson. Capsa F. 9, 172). A tévedés onnan eredt, hogy egyidejűleg egy másik Hüttendorfból származó kanonok is volt Pozsonyban: Nicolaus Pap, aki valóban 1479 elején halt meg, s a két személy adatait kontaminálták. Vö. KÖBLÖS József, *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája. 1458–1526*. Bp. 1987. 187.

⁵⁴ REBRO, *K dejinám...* 2. j.-ben i. m. 8–10, 22–25.

⁵⁵ CSÁSZÁR, i. m. 59–61, 115–117; FRANK, 2. j.-ben i. m. 431–432; DOMONKOS, 2. j.-ben i. m. 279–280. Vö. ÁBEL Jenő, *Adalék Krumpachi Lőrinc hazánkja XV. századi könyvtárához*. MKsz, VI 1881. 81–82.

⁵⁶ REBRO, *K dejinám...* 2. j.-ben i. m. 12, a 20-as jegyzetben felhívja a figyelmet arra, hogy Johannes de Cracovia névvel illeték az id. Thurzó Jánost is. Lásd: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764* I. Szerk. Kazimierz LEPSZY, Kraków 1964. 217. A két személy azonosságát teljesen valószínűtlennek tartom.

⁵⁷ OL DI 88494, DI 88505.

tárgyalt ügynek, az Olgyai Chege és a Sterházi családok közti pernek csupán annyi köze van a pozsonyi universitáshoz, hogy bírakként és tanúkként az egyetemhez tartozó személyek szerepelnek benne.⁵⁸ Sőt, az időben legelső, április 2-án kelt irat, melyben a Chege testvérek ügyvédi meghatalmazást adnak különböző egyházi személyeknek, az egyik egyetemi épületben készült (in civitate Hystropolitana, iurisdictionis Strigoniensis, in domo habitationis burse studentium). Az itt felvett közjegyzői oklevélben, mint látni fogjuk, több egyetemi hallgató szerepel tanúként,⁵⁹ míg a június 26-i ítéletlevelekben a két fentnevezett tanár.

De az ügyben megbízott bírának is közük volt az egyetemhez. Miután az április 2-án kelt meghatalmazó iratot „Franciscus presbiter, natus quondam Philipi Anthos de Ethe dyocesis Quinqueecclesiensis ... notarius” hitelesítette, május 9-én Tamás esztergomi kanonok neki és Pál mosoni főesperesnek ad megbízást, hogy az ügyben bíraskodjanak.⁶⁰ Az eredeti szöveg így hangzik: „dominis Paulo archidiacono Mosoniensi in ecclesia Jauriensi et Francisco plebano de Kethel nunc in universitate Posoniensi constitutis”. Midőn ez utóbbi, tíz nappal később, május 19-én a bírói megbízólevélről átiratot készít, így nevezi meg magát: „Franciscus de Ethe, plebanus in Kethel, dyocesis Wesprimiensis, nunc in universitate Hystropolitana commorans”.⁶¹ A június 26-i ítéletlevélben pedig magisterként szerepel. Mindketten az egyetemhez tartoztak tehát, de a „constitutus”, illetve „commorans” szavak nem árulják el egyértelműen, hogy mint tanárok vagy mint diákok tartózkodtak-e ott. Bónis György inkább diákoknak, Karol Rebro inkább tanároknak véli őket.⁶² Meggyőződésem szerint ez utóbbi álláspont a helyes, erre utal a magister titulus is. Bár szokás volt, hogy egyházi személyek már jelentékeny tisztség birtokában is elmentek egyetemre tanulmányaikat kiegészíteni, nem valószínű, hogy ilyen célból a működését éppen megkezdő fiatal intézményt választották volna. Az is meggondolkodtató, hogy mikor az április 2-i iratban tanúként diákok vannak felsorolva, azokat határozottan studens-eknek nevezik. Így hát Pál mosoni főesperesben és Ethei Ferenc kéthelyi plébánosban nagy valószínűséggel az Istropolitana két további tanárát kell tisztelnünk.

Személyükről keveset tudunk. Pál, akinek családnevét sem ismerjük egy 1474. június 15-én kiállított pozsonyi iratban is szerepel „mosoni kanonok”-ként, tehát még ekkor is az egyetem szolgálatában állhatott. A győri káptalan tagjai sorában 1463 és 1497 között szerepel mosoni főesperesként.⁶³ Ethei Anthos Fülöp fiáról, a pécsi egyházmegyéből származó Ethei Ferenc presbiterről, a veszprémi diocesisbeli Kéthely plébánosáról az egyetlen további adat, melyet találtunk: 1469. június 23-án a pozsonyi szenátorok törvényes procuratornak nyilvánítanak több személyt, köztük „Franciscus plebanus de Kethel”-t.⁶⁴ Korábbi külföldi egyetemi tanulmányaikról nem sikerült adatot találni. Közelebbi név híján Pált nem is tudjuk keresni; Ethei Ferenc nem szerepel sem a bécsi, sem a krakkói diákok között.

A nagy valószínűséggel az egyetemen tanári minőségben dolgozó, de egyúttal jogi tevékenységet is folytatók számát két eddig teljesen ismeretlen személlyel is bővíthetjük. 1469. január 25-én a Pált és Ethei Ferencet is megbízó Tamás esztergomi

⁵⁸ A per iratait, s a pozsonyi egyetemre vonatkozó adatait Bónis György ismertette. Vö. György BÓNIS, *Einflüsse des römischen Rechts in Ungarn*. In *Ius Romanum Medii Aevi Pars V*, 10, Milano 1964. 45; Uő., *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. 1971. 244.

⁵⁹ OL DI 88497.

⁶⁰ OL DI 88502.

⁶¹ OL DI 88501.

⁶² BÓNIS, *A jogtudó értelmiség...* 244; REBRO, *K dejinám...* 2. j.-ben i. m. 8.

⁶³ Archív mesta Bratislavy, AB č. 3681. BEDY Vince, *A győri székeskáptalan története*. Győr 1938. 326; KÖBLÖS, 53. j.-ben i. m. 151.

⁶⁴ Archív mesta Bratislavy, AB č. 3585.

kanonok, valamint János érsek a pozsonyi ferencesek valamely vitás ügyének rendezésére megbízást adott Veresmarti Bálint esztergomi és Szentgyörgyi András győri kanonoknak. Az eredeti szöveg szerint: „dilectis nobis in Christo honorabilibus viris magistris Valentino de Weresmarth diocesis Strigoniensis et Andreae de Sancto Georgio Jauriensis ecclesiarum canonicis in studio hystropolitano Strigoniensis diocesis residentibus”. Midőn a két kanonok február 11-én „Hystropolis” városában meghozza döntését, oklevelét így kezdi: „Nos Andreas in decretis baccalaureus Jauriensis et Valentinus de Weresmarth Strigoniensis ecclesiarum canonici...”⁶⁵ A pozsonyi egyetemmel való kapcsolatukról tehát csupán annyit tudunk meg, hogy ott „residens”-ek voltak, de hogy milyen minőségben, azt nem. Minthogy azonban mindkettő mögött sokéves egyetemi tanulmány van, s titulusokkal is rendelkeznek, aligha tekinthetjük őket másnak mint tanároknak.

Mindketten Bécsben végezték egyetemi tanulmányaikat, a róluk tanúskodó számos adat szerint fényes sikerrel. Szentgyörgyi András 1454. április 14-én iratkozott be a bécsi egyetem natio Hungarica-jába. 1456-ban lesz baccalarius, 1458-ban magister, 1466 nyári szemeszterén pedig a magyar nemzet procurator, immár decretorum baccalarius címmel. A győri kanonokságot már tanulmányai előtt, 1450-ben megkapta, s pozsonyi tanárkodása után, az 1470-es években Csupor Demeter győri püspök vikáriusa lett. Az utolsó győri adat róla 1479-ből való, ezután veszprémi kanonokként látjuk viszont, ahol 1487-ig Vetési Albert püspök vikáriusa. 1495. július 13-án már nem szerepel a veszprémi kanonokok sorában. Jogi érdeklődését mindvégig megtartva, buzgó kölcsönzője volt a veszprémi káptalani könyvtár kánonjogi könyveinek.⁶⁶ Társa, Veresmarti Bálint 1452-ben lett a bécsi egyetem hallgatója; az 1461. évi nyári szemeszteren a magyar nemzet procurator, ennek ideje alatt szerzi meg a magister artium fokozatot. Ezt követően úgy látszik megszakította tanulmányait és hazajött, s mint láttuk 1469-ben már esztergomi kanonok, s feltehetően pozsonyi tanár. 1470-ben azonban ismét a bécsi egyetemen találjuk, ahol megszerzi a decretorum baccalarius címet, s ahol 1471-ben újra procuratorrá választják. A későbbiekben különböző feladatokat látott el az esztergomi egyházmegyében, az utolsó adat 1485-ből származik.⁶⁷

A peres ügyekben eljáró négy egyházi férfiú, ha valóban tanárai voltak az Universitas Histropolitensisnek, nagy valószínűséggel ott jogot tanítottak, s nyilván ezért kaptak megbízást peres ügyek elintézésére. Erdemes figyelni rá, hogy míg a teológia és az artes professzorai mind külföldiek (Laurentius de Krumpach ugyan Magyarországon született, de német családból), addig a feltehetően jogot tanítók mind magyarok. Nekik volt szükségük a Vitéz által kieszközölt dispensatióra, hogy eredeti egyházi javadalmukból tarthassák el magukat Pozsonyban.

Mielőtt az Istropolitana professzorainak szemléjét lezárnánk, számba kell még vennünk néhány bizonytalan adatot, illetve feltevést. A diákok között fogjuk majd említeni azt a Sigismundus Obrecht de Lengenfeld-et, aki 1474-ben szerezte meg Pozsonyban a teológiai baccalaureus fokozatot, mikor is az avatás díja fejében egyik könyvét adta át a fakultásnak. Mivel e fokozat elnyerése érdekében a jelöltnek hosszabb időn át előadásokat kellett tartania, így Obrechtnek tanítania is kellett, s lehet, hogy a

⁶⁵ Uo. AB č. 3575. Erre az oklevélre Dr. Jozef Šátek, a pozsonyi római katolikus teológia professzora hívta fel a figyelmemet. Hálás köszönet érte.

⁶⁶ A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Kiad. SCHRAUF Károly, Bp. 1902. 20, 36, 40, 41, 56, 69, 72, 91, 108, 225, 227, 228 (Magyarországi tanulók külföldön, IV); BEDY, 63. j.-ben i. m. 323; KÖBLÖS, 53. j.-ben i. m. 165–166; SOLYMOSI László, *Könyvhasználat a középkor végén (Könyvkölcsönzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban)*. In *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Szerk. SZELESTEI N. László, Bp. 1989. 82, 85, 111.

⁶⁷ SCHRAUF, id. kiad. 19, 21, 33, 40, 71, 74, 101, 103, 220, 221, 232, 233, 237; KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok*. Esztergom 1900. 111.

fokozat megszerzése után is folytatott tanári tevékenységet. Mivel 1474-ben mint pozsonyi kanonokról van róla adatunk, erre minden lehetősége megvolt.⁶⁸ Persze, mint látni fogjuk, az egyetem életéből már nem sok volt hátra.

Obrecht de Lengenfeldről már csak azért is fel lehet tételeznünk, hogy a teológiai fokozat megszerzése után mint professzor működött, mert a helybeli nagymúltú káptalan tagjait, illetve közülük a tudományos képzettségüket aligha hagyta számtáson kívül az érsek-kancellár, illetve a prépost-alkancellár. Nagyon valószínű, hogy azok a „doktorok”, akik Schomberg pozsonyi prépostot és egyetemi alkancellárt 1467. július elején Bécsbe kísérték, a káptalanja tagjaiból verbuválódtak. Az eddigi kutatás meg is próbált a pozsonyi kanonokok közül egyeseket az Istropolitana professzoraként meghatározni, de sikertelenül. A pozsonyi káptalan archontológiája ugyanis felette zavaros. A káptalan monográfusa, Carolus Rimely megpróbált egy névsort összeállítani, de e téren szinte kizárólag — anélkül, hogy utalna rá — egy XVIII. századi igen zavaros kéziratos összeállítást követ. A *Series Dominorum Prepositorum et Canonicorum Posoniensium ab Anno 1278 usque ad Annum 1733* című kézirat semmiképpen sem tekinthető mérvadónak. Az 1473. évnél két állítólagos kanonok nevét olvassuk: Mgr. Angelus Theologiae Doctor; Wolfgangus Magr. et emeritus.⁶⁹ Rimely siet mindkettőt a pozsonyi egyetem tanárának minősíteni, aminek jogosságát már Ábel Jenő kétségbe vonta.⁷⁰ Teljes joggal, mert az idézett *Series* a két állítólagos tudós kanonokra vonatkozó ismeretét csupán egy ma már nem fellelhető „liber rationum”-ból meríti, mely említi nevezetteknek a káptalan által való 1473. évi megvendéglését. Szerencsére a *Series* szöszerint idéz ebből az elveszett XV. századi forrásból, mely egy szóval sem említi a két személy kanonok, illetve professzor voltát, s címeiket is másképp adja meg: „Dnus Doctor Angelus” az egyik; „Dom. Doctor Magr. Wolfgangus, quondam ordinarius” a másik. Az a tény, hogy ők a „liber rationum” szerint „hospites honorati” voltak, eleve ellentmond annak, hogy helybeli kanonokok vagy professzorok legyenek. Sőt Wolfgangus Prechtel de Hasleiten-ről tudjuk is, hogy ezidőben Mátyás kancellárjának, Veronai Gábor egri püspöknek a káplánja volt, s majd csak 1479-ben kap ura jóvoltából pozsonyi kanonoki kinevezést.⁷¹ Angelusról később még szó lesz. Bár változatlanul valószínű, hogy a pozsonyi kanonokok közül nemcsak a Bécsből professzornak meghívott Nikolaus de Hittendorf és talán Sigismundus de Lengenfeld tanítottak az egyetemen, egyelőre egyetlen biztos nevet sem említhetünk.

Diákok

A matrikulák örökre elenyészvén, az Universitas Istropolitana diákjairól csak közvetett forrásokból szerezhetünk tudomást. Tudunk három olyan diákról, akik a pozsonyi artes fakultáson szereztek meg a baccalaureus-i fokozatot, de utána Bécsben kívánták tanulmányaikat folytatni. Közülük „baccalaureus Petrus Forhinger de Kirchdorf universitatis Posoniensis” 1471. június 8-án jelentkezett a bécsi artes fa-

⁶⁸ Vö. CSAPODI, 2. j.-ben i. m.

⁶⁹ CAROLUS RIMELY, *Capitulum insignis Ecclesiae Collegatae Posoniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatorem*. Posonii 1880. 257–258. A *Series* lelőhelye: Štátni slovenský ústredný archív, Arch. Cap. Poson. Capsa K. 10, 28.

⁷⁰ ÁBEL Jenő, *Egyetemeink a középkorban*. Bp. 1881. 33, 74–75; KÖBLÖS, 53. j.-ben i. m. nem ismer Pozsonyban Angelus nevű kanonokot.

⁷¹ A beiktatásról szóló oklevél: ŠSÚA, Arch. Cap. Poson. Capsa F, 9. 182. Kiadva: Magyar Sion, II 1864. 398–399.

kultáson;⁷² 1473. április 14-én pedig „Johannes Flechtner de Hirsberg, baccalarius universitatis Histropolensis” a bécsi egyetem magyar, „Martinus de Weytra baccalarius Histropolensis” pedig az osztrák nációjába iratkozott be.⁷³ Az artes fakultás jegyzőkönyve 1472-ben is említ egy felvételt kérő pozsonyi baccalaureust, de sajnos nem közli a nevét.⁷⁴ Fraknói Vilmos és Császár Mihály említene még egy Michael Penckler nevű pozsonyi fiatalembert is, mint aki szülővárosában szerzett baccalaureus fokozatot, de azután Bécsben tanult tovább. A magyar nemzet anyakönyvében olvasható 1470. évi bejegyzés (Michael Penckler, baccalarius de Posonio) csak annyit árul el, hogy ő pozsonyi származású és baccalarius, de azt nem, hogy e fokozatot Pozsonyban is szerezte. Mivel már 1468-ban is szerepel Bécsben „Michael de Posonio” néven, nyilván kezdettől fogva ott végezte tanulmányait.⁷⁵

Biztosan a pozsonyi diákok közé sorolhatjuk viszont a feltételezett tanárok között már említett Sigismundus Obrecht de Lengenfeldet. Az Österreichische Nationalbibliothekban fennmaradt, Csapodi Csaba által felfedezett kódexében, melyet a teológiai baccalaureusi fokozatra való avatási díja fejében adott át 1474-ben az egyetemnek, azt olvassuk, hogy ő „cum erigeretur Universitas ex primis collegiatus” volt, vagyis hogy már 1467-től kezdve, az első között kezdte meg itteni tanulmányait.⁷⁶ Hét év éppen elég volt ahhoz, hogy elvégezze az artes fakultását és megszerezze a teológiai baccalaureusi fokozatot.

Az ismert diákok számát jelentősen gyarapítja a tanárok kapcsán már értékesített peres irat-együttes az Olgyai Chege és a Sterházi család viszálya ügyében. Az 1470. április 2-án kelt iratban, melyben az Olgyai Chege család néhány tagja megbízást ad ügyvédeknek, s melyet „in domo habitationis burse studentium” állítottak ki, négy diák szerepel tanúként: „...presentibus ibidem discretis dominis Benedicto de Polyan, Lodovico de Pakos, Johanne de Zenthmihal, Johanne de Zenthgergh studentibus in eadem alma universitate Hystropolitana testibus fidedignis...”⁷⁷ Közelebbieket e diákokról nem tudunk; minden valószínűséggel nemes ifjak voltak. Ismerünk e korból Polányi és Szentmihályi nevű családot, Szentgyörgyit pedig többet is; a Pakos-család pedig azonos a jól ismert Paksyval. 1488-ból adat van egy Paksy Lajosról, aki talán azonos a korábbi pozsonyi diákkal.⁷⁸

Az Istropolitana nemesi hallgatói közül a legtöbbet már eddig is Kállay Lőkös Jánosról tudtunk; a róla szóló ismereteinket most módunk van tovább gyarapítani. 1890 óta ismert az az 1469. június 29-én kelt levél, melyet a családfán VII.-ként jelölt Kállay Lőkös Jánoshoz írt hasonnevű fiának nevelője.⁷⁹ Ebből megtudjuk, hogy már hatodik éve kíséri és gondozza az ifjút tanulmányai során, melyet előbb a budai skólaban, majd ura akaratából a gimnasium publicumban vagyis az Universitas Histropolitánán folytatott. Öntudatosan hivatkozik munkája lelkiismeretes és eredményes

⁷² CSÁSZÁR, i. m. 117–119. Közli a bécsi artes fakultásának 1471. június 8-i és 1472. október 13-i bejegyzését.

⁷³ VÖ. GÁBRIEL, 2. j.-ben i. m. 47. — Martinus de Weytra talán rokona lehetett Hanns von Weitra kanonoknak, akiről 1469. január 20-áról van adatunk. VÖ. ORTVAY, 53. j.-ben i. m. 263.

⁷⁴ DOMONKOS, 2. j.-ben i. m. 282.

⁷⁵ [FRANKÓI] FRANKL Vilmos, *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században*. Bp. 1974. 67 (Értekezések a történeti tudományok köréből, III, 10); CSÁSZÁR, i. m. 65; SCHRAUF, 66. j.-ben *id. kiad.* 111, 114.

⁷⁶ CSAPODI, 2. j.-ben i. m.

⁷⁷ OL DI 88497.

⁷⁸ NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. IX, Pest 1862. 15.

⁷⁹ SCHÖNHERR Gyula, *Középkori iskolázásunk történetéhez*. MKsz, XV 1980. 503–505; BÉKEFI Remig, *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Bp. 1906. 192–195.

voltára, amit el is hihetünk neki, mert érdemes volt a tanítója által kissé keményfejjűnek mondott ifjú Kállayt a tudomány megbecsülésére nevelni. Később ugyanis Kálló mezővárosában a plébánia iskolája számára saját földjéből telket adott, s mikor 1501. június 10-én egy bizonyos Endesi György rárontott az iskolára s a tanítót és a tanulókat karddal megsebesítette, a garázdálkodót letartóztatta és bíróság elé állította.⁸⁰ Ez az eset jól mutatja, mennyit nyert volna az ország, ha az egyetem állandósul és sokkal többen válnak a kultúra és tudomány elkötelezettjeivé!

A Kállay Lőkös Jánosra vonatkozó fenti értesüléseinket tudjuk most továbbiakkal kiegészíteni egy eddig nem ismert forrás jóvoltából, melyet Horváth Tibor Antal talált, de amelyet már nem volt módja publikálni.⁸¹ A függelékként teljes szövegében közlő irat nemcsak az ifjú nemesúr pozsonyi tartózkodásáról szolgáltat új adatokat, de joggal tekinthető az egyetem első hónapjaira, sőt általában a középkori magyar iskolaügyre az egyik legbeszédesebb forrásnak. A címzés és aláírás nélkül, dátálatlanul fennmaradt irat szintén az ifjú Kállay nevelőjétől származik, s valószínűleg egy ma már elvesztett levél tartozéka volt. „Registrum habiti seu recepti sumpmati ac exposicionis eiusdem” kezdettel, a nevelő által kezelt pénzekekről való elszámolást tartalmazza, nem fukarkodva egyéb közlésekben sem. Minthogy írója szeptember 8-ára választ várt urától, az irat augusztusban készülhetett.

Az elszámolás tételeiből kiderül, hogy ifj. Kállay Lőkös János, ismeretlen nevű nevelője, valamint Tamás nevű szolgája 1467 tavaszán odahaza volt látogatóban s pünkösöd (május 17.) előtt tértek vissza Budára. Itt azonban nem sokáig maradtak, mert május 30-án már megérkeztek Pozsonyba, ahol úgy látszik már gyülekezőben voltak a még meg sem nyílt egyetem előkelő leendő diákjai, mert — mint a számadásban olvashatjuk — „az itt tartózkodó urak fiai meglátogatták Jánost”. Többször említésre kerül bizonyos „magister Georgius archidiaconus”, akivel különböző anyagi ügyeket kellett a nevelőnek rendeznie. Bizonyára Georg Schönberg prépostról, egyúttal pozsonyi főesperesről s az egyetem alkancellárjáról van itt szó.⁸² De nemcsak az alkancellár foglalkozott személyesen is egy olyan előkelő diákkal, mint Kállay Lőkös, hanem maga a főkancellár, vagyis Vitéz érsek is fogadta a szépmenyű ifjút: „Először is az Óvárban bemutatam az érsek úrnak méltóságod fiát, Jánost, akit derűs lélekkel fogadott, s egyúttal meghagyta nekem, hogy hűséggel és nagy törődéssel viseljem a gondját.” A nyári hónapokban Kállay Lőkös János és két kísérője valamilyen magán szálláson, „hospicium”-ban húzódtak meg, mert „a bursák még nincsenek

⁸⁰ BÉKEFI Remig, *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Bp. 1910. 503–505.

⁸¹ OL DI 48206. Horváth Tibor Antal hagyatéka a MTA Könyvtárának kéziratárában őrizte; ezen belül Ms 5264/6 jelzet alatt található *Adatok az Academia Istropolitana kérdéséhez* című kéziratföredéke. Ebben a néhány lapra tervezett és kéziratban maradt közleményben részben az Olgyai Chege-családnak Bónis által szintén felfedezett peres iratait, részben pedig a most ismertetésre kerülő Kállay Lőkös-féle forrást hasznosítja. A hagyaték ismertetését lásd: CSAPODI Csaba, *Történeshagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kéziratárában*. In Száz, CVI 1972. 1376. — Hálásan köszönöm Csonka Ferenc közreműködését, aki a forrást sajtó alá rendezte és magyarra fordította e tanulmány függeléke számára, valamint Ritoók Zsigmondné tanácsait, melyekkel a szöveg egyes helyeinek értelmezését tette lehetővé.

⁸² Hogy az iratban említett György főesperes valóban Schönberg préposttal azonos, az abból következik, hogy a pozsonyi főesperesi hivatalt a középkor folyamán a prépostnak engedték át. Vö. ZUMBUR [KNAUZ Nándor], *A pozsonyi prépostság*. In Új Magyar Sion, XI 1880. 517–520. Schönberg utóda, Sánkfalvi Antal prépost például 1493. február 16-án a pápához mint pozsonyi prépost és ezen prépostsághoz között főesperesi hivatal viselője fordul. Vö. CZAICH A. Gilbert, *Regesták VI. Sándor pápa köréből*. TT, Új folyam, V 1904. 163. Egyébként Schönbergen kívül nincs egyetlen másik Georgius sem a pozsonyi káptalanban 1458 és 1526 között (KÖBLÖS, 53. j.-ben i. m. 179–216.)

kellőképpen fölújítva". Mint fentebb, az Olgyai Chege család perével kapcsolatos iratokból láttuk, 1470-ben már a bursa épületében került sor az egyik irat kiállítására, vagyis a diákok szálláshelyeül szolgáló épület időközben, feltehetően még 1467 őszén berendezésre került. Az elszámolás egyedülálló forrás arra nézve, hogy egy jobb családból származó egyetemi diáknak a XV. század második felében mi mindenre volt szüksége és az mibe került. Nem szólva most a Budáról Pozsonyba való utazás, valamint a hospiciumban való ideiglenes szállás költségeiről, olyan kiadásokról értesülünk, mint papír, azután a tintához szükséges gubacs és mézga, valamint a tintát tároló kis üvegek vásárlása, de főként az ifjú ruházkodásával kapcsolatos kiadások. Megtudjuk, hogy a diákoknak egyenruhára volt szükségük, melyet meg kellett csináltatni, valamint ködmönre, mellényre, harisnyára stb.

A legértékesebb része az elszámolásnak azonban az a passzus, melyben a nevelő felsorolja, hogy mely „hatalmasságok” (potenciores), azaz előkelő diákok vannak jelen Pozsonyban. Hat személyről tesz az irat említést, jelentősen növelve így az Istropolitana név szerint ismert hallgatóinak sorát. A következőkről van szó:

„Filius Francisci de Chaak”, vagyis valamelyik Csáky Ferenc fia. 1467-ben él még a családfán I-ként jelzett Ferenc, a székelyek ispánja, Bihar, Szatmár és Csanád főispánja, Mátyás király keresztapja, akinek öt gyermeke közül (II. Ferenc, Pál, Benedek, Mihály, Miklós) bármelyik számításba jöhet. De az is lehet, hogy az itt említett II. Ferencről van szó, s ez esetben az ő fiainak valamelyike, III. Ferenc, Gábor vagy Miklós vélhető a pozsonyi diákkal azonosnak.⁸³

„Filius Ladislai de Dombo”, azaz Dombay László fia, a Tolna-megyei Dombó várát birtokló előkelő család sarja. Miklós nevű tagja 1462-ben a horvát báni méltóságot viselte; az ő lánya volt az a Dombay Krisztina, Nyulak-szigeti apáca, aki a *Gömör-kóder*-et másoltatta. Dombay Pállal 1460 és 1464 között mint főlovászmesterrel találkozunk; László, diákunk apja pedig 1460 és 1462 között főudvarmester volt.⁸⁴

A következő név, „filius comitis de Zeen”, alatt a horvátországi Zengg comesének a fiát kell értenünk. Zengg nevét ugyan többnyire a horvát Senj, vagy az olasz Segna, Segnia alakban szokták írni, de előfordul Senn, Zen alak is.⁸⁵ A Zengg, valamint Veglia és Modrus grófja címet a Frangepán-család tagjai viselték, mégpedig valamennyi nagykorú férfitagjuk, 1467-ben csaknem egy tucatnyi volt belőlük s így eldönthetetlen, hogy melyikről, illetve melyiknek a fiáról van szó.⁸⁶

Nem könnyű értelmezni az ezt követő megjelölést: „germanus Johannis Parvi, alias kysyanko familiaris Regis”. Nyilvánvaló, hogy egy bizonyos Kis Jánosról van szó (nem szokatlan e korban, hogy a Kis vezetéknevet a latinban átírják Parvusra!), akit másként Kis Jankónak neveznek, s aki a király familiarisa másként aulicus, vagy cubiculariusa volt.⁸⁷ A Jankó név szláv eredetre utal, s ismerünk is két olyan horvát familiaris regist, akire ráillik a Johannes Parvus nevezet. Az egyik Johannes Kyshorwath, eredeti nevén Hlapčić, aki arról nevezetes, hogy 1489-ben mint Mátyás követe

⁸³ SVÁBY Frigyes, *A körösszeghi és adorjáni gr. Csáky család genealógiája. Levéltári okmányok alapján.* In Turul, IX 1981. 35–38; BÁRTFAI SZABÓ László, *Adatok a Csáky család leszármazásához,* *uo.*, XLII 19–28. 71–72.

⁸⁴ NAGY Iván, 78. j.-ben i. m. III 1858. 347; pótlék-kötet 1868. 204; TIMÁR Kálmán, *Árpádházi Boldog Margit legendája. A breviáriumi legendák.* Kalocsa 1934. 8; BALOGH, 6. j.-ben i. m. 694, 695.

⁸⁵ Lásd pl. *Zichy-Okmánytár.* XI, 18; *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium,* XXXV, 234.

⁸⁶ *A Frangepán-család oklevéltára.* Kiad. THALLÓCZY Lajos, BARABÁS Samu, II, Bp. 1913. 95–109 (MHHD XXXVIII).

⁸⁷ VÖ. KUBINYI András, *A Mátyás-kori államszervezet.* In *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára.* Bp. 1990. 66.

elhozta Konstantinápolyból Alamizsnás Szent János csontjait, melyet a budai palota kápolnájában helyeztek azután el;⁸⁸ a másik Johannes Kispolyack, akit Mátyás egy levele „aulicus noster”-nek nevez, s aki 1481-ben bizonyos csempészek felkutatására kapott a királytól megbízást.⁸⁹ Pozsonyi diákunkban vagy az egyik, vagy a másik Jankó öccsét (vagy unokaöccsét?) kell tisztelnünk.

„Filius Johannis Erzth” jön ezután, akinél fel kell tételeznünk egy elírást: a családnév alighanem Er[n]zth lenne, csak a leíró kifejejtett egy betűt vagy elcsúsztatott egy rövidítésjelet. Mátyás híres kincstartójáról, Ernuszt Jánosról van szó, illetve fiáról Ernuszt Zsigmondról, a későbbi pécsi püspökről. Ő 1550 körül született, s állítólag maga Mátyás volt a keresztaapja, mikor zsidó apjával együtt megkeresztelkedett. 1570-ben a bécsi egyetemen, 1573-ban pedig Ferrarában találjuk, vagyis a pozsonyi tanulmányok pontosan beilleszkednek curriculumjába. Öccséről, II. Jánosról nem lehet szó, mert az jóval fiatalabb volt nála.⁹⁰ A név azonosítást illetően nem lehet tévedés, mert az egykorú iratok a családot Ernnst, Erwst, Ernnsth, Ernst, Ernnsth alakban írták; a bécsi egyetemen Sigismundus Ernst alakban írták be diákunkat.⁹¹

Végül a „germanus Archiepiscopi” zárja a sort, vagyis Vitéz János valamelyik unokaöccse. Sajnos a magyar humanizmus atyjának családi viszonyait, rokonságát, családja genealógiáját nem ismerjük pontosan, így csak sejtethjük, hogy arról a Vitéz Mihályról, Vitéz Péter fiáról van itt szó, aki 1483-ban zágrábi prépost, 1487-ben Padovában doktorált és 1499-ben halt meg.⁹² A jól ismert ifj. Vitéz Jánosról, Mátyás szentszéki követéről, a későbbi szerémi, veszprémi, majd bécsi püspökről nem lehet szó, mert ő ezidőben a padovai egyetemen tartózkodott.⁹³ Hasonlóképpen nem jöhet számításba a Girolamo Balbi verseiben megörökített ifj. Vitéz Mihály sem, mert ő az 1490-es években folytatta tanulmányait.⁹⁴

Hat személytel sikerült tehát szaporítanunk az ismert pozsonyi diákok számát. De nem is annyira a számszerűség a lényeges, mint inkább a minőség: kiderült, hogy az új egyetemet nemcsak polgárfiúk, kisnemesek, hanem az ország társadalmi elitjének fiai is siettek felkeresni. Kállay Lőkös János nevelője, akinek ezeket az értékes információkat köszönhetjük, az egyetem megnyitására váró „potenciores”-nak csak egy részét (inter alios) sorolja fel, s a névsor végére hozzáteszi, hogy még többen is vannak (plures alii). Ebben a korban még igen ritka a világi arisztokrácia fiainak külföldi egyetemjárása, de egy hazai egyetemre úgy látszik szívesen küldték gyermekeiket az ország előkelői. Mekkora haszon származhatott volna az országra, ha az egyetem fennmarad, s 1467-től kezdve az ország vezető rétegénél státusszimbólummá válik az egyetemjárás!

⁸⁸ FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái XX.* In Száz, XXXIII 1899. 873–874; BALOGH, 6. j.-ben i. m. 60, 74, 676.

⁸⁹ CSÁNKI Dezső, *Oklevelek a Hunyadiak korából, 1454–1488.* TT, Új folyam, III 1902. 348–349.

⁹⁰ MADZSAR Imre, *Ernuszt János és háza Budán.* In Száz, LII 1918. 56–71; VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864.* Bp. 1941, 371–373 (Olaszországi Magyar Emlékek, III).

⁹¹ Lásd MADZSAR, i. m. 57, 62, 63; SCHRAUF, 66. j.-ben *id. kiad.* 113.

⁹² *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae.* II, kiad. Joannes Baptista TKALČIĆ, Zagrabiae 1894. 422, 482, 493, 532, 533; Andreas VERESS, *Matricula et acta Hungarorum in Universitate Patavina studentium, 1264–1864.* Bp. 1915. 18–19 (Fontes Rerum Hungaricarum, I).

⁹³ Lásd: VERESS, i. m. 13.

⁹⁴ SCHRAUF, 66. j.-ben *id. kiad.* 37; VERESS, i. m. 20.

Az Universitas Istropolitana működésének tartalmi vonatkozásairól, világnézeti irányáról meglehetősen eltérőek a vélemények. A magyar kutatók előszeretettel emelték ki a humanista vonásokat elsősorban Regiomontanus és Ilkusz szerepére hivatkozva. Kardos Tibor pedig még a devotio moderna jelenlétét is felismerni vélte a pozsonyi egyetem tanárai körében. Vendelín Jankovič szerint az egyetem főerőssége a jogi oktatás volt a teológia rovására, s ő ebben látja az intézmény humanista jellegét. Mások viszont, így Karol Rebro óva intenek a humanista vonások túlhangsúlyozásától, nem látva megalapozottnak a devotio modernával illetve a jogi oktatás fejlettségével kapcsolatos érvelést. A Huntepichler-iratokat felfedező Isnard Frank még tovább megy, a magyar szakirodalmat a humanista vonások eltűlésének vétkében marasztalja el, s az általa ismertetett forrásokra támaszkodva az Istropolitanát a skolasztikus német egyetemek követőjeként határozza meg.⁹⁵

Hogy ebben a kérdésben állást foglalhassunk, mindenekelőtt idézzük emlékeztetbe a nemzetközi kutatásnak az egyetemek humanista jellegéről, illetve humanistává alakulásáról kialakított nézeteit.⁹⁶ Ismeretes, hogy a középkori egyetemi oktatás struktúrájában határozott különbség volt az artes, illetve a teológiai, jogi és orvosi kar szerepe, rangja között. A triviumot és quadriviumot magas színvonalon oktató artes-fakultás egy többéves előkészítő tanfolyam szerepét töltötte be, melynek eredményes elvégzése, a magister artium fokozat elnyerése jogosított fel a három másik, magasabb fakultás valamelyikének elvégzésére. Érthető, hogy a legmagasabb egyetemi fokozatot, a doktorit csak ez utóbbiakon lehetett megszerezni, s az sem meglepő, hogy a teológiai, jogi illetve orvosi professzorok társadalmi megbecsülése, s ezzel együtt fizetése jóval magasabb volt artes-beli kollegáiknál. A humanizmus érvényesülése az egyetemeken mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy ez a hierarchia felborult. Megindult az artes rangemelkedése, ami idővel a másik három karral egyenrangú bölcsészskarrá fejlődéséhez vezetett. Az artes tanárai lettek az előkelőbbek és a jobban fizetettek, s kezdett terjedni a magister artium fokozattal rendelkezőknek „doctor” artiumként való pontatlan, de az értékelődést kifejező jelölése.

A rang- és értékemelkedés hátterében az artes-beli oktatás gyökeres változása állt: a tananyag centrumába a „studia humanitatis”, azaz a klasszikus szerzőknek, elsősorban a latinoknak, de lehetőleg a görögöknek is az olvastatása és magyarázata került. A humanitas oktatói pedig a humanisták, s így az új igények következtében ők lettek a legkeresettebbek és legmegbecsültebbek az egyetemek tanári karában. A klasszikus szerzők ismerete, az azok szövegein való iskolázottság a XV. században nélkülözhetetlenné kezdett válni a kancelláriai, a diplomáciai és a hasonló szolgálatoknál, s így egy fényes karrierhez az artes-en megszerzett tudás kezdett hasznosabb lenni mint a teológiai, vagy jogi grádus.

Azt tehát, hogy egy egyetemet, illetve az azon folyó oktatást a XV. században humanistának tekinthetünk-e vagy sem, elsősorban az artes fakultás helyzete, rangja, a studia humanitatis oktatásának mértéke és színvonala dönti el. Ha ezt a mércét alkalmazzuk Vitéz pozsonyi egyetemére, akkor nehéz lenne tagadni, hogy a humanista főpap szándéka egy a saját kora igényeinek megfelelő, „modern”-nek, korszerűnek

⁹⁵ Császár, i. m. 80–90; Tibor KARDOS, *Devotio Moderna na Akademii Istropolitane*. In *Humanizmus a Renesancia...* 2. j.-ben i. m.; Uő., *Il simposio di Esztergom*, 17. j.-ben i. m.; JANKOVIČ, 8. j.-ben i. m. 543; REBRO, *K dejinám...* 2. j.-ben i. m. 10–17; FRANK, 2. j.-ben i. m. 420, 427–428.

⁹⁶ Sven STELLING-MICHAUD, *Quelques remarques sur l'histoire des universités à l'époque de la Renaissance*. In *Les universités européennes du XIVe au XVIIIe siècle*. Kiad. Uő., Genève 1967. 74–76; Eugenio GARIN, *La concezione dell'università in Italia nell'età del Rinascimento*. Uő., 86–93.

tekinthető universitas létrehozása volt. Már másutt utaltam rá, hogy az új magyarországi egyetem eszméjének érlelődésében fontos szerepet kell tulajdonítanunk Bessarion kardinális ösztönzésének.⁹⁷ Bessarion a török elleni európai összefogás és keresztes hadjárat legfőbb szószólója volt, s márcsak ezért is fel kell tételeznünk közte és Vitéz között a kölcsönös rokonszenvet. Emellett nagy figyelmet fordított az egyetemek humanista irányú fejlődésére is: 1450-ben Bolognában, 1460-ban pedig Bécsben segítette elő a studia humanitatis pozícióinak megerősödését. Nem lehet véletlen, hogy a pozsonyi egyetem tanárainak legkiválóbbjai mind az ő környezetéből kerültek ki: Giovanni Gatti hosszú időn át legközelebbi munkatársa volt, részt vett a bolognai egyetem reformálásában; Regiomontanus érdeklődését ő irányította a görög stúdiumok felé, s magához hívta őt Rómába, s ugyancsak az ő környezetében volt ott ekkor Martin Bylica is. Fellelve valószínű, hogy Janus Pannonius, midőn 1465-ben Rómában járt s többek között az egyetem engedélyezését is kieszközölte, egyúttal igyekezett már a leendő tanárokról is gondoskodni és ilyen irányú megbeszéléseket is folytatott. Mindez arra mutat, hogy Bessarion szelleme, s ezzel együtt a studia humanitatis igénye kezdetétől fogva jelen volt Vitéz és Janus elképzeléseiben. Olyan egyetemet terveztek, mely kiváló artes fakultással rendelkezik, s ahol nemcsak a latin auktorok oktatása folyik majd, hanem hamarosan a görögöké is, legalább is erre mutat Argyropulos — sajnos meghíusult — meghívása. S ha a teológiai oktatás nem is lehet humanista szellemű, Gatti személyében sikerült legalább egy a humanizmustól nem idegen professzort megnyerni, olyan teológust, aki maga is szorgalmazta az antik szerzők ismeretét, s aki munkatársa volt Bessarionnak az *In calumniatore Platonis* megírásában. Lehet, hogy ő hozta magával Esztergomba a híres mű egyik másolatát, Vitéz mindenesetre jól ismerte, mert midőn 1470. szeptember 20-án befejezte Trapezuntius *Comparatio Platonis et Aristotelis* c. munkájának olvasását, odajegyezte: „Contra hunc scripsit dominus Bissarion cardinalis Nicenus vir eruditissimus pro platone non tamen contra Aristotelem.”⁹⁸

1467 késő tavaszán, mint erről már szó volt, kiváló humanista társaság gyűlt össze Esztergomban. A leendő pozsonyi professzorok mellett itt találjuk Galeotto Marziót, s mint az általa leírt „Esztergomi symposion”-ból tudjuk, felkereste e humanista contuberniumot Janus Pannonius, sőt maga Mátyás király is. Talán az itteni beszélgetések során született meg az ötlet: új, görög nevet adni a leendő egyetemi városnak, az Istropolis nevezet korábbi előfordulásáról ugyanis nem ismerek adatot.⁹⁹ Már ez a gesztus is egyértelműen humanista elkötelezettségre utal. De erre vall Vitéz ama szándéka is, hogy további tanárokat kíván meghívni Itáliából, valamint az a most ismertté vált tény, hogy az egyetem születése pillanatától kezdve vonzani kezdte a társadalmi elitből származó ifjakat. Vitéz úgy látszik jó előre gondoskodott arról, hogy tervét széles körben megismerjék, rámutatva arra, hogy az új korszerű műveltség immár idehaza is lehetséges elsajátítása elősegíti majd jeles családok szépreményű ifjainak hivatali, politikai karrierjét.

A humanista műveltség-eszmény jelenlétét a pozsonyi egyetem alapításánál a fentiek alapján kétségbe vonni nem lehet. De miként még Itália legélenjáróbb egyetemein sem jelentette a humanizmus diadala az oktatás minden téren való átalakítását s a

⁹⁷ KLANICZAY Tibor, *A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz*. In Uő., *Hagyományok ébresztése*. Bp. 1976. 174–180.

⁹⁸ CSAPODI-GÁRDONYI, 18. j.-ben i. m. 111. sz.

⁹⁹ Nyilván csak valami félreértés eredménye lehet, hogy Pietro Ransano magyar történetében az Istropolis nevet mint Esztergom antik elnevezését említi: „...Strigonium Istropolis antiquitus dicta totius Hungariae praeclara metropolis...” Lásd: Petrus RANSANUS, *Epithoma rerum Hungararum*. Kiad. Petrus KULCSÁR, Bp. 1977. 81 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, S. n., II).

középkori gyakorlattól való teljes elszakadást, ilyesmit az Universitas Istropolitana-tól sem várhatunk. Ha előtérbe is került a studia humanitatis az artes fakultáson, a többi karon ettől még a hagyományos módon folytatódott az oktatás. Nem is lehetett másképpen, hiszen a teológia, a jog, az orvostudomány tananyagát nem lehetett radikálisan megváltoztatni, a korábbi mással kicserélni. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a humanizmus filológiai módszerei, a forrásokhoz való határozottabb visszatérés ezek művelésében és tanításában is érvényesült, ez azonban lassú folyamat volt, s eredményei a XV. században még alig mutatkoztak. Nem mond tehát ellent a humanista törekvéseknek, ha a teológiai, jogi és orvosi karokon változatlanul a középkori tudományosság jegyében folyt a tanítás.

A pozsonyi egyetemen, mint már említettük, orvosi karról alig lehetett szó, ilyesminek mindenestre semmi nyoma. Kérdéses az is, hogy volt-e jogi kar. Karol Rebrow revízió alá vette azokat a nézeteket, melyek szerint az egyetemen erős jogi oktatás lett volna. Giovanni Gattit tévesen gondolták jogi professzornak; arra sincsen semmi bizonyíték, hogy az alkancellár, Schönberg, aki rendelkezett a decretorum doctor fokozattal, tanított volna egyetemén; s tévesen hitték, hogy az Istropolitánának a bolognai mintára való szervezése a jogi oktatás túlsúlyát jelentette volna. Mindezek alapján Rebrow valószínűnek tartja, hogy a jogi kar felállítására nem is került sor.¹⁰⁰ Hogy nem a jog volt a legfontosabb stúdium Pozsonyban, azt feltétlenül el kell fogadnunk, de hogy teljesen hiányzott volna az már kétséges, mert akkor mit keresett ott vajon négy jogi képzettséggel rendelkező, s jogi ügyekkel egyetemi ténykedése során is foglalkozó személy, miként azt Ethei Ferenc, Pál mosoni főesperes, Veresmarti Bálint és Szentgyörgyi András esetében láttuk. Szerény jogi oktatást ezért fel kell tételeznünk, de a tanárok személye és képzettsége alapján ez legfeljebb a kánonjogra és a hazai jog elemeire terjedhetett ki, teljesen megmaradva a hagyományos középkori kereteken belül.

A három felsőbb fakultás közül csupán a teológiairol tudjuk biztosan, hogy létezett és hogy az alapító különös gondot fordított rá. Vitéz János mélyen vallásos személy volt, s a humanizmusnak a keresztény hittel teljes harmóniában lévő irányát képviselte. Mestere, az élete végén egyre inkább vallásos elmékedésbe húzódó Pier Paolo Vergerio erre adott neki ösztönzést, s ezt erősíthette Giuliano Cesarinivel való ismeretsége is. Ugyanilyen keresztény humanista szemlélet hatotta át Bessarion munkásságát, s ezért nem véletlen, hogy az itáliai humanisták közül a kardinális állt hozzá a legközelebb.¹⁰¹ A pápához az egyetem engedélyezése tárgyában benyújtott kérvényben nem volt pusztá captatio benevolentiae annak kiemelése, hogy az egyetemes egyháznak és a keresztény vallásnak mekkora kára származhat abból, ha „a hitetlenekkel határos” ország szűkülködik tanult férfiakban, hanem Vitéz ezt komolyan is gondolta, és igyekezett mindent megtenni, hogy ezen segítsen. A hitetlenek említésével nyilván a törökre utalt elsősorban, de gondolhatott a schismaticusokra s az eretnekekre (huszitákra?) is, „tanult férfiak” alatt ezért a hitben erős és az egyházi tudományokban jártas embereket kell értenünk. Természetes ezért, hogy nemcsak a studia humanitatis magas színvonalú oktatására törekedett, hanem legalább annyira a teológiában képzett egyháziak kiképzésére.

A teológiai kar Vitéznek éppolyan szívügye volt mint az artes, s miként ez utóbbinál, úgy a hittudomány esetében is a legjobb, legkorszerűbb oktatást kívánta bevezetni. Ezen a téren pedig a legtöbb segítséget az akkor legtudósabb rendtől, a domonkosoktól várhatta. Domonkos volt maga Giovanni Gatti is, a pozsonyi teológia-oktatás megindítója, s domonkos volt Leonhard Huntepichler, a bécsi teológia-professzor, aki-

¹⁰⁰ REBROW, *Istropolitana a Bologna*. 2. j.-ben i. m.; Uő., *K dejinám...* 2. j.-ben i. m. 15–18.

¹⁰¹ VÖ. KLANICZAY, *Das Contubernium...* 17. j.-ben i. m. 242.

hez az egyetem szervezésekor Vitéz tanácsért fordult. Vitéz kérdései között, melyeket Georg Schönberg továbbított 1467. júliusának elején bécsi kiküldetése során, szerepelnie kellett egy olyanak, mely a teológiai oktatás szempontjából fontos tartalmi kérdést érintett. Ismeretes, hogy a XV. században a skolasztikus filozófusokat és teológusokat megosztotta a *via antiqua*-nak nevezett realizmus és a *via moderna*-ként emlegetett nominalizmus harca, amely az egyetemeken súlyos zavarokhoz, tanárok elűzéséhez, egyik vagy másik irány tanításának eltiltásához vezetett.¹⁰² Huntpichler a tanácsadó irata 13. articulusában válaszol az ezirányú kérdésre, azt javasolva, hogy mind a két módszert („*modi loquendi*”-t) célszerű bevezetni, mert így elkerülhetők azok a viszályok, melyek más egyetemeknek, például a bázelinek a légkörét megmérgezték. Kövesse Pozsony a heidelbergi példát, ahol mindkét irány szabadon érvényesülhet gyümölcsöző versenyben. Tudnivaló, hogy ekkor a *via moderna* volt túlsúlyban, a bécsi egyetemen is csak ez volt engedélyezve, de a domonkosok általában a *via antiqua*-hoz húztak, hiszen annak legfőbb tekintélye az ő nagy Szent Tamásuk volt. Nyilván innen ered Huntpichler bölcs kompromisszum készsége.

Egyébként a XV. század második felében a realizmus pozíciói kezdtek újra erősödni, talán azért is, mert könnyebben volt egyeztethető a humanizmussal, mint a nominalizmus. Jellemző, hogy a bécsi egyetemen csak 1499-ben, vagyis a humanizmus győzelme után engedélyezték a *via antiqua* tanítását.¹⁰³

Vitéz azonban, talán Gatti tanácsára teljesen a domonkosok kezébe szorította volna letenni a pozsonyi teológiai oktatás ügyét. Erre a példát éppen a jól ismert bécsi helyzet szolgáltatta, ahol ugyanis gyakorlatilag összeolvadt a domonkos főiskola az egyetem teológiai karával. Úgy is mondhatnánk, hogy a domonkos *studium generale* betöltötte a teológiai fakultás szerepét is, tanárai pedig egyben az egyetem teológiai professzorai is voltak.¹⁰⁴ Vitéz János hasonló megoldást látott volna célszerűnek Pozsonyban is, de mivel ott nem volt domonkos rendház, kísérletet tett ennek alapítására. 1469 legelején — Mátyás nevében — kérte a pápától annak engedélyezését, hogy a pozsonyi klarisszákat, akik erkölcsi magatartása amúgy is kifogásolható, a Nyulak szigetére telepítse, s házukat a domonkosoknak adja át. Mindezt annak érdekében, hogy őket tanerökként vegye igénybe az egyetemi oktatásban („*propter studia artium et theologie dicto studio Hystropolitani...*”). Hogy miért hiúsult meg a terv, nem tudjuk.¹⁰⁵ 1469 nyarán — mint láttuk — Vitéz már Bécsből kényszerült teológus tanárt kölcsönözni Laurentius Koch de Krumpach személyében.

A kérdésre, hogy skolasztikus vagy humanista egyetemről van-e szó, a mondtak alapján azt felelhetjük, hogy egyik is, másik is. Az artes fakultásra kiváló humanista tanárok meghívása nyilván annak érdekében történt, hogy az oktatás gerince a *studia humanitatis* legyen, de ugyanakkor a filozófia és teológia tanításában — mint mindenütt Európában — még a skolasztika uralkodott. Ennél korszerűbb egyetem-alapítási koncepciót az 1460-as években — Itálián kívül — nem lehet sem találni, sem elképzelni. De sajnos főként a koncepciót, a tervet, a szándékot kell hangsúlyoznunk, a megvalósítás már nem felelt meg a reményeknek és várakozásoknak. A humanista stúdiumokat tanító nagyhírű professzorok sorát nem sikerült növelni, s akik közülük el is jöttek Pozsonyba 1467-ben, 1471-ig mind eltávoztak. Hamarosan az érsek-főkancellár

¹⁰² Astrik L. GABRIEL, „*Via antiqua*” and „*via moderna*” and the Migration of Paris Students and Masters to the German Universities in the Fifteenth Century. In *Antiqui und Moderni*. Berlin — New York 1974. 439–483 (Miscellanea Mediaevalia, 9).

¹⁰³ FRANK, 2. j.-ben i. m. 425–427, 437.

¹⁰⁴ Isnard W. FRANK, *Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500*. Wien 1968 (Archiv für Österreichische Geschichte, 127).

¹⁰⁵ Lásd az 54. jegyzetet.

is bukott ember lett, majd meg is halt, s így a humanista irányú intézménynek induló Universitas Istropolitana, az 1470-es évek elejére középkori jellegű, skolasztikus és provinciális stúdiummá süllyedt. Talán ezért sem tartotta érdemesnek a király, hogy a haldokló intézménynek, az ellenfelévé lett Vitéz János alkotásának a fennmaradása érdekében áldozatot hozzon.

Meddig élt az egyetem?

A legtöbb bizonytalanság az egyetem elhalásának, megszűnése időpontjának kérdésében uralkodik. Fraknói Vilmos valószínűnek tartotta, hogy az Istropolitana alig élte túl Vitéz János halálát; Gábrriel Asztrik pedig arra mutatott rá, hogy 1471-től kezdve egyre több pozsonyi születésű diák iratkozott be a bécsi egyetemre, ami arra vall, hogy szülővárosuk universitása már hanyatlóban volt.¹⁰⁶ Az utolsó biztos adat az egyetem működéséről 1474-ből származik: Sigismundus Obrecht de Lengenfeldet ekkor avatták teológiai baccalaureusszá, miként azt az avatási díj fejében átengedett kódex bejegyzéséből tudjuk.¹⁰⁷ Az tehát biztos, hogy az Universitas Istropolitana a híres tanárok távozása és az alapító bukása majd halála után valamennyi ideig még folytatta tevékenységét. A kutatók többsége szerint ez a csendes agónia egészen Mátyás haláláig tartott. Néhány — mint látni fogjuk erősen vitatható — érv szolgált vélemény alapjául.

A legfontosabb ezek közül, hogy még az 1480-as években is hallunk az egyetem alkancellárjáról. Georg Schönberg 1486. szeptember 30-án hunyt el, s a pozsonyi Szent Márton székesegyházban olvasható sírfeliratán egyik titulusaként szerepel az „Universitatis Istropolitanae vicecancellarius” megjelölés is.¹⁰⁸ Ennek azonban nincs bizonyító értéke, mert a magyarországi gótika egyik remekműveként számontartott Schönberg-síremléket jóval a prépost halála előtt faragták.¹⁰⁹ Egyetemi alkancellári címét egyébként, az egyetem megszűnése után is lehetett emlegetni, különösen egy epitáfiumon. Nyomósabb érv, hogy egy Sánkfalvi Antalhoz, Schönberg utódjához címzett 1488. október 18-án kelt iratban is utalás van az egyetemre.¹¹⁰ Ez az oklevél egy Hippolit esztergomi érsek által, az új prépost kérésére kiállított átírat Vitéz Jánosnak arról az 1469. április 26-án kelt kiváltságleveléről, melyben Schönberget és utódait vicariussá nevezi ki a Vág, a Duna és a Morva folyók által határolt területre.¹¹¹ Vagyis a pozsonyi prépost ettől fogva püspöki jogkörrel rendelkezett a mondott területeken, s ennek jeleként II. Pál pápa, 1469. augusztus 13-án engedélyezte számára a főpapi jelvények használatát.¹¹² Vitéz, mint oklevelében írja, ezzel az intézkedésével mentesíteni akarta a Pozsonyhoz közel eső vidék lakóit, továbbá az egyetem doktorait, magistereit és studenseit attól a kényelmetlenségtől, hogy ügyesbajos dolgaikban a távoli érseki székhelyre kelljen futkosniok. A püspöki jogoknak a prépostra történő átruházásával automatikusan az egyetem cancellárjának a jogköre is a prépost-alkancellárra szállt át. Ettől az időtől kezdve Vitézt egyszer sem említik cancellárként, pedig továbbra is tesz lépéseket az egyetem érdekében, s ugyanígy utódjának, Beckensloernek a címei között sem szerepel a cancellári titulus. Az új

¹⁰⁶ FRANKÓI Vilmos, *Vitéz János esztergomi érsek élete*. Bp. 1879. 230; GÁBRRIEL, 2. j.-ben i. m. 47.

¹⁰⁷ Vö. CSAPODI, 2. j.-ben i. m.

¹⁰⁸ CSÁSZÁR, i. m. 92.

¹⁰⁹ HENSZLMANN Imre, *Magyarország csúcs-íves stílus műemlékei* II. Bp. 1880. 156.

¹¹⁰ CSÁSZÁR, i. m. 92–93.

¹¹¹ Közölve uo. 110–112.

¹¹² Közölve uo. 113–114.

prépostnak, Sánkfalvi Antalnak szüksége volt a privilégium, vagyis a vicariusi jogkör megerősítésére, ezért kérte Hippolit érseket Vitéz kiváltságlevelének a számára való átírására. Az átírt szövegben pedig automatikusan benne maradtak az egyetemre vonatkozó utalások, tekintet nélkül arra, hogy az működött-e még, vagy sem; ezek így csupán az eredeti szövegnek, nem pedig az átiratnak a dátumára bizonyító értékűek.¹¹³

Az Istropolitana továbbélését sejteti látszólag a pozsonyi városi számadáskönyvekben 1577 után is gyakran előforduló „Hohenschul” kifejezés. Ez azonban nem az intézményre, hanem az ott korábban működött „főiskola” épületére vonatkozik. Említése egyébként nem szűnik meg 1490-nel; 1501-ből is van rá adat.¹¹⁴ Így tulajdonképpen csak egyetlen tény marad, amely az egyetem 1490-ig való fennállása mellett szól: Ujlaky Ferenc pozsonyi prépostnak, illetve ügyvédjének az egykori egyetemi ingatlan tulajdonjoga érdekében 1544-ben és 1546-ban készült két beadványa szerint a doktorok és studensek tevékenységének a Mátyás halála utáni zavargások vetettek véget.¹¹⁵ E több évtizeddel későbbi, feltehetően szájhagyományon alapuló értesülést csak akkor vehetnénk készpénznek, ha más adatok is támogatnák. De, mint látjuk, ilyenek nincsenek. Sőt, súlyos érveket hozhatunk fel amellett, hogy a pozsonyi egyetem az 1570-es évek derekán, de legkésőbb 1477-ben megszűnt működni. Ehhez az egyetem épületeire, valamint annak tulajdonosaira vonatkozó adatokat és új eredményeket kell szemügyre vennünk.¹¹⁶

A pozsonyi egyetem épületének a legújabb időkig az egykori Ventur-utcában álló, emléktáblával is megjelölt impozáns gótikus házat tekintette szakember és laikus egyaránt. A XV. században, egykori tulajdonosáról Gmaitl-háznak nevezett épület történetét Császár Mihály foglalta össze monográfiájában, s az általa mondottak részben ma is helytállóak. Legalábbis mindaz, ami az egyetem előtti időszakra vonatkozik, vagyis addig, amíg az ingatlan egyik fele örökségképpen a király, a másik fele pedig vétel útján az érsek tulajdonába nem került, és azt mindketten az egyetem rendelkezésére nem bocsátották.¹¹⁷ A továbbiakat azonban újabban revízió alá vette és teljesen új megvilágításba helyezte Vendelín Jankovič, kimutatva, hogy a Gmaitl-ház csupán diákok szállásául szolgáló „bursa studentium” volt, míg az oktatás színteréül szolgáló főépület a Gmaitl háta mögött állt.¹¹⁸ Pontosabban, ma is ott áll, csak éppen a felismerhetetlenségig bekebelezve a prépostsági palotába. Ez utóbbi az 1631–1632, illetve az 1776. évi átépítések során nyerte el mai barokk formáját; a palota restaurálása, illetve a falkutatások során szerzett ismeretek szerint azonban eredetileg két teljesen különálló középkori épületből keletkezett. Közülük csak a dómhoz közelebb álló volt a prépostságé, a másik az egyetemhez tartozott. Jankovič figyelmeztet arra, hogy a városi számadáskönyveknek azok az adatai, melyek 1467. augusztus 4. és szeptember 16. között az egyetemi épületen végzett munkálatokról

¹¹³ Császár azt bizonyítandó, hogy Hippolit érsek átiratát szószerint kell értelmezni, s így Sánkfalvi 1488-ban a még működő egyetem alkancellárja volt, hivatkozik VIII. Ince pápa 1494. február 13-i bullájára, mely midőn megismétli II. Pálnak a pozsonyi prépostok számára adott engedélyét a főpapi jelvények használatára, kihagyja a szövegből a pozsonyi studium generalérra való utalást (i. m. 45–46). Gondolnunk kell azonban arra, hogy a szentszéki adminisztráció sokkal fejlettebb és pontosabb volt, mint a gyermek esztergomi érseké. Amott újrafogalmazták az aktuális helyzetnek megfelelően az iratot, emitt megelégedtek a mechanikus átirással.

¹¹⁴ A források közlését lásd CSÁSZÁR, i. m. 120, 122, 123, 127, 128, 132.

¹¹⁵ Közölve: CSÁSZÁR, i. m. 133–136.

¹¹⁶ A 9. jegyzetben idézett tanulmányomban már foglalkoztam a kérdéssel, de az ott mondottakat most kibővítve, részletesebben, s itt-ott korrigálva adom elő (i. m. 72–74).

¹¹⁷ CSÁSZÁR, i. m. 70–73.

¹¹⁸ JANKOVIČ, 2. j.-ben idézett művei.

szólnak, többnyire a „hincz [hinter] der Gemaitlin”, vagyis a Gmaitl-ház mögötti, tehát a prépostsági palota részévé vált épületre vonatkoznak. Egyebek mellett többen dolgoznak itt „an den gestvell den toktoresen”,¹¹⁹ azaz a doktorok katedráján, tanúsítva, hogy valóban a Jankovič által körülírt épületben folyt az oktatás. Hogy az egyetemnek két épülete volt, azt a XVI. századi hagyomány is megerősíti. Ujlaky prépostnak, illetve ügyvédjének a tulajdonjog ügyében írt, már említett 1544. és 1546. évi beadványai egyértelműen két épületről szólnak. Mátyás eszerint „domum amplam ... cum curia non indigna” bocsájtott az egyetem rendelkezésére.¹²⁰ Az előbbi nyilván a Gmaitl-házat, az utóbbi a mögötte álló épületet jelenti.

E curiának nevezett, átmenetileg egyetemi célokat szolgáló épület történetét a kutatás még nem tudta minden részletében megnyugtatóan tisztázni. Az bizonyosnak látszik, hogy azzal az épülettel azonos, melyet 1486-ban „un palazzo assai bello et honoratamente parato”, 1490-ben „hospitium regie maiestatis”, 1519-ben és 1520-ban „kunigs Haus”, 1523-ban pedig – Mária királynő által – „curia nostra” megjelöléssel emlegetnek.¹²¹ Hogy mikor, milyen célra építették eredetileg, arra vonatkozólag nincsen biztos adatunk. De talán igaza lehet Jankovičnak, mikor erre az épületre vonatkoztatja a pozsonyi városi számadáskönyveknek azt az 1466. október 22-én kelt bejegyzését, mely szerint 70 dénárt fizettek ki egy asztalosnak az „in des kunigs kameron zu Gmatlin” végzett munkájáért.¹²² A korábbi szakirodalom ezt az adatot a Gmaitl-házra magára, nem pedig a mögötte lévőre értelmezte, s úgy értelmezte, hogy Mátyás, mint a ház felének tulajdonosa, ebben kívánt néhány szobát a maga számára szállásul berendeztetni.¹²³ Ha arra gondolunk, hogy a Gmaitl társtulajdonosa ekkor még Leonhard Jörger pozsonyi polgár volt, akinek a házrészét azután Vitéz vásárolta meg az egyetem számára, akkor azt kellene hinnünk, hogy a király kész lett volna „társbérletben” lakni alattvalójával, ami kevésbé hihető. Valószínűbb ezért, hogy a „zu Gmatlin” fordulat a Gmaitl-hoz, mellé, mögéje emelt épületre vonatkozik, s ez esetben egy 1466 táján eleve királyi „curia”-nak épített kisebb palotáról van szó, melyet a király 1467-ben szintén átengedett az egyetem céljaira.

Tíz évvel később azonban vissza is vette. 1477. június 12-én üzent hadat Mátyás III. Frigyesnek, nem sokkal Beatrixszal való házasságkötése után. Nem akarván távol hagyni friss feleségét, igyekezett őt az ausztriai hadszíntérhez közel elhelyezni, s erre Pozsony volt a legalkalmasabb. A királynő udvara ezért a nyár elején a határmenti városba költözött, ahol a számadáskönyvekben július 22-től kezdve jelentkeznek az udvartartásával kapcsolatos kiadások.¹²⁴ Hogy a királynő ekkor az előzőleg az egyetemnek átengedett curiában szállt meg, azt számos adat bizonyítja. 1477. november 14-én például 24 dénárt fizet a város egy hídért („prükl”), mely a „Hochen schuell”-ból a dómot körülvevő temetőbe („freithof bei S. Martin”) vezet. A bejegyzés szerint erre akkor került sor midőn a királyné a férje táborában tett látogatás után, Neuburgból (Klosterneuburg?) visszaérkezett.¹²⁵ Nyilvánvaló, hogy a híd a királynő kényelmét volt hivatott szolgálni: ne kelljen kerülővel mennie a Szent Márton székesegyházba.

¹¹⁹ Az adatok közölve: Császár, i. m. 107–108.

¹²⁰ Császár, i. m. 136.

¹²¹ BALOGH, 6. j.-ben i. m. 174–176. Balogh Jolán, nem ismerhetvén még a préposti palotában végzett kutatások eredményét, a korábbi szakirodalom alapján a „curia”-t egy a mai ún. Istropolitana-épülethez közeli telken állott, a XVIII. században lebontott épülettel gondolta azonosnak, s a fenti megjelöléseket erre vonatkoztatta.

¹²² JANKOVIČ, *O budovách...* In *Humanismus a renesancia...* 2. j.-ben i. m. 98.

¹²³ Pl. BALOGH, 6. j.-ben i. m. 176–177.

¹²⁴ BERZEVICZY Albert, *Beatrix királyné (1457–1508)*. Bp. 1908. 205 (Magyar Történeti Életrajzok).

¹²⁵ Császár, i. m. 120.

1480-ban a város két ácsnak fizet ki 28 dénárt, amiért segítettek egy felvonót készíteni a „Hochschul”-ban. Erre nyilván az épületben folyó átalakítási munkálatok miatt volt szükség, s hogy itt a királyi curiáról, nem pedig a Gmaitl-házról van szó, azt egyértelművé teszi az a tény, hogy a munkát „Meister Wolf, des kunigs Pawmeister”, vagyis Wolfgang von Krembs, a király építőmestere vezeti.¹²⁶ Az időközben egyre kényelmesebbé és díszesebbé tett királyi szállás lakályosabbá tétele érdekében a király az 1480-as években egy kertet csatlakoztatott hozzá, melynek érdekében megvásárolt a káptalanról három házat s azokat lerontatta. (A vételárat még 1490-ben is követelte a káptalan Czobor Imre pozsonyi várkapitánytól.) Ezt a kertet a források a továbbiakban vagy „kunigs garten der hohenschul” (1491), vagy „Garten in des königs Hawss” (1519) néven említik, mutatva, hogy az egyetem és a királyi kúria épülete egy és azonos.¹²⁷

Nyilvánvaló a fentiek alapján, hogy 1477 nyarától kezdve nem folytatható már tanítás az egyetemen: a tantermeket magában foglaló épületet végérvényesen királyi (királynéi) szállássá alakították át (vagy vissza?). De mi lett a kollégium (bursa) célját szolgáló Gmaitl-ház sorsa? Minden bizonnyal a „domus” osztozott a „curia” sorsában, s ez utóbbival egyidőben az előbbi is a király, illetve udvartartása használatába került.

Említettük már, hogy a bukott Vitéz János, reménytelennek látva szeretett egyetemének jövőjét, 1472. április 30-án fél épületrészét néhány nemes szolgálójának adományozta.¹²⁸ Akaratát azonban nem volt már módja érvényesíteni, tulajdonrésze ugyanis a jelek szerint beleolvadt a királyéba, „államosítva” lett s ettől kezdve a Gmaitl-ház mindig osztatlan tulajdonként szerepel.¹²⁹ Nem sokkal az érsek halála után, 1473. január 5-én a pozsonyi telekkönyvbe, a Grundbuchba, „her Jörg vom Stain” nevét írták be a tulajdonosok rovatába.¹³⁰ Georg Stein, Mátvás boroszlói származású diplomatája és bizalmi embere feltehetően amolyan királyi-állami biztosként került bejegyzésre, hiszen az egyetem ekkor még működött. Öt évvel később, 1478. március 13-án — amikor az egyetem szerintünk már nem működött — újabb telekkönyvi bejegyzéssel találkozunk: a kollégium céljára szolgáló épületet ekkor egy bizonyos „her Angelus Rangon von Pern” nevére írják.¹³¹

A pozsonyi egyetem monográfiája egy berni származású pozsonyi kanonokot sejtett e név mögött, azonosítva őt azzal a „doctor Angelus”-szal, az egyetem feltételezett tanárával, akit a káptalan — mint fentebb láttuk — 1473-ban ünnepélyesen vendégül látott. Valószínűleg igaza volt Császárnak a két személy azonosításában, csak éppen nevüket és kilitüket állapította meg tévesen.¹³² A név eredeti formája ugyanis Angelo Rangone da Verona (Verona német neve: Bern!), s viselője nem más, mint a magyar

¹²⁶ BALOGH, i. m. 177.

¹²⁷ Uo. 176. — Minthogy a curia s a hozzá csatlakozó kert a XVI. század derekán már a pozsonyi prépost tulajdonába ment át, ebben a kertben kellett, hogy álljon Radéczy István prépost és egri püspök híres hársfája, az 1570-es évek költői „akadémia”-jának színtere. Vö. BARLAY Szabolcs, *Radéczy püspök híres hársfája. Egy négyszáz évvel ezelőtti irodalmi kör.* In Vig., XLII 1976. 744–748; *Hortus Musarum. Egy irodalmi társaság emlékei.* Szerk. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, Bp. 1984; KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában.* In Uő., *Pallas magyar ivadékai.* Bp. 1985. 25–26.

¹²⁸ Lásd a 33. jegyzetet.

¹²⁹ Az egyik adományozottnak, Dobay Györgynek János nevű fia 1505-ben sikertelenül próbálta a neki járó hársrészt megszerezni. Vö. CSÁSZÁR, i. m. 128–129.

¹³⁰ CSÁSZÁR, i. m. 130, 132. Steinről lásd: BALOGH, 6. j.-ben i. m. 174, 671. — Érthetetlen, hogy a Jörg vom Stain nevet miért gondolta Császár azonosnak Georg Schönbörgevel (i. m. 72).

¹³¹ CSÁSZÁR, i. m. 130, 132.

¹³² Uo. 62.

történelemben Veronai Gáborként ismert Gabriele Rangone egri püspöknek, majd bíborosnak, Mátyás kancellárjának az öccse.¹³³ Ismeretes, hogy ha a reneszánsz korában valaki egy külföldi országban komoly pozícióba került, hamarosan jött utána az egész rokonság. Nincs mit csodálkoznunk tehát azon, hogy megjelent és Mátyás szolgálatába lépett Rangone unokaöccse, a diplomataként jeleskedő Francesco Fontana, s hogy idejött szerencsét próbálni nála jóval fiatalabb (talán más anyától származó) testvéröccse is.¹³⁴ Ez az Angelo Rangone, Antonio nevű bátyjával együtt 1473-ban még a veronai San Pietro Incarnario plébánia városnegyedében élt, de amennyiben ő az a Doctor Angelus, akit a pozsonyi káptalan 1473-ban két ízben is vendégül látott, akkor már ebben az évben Magyarországra kellett költöznie. Ennek az Angelus doctornak Angelo Rangone-val való azonossága azért feltételezhető, mert a pozsonyi káptalan másik díszvendége, Wolfgangus Prechtl de Hasleiten ekkor Gabriele Rangone káplánja volt. A nagy hatalmú püspök-kancellár ez utóbbit bízhatta meg öccse kíséretével, a magyarországi társadalmi elitbe való bevezetésével. Az is lehet, hogy a Veronából jövő Angelo éppen ekkor s éppen Pozsonynál lépett az ország földjére, s nagybátyja Prechtlt küldte elébe, hogy védencét a fővárosba vezesse. Ha így volt, akkor még inkább érthető, hogy a káptalan sietett az előkelő rokont és kísérőjét vendégül látni „in praesentia Domini plebani S. Martini et Domini Licentiatii”.¹³⁵ A bökkenő csak az, hogy forrásunk Angelust doctornak nevezi, márpedig ő sohasem végzett egyetemet, s egyébként is még csak 18 éves volt. Elképzelhető persze, hogy a XV. századi forrás, vagy a XVIII. században abból kiírt idézet pontatlan, s tévesen került oda a „doctor” megjelölés.

De akár járt már 1473-ban Pozsonyban Angelo Rangone, akár nem, az biztos, hogy 1478-ban az ő neve került be a telekkönyvbe. Mátyásnak 1481. március 10-én az akkor már Itáliába visszaköltözött Gabriele Rangonehoz írt leveléből tudjuk, hogy Angelo a királyné kíséretéhez tartozott, akinek egyik szolgáját bátyja és a király rosszlása ellenére feleségül vette.¹³⁶ Nyilván már 1478-ban is mellette volt Pozsonyban, s az udvartartás más tagjaival együtt a Gmaitl-házban szállt meg. Ezt megerősíti az egyik tanúvallomás abban az 1546. évi perben, melyet Ujlaky Ferenc prépost kezdeményezett a Gmaitl-ház tulajdonjoga ügyében. Egy bizonyos Sophia, Joannes

¹³³ A 9. jegyzetben idézett tanulmányomban feltételeztem, hogy Gabriele da Verona kancellárnak szerepe volt a pozsonyi egyetem megszűnésében. Bár az 1460-as évek végén és a 70-es évek elején Rangonét továbbra is a magyar történet egyik kulcsszereplőjének tartom, az egyetemmel kapcsolatos korábbi feltevésemet nem látom igazolva. Nagy kár, hogy mindezekig nem került sor életének és munkásságának, beleértve irodalmi tevékenységét is, monografikus feldolgozására.

¹³⁴ Angelo Rangonéről lásd: Raffaello BRENZONI, *Nuovi documenti su Fra Gabriele da Verona*. In *Le Venezie Francescane*, 1933. 23–25.

¹³⁵ Az Angelus megvendégeléséről szóló híradást, melyet a pozsonyi káptalan 1473. évi elveszett „liber rationum”-a alapján közöl a XVIII. századi *Series...Praepositorum et Canonicorum...*, Carolus Rimely részben hiányosan, részben önkényes betoldásokkal adta közre. (RIMELY, 69. j.-ben i. m. 258.) A *Series*-ben olvasható szöveg másolata a következő: „Ad jussum Dominorum honoratus est Dnus Doctor Angelus et expositi pro vino XVI. den. et pro uno pane XXXVII Denarii. Item honoratus est Dom. Doctor Magr. Wolfgangus, quondam ordinarius et expositi pro piscibus V grossi minus X denarii. In praesentia Domini plebani S Martini et Domini Licentiatii. — Item ad jussum Dnorum novissime honoratus est Dnus Doctor Angelus cum 6 pullis per 6 den. facien. 36 den. ...” (Štátni slovensky ústredný archív, Arch. Cap. Poson. Capsa K. 10, 28, f. 8v.)

¹³⁶ Közlöve: *Mátyás király levelei, Külügyi osztály*. II. Kiad. Fraknói Vilmos, Bp. 1895. 104–110. Magyar fordítása: *Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század*. Kiad. V. Kovács Sándor, Bp. 1971. 266–272.

Vorster pozsonyi polgár özvegye, azt vallotta, hogy „deficiente universitate illa domus occupata fuerit per aulicos, mox deinde occupavit Blasius Posa”.¹³⁷ Angelo Rangone az épületbe beköltöző „aulicus”-ok egyike volt — később, Veronába hazatérve „spectabilis miles”-nek címezik — s nyilván az előkelő rokonság miatt esett éppen őrá a választás midőn valakinek a nevét be kellett írni a telekkönyvbe.¹³⁸ Összhangban van mindezzel Corvin Jánosnak 1492. március 30-án kelt adománylevele, melyben a Gmaitl-házat az imént idézett tanúvallomásban említett Pósa Balázs sókamarásnak juttatja.¹³⁹ Corvin leveléből megtudjuk, hogy apja a Stephan Gmaitl után örökölt házat „pro collegio studentium” rendelte, de később megváltoztatva szándékát („turbata...intentione”) azt neki adta. Ezek szerint valamikor az 1480-as évek során a ház Corvin János tulajdonába került, a pozsonyi számadáskönyvek szerint 1490/1491-ben fegyverraktárnak használták,¹⁴⁰ 1492-ben pedig a herceg eladományozta. Midőn ezt az adományt május 1-jén II. Ulászló király is megerősíti, az erről szóló okmányban az egyetemet „már régen” elenyészettnek mondja (cessante seu extincto iamdudum studio).¹⁴¹

Az épületek és a tulajdonosok számbavétele és a rájuk vonatkozó adatok, ismerektek mérlegelése alapján bátran állíthatjuk immár, hogy az Universitas Istropolitana az 1470-es évek derekán, de legkésőbb 1477 nyarán, az egyetemi épületeknek a királyné udvara számára való igénybevételekor megszűnt létezni. Legjobb esetben egy évtizedre futotta életéből, pedig milyen nagy reményekkel indult útjára! A kor legjobb színvonalán álló humanista egyetemet próbált megszervezni alapítója, de hamar meg kellett elégednie egy szerény skolasztikus nívóval. Politikai bukása után már csak a tengődés maradt az egyetem osztályrésze, s a király sem látta értelmét talpra állításának. S mikor szüksége lett rá, nem habozott az épületeit, melyek amúgy is az ő tulajdonát alkották, más célra igénybe venni.

A nagy humanista uralkodó ne ismerte volna fel az egyetem fontosságát, sőt nélkülözhetetlenségét? Korántsem. S erre éppen az Istropolitana egyik első diákja, Ernuszt Zsigmond a tanú, aki pozsonyi kezdetek után Bécsben, majd Ferrarában folytatta tanulmányait. Ez utóbbi helyen írta 1475 körül tanára Lodovico Carbone a vele való dialógus formájában Mátyás dicséretéről és tetteiről szóló művét. Őt — mint láttuk — nagy valószínűséggel már a pozsonyi egyetem alakulásakor is csábították Magyarországra, s lehetséges, hogy a 70-es években újabb meghívást kapott, ezúttal magától a királytól.¹⁴² Dialógusának végefelé ugyanis, az ifjú pécsi püspök szájába adva a szavakat, közli, hogy Mátyás, az „invictissimus Pannoniae rex”, miközben szakadatlanul vívja háborúit, „tamen etiam de novo in Pannonia studio erigendo cogitat”.¹⁴³

¹³⁷ Császár, i. m. 138.

¹³⁸ Hogy milyen haszonnal járt Mátyás, illetve Beatrix aulicusának lenni, azt abból látjuk, hogy Angelo lovag, miután hazaköltözött Veronába, 1482-ben mint igen jó anyagi viszonyok között élő polgár szerepel az adózók névsorában, 1492-ben viszont már jóval szegényebbnek írják, 1502-ben pedig még szegényebbnek. Vö. BREZZONI, 134. j.-ben i. m. 25.

¹³⁹ Közölve: Császár, i. m. 124.

¹⁴⁰ Uo. 123.

¹⁴¹ Uo. 125.

¹⁴² PAOLETTI, 39. j.-ben i. m. 701. 1473 körülre datálja Mátyás meghívását, sajnos nem közölve, honnan veszi adatát.

¹⁴³ Lodovici CARBONIS *Dialogus de laudibus rebusque gestis R. Matthiae*. In *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*. Kiad. Franciscus TOLDY, Pesthini 1862. Hasonmásban kiadta Geisa ÉRSZEGI, Bp. 1986. 193–194 és in *Olaszországi XV. századbeli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei*. Kiad. ÁBEL Jenő, Bp. 1890. 214 (Irodalomtörténeti Emlékek II). Vö. PAJORIN Klára, *Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére*. In *Hunyádi Mátyás... 87. j.-ben i. m. 341–344.*

Nem az egyetem gondolatát vetette el tehát a király, csupán a pozsonyinak a helyzetét ítélte reménytelennek, s ezért egy másiknak, egy újnak a létesítésén törte a fejét. S elhatározását tettek is követték.

A budai terv

Minden okunk megvan rá, hogy a Carbo dialógusában mondottaknak hitelt adjunk: számos adat és körülmény mutat arra, hogy az 1470-es évek végétől kezdve Mátyás erőfeszítéseket tett egy új egyetemnek az ország fővárosában való létesítése érdekében. Feltűnő azonban, hogy nem tudunk semmiféle alapítólevélről, illetve a királynak a pápához intézett engedélykéréséről. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy nem volt rá szükség, illetve, hogy a király eleve felhatalmazva érezte magát arra, hogy Budán egyetemet szervezzon. Az 1465-ben kelt pápai bulla ugyanis — mint láttuk — nem a pozsonyi egyetem felállítására adott engedélyt, hanem egy Magyarországban a király által kijelölt bármely városban létesítendő universitasra. Ebből következően, hogy a „magyarországi” egyetem helyét a királynak joga volt megváltoztatni: ha Pozsonyban nem sikerült tartósan biztosítani működését, nem kellett külön engedély ahhoz, hogy Budán szervezze újjá. Az Istropolitana első monográfusa, Xystus Schier egyenesen azt feltételezte, hogy Mátyás egyszerűen áthelyezte Pozsonyból Budára az egyetemet, aminek persze semmi alapja sincs; a dolog lényegére azonban, nevezetesen, hogy a budai szervezés a pozsonyi alapítás szerves folytatása, jól ráértzett.¹⁴⁴ Kár, hogy a későbbi szakirodalom, kevés kivétellel, elvetette ezt a logikus következtetést, nyilván azért, mert feltételezték, hogy a Istropolitana 1490-ig működött. A pozsonyi egyetem megszűnése idejének tisztázása nyomán most már hibátlan kronológiai rendbe illeszkednek az adatok; az Istropolitana az 1470-es évek derekáig tevékenykedett, lehet, hogy 1477-ig; 1475-ben azonban Mátyás már megpecsételve látta sorsát, s mint a Carbo-dialógus tanúsítja, elhatározta, hogy másutt szervez új egyetemet; az 1470-es évek legvégén pedig már sűrűsödnek a jelek, melyek szerint ezt Budán, a domonkosok studium generaléjára támaszkodva tervezi megvalósítani.

Ismeretes, hogy a budai rendi főiskola felállítását a domonkos rend 1304-ben határozta el, történetéről azonban egészen az 1470-es évek végéig alig tudunk valamit.¹⁴⁵ Ettől kezdve azonban a domonkos rend évente megtartott capitulumjának a határozatai egyre élénkebb tevékenységről tanúskodnak.¹⁴⁶ Ezek között olyanokkal ta-

¹⁴⁴ SCHIER, 8. j.-ben i. m. 20–21. Álláspontját meggyőzőnek találta Mária Terézia kormánya is, s ezért 1780-ban a nagyszombati egyetem Budára helyezését azzal is indokolta, hogy Mátyás az ország határán lévő egyetemet a könnyebb megközelíthetőség érdekében szintén Budára helyezte át. (CSÁSZÁR, i. m. 141.) A XX. századi szakirodalomban csupán Barankay Lajos osztja azt a felfogást, hogy a budai egyetem-szervezésnek is az 1465. évi pápai felhatalmazás volt az alapja. Vö. BARANKAY, 9. j.-ben i. m. 326.

¹⁴⁵ HARSÁNYI András, *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen 1938. 145–146.

¹⁴⁶ A római központi domonkos levéltár magyar vonatkozású regesztáiról Iványi Béla készített másolatokat, de azokat teljes egészében nem publikálta, csupán ismertetést közölt róluk: IVÁNYI Béla, *A Szent Domonkos-rend római központi levéltára*. In LK, VII 1929. 1–31; Uő., *Bilder aus der Vergangenheit der Ungarischen Dominikanerordenprovinz*. In *Mélanges Mandonnet*. Paris 1930. II, 437–478. Iványi teljes másolatanyaga alapján készült Harsányi előbb idézett könyve; Iványi ismertetései nyomán, de az eredeti római forrásokat konzultálva írta Banfi Florio több, a magyar domonkosrendet érintő tanulmányát. A közös forrásanyagból következik, hogy ugyanazok az adatok, idézetek Iványi, Harsányi és Banfi munkáiban egyaránt megtalálhatók. Ilyenkor a legkönnyebben hozzáférhető Harsányi-kötetre hivatkozom.

lálkozunk, mint az 1477. szeptember 8-i döntés, mely szerint a zágrábi konventhez tartozó frater Antonius de Jadra (Zárai Antal) engedélyt kap arra, hogy „in universitate Budensi” megkapja a magisteri jelvényeket és élvezze ezután a magisterek privilégiumait.¹⁴⁷ 1479. április 26-án a rendi káptalan a kiváló filozófus és teológus szicíliai Franciscus Nardus de Neritonot nevezi ki a budai studium generale régensévé, meglepő módon „ad instantiam serenissimi regis Hungariae”.¹⁴⁸ Mátyás tehát ekkor már érdekelve volt abban, hogy ki a domonkos főiskola vezetője, s ez a jelek szerint a továbbiakban is így volt; sőt mintha egyenesen ő döntött volna, s a rend csak jóváhagyta azt. Legalább is erre vall a rend generálisának 1481. december 12-i határozata, mely szerint „Magister Petrus Nigri sive frater Petrus Nigri fuit institutus regens monasterii Budensis de voluntate regis et regine Hungarie”.¹⁴⁹ Korábban a királynak még csak az instantiájáról volt szó, most már a voluntasáról!

Nigri az időközben Beatrix gyóntatójává lett Antonius de Jadra javaslatának köszönhetette a királyi pár bizalmát, s nyilván tőle értesült a budai studium generaléban végbemenő változásokról, a király szándékairól. Éppen sajtó alatt lévő *Clypeus Thomistarum* című művét sietett ezért a magyar királynak dedikálni s magasztalni őt, amiért országa virágzó székvárosában, Budán, a prédikáló rend barátainál „universale gymnasium”-ot létesített, gondoskodva a tanárok bőséges fizetéséről és a diákok ellátásáról.¹⁵⁰ Kérdés persze, hogy mindez már valóság volt-e, vagy még csak terv, melyet Antonius frater captatio benevolentiae-ként, eltúlozva közölt rendtársával. Annyi azonban az elmondottakból biztos, hogy Mátyás lépéseket tett abba az irányba, hogy a budai domonkos studium generale az „universale gymnasium” színvonalára emelkedjék, s a későbbiekben a kiépítendő teljes egyetem teológiai karaként működjék majd. A pozsonyi egyetem tárgyalásakor láttuk már, hogy ez nem szokatlan elképzelés, Bécsben is a domonkos studiumra épült az egyetemi teológiai oktatás,¹⁵¹ s Pozsonyban is domonkosokat szeretett volna látni Vitéz a teológiai kar élén.

Nem tartom feladatommak, hogy elősoroljam és mérlegeljem mindazokat az adatokat, melyeket a budai studium generale működésére, 1480 utáni tanmenetére és tanáraitra vonatkozóan a szakirodalom eddig feltárt.¹⁵² Csupán azt szeretném hangsúlyozni, hogy minden biztos értesülésünk a domonkos főiskolára vonatkozik, mely a jelek szerint valóban magas színvonalra emelkedett, s Mátyás halála után is még évtizedekig virágzott. A rendi kereteken túli esetleges tevékenységről azonban hallgatnak a források. Azok az adatok pedig, melyek nem domonkos tanárok működésére látszanak utalni, felette bizonytalanok. Így például, a Mátyás által 1489-ben meghívott Aurelio Brandolini Lipporól csak egyik művének száz évvel későbbi kiadója, Sebasti-

¹⁴⁷ HARSÁNYI, i. m. 147. Vö. Florio BANFI, P. *Antonio da Zara O. P. confessore della regina Beatrice d'Ungheria (sec. XV)*. In Archivio Storico per la Dalmazia, XXVI 1938. 282–302.

¹⁴⁸ HARSÁNYI, i. m. 152, 154.

¹⁴⁹ Nigri-ről: uo. 178–225; a generális határozata a 18. lapon.

¹⁵⁰ „Instituisti namque hac civitate Buda, florentissima regni tui sede, apud Praedicatorum Ordinis fratres universale gymnasium, ubi cuncti generis discipline philosophiae, theologiae, sancteque Scripture, ubertim possit, quod quisque cupit, haurire... Preceptores namque, et qui regendo studio presidentes habentur, aurum quotannis abs tua Majestate affluenter excipiunt. Scholaribus vero ipsis, conservis meis, cibos, vestimenta, lectos, et quae hominibus per diem, ac noctem opportuna sunt, abunde largiris.” Az előszó teljes szövege közölve: BANFI, i. m. 301–302.

¹⁵¹ Lásd a 104. jegyzetet.

¹⁵² A számításba jövő vagy feltételezhető domonkos tanárok elősorolását lásd: HARSÁNYI, i. m. 153–160.

anus Corradus állítja, hogy Pannoniában retorikát tanított.¹⁵³ Többen feltételezték, hogy az egykori pozsonyi professzor, Martin Ilkusz, ekkor a budai Nagyboldogasszony templom plébánosa, szintén tanított volna a szomszédos Szent Miklós domonkos kolostorban. Erre az adott okot, hogy 1487-ben egy levelében más címei mellett „artium et sacre theologie professor”-nak is titulálta magát.¹⁵⁴ Kizárni természetesen nem lehet, hogy szerzetlen kívüli személy, akár Brandolini, akár Ilkusz, akár más ne taníthatott volna, de amíg legalább egyetlen ezt igazoló biztos tényt sem ismerünk, addig fenntartásokkal kell fogadnunk a kései híradásokat, illetve másképpen kell értelmeznünk az olyan adatokat, mint Ilkusz professzori címe (vonatkozhatott ez korábbi pozsonyi működésére is).

El kell tehát fogadnunk az újabb kutatóknak, elsősorban Banfi Floriónak azt a következtetését, hogy a budai egyetem szervezése nem jutott túl a domonkos studium generale megreformálásán, színvonalának emelésén, egy későbbi teológiai fakultás szerepére való alkalmassá tételén. Egyetemről így nem beszélhetünk, habár van rá példa, hogy az intézményt universitasnak nevezik. Banfi azonban meggyőzően dokumentálta, hogy a domonkos rend keretében szokás volt a rendi főiskolákat universitasként említeni és egyes studium generaleknak engedélyt adni arra, hogy kivételesen magisteri jogokkal ruházzanak fel rendtagokat.¹⁵⁵

Pedig ahhoz nem fér kétség, hogy Mátyás komolyan óhajtott székvárosában egy korszerű, s a magas színvonalú teológiai oktatás mellett elsősorban a humanista studiumokat favorizáló egyetemet létrehozni. A király utolsó évében Budán vendégeskedő Brandolino Lippo nem alap nélkül beszélteti Mátyást egyik dialógusában a főiskolák fontosságáról, szájába adva e szavakat: „studia litteraria in hac nostra Pannonia curaverim.”¹⁵⁶ Ezt erősíti meg annak a hatalmas épületkomplexumnak a terve, mely a hét szabad művészet, vagyis az artes oktatásának a színtere lett volna, s melyet Heltai Gáspár krónikájából ismerünk.¹⁵⁷ E sokáig fenntartással fogadott leírás hitelességében Balogh Jolán érvei, Kulcsár Péter forrásközlése s különösen Feuerné Tóth Rózsának a Filarete traktátusával és vázlataival való összefüggést bizonyító tanulmánya után nincs okunk kételkedni.¹⁵⁸

Okulva a pozsonyi vállalkozás kudarcából, a király a budai egyetem esetében nem akarta elsietni a dolgot, hanem egy minden szempontból megalapozott, az oktatásra kiválóan alkalmas korszerű épülettel, s megfelelő „infrastruktúrával” rendelkező, a tanárok és diákok bennlakását egyaránt biztosító, s anyagiakkal kellőképpen ellátott intézményt álmódott meg. Nem szabad, hogy meglepjen a tervezett épületnek a budai környezethez mérten szokatlan, hétemeletes gigantikus mérete sem. Uralkodásának utolsó éveiben Mátyás tervei, szándékai nem voltak mentesek a megalomániától. A Corvina-könyvtár fejlesztésében is 1485 után mutatkozik a legnagyobb aktivitás mind

¹⁵³ Elisabetta MAYER, *Un umanista italiano della corte di Mattia Corvino. Aurelio Brandolini Lippo*. In *Studi e documenti italo-ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma*, II 1937. 139.

¹⁵⁴ DOMONKOS, 36. j.-ben i. m. 76.

¹⁵⁵ Vö. BANFI Florio recenzioját Francesco Ehrle, *I più antichi statuti della facoltà teologica dell'Università di Bologna* c. könyvéről, in *Száz.*, LXXI 1937. 91–94; Uő., 147. j.-ben i. m. 286–288. Hasonló álláspontot vall: L. S. DOMONKOS, *The State of Education in Hungary on the Eve of the Battle of Mohács (1526)*. In *Canadian-American Review of Hungarian Studies*, II 1975. kny. 5.

¹⁵⁶ Aurelii BRANDOLINI *De comparatione rei publicae et regni*. In ÁBEL, 143. j.-ben id. kiad. 140.

¹⁵⁷ HELTAI Gáspár, *Chronica az magyaroknak dolgairól*. Colosvarot, Heltai Gasparne, 1575, hasonmás kiadás, Bp. 1973. 177r–178v (Bibliotheca Hungarica Antiqua, VIII).

¹⁵⁸ BALOGH Jolán, *A magyar renaissance építészet*. Bp. 1953. 15–16; KULCSÁR Péter, *Az óbudai egyetem Heltai Gáspár krónikájában*. In *A Univ. Szeg. A. Hist. Litt. Hung.* X–XI 1971. 5–7; FEUERNÉ TÓTH Rózsa, *A budai „schola”: Mátyás király és Chimenti Camicia reneszánsz ideálváros-nyegyed terve*. In *Építés — Építészettudomány*, V 1974. 373–385.

a vásárlás, a másolás, az illuminálás, a könyvkötés, mind pedig a környezet pompájának kialakítása terén. „A királynak az a szándéka — írja 1489. szeptember 16-án Bartolomeo della Fonte — hogy amint minden más dologban, úgy ebben a könyvtárban is fölülmúlja a többi uralkodót.”¹⁵⁹ A „más dolgok” között a király építkezéseire is gondolkunk kell, a megvalósultakra, mint a visegrádi palota és a tervezettek, mint a Dunát átívelő köhíd, — vagy a budai egyetem artes-fakultásának épülete. Ha ez utóbbi megépült, s az új egyetem létrejött volna, a XV. század végén Magyarország egy Európában egyedülálló kulturális létesítménnyel büszkélkedhetett volna.

*

Tiszavirág életű volt a pozsonyi, meg sem született a budai egyetem. A közvetlen utókor mégis számontartotta, méltányolta Mátyás erőfeszítéseit, s őt mint nagy iskolaalapítót, mint a tudomány oktatásának és művelésének szentelt intézmények megteremtőjét ünnepelte. Vitéz János érdemei feledésbe merültek; a XVI. században már a pozsonyi egyetem is kizárólag mint Mátyás alkotása élt az emlékezetben. Ujlaky Ferenc pozsonyi prépost 1544. évi beadványa szerint Mátyás „jó és ájtatos szellemétől vezettetve az isteni felség dicséretére és tiszteletére, valamint királysága díszeré és megvilágosítására Pozsony városában a szép és a szent tudományok (bonas et sacras litteras) tanulmányozására 'universale studium'-ot ... létesített.”¹⁶⁰ Forgách Ferenc pedig arról tud, hogy „Pozsonyban hatalmas épületet emeltetett, hogy valamennyi tudományos kar számára messze földön híres és tökéletes központot létesítsen.”¹⁶¹ A budai terv visszhangját ismerhetjük fel Székely István soraiban: „az ő akarátia ez vala, ha az isten tovaaba ez vilagon meg haggia vala, hog' oll' tanossagnac heliet szerezen it ez orszagba, ki mind e' szeles vilagot meg halagia.”¹⁶² Mintha csak Bartolomeo della Fonte szavait hallanánk! Hogy mekkora fontosságot tulajdonítottak az utódok Mátyás egyetem-alapításának, azt a legjobban mégis Heltai tanúsítja, aki miközben Bonfini-t rövidíti, nem habozik őt kiegészíteni a budai „schola” tervének részletes leírásával. Az itt olvashatók alapján írja később Szenci Molnár Albert a *Discursus de summo bono* ajánlólevelében, hogy Mátyás király „Budan az kiralyi Collegiumnak már fundamentomat is felrakatta vólt.”¹⁶³

De hiába terjedt ki a Mátyás-mítosz az egyetemalapítóra is, Hungaria mégis csak a nyugati kereszténység egyetlen egyetem nélküli országaként lépte át a XVI. század küszöbét. A korabeli Európa nem is tételezte fel, hogy egy ilyen hatalmas országnak nincsen egyeteme. Mikor javában folyt a VIII. Henrik angol király válása ügyében az immár nemzetközivé vált vita, Croke velencei angol követ 1530. július 1-jén azt írta urának, hogy valamennyi keresztény egyetem a király álláspontját támogatná, s ezért célszerű lenne megszerezni az Olaszországban, Franciaországban, Németországban,

¹⁵⁹ Bartholomaeus FONTIUS, *Epistolarum libri III*. Kiad. Ladislaus JUHÁSZ, Bp. 1931. 36–37 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum). Magyarul idézi: CSAPODI Csaba, *A Corvina könyvtár története*. In *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1967. 23.

¹⁶⁰ CSÁSZÁR, i. m. 133.

¹⁶¹ Ghymesí FORGÁCH Ferencz nagyváradí püspök *Magyar históriája*. 1540–1572, kiad. MAJER Fidéí, Pest 1866. 424 (MHHS XVI). Magyarul, Borzsák István fordításában: *Humanista történetírók*. Kiad. KULCSÁR Péter, Bp. 1977. 950 (Magyar Remekírók).

¹⁶² SZEKEL' Estvan, *Chronica ez vilagnac ieles dolgairól*. Craccoba, Striykoviai Lázár, 1559, hasonmás kiadás, Bp. 1960. 219r (Bibliotheca Hungarica Antiqua, III).

¹⁶³ SZENCI-MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono*. Kiad. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1975. 89. (Régi Magyar Prózái Emlékek, 4).

Ausztriában, *Magyarországon* és Skóciában lévő egyetemek egyetértését.¹⁶⁴ Tudjuk, hogy történtek ilyen megkeresések egyes egyetemekenél (Párizs, Bourges, Bologna, Padova, Angers, Toulouse, Orléans stb.). Hogy Magyarországra írtak-e az angol király emberei, arról nincs tudomásunk. Ha igen, választ nem kaptak.

Függelék

Ifj. Kállay Lőkös János nevelőjének levele [levelének melléklete?] id. Kállay Lőkös Jánoshoz [Pozsony, 1467. augusztus] (OL Dl. 48206). Közzéteszi és magyarrá fordította Csonka Ferenc.¹⁶⁵

- Registrum habiti seu recepti sumpmati ac exposicionis eiusdem.
 - Primo a domino meo gracie digno domino Johanne de Kallo recepi florenos undecim, quos ita exposui.
 - Primo in Doob equos Petri Tharnok babatare feci et solvi denarios 8.
 - Thome, famulo Johannis filii vestre egregietatis solvi florenos 4.
 - Petro Tarnok pro expensis, sicuti asserebat, ex commissione vestre egregietatis, solvi florenos 1,5.
 - In via usque Budam exposuimus florenos 2.
 - Hospiti Budensi pro munere, quod Johannes filius vestre egregietatis ab eodem comparavit et tulit seu portavit matri seu noverce, videlicet pro cultello, solvi florenum medium.
 - Johanni, filio vestre egregietatis, comparavi unum manile ad camisiam, quam noverca sua eidem propinavit, pro quo solvi denarios 25.
 - Tres libras papirii comparavi vigintiquatuor denarios.
 - Pro incasto galles duas uncias vulgo loth denarios 4.
 - Vitrolium pro incasto denarios 2.
 - Gumi pro incasto denarios 3.
 - Pro obligaminibus Johannis, filii vestre egregietatis, que per iemem mutuaverat, eciam sine scitu meo, et que vestre egregietatis non ausus fuit narrare, debui solvere unum florenum cum medio et denarios novem.
- Sumpma floreni 10 et denarii 25.
- Restat adhuc de illis denarii 75.
- Elyas de Peer circa festum penthecosten misit viginti duos florenos, cum vestra egregietas preceperat eidem vigintisex dirigere.
- Exitus eorundem
- Vectori a Buda usque Posonium quatuor floreni cum medio, et ista solucio magna evenit nobis ex opere Pauli Kalamari, nam in nundinis paramus habere doubus florenis a Buda usque Posonium currus sufficientes, propter tamen eius assecurationem illos currus negleximus, dupliciter incurrimus solucionem aurigarum [?].
 - In via a Buda usque Posonium exposuimus florenos duos cum [?] et vigintiquinque denarios.
 - Tercio die post Corporis Christi Posonium intravimus et usque festum visitacionis virginis gloriose pro mensa exposuimus duos florenos cum [?].
 - Pro duobus calceis Johanni et famulo sedecim denarios.

¹⁶⁴ *Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry VIII.* IV/III. Kiad. J. S. BREWER, London 1876. 2921. A levélrészletet idézi: BÉKEFI Remig, *A pécsi egyetem*. Bp. 1909. 132.

¹⁶⁵ Az egyes bekezdések élén álló „Item” szócskát elhagytuk.

- Filii dominorum hic existencium Johannem visitaverunt, ad quos pro honore exposui denarios 12.
- In festo Johannis Baptiste pro victima Sancti Johannis exposui denarios octo.
- Ad balneum solvi denarios septem.
- Lotrici propter camisas et linteamen Johannis filii vestre egregietatis solvi quinque denarios.
- Dominus magister Georgius etc., ibi naturalem [?] cartam, exposui denarios septem.

Sumpma exposicionis floreni novem cum medio et quinque denarii.

- Adhuc habemus tredecim florenos in toto de ambabus dacionibus et denarios quadraginta duos, nam tres iterum exposuimus ad cenam ipso die Dominico, quo magistro Georgio archidiacono etc. domino nostro hoc registru[m] dedimus.
- More registri volo scribere vestre egregietatis totam rem nostram propter repentinum recessum ipsius Magistri Georgii, ob hec ne imputare vestra michi velit egregietas.
- Primo in Owar domino Archiepiscopo Johannem filium vestre egregietatis presentavi, quem leto animo suscepit, committens michi, ut sollicitam curam eiusdem gerere fideliter deberem. Eciam ut ad morem seu instar aliorum nobilium vestire deberem. Tales de presenti sunt inter alios potenciores: filius Francisci de Chaak; filius Ladislai de Dombo; filius comitis de Zeen; germanus Johannis Parvi, alias kysyanko, familiaris Regis; filius Johannis Erzth; germanus Archiepiscopi et quam plures alii.
- Pro habitu, puta veste pro forma studentum, ut doctus sum a sartore, necessariis sumus decem florenis pernisium et sericum comparare.
- Necessary est ad iemem una suba volpina.
- Necessary est extra formam una tunica longa usque terram pendens et cum pelle leporinali vel melina [?] subduci, quolibet die festo extra hospiciu[m] seu bursam.
- Necessary erit ad iemem una iopula et unum par caligarum.
- Die Dominico proximo post festum beate visitacionis virginis gloriose usque festum Michaelis Archangeli qualibet septimana de comestione et bibicione, domo videlicet habitacione ac lignalibus solvo florenum et viginti quinque denarios de tribus personis videlicet Johanne, me et famulo, nam adhuc burse non sunt bene reformatæ. Est igitur stare in hospicio. Et sic pensavi tres personas posse stare et contentam hic per annum sexaginta tribus florenis laudabiliter. Eciam si videtur vestre egregietatis mei ex parte onerari, supplico, michi significet eadem, volo propriis uti, volo tamen et cupio ad festum Nativitatis virginis gloriose de singulis per vestram egregietatem doceri. Descendam enim ad illud tempus unde et vestra egregietas unum vel duos ex familiaribus bene doctos per vestram egregietatem derelinquere dignetur. Supplico unde transmittere vel autem huc sursum, qui cuncta disponat ad honorem vestre egregietatis et utilitatem ac profectum imprimis nostri et dilecti filii eiusdem vestre egregietatis.

Eciam rogo intimare ex parte plebanie etc.

*

- Lajstrom a megkapott illetve átvett pénzösszegekről és annak elköltéséről.
- Először is az én halára méltó uramtól, Kállay János úrtól kaptam tizenegy forintot; ezt a pénzt így költöttem el.
- Először is Dobon megpatkoltattam Thárnok Péter lovait, kifizettem 8 dénárt.
- Tamásnak, aki méltóságod fiának, Jánosnak szolgája, kifizettem 4 forintot.
- Tárnok Péternek költségeiért, melyek állítása szerint méltóságod megbízása alapján történtek, kifizettem másfél forintot.

- A Budáig tartó úton elköltöttünk 2 forintot.
- Méltóságod fia, János, a budai vendéglátónktól vásárolt egy ajándéktárgyat, ezt anyjának illetve mostohájának hozta. [Ezért az ajándékért], azaz egy kis késért fizettem [a vendéglátónknak] fél forintot.
- Méltóságod fiának, Jánosnak, vettem egy kézelőt az ingéhez, az inget mostohája adta neki, fizettem 25 dénárért.
- Vásároltam három font papírt 24 dénárért.
- Tinta készítéséhez két unciányi, köznyelven egy lóthnyi [latnyi] gubacsot 4 dénárért.
- Tinta [tárolására] egy kis üveget 2 dénárért.
- Tinta készítéséhez mézgát 3 dénárért.
- Méltóságod fiának, Jánosnak, kölcsöneiért, amelyeket a tél folyamán vett fel, mégpedig a tudtom nélkül, s amelyekről méltóságodnak nem mert beszélni, kifizettem másfél forintot és 9 dénár.

Az összes kiadás 10 forint és 25 dénár.

Maradt még 75 dénár.

- Péri [?] Illés pünkösdi ünnepe [május 17.] táján küldött 22 forintot, holott méltóságod azt hagyta meg neki, hogy 26-ot küldjön.

Ugyanazoknak a kiutazása

- Budától Pozsonyig 4,5 forintot fizettünk a szekeresnek; ez a nagy költség Kalamár Pál beleavatkozása miatt történt. Mi ugyanis a vásáron 2 forintért foglaltunk le megfelelő kocsi Budától Pozsonyig, az ő rábeszélésére azonban ezeket a kocsikat mellőztük, és így keveredtünk bele a dupla szállítási költségbe.
- A Budától Pozsonyig tartó úton elköltöttünk 2 forintot és 25 dénár.
- Úrnapja után való harmadik napon [május 30.] megérkeztünk Pozsonyba, és Sárlos Boldogasszony ünnepéig [július 2.] élelemért kifizettünk 2 forintot.
- Jánosnak és szolgájának két [pár] lábbelijéért 16 dénár.
- Az itt tartózkodó urak fiai meglátogatták Jánost, megvendégelésükre kifizettünk 12 dénár.
- Keresztelő Szent János ünnepén [június 24.] a Szent János áldozatért [áldomásért?] kifizettem 8 dénár.
- Fürdőért kifizettem 7 dénár.
- Méltóságod fiának, Jánosnak, kimosattam az ingeit és az ágylepedőjét; a mosónőnek fizettem 5 dénár.
- György magister úr stb.; itt [vettem] írópapírt, kifizettem 7 dénár.

Az összes kiadás 9,5 forint, valamint 5 dénár.

- A két adományból maradt még 13 forint és 42 dénár, mert azon a vasárnapon, amikor György magister főesperesnek stb., a mi urunknak leadtuk ezt a lajstromot, az ebédért újra kifizettünk 3 dénár.
- Lajstromszerűen le szeretném méltóságodnak írni György magister váratlan visszalépése miatti helyzetünket, nehogy majd méltóságod szemrehányást tegyen nekem ezek miatt.
- Először is az Óvárban bemutatam az érsek úrnak méltóságod fiát, Jánost, akit derűs lélekkel fogadott, s egyúttal meghagyta nekem, hogy hűséggel és nagy törődéssel viseljem a gondját, hozzátéve, hogy más nemesek szokása szerint kell őt felruháznom. Jelenleg egyebek között ezek a hatalmasságok vannak itt: Csáky Ferenc fia; Dombay László fia; Zeen comesének fia; Johannes Parvus másképp kiskánkó királyi familiáris [unoka?] öccse; Er[n]zth János fia; az érsek [unoka?] öccse és még többen mások.
- A ruházatunkhoz, mint például a tanulók egyenruhájához, ahogy a szabótól értesültem, tíz forintért vásárolnunk kell veronai szövetet és selymet.
- Téli időre szükségünk van egy rókabőrből készült subára.

- Az egyenruhán kívül szükségünk van egy földig érő ködmönre, ezt nyúl- vagy nyestprémmel kell kibélelni, amelyet aztán bármilyen ünnepen lehet házon vagy bursán kívül [hordani].
- Téli időre szükségünk van egy mellényre és egy pár harisnyára [salavárirra].
- A Sárlos Boldogasszony utáni vasárnaptól [július 5.] kezdve egészen a Szent Mihály arkangyal ünnepéig [szeptember 29.] mindenegyik héten kifizetek ételért, italért, szállásért, tüzelőért egy forintot és 25 dénárt a három személyért, mégpedig Jánosért, értem és a szolgálért, mert a bursák még nincsenek kellőképpen felújítva. Szálláshelyünkön kell tehát maradnunk, és úgy számoltam, hogy a három személy itt egy évig tisztességesen megélhet 63 forintból. Egyébként ha méltóságodnak úgy tűnik, hogy én csak nehézségeket okozok, akkor ezt, kérem, jelezze nekem. Én szeretnék a saját dolgaimmel foglalkozni, mégis azt akarom és kívánom, hogy Kisasszony napjáig [szeptember 8.] méltóságod mindenről tájékoztasson engem. Ekkorra ugyanis leköltözöm innét, méltóságod pedig familiárisai közül egy vagy két, méltóságod által jól kioktatott embert méltóztassék hátrahagyni. Kérem, küldjön át vagy ide fel egy embert, aki méltóságod jó hírneve szerint mindent elrendez, elsősorban a mi és méltóságod szeretett fia hasznára és előmenetelére.

Kérem azt is, hogy a plébániára vonatkozóan tájékoztasson engem stb.

L'UNIVERSITÉ EN HONGRIE À L'ÉPOQUE DE MATHIAS CORVIN

Connaissant les incomparables résultats de la mécénature de Mathias Corvin dans le domaine de la culture, on se demande à juste titre pourquoi il n'a pas réussi à créer une université assez stable pour survivre. Celle fondée en 1465, qui fonctionnait à Presbourg (Pozsony en hongrois, Bratislava en slovaque) à partir de 1467, ne subsista que fort peu de temps, et nous ne possédons que quelques rares données à son sujet. La présente étude apporte de nouvelles lumières à la connaissance de cet établissement appelé *Universitas Istropolitana*, et propose une explication de son échec, se basant sur quelques sources importantes découvertes au cours de ce dernier quart du siècle, et sur quelques circonstances négligées jusqu'ici.

Partant de ces données, l'auteur constate que le jeune roi était favorable à la fondation de cette université, mais celle-ci fut avant tout l'œuvre de János Vitéz, archevêque d'Esztergom, et „père de l'humanisme hongrois”. En dehors des professeurs déjà identifiés de l'établissement (tels Regiomontanus, Ilkusz, Gatti et d'autres), l'étude fait connaître quelques humanistes remarquables que le fondateur Vitéz y a invités, ou avait l'intention d'y attirer, mais qui n'ont pu répondre à son appel (Bartolomeo Fonzio, Argyropoulos, Trapezuntius, Ugoletto), et fournit aussi des précisions sur deux professeurs jusqu'ici entièrement inconnus (Valentinus de Wersmarth, Andreas de Sancto Georgio). L'auteur accroit également le nombre des noms déjà connus des étudiants: ceux qu'il découvre viennent de l'élite sociale du pays, ce qui témoigne que l'initiative de Vitéz a trouvé un écho favorable dans la couche dirigeante.

L'archevêque humaniste voulait créer une université moderne, basée sur les *studia humanitatis*, il consacra donc une attention particulière aux *artes*, désireux d'assurer un haut niveau à cette faculté. Mais ses efforts n'ont pas abouti, les meilleurs professeurs désertèrent après quelques années l'université de Presbourg qui, loin de devenir un haut lieu de l'enseignement humaniste, s'enlisait dans le provincialisme et dans la scolastique. A la suite de la disgrâce et peu après la mort (1472) du fondateur, l'université resta sans patron, et le roi même l'abandonna à son destin. L'auteur cherche à démontrer que l'agonie de l'université, contrairement aux hypothèses précédentes, ne dura pas jusqu'à la fin du règne de Mathias, mais seulement jusqu'au milieu des années 1470, au plus tard jusqu'à 1477. Cette affirmation est étayée avant tout par les récentes recherches slovaques concernant les bâtiments de l'université, d'où il ressort que l'édifice principal, destiné aux besoins de l'enseignement, fut aménagé, dès l'été de 1477, comme „*hospitium regiae maiestatis*” où le roi, partant pour la campagne d'Autriche, installa sa femme. L'autre bâtiment important de l'université, la *bursa* qui avait servi de foyer aux étudiants, accueillit à son tour la suite de la reine. L'*Universitas Istropolitana* cessa ainsi d'exister en 1477 au plus tard.

L'étude souligne qu'il serait erroné d'en conclure que Mathias fût indifférent à la cause universitaire, au contraire: ayant jugé sans espoir l'avenir de l'institution fondée par Vitéz, le roi décida dès le milieu des années 1470 de créer une nouvelle université dans sa capitale, à Bude. La dernière partie de l'étude énumère les arguments qui prouvent sans conteste qu'il se préparait à fonder une université digne de sa puissance et de la grandeur de son pays, faisait préparer des plans pour un bâtiment prestigieux, réunissait les fonds nécessaires et projetait l'invitation des professeurs renommés. Mais l'université de Bude dûit rester à l'état de projet; seule la future faculté de théologie eut quelque réalité, ses fonctions étant remplies par le *studium generale* dominicain de Bude, élevé au niveau universitaire. Malgré son échec, la postérité immédiate honora en Mathias un grand promoteur de l'enseignement que seule la mort a empêché dans la réalisation de ses projets.

Rákóczi *Fohászai* az imafohászok és szemlélődő fohászok gyűjteménye. Az *Aspirationes principis christiani* — *Aspirations d'un prince chrétien* cím alatt csoportosított első kisebb részben rövidebbre fogott fohászimák, áhítatos foháskodások, egy eszményi keresztény fejedelem világi, udvari teendőihez kapcsolódnak. A folytatódó s külön címmel ellátott, harminckét fejezetre tagolt terjedelmesebb részben megkülönböztető jelzővel ellátott, un. kontemplatív, szemlélődő fohászok, *Aspirationes contemplativae ante et post communionem* következnek, a szentáldozás előtti és utáni alkalomra. Ezek többségükben a liturgiába épített vasárnapi evangéliumi passzusokhoz fűződnek. Tematikai s szerkezeti elkülönítésük és keletkezésük szorosan összefügg a bujdosó fejedelem különleges életkörülményeivel, a grosbois-i évek életrajzi eseményeivel és lelkiéletének történéseivel, rodostói írói tevékenységének alakulásával.

Az *Aspirationes*... párhuzamos latin és francia szövege az 1719 végén befejezett *Confessio peccatoris*... szövegével kezdődő kéziratban folytatólag következik.¹ A kéziratköteg szerzői megszerkesztésére vall a folyamatos lapszámozás. A *Fohászok* első (fol. 673) oldalán álló, valószínűleg már grosbois-i eredetű, más kézzel írott megjegyzés: „Ouvrage du Prince Ragotski paraphé de sa propre main” arra utal, hogy az *Aspirationes*... *Aspirations* hasábosan írt párhuzamos kéziratos lapokat Rákóczi nevének kezdőbetűivel látta el. A következő *Réflexions sur les principes de la vie civile et de la politesse d'un chrétien* bevezetője végén (fol. 919) a szerző saját kezű beírása: „à Rodosto, (le) 1722 François Prince” aláírása található.² Mindez arra enged következtetni, hogy a kéziratköteg Rodostón keletkezett. Ezért a *Fohászok* keltezetlen kéziratának benne történt elhelyezése szem előtt tartandó az egész mű keletkezésének tisztázatlan kérdésében.

Genetikus összefüggések a politikai és erkölcsi végrendelet célzatával

A keresztény fejedelem fogalomköréhez fűződő tematika fokozatosan bontakozott ki Rákóczi emigrációs irodalmi munkásságában. Az emlékiró már műve bevezető lapjain,³ a vallomásíró pedig első könyvében beszél róluk; török földön folytatott második és harmadik könyvében szükségét érzi, hogy hozzájuk forduljon, s beszéljen hozzá-

¹ Paris Bibliothèque Nationale Fonds français 13628. fol. 1–1111; benne fol. 673–914; vö. *Principis Francisci II. Rákóczi Confessiones et Aspirationes*... — II. Rákóczi Ferencz Önéletrajza és Egy keresztény fejedelem áhítatsai című munkája. A párizsi Nemzeti Könyvtárban őrzött eredeti kéziratból kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Bp. 1876. VI–XVII. (A továbbiakban: *Confessio*...)

² II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete — *Testament politique et morale du prince François II Rákóczi*. Ford. SZÁVAI Nándor és KOVÁCS Ilona. A tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta KÖPECZI Béla; a latin szöveget BORZSÁK István, a francia szöveget KOVÁCS Ilona gondozta. *Archivum Rákócziánum* III/III. Bp. 1984. 15, 286, 328, 519.

³ II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig — *Mémoires du Prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin*. Ford. VAS

juk.⁴ *Meditációinak* prologusában kéri őket, hogy hallgassák meg.⁵ Fiainak szánt politikai és erkölcsi végrendeletében a *Gondolatok...* írója a fejedelmi ifjakhoz és fejedelmi atyákhoz fordulva, uralkodói nézőpontból fogalmazza meg a keresztény ember polgári életének és udvari viselkedési módjának alapelveit. A fejedelmek egész témaköre Rákóczi személyes politikai tapasztalatainak és olvasmányainak összefüggései révén merült föl. Az *Értekezés a hatalomról* is ezzel kezdődik: „Halljátok, fejedelmek...”⁶ A királyok, fejedelmek, uralkodók kötelességeivel, erkölcsével, világi udvari életének kérdéseivel oly sokat foglalkozó politikai író és gondolkodó közben egy olyan munka megírását is szükségesnek érezte, amely a fejedelmek lelki kalauzaként adhatna erkölcsi útmutatást. Megírásában általános érvényűnek szánt mondanivalója mellett erősen személyes jellegűvé vált, mert Rákóczi saját lelkiéletével kapcsolatos.

Az erőteljes spirituális indítékú írói szándék megvalósulásával is összefügghet a *Gondolatok* (1722) írójának bizonyos értelemben differenciáló megjegyzése: „Nem célnunk, hogy összekeverjük ezekben a gondolatokban a lelkieket a világiakkal, mert itt az előbbiekkal nem foglalkozunk...”⁷ Az *Értekezés* (1725) szerzője is törekszik elhatárolni a két területet: „Fejtegetésünk e része elegendő lesz e tárgyból, melyet inkább evilági, és nem lelki szempontból igyekeztem taglalni...” s alább: „Nem e munka feladata, hogy megvizsgálja, miért... Ezek az elmékedések hitbeli természetűek, és más írásokban értekezünk róluk.”⁸ Ahol korábban ilyen „lelki” kérdésekkel foglalkozhatott, ismertek: az 1721-ben elkezdett *Meditációk*,⁹ az 1719-ben befejezett *Confessio–Vallomások*, illetve a közben készülő s talán már az első részeiben elkészült *Fohászok*. Az értekező egyik következő megjegyzése is arra enged következtetni, hogy nem kíván foglalkozni más munkáiban már érintett „hitbeli” vagy „lelki” vonatkozású témával. „Nem volna helyénvaló, ha megismételnénk ebben az értekezésben azt, amit más hitbeli elmékedésekben már megjegyeztünk a lélekről...”¹⁰ A politikai és erkölcsi végrendeletíró ilyen megnyilatkozásaira támaszkodva, föltételezhető, hogy a Rákóczi fiainak szánt valláserkölcsi, de világi szempontú irodalmi testamentumához tartozhat az elsősorban „lelki” s „hitbeli” célzatú erkölcskalauz is, az *Egy keresztény fejedelem fohászai*. A személyes példamutatás morális célkitűzése ötvöződött benne a fejedelem nyilvános és személyes vallásos kegyességi gyakorlatával és lelki olvasmányainak elmékedésre ösztönző inspirációjával. A *Vallomások* kéziratához kapcsolt szemlélődő fohászok, a soliloquiával rokon műfaj formái, stílusbeli árnyalatainak irodalmi felújítása.

Egy keresztény fejedelem fohászai minden külön bevezető nélkül kezdődnek. A fohászíró nem tartotta szükségesnek, hogy ajánló előszót írjon hozzá, mint a következő *Gondolatok a keresztény ember polgári életének és udvariasságának alapelveiről* s az *Értekezés a hatalomról* c. munkájában. Igaz, ez utóbbiakat fiai erkölcsi épülésére szánva vetette papírra, de fogalmazása nem titkolja, hogy gondolatai nemcsak fejedelmi ifjaknak, hanem fejedelmi atyáknak is szólnak. *Fohászai* szintén valláserkölcsi természetűek, de a keresztény fejedelem lelki magatartásával kapcsolatosak. Bensőségesebb és személyesebb jellegűek, mintsem másoknak ajánlania őket, de célzatukban s az udvari morál

István. A tanulmányt és a jegyzeteket írta KÖPECZI B., a szöveget gondozta KOVÁCS Ilona. *Archivum Rákócziánium* III/I. Bp. 1978. 12–13, 295–296.

⁴ *Confessio*, 19, 74, 152–155, 162–164, 189, 294.

⁵ *Méditationes in forma soliloquiorum super scripturam sanctam – Méditations...* Troyes Bibl. Mss. lat. 2146; ZOLNAI Béla, *A janzenista Rákóczi*. Szeged Széphalom 1927. 281.

⁶ *Archivum Rákócziánium* III. 14, 20–21, 25, 328, 333–334, 338 stb.; 99, 403.

⁷ *AR* III. 43, 356.

⁸ *AR* III. 103, 106, 169, 173, 407, 411.

⁹ *Méditationes... Méditations...* Troyes Bibl. Mss. lat. 2146, 2147 (1721–1730).

¹⁰ *AR* III. 124, 194, 431.

szemszögéből másoknak is például szolgálhatnak. Fiai éppúgy tanulhatnak belőle, mint a rászoruló fejedelmek. Ilymódon Rákóczi *Fohásza*i vallásos életének hazai és külföldi tapasztalatai s olvasmányélményei alapján érlelődtek; lelki tanácsokat és általános keresztényi elveket foglalnak össze fejedelmi használatra.

S hogy a politikai bölcslő és moralista elmélkedő gondolatvilágában élt a vallásos lelki tanácsadás igénye, világosan utal rá a *Gondolatok* írója: „Ime, drága gyermekeim, az isteni szeretet ezt a szilárd vigaszt nyújtja nekem, és gyengéd szeretetem mindennap megújítja ezt a vágyamat a könyörületes Isten és vigasztaló Atya előtt... Szemléljétek gyakran könyörületesessége műveit a magatok sorsában, és látni fogjátok csodáit; egy nap saját írásaimban olvashatjátok majd azokat, amelyeket velem tett...”¹¹ Ehhez ajánlja fejedelmi „aspirációs” gyakorlatát: „Egy kötelességet ismerő és egyszerűségben cselekvő kereszténynek... szükséges, hogy önmaga iránti bizalmatlansággal és Isten iránti bizalommal vértessze fel magát, és hogy gyakori fohászokkal kérje az Úr segédelmét.”¹² Útmutatója a fohászíró tematikájára emlékeztet, s az udvari rendtartásról szólva, a kegyességi gyakorlatok rendszerességét is szem előtt tartja. „Mondottuk már, hogy egy fejedelemnek mindennap hálát kell adnia Istennek mindazért, amivel mint teremtvény és mint keresztény tartozik neki, imákkal, elmélkedésekkel, lelki olvasmányokkal, de mértéktartóan, nehogy elhanyagolja azt, amivel Istennek, mint az ő földi helytartója tartozik.”¹³ Az imádkozó, fohászoló fejedelem alakjában és kegyes teendőinek felsorolásában szinte ráismerünk *Egy keresztény fejedelem Fohásza*i-nak szerzőjére.

A fejedelmi tanácsok történelmi indoklását célozza Szent István *Intelmeinek* az *Értekezéshez* csatolása, amelyek Rákóczi szavai szerint „egyaránt méltók egy szent apához és szent fiúhoz...” Az ima és fohász fejedelmi gyakorlatának megalapozását külön fejezetet rendez: „Az imádság megtartása a királyi üdvösség legnagyobb járuléka... Ezzel az imádsággal fohászokdaktak hát a régi királyok, te is ugyanezzel fohászokdj...”¹⁴

A keresztény életmódban különleges fontosságúnak ítélt imádkozó s elmélyülő lelki attitűdről Rákóczi nemcsak gondolkodott, írt, olvasott, hanem maga is megvalósítani igyekezett. Hozzá hasonlóan, a világi moralista Courtin, ha nem is a fejedelmi életvitel szintjén, de a keresztényi életforma általános alapelveiről értekezve, hangsúlyozza a rodostói könyvtárban is olvasott erkölcsnevelő könyvecskéiben: „... az imádások, imádságok, fohászokdások, az elme megalázása a léleknek cselekedeti; de ezek a cselekedetek a lélekben maradnak, és ezért is nevezik a hit, szeretet, reménység és imádság cselekedeteinek. Ebből áll a belső élet és az elmélkedő élet...”¹⁵ A fohászíró ott-honosan mozgott ebben a témakörben, hiszen vallomásiíróként és meditációíróként egyaránt tevékenykedett a spirituális indítékú szubjektív barokk vallásos irodalmiság rokonterületein. Ehhez járult a kamalduliaknál elmélyült lelkigyakorlat tartósnak bizonyult szokása és inspirációs hatása.

¹¹ AR III. 14–15, 327–328.

¹² AR III. 341 és „Un chretien instruit de son devoir et agissant dans la simplicité... il est necessaire qu'il s'arme de la mefiance de soy meme, et de la confiance en Dieu, dont il doit implorer le secours par des aspirations frequentes.” 28.

¹³ AR III. 43–44, 50–51, 64, 81 és 357–358, 364–365, 377, 394; vö. MÁRKI Sándor, *Rákóczi politikai végrendelete*. Száz, 1911. 6.

¹⁴ AR III. 162, 238, 473, 547 és 310, 315 (IX. De observatione orationis — Chapitre 9e Qu'il faut prier, et comment).

¹⁵ Antoine de COURTIN, *Traité de la paresse ou l'art de bien employer le temps...* Paris 1667; „la vie contemplative des Chrestiens” (1718. kiad. 24). *Az idő jól eltöltésének módja és más keltezellen fordítások*. Sajtó alá rend. HOPP Lajos. Bp. 1988. *Mikes ÖM* VI. 69–70, 1018. Courtin más összefüggésben forrásként való felhasználására vö. Köpeczi, AR III. 268–269, 294, 502–503, 528.

A *Fohászok* írásáról Rákóczi életrajzírója a következőket véli a *Confessio*... kapcsán: „A fejedelem ehhez a kéziratához csatolta »Aspirationes Principis Christiani« (Egy keresztény fejedelem áhításai) című munkáját. ... Műve, legalább annak nagyobb része, még Grosbois-ban készült s Rodostóban most csak az utolsó simítást adta meg neki...”¹⁶ Márki ezt a föltevését nem támasztotta alá. A Rákóczi-kutatás sem derített föl olyan adatokat vagy tényeket, amelyek támpontul szolgálhatnának ebben a kérdésben. Nem ismerünk olyan szerzői megnyilatkozást sem, hogy Rákóczi a levélíráson kívül, *Vallomásai* és *Emlékiratai* mellett *Fohászain* is dolgozott volna a Grosbois-ban töltött (1715. aug. – 1717. aug.) két esztendő alatt. Csupán a vallo-másíró néhány sora árulkodik arról, hogy 1714 húsvétja előtt a magányba vágyódó fejedelem imádságírással töltötte idejét. „A szokottnál tovább időzve Clagny várában, imádságok alkotásával és a Szentírás olvasásával foglalkoztam...”¹⁷ De ezek jelle-géről és sorsáról nincs tudomásunk. A francia emigráció második évében felújított imádságműfaj gyökerei hazai talajba nyúlnak vissza.

Rákóczi fejedelemsége kezdetétől fogva élt a személyes kegyesség irodalmi kifeje-zési lehetőségével, s a politikai szükségszerűség következtében hatásosan kapcsolta össze a kuruc politikai publicisztika célkitűzéseivel. Első példája a *Rákóczi buzgó éneke* kéziratának társaságában előkerült ún. „ütközet előtt mondott beszédé”-hez tarto-zó imádsága;¹⁸ ez a tábori nyilvánosság előtt elmondott fejedelmi könyörgésként hat, első jeleként Rákóczi közösségi imaszerző irodalmi hajlamának. Rákóczi imái közül legnevezetesebb a hivatalos tábori imává fejlesztett, a kuruc hadseregnek előírt *Alá-zatos imádság* (Debrecen 1703), amely „nyomtatás által közönségesé tétetett avégre, hogy a birodalom alatt lévő vitélő magyar nép is az ő kegyelmes jó urát s fejedel-mét a buzgó imádkozásban követni megtanulja”.¹⁹ Sugárzik belőle az igazságtudat, az isteni kegyelem és segítség bizonyossága, a gondviselés hite.²⁰ Hasonló szellemű Rákóczi későbbi, a Nemes Ifjak Társasága különböző egyházakhoz tartozó tagjainak napkedetre készített felekezeti szín nélküli *Az Isteni Szent Gondviselőség nevezeti alatt gyarapodó rend imádságai*. A rövid reggeli könyörgést a fejedelem három zsoltárfordítá-sával együtt sajátkezűleg írta be egy kis „pergamenből való díszes kiállítású, Rákóczi koronás monogrammjával díszített füzetbe” – innen adta ki Esze Tamás az ötvenes években.²¹ A nemes ifjaknak írt imádság Rákóczi egyéni fohászainak udvari isten-tiszteletre alkalmassá tett irodalmi változata, „mellyel az ő Urának Istenének orcáját minden napon engesztelni szokta”. Beniczky Gáspár említésre méltónak tartotta az udvari rendelkezést: „minden nap Misse előtt, maga ő Felsége által fundált bizonyos imádságot a strázsamesterek mondják el ott a Palotán, az kik ordinántián vannak, és hasonlóképpen estve is; akik pedig kinn vannak a mezőn vagy quártélyban, együvé

¹⁶ MÁRKI Sándor, *II. Rákóczi Ferencz*. Bp. 1910. III. 642.

¹⁷ *Confessio*, 232: „In Clagniensis arce me ultra solitum continens orationum compositioni et lecturis vacabam, Sacrae Scripturae...” — RÁKÓCZI Ferenc, *Vallomások és Emlékiratok*. Ford. SZEPES Erika és VAS István. Szerk. jegyz. utószó HOPP Lajos. Bp. 1979. 526.

¹⁸ BADICS Ferenc, *Rákóczi Ferenc buzgó éneke*. ItK, 1927. 87–90.

¹⁹ *Felső-Vadászi Rákóczi Ferencz Fejedeleme és Saáros-Vármegyei Örökös-Főispán Magátul a Kegyelem szerént formáltatott alázatos Imádság...* Debreczenben 1703. Esztendőben. Számos magyar kiadásán kívül németül (*Das Demüthige Gebeth*) és latinul (*Precatio supplex*) is megjelent (Löcse 1703); cseh irodalmi nyelvű löcsei kiadását a fejedelem arcképe s egy köszöntővers ékesítette. *Rákóczi Tár* I. Szerk. THALY Kálmán. Pest 1866. VIII–IX. *Régi Magyar Könyvtár. 1531–1711*. Írta SZABÓ Károly. Bp. 1879. I. 1667. 1684. 1698. 1709. RMK 1885. II. 2151. 2197.

²⁰ *Rákóczi Tár* I. XXII–XXIV; DÉZSI Lajos, *Rákóczi imádsága*. Száz, 1904. 721–722.

²¹ ESZE Tamás, *II. Rákóczi Ferenc imádságai*. Református Egyház 1953. 12. sz. 6–9, 24.

concurrálván strázsamester szállására, hasonlót kövessenek el.”²² Az „estvéli imádság” szövege nem maradt fenn a fejedelem „áhitatos könyvecské”-jében. A Vulgátából fordított három zsoltár is tartalmaz a kegyességi célzattal egybeszőtt képletes harci buzdítást (XXX. XL. LIV.).

Több más imádságának csak a híre maradt fenn korabeli írásokban. A szécsényi országgyűlés fejedelmi eskütételén, 1705. szept. 20-án, Petes András püspök „fennszóval mondá el azt a könyörgést, amelyet maga a felette vallásos fejedelem dolgozott vala (kinek kedves foglalatossága volt az imádságírás)...” olvassuk Csécsi János latin naplójának Kazinczy Ferenc által készített fordításában.²³ A Nemes Compánia kolozsvári avatásán, 1707. április 26-án „ő Felsege által fundált bizonyos imádságot” olvastak föl.²⁴ A pataki öregtemplomban lezajlott udvari ceremónián, az 1709. május 26-i zászlószentelésen maga Rákóczi mondta el imáját: „... a Nemes-Compánia gazdagon arannyal varrott kék szép Standárát avagyis Kornétáját, az kin három-szögletű aranyos varrás [közt] mind a kétfelől közében Isten gondviselésének szeme ki volt varrva, cum Inscriptione: »Eadem et aequalis ubique« ... ő Felsege a maga kezében vévén s az ég felé felemelvén, mindenektől megértő szóval maga csinált Imádságot elmondotta és a Seregek Isteninek zokogva és sírással ajánlotta, Nemzetünkre kiontott méltó haragjának elengesztelését a győzedelmét implorálta...”²⁵ Rákóczi imádságíró, elmélkedő, fohászzkodó gyakorlata a jelek szerint később is folytatódott. Az imádság műfaja felújításának és átalakulásának lehetünk tanúi néhány év múltán a lengyel- és franciaországi emigrációt követő törökországi száműzetés első éveiben.

Az imafohászok felújulása és változása, „egy keresztény fejedelem áhításai”

A régies kifejező fordítás nem felelteti, hogy Rákóczi emigrációban írt imafohászai — a korábbiakkal szemben — már nem magyarul, hanem latinul és franciául fogalmazódtak. A nyelv megválasztásában tudatosságot tanúsító vallomás- és emlékiró, vagy a politikai és erkölcsi végrendelet szerzője, a nyelv kiválasztását a megírandó mű rendeltetésével, műfajával, mondanivalójának célzatával összefüggésben mérlegelte. A tudatos nyelvválasztás a fohászíró esetében is fennáll, ezeket sem írhatta magyarul, hiszen fiai sem tudták volna elolvasni őket. A *Gondolatok* bevezetőjében elmondja, hogy fiai föltehetőleg latinul nem tudnak, ezért fordul hozzájuk franciául. A latin és francia nyelv párhuzamossága Rákóczi kegyességi gyakorlatainak kétnyelvűsége folytán is adva volt, ezzel kapcsolatos szemlélődő témájú vallásos könyveit latinul és franciául olvasta. Leendő olvasóinak körét tekintve, ezúttal sem térhetett el a szerző számítása attól az elgondolástól, ami a húszas évek közepéig keletkezett latin és francia nyelvű munkái írásakor vezette.

A fejedelmi trón elvesztésével és a történelmi körülmények módosulásával megváltozott Rákóczi emigrációs *Fohászainak* tartalma és írói célkitűzése is. A nyilvános elmondásra szánt buzdító imádságok helyett magános fohászokat írt, inkább belső monológot fejedelmi használatra, más műfaji árnyalatú áldozási *Fohászait* pedig sze-

²² BENICZKY Gáspár, *Diarium 1707–1710. Rákóczi Tár* I. 63 (1707. nov. 13). Tolvaj Ferenc verses ediktumában ír a tábori imádkozásról. *A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára*. Válog. és sajtó alá rend. VARGA Imre; szerk. HOPP L. Bp. 1977. 448–450, 812.

²³ *Rákóczi tükör 2. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*. Szerk. KÖPECZI Béla és R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1973. 152, 490.

²⁴ *Ráday Pál iratai II. 1707–1708*. Sajtó alá rend. BENDA Kálmán és MAKSAJ Ferenc. Bp. 1961. 166; Esze, i. m. 6–9.

²⁵ BENICZKY, *Rákóczi Tár* I. 200.

mélyes vallásos érzelmei kifejezésére. Valláserkölcsei célzatuk, líraibb hangulatuk és önfeltáró tendenciájuk révén a lélekelemzés szféráját érintik. Ez a tematika szinte teljesen kiszorította a fohászirás gondolatköréből a korábban elsődleges, hazafias szellemű imádságműfajra jellemző politikai publicisztikai célzatot.

Szekfű szerint Rákóczi Rodostóban „nem remeteként, hanem fejedelemként élt”. De nem mulasztja el megjegyezni: „Szent tárgyú elmélkedéseit át meg átszötték az ő elképzelt souverainitásának pókhálósálai. Vallásos életének ez ad tulajdonképpen egyéni színezetet. Ez mutatja egyszersmind, mily mélyen belenőtt lelkébe erdélyi fejedelemségének s ezzel együtt souverainitásának a tudata. Ha lemondott volna róluk, saját lelkét kellett volna magából kiszakítania. A »keresztény fejedelem áhításaiban« a napi élet minden alkalmához szabott imákat készítette, de ezek az alkalmak csak hatalmas fejedelem életében fordulhatnak elő”. S hogy jellemezze Rákóczi souverainitás-komplexumát, tendenciózan választja ki a sok közül az alábbi: „Lelke mélyéből jövő imádságot ír, à la vue du thrône, azon alkalomra, mikor a fejedelem udvaroncainak reggeli tiszteletnyilvánítása után a tróntermen át megy házi kápolnájába. »Ime, Uristen, dicsőségemnek külső jele, ha segítyeddel eljutok az uralkodáshoz; add, hogy e mulandó trónon ülve megadjam az embereknek, amit kívánok, hogy megadjanak nekem.« Imádságokat, Istenhez emelő sóhajokat írt a fejedelmi élet olyan alkalmaira, melyek a száműzött életében soha elő nem fordulhatnak.” Ám az imafohászok címéből következőleg Rákóczi magától értetődően általános erkölcsi elvek jegyében fogalmaz bizonyos udvari magatartások esetében, amelyeknek lehettek vagy voltak személyes vonatkozásai. De az egész fohászgyűjtemény szélesebb érdekű, mint Szekfű értékeli, leszűkítve annak tendenciáját az általa kiragadott mozzanatra, Rákóczit a trón mániakusának tüntetve föl. „A fejedelmi souverainitás álmába merülve a szomorú valóság messze távolba húzódott tőle s ő háborítatlanul, tökéletes boldogságban szöhetett tovább ártatlan álmait, melyekben vallásos érzelmei és világi érvényesülésre törekvő vágyai egyaránt kielégülésre találtak.”²⁶ A *Fohászok* kézirata föltételezhető keletkezési idejének rendkívül nehéz körülményeire fényt vető vallomásíró megrázó valóságában láttatja az író Rákóczi „tökéletes boldogság” nélküli időszakát, amely a törökországi bújdosó fejedelem életének legválságosabb szakasza volt. Ezek a fejedelmi „áhítások” összefüggnek Rákóczi állambölcseleti írásaiban lefektetett elvével, hogy a fejedelem számadással tartozik annak, akinek ő csak földi helytartója, s mint népének pásztor, rábízott nyájának gondját viselje.

A fohásziró „keresztény fejedelem”-ről csupán annyi derül ki, hogy külső és belső ellességei környékezték meg, testi és lelki üldözői támadtak, s hogy kis nyájával elűzött pásztorként bolyong idegen földi legelőkön. Imafohászait egyébként minden jámbor keresztény fejedelem elmondhatná, mert hiányoznak belőlük a vallomás- és emlékiró által hangsúlyozott nemzeti motívumok, amelyek a *Gondolatok* és az *Értekezés* írójára is jellemzőek. Az áldozási *Fohászok* visszatérő témája a végtelen isteni szeretet és kegyelem áhítása az önszeretet rombolásával szemben; jellegzetes motívuma az Istennel való egyesülés óhaja, a gondviselésbe vetett remény az isteni elrendelés teljesülésében, a lelki béke és az üdvösség elnyerésében. Rákóczi fordulatokban gazdag élete során zárkózott s kifinomult imádságos lelkülete nyert bennük írói kifejezést, a megpróbált ember legbensőbb világát föltáró, lelki feszültségeit, vívódásait megörökítő irodalmi formát.

Rákóczi életének erről a fontos állomásáról, a *Fohászok* előzményei szemszögéből különösen érdekesek egy kamalduli barát korabeli följegyzései a fejedelem akkori életmódjáról. A *Meditációk* kéziratai között talált néhány oldalas „Notes sur la vie du Prince Ragotzi” szerzője személyes megfigyeléseit fogalmazhatta meg a nemrég köz-

²⁶ SZEKFI Gyula, *A száműzött Rákóczi. 1715–1735.* Bp. 1913. 233–234.

tük élt magyar fejedelem baráti életéről. Kezeügyében volt a *Vallomások* kézírata is, amelynek Grosbois-ban hagyott 1. könyve végén a vallomásíró kifejezte háláját a kamalduliaknak, akiknek „szent életétől és példáiktól vezetve, s az Isten kegyelmétől segítve” mindazt megismerte, amit papírra vetett.²⁷ Erről tanúskodik az ismeretlen szerzetes tolla is. Rákóczi velük együtt böjtölt, dolgozott, imádkozott, megtartva a kamalduliak szigorú életmódjának előírásait. Elsőként jelent meg az éjjel után egy órákor kezdődő közös imádkozáson és zsolozsmázáson, mindig kitartott a hajnali ájtatosságig, résztvett a napi miseáldozaton, az imádság, olvasás és elmélkedés mindennapi kenyerévé vált.²⁸ Arról is hitelesen tudósít, ami az „áldott magány” elhagyása után a pogány földön rekedt Rákóczi vallásos életével kapcsolatos: „Törökországba érkezve, nem hagyott el semmit kegyességi gyakorlataiból, sem önsanyargató, böjtölő, önmegtartóztató életmódjából. Életében, a hitetlenek között is, kamalduli volt Törökországban, mint Franciaországban; mindig megőrizte szoros kötelékét ezekkel a szerzetesekkel, akik minden évben elküldték neki officiumaikat és a kongregáció más könyveit...”²⁹ De vannak más hiteles szemtanúk is.

A fejedelem kamarása írja török földön 1720. májusában: „Hat órákor dobolnak, és akkor a fejedelem felöltözik, azután a kápolnában megyen, és misét hallgat; mise után az ebédlőházban megyen, ott kávét iszunk és dohányozunk. Amikor az óra három fertály nyolcra, akkor elsőt dobolnak misére, nyolc órákor másodikát, és egy kis idő múlva harmadikot dobolnak. Akkor a fejedelem misére megyen, mise után a maga házában megyen, és ki-ki oda megyen, ahová tetszik. Tizenegyfél órákor megütik a dobort ebédre, és tizenkét órákor asztalhoz ülünk... Harmadfél órákor a fejedelem csak magánosan a kápolnában megyen, és ott vagyon három óráig. Mikor az óra három fertály ötre, akkor elsőt dobolnak estvéli imádságra, öt órákor másodikát, és egy kevés idő múlva harmadikát. Akkor a fejedelem a kápolnában megyen, és azután ki-ki eloszlik. Vacsorára hetedfél órákor dobolnak. A vacsora nem tartván sokáig, nyolc órákor a fejedelem levetkezik, de leggyakortább le nem fekszik még akkor, és reggel, ha szinte hat órákor öltözik is fel, de éjfele után két órákor felkél. Azt pedig ne gondolja kéd, hogy legkisebb változás is legyen mindezekben, ha szinte a fejedelem beteg volna is, akkor is mind egyaránt folynak rendek... Ezek tehát a klastromunkbéli rendtartásaink... Ami pedig a mulatságot és az időtöltést illeti, a' sokféle, és ki-ki a maga hajlandóságát követi... mikor pedig vadászni nem megyen a fejedelem, akkor csak a

²⁷ *Vallomások*, 186; *Confessio*, 148: „et in grati animi signum et charitatis pignus Eremitis Camaldulensibus S. Joannis de Grosbois, quorum sancta vita et exemplis ductus et gratia Dei adjutus hasc didicit...” Emile PILLIAS: „Rákóczi aux Camaldules de Grosbois.” In *Etudes sur François II Rákóczi*. Paris 1939. 111–124. Rákóczi írja Filippo-Antonio Gualterio bíborosnak Rómába, Grosbois, 1717. január 30-án kelt levelében: „Én remeték között élek, akiket csak akkor hallok beszélni, amikor Isten dicséretét zengik. Igyekszem csatlakozni hozzájuk...” *II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei*. Kiad., bev. és jegyz. KÖPECZI B. Bp. 1958. 312.

²⁸ „Le prince Ragotzi menoit pour ainsi dire la même vie des camaldules, il prévenoit toujours dès minuit les matines des Religieux qui se disent à une heure et n'y manquoit jamais, psalmodiant toujours debout avec eux et a leur tête, et cela avec une simplicité si noble et si chretienne qu'on étoit enchanté de la voir; demeroit en sa tribune près l'église, en prières, lectures et meditations jusqu'a cinq heures en été et six heures en hyver...” ZOLNAI, i. m. 1927. 267–270: Bibl. Troyes Mss. lat. 2146 „cartonában, ugyanegy ív papíron” Rákóczi 1726-ban Grosbois-ba írt levelének másolatával.

²⁹ „... le prince continua son chemin. Arrivé en Turquie il ne rabattit rien de tous ses exercices de piété et de mortifications, jeunes, abstinences etc. Jusqu'au periode de sa vie et au milieu même des infideles Camaldule en Turquie comme en France...” ZOLNAI, i. m. 1927. 271.

sok írásban tölti az időt...³⁰ Rákóczi svájci származású rodostói udvari nemese később így emlékezik vissza: „A fejedelem Rodostóban csendes, rendes és visszavonult életet folytatott, kedvező alkalomra várva, hogy onnan kikerülhessen... Naponként három-négy órát latin vagy francia nyelvű munkák írásával töltött. Bizonyos órákat az áhítatosságának szentelt, másokat olvasásra, volt ideje pihenésre, felfrissülésre...” — „Jóságos, nagylelkű, szeretetreméltó, vallásos és rendkívül áhítatos volt, napjában öt különböző kegyességi gyakorlatot végzett...”³¹ Rákóczi szemlélődő *Fohászai* a kápolna csendjében érlelődtek s a fejedelem „íróházában” öltöttek végleges irodalmi formát.

A vallásos és moralista tartalmú imafohász-példatár uralkodói erkölcsi illemkódexnek is beillő rendszerességgel sorolja föl az imával megszentelendő udvari alkalmakat: a fölkelés és öltözködés, az udvaroncok gyülekezése, a trón látása, a templomba menetel, tanácskozás, ebéd és vacsora idején, vadászatkor, fogadáskor, lefekvés előtt, egyszóval minden hivatalos és személyes tevékenység kezdetén, illetve a következő állapotokban: a hiúság és kevélység kísértésében, a düh elragadtatásakor, a vágy fellobbanásakor, kapzsiság, falánkság, bujaság perceiben, restség idején, fájdalom érzésekor, társalgás közben stb. Háború esetére is gondol, uralkodói, hadvezéri fohászok mondandók a tábor megsemmisülésekor, táborveréskor és a tábor megindulásakor, a hadrend fölállítása, az ellenség megpillantásakor, kütrivallásra, s amiben oly kevés része volt: győztes csata után, s végül amire mindig emlékezett: az elesettek látásakor, vesztes csata utáni futásban.

A keresztény fejedelem *Fohászainak* kis gyűjteménye egy uralkodó békés udvari és háborús állapotok közötti helyzetére vonatkozik. Rákóczi első személyben, de mintegy inkognitóban fogalmazza meg őket; ebben közrejátszhattak francia királyi udvari élményei, egyéni kegyességi gyakorlatai és udvari szokásai, illetve az a sokrétű olvasmányanyag, amely részben vagy egészben összefüggött ezzel a tematikával. A jámbor óhajok azt sugallják, hogy nem annyira hivatalos imafrázisok megfogalmazását kívánta elvégezni a fohászíró, hanem saját fejedelmi gyakorlatára is érvényesnek tartotta vagy tartaná azokat.

Rákóczi török földre került könyvtárában voltak az imádkozás, az önvizsgáló elmélkedés módjáról, a vallásos szemlélődés mikéntjéről és témáiról szóló áhítatos könyvek, meditációra alkalmas olvasmányok; de a lélek önmagába merülését, a foháskodás átélését, a bensőséges imára sarkalló inspiráció irodalmi megvalósítását nem lehetett könyvből megtanulni. A fohászíró elmélyült hite, a vallásos tárgyra összpontosuló figyelme, szellemi, lelki képességeit az isteni igazság keresésére (mint Sz. Tamás, Sz. Bernát és Sz. Ágoston „inquisitio veritatis”) ösztönzi, s az elmebeli tevékenységet a szív (Pascal, Sz. Ferenc, Sz. Pál, janzenisták) túlárado áhítatával szárnyalja túl. A barokk udvari élet megnyilvánulásaihoz kötött fejedelmi „fohászok”, kegyes „áhítások”, a nyilvános istentisztelet vagy magános lelkigyakorlat óráiban, a napi szentmiseáldozat bemutatása és a „szent communio” vétele kapcsán szemlélődő fohászokká („aspirationes contemplativae”) terebélyesedtek. A szemlélődő, gondolati imafohász az istenkeresés misztikus átélése, az isteni szeretet („charitas” — „charité”) és a kegye-

³⁰ Rodostó, 37. lev. 1720. május 28. MIKES Kelemen, *Törökországi Levelek és Misszilis levelek*. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1966. 57–58, 491–492; SZEKFÜ, i. m. 222–224.

³¹ „Le Prince menoit à Rodosto une vie tranquille réglée... Il employoit trois ou quatre heures de la journée à la composition de quelques ouvrages d'esprit en Latin ou en François. Il avoit ses heures consacrées à la devotion, d'autres à la lecture...” *De Saussure Czézárnak II. Rákóczi Ferencz fejedelem udvari nemesének Törökországi Levelei 1730–39-ből és Főljegyzései 1740-ből. — Lettres de Turquie (1730–39) et Notices (1740) de César de Saussure gentilhomme de la cour de S. A. S. le prince François Rákóczi II.* Red. THALY Kálmán. Bp. 1909. 297, 302 és 326, 332; vö. még 157, 173 és 257, 273.

lem („gratia” — „grâce”) óhajta folytán, s az érzelmi indíték kiteljesedésével válik megrendítő lelki élménnyé, személyes kegyességi irodalmi megnyilatkozássá. Az „aspirációk” sajátos műformája az „oratio mentalis” műfajában gyökerezik; közeli rokona a soliloquiában elmerülni képes vallomásíró és a soliloquiát új változatban felújító meditációíró egyéni irodalmi kifejezőmódjának. A műfaji rokonság mellett a tárgykörök differenciálódása is megfigyelhető Rákóczi irodalmi munkásságában a huszas évek elején.

A keresztényi rendtartás és a barokk kori valláserkölcsei irodalom tartalmaz különféle alkalmakra imádságokat és elmélkedéseket, rövidebb hosszabb imákat, fohászokat; reggeli és esti imát a nap, a keresztény ember életkörülményeinek megszentelésére, asztali áldást, munka előtti és utáni imádságot, a hit, remény, szeretet fölkelésére szolgáló imafohászokat. Az egyházi évre és ünnepeire, pl. fohászok az adventi hétköznapiakra, karácsonyi fohászok, nagyböjti és húsvéti időre való elmélkedések és fohászok, valamint egyéb ünnepekre ajánlott fohászimák és elmélkedések.³² A vallásos kegyesség ismer szavakba foglalt vagy szótlán fohászokat, fohász-imákat. Rákóczi *Fohászai* ennek a katolikus vallásos gyakorlatnak és erre vonatkozó olvasmányainak egyéni irodalmi hajtása; a „magános beszélgetések” kedvelt műfajában és elmélkedő írásos gyakorlatában jártas imádkozó sajátos imafohászai. Részben a fejedelmi udvari élet ceremóniaihoz kötődnek, másrészt az udvarban leelkedő veszélyek, pl. a hét főbűn kísértései közt alkalmazandók; végül a háború viszonyai között használhatók. A keresztényi életmódnak az udvari életre és fejedelmi feladatkörre transzponált alkalmi a moralista irodalomban jórészt adva voltak.

Az egyik „cogitationes christianae” típusú rodostói könyvben, Vernage: *Pensées chrétiennes...* c. munkájában olvasható egy külön fejezet „Regle de conduite chretienne” — „Az életnek rendéről”.³³ „Napjában gyakorta emeljed fel szívedet Istenhez buzgó fohászokdásokkal, eképpen lehet megegyesülni az Istennel...”³⁴

Az ilyenfajta erkölcsstani könyvek régóta népszerűek voltak Rákóczi párizsi éve alatt is; széles skálájuk a jezsuitáktól³⁵ a janzenistákig, különféle misztikus vallásos színezetű erkölcsnemesítő munkákig terjedt. Írt ilyen munkát a quietista Fénelon, akinek voltak könyvei Rodostón is.³⁶ Rokont tematikájú a rodostói könyvtárban olvasott,

³² Vö. *Misekönyv* a Missale Romanum szerint, latin-magyar szöveggel, liturgikus magyarázatokkal és imákkal. Párizs — Róma 1932. (A Függelékben foglaltak is, 1232–1303 és 1320–21.) De Rákóczi bibliaolvasó gyakorlata következtében figyelembe veendő az ószövetségi (különösen a Zsoltárok) könyörgések, imák és fohászok, valamint az ilyen újszövetségi evangéliumi helyek ismerete.

³³ Etienne-François Vernage oratoriánus idézett műve Rákóczi ottani időzése alatt anonim kiadásban jelent meg Párizsban 1713-ban; egyik bővített kiadására hivatkozunk: *Pensées chrétiennes tirées de l'Ecriture sainte et des saints Pères. Pour tous les jours du mois.* Paris 1720. 258–267; vö. a Thaly által kiadott Saussure-levelek függelékében, 1909. 365–368: *Catalogue des Livres de la Bibliothèque à Rodosto, 1736.* ZOLNAI Béla, II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Klny. Bp. 1926. 7, 27.

³⁴ *Keresztényi gondolatok, Mellyek a Szent Írásokból és a szent Atyák írásaiból vannak kisédegetve. A holnapnak minden napjaira.* 1748. In *Mulatságos napok és más fordítások.* Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1970. *Mikes ÖM* III., 551–554.

³⁵ Egyik legjelesebb: *Pensées chrétiennes pour tous les jours du mois,* par le Père Dominique BOUHOURS, Jésuite. Paris 1669 etc; vannak ilyen című jezsuita indexre tett janzenista szellemű munkák; anonim kompilációk is gyakoriak.

³⁶ François de Salignac de La MOTH-FÉNELON, *Réflexions saintes pour tous les jours du mois.* Paris 1704; FÉNELON, *Prières du matin et du soir, avec les réflexions saintes pour tous les jours du mois,* par Mgr. l'archevêque de Combray. Cambrai, 1718.³ S valószínűleg *Sentimens de piété, où il est traité de la nécessité de connoître et d'aimer Dieu, de...* Paris 1713. *Catalogue des Livres à Rodosto, 1736.* i. m. 1909. 367; ZOLNAI, 1926. 24; KÖPECZI, AR III. 274, 508.

s más vonatkozásban az értekező Rákóczi valószínű forrásaként említett janzenista oratorianus J.-J. Duguet némely írása.³⁷ Szintén erkölcsnevelő jellegével kapcsolódik a témakörhöz a *Gondolatok* írójának egyik morális-didaktikus olvasmánya, Ch. Gobinet ifjak számára írt lelki kalauza,³⁸ amelynek címébe foglalt tendenciája főleg második, harmadik és negyedik könyvében érvényesülve nyújt ide sorolható valláserkölcsei oktatást.³⁹ Hasonlóképpen s ilyen összefüggésben említhetők A. Courtin forrásértékű rodostói könyvei, amelyek alapvető erkölcsi kérdések fölvetésével hozzájárultak annak az udvari embertípusnak („honnête homme”) rajzához, amely Rákóczi és kamarása „emberséges ember”-ének eszményében és irodalmi ábrázolásában testesül meg.⁴⁰

A fohászírás lírai és szubjektív vonásait tekintve, Zolnai a Rákóczi könyvtárában meglevő Bona kardinális keresztény életideálról írt misztikus fejtegetéseinek olvasásával hozza összefüggésbe, különös tekintettel a szívből fakadó fohászimáit („orationes jaculatoriae”) tartalmazó *Aspirationes ad Deum* példatárát. Rogács megerősíti, hogy Rákóczi *Fohászaihoz* Bona *Via compendii ad Deum* c. művének második részében részletes fohász-mintákat találhatott az áldozási fohászok írásához. A könyv végén olvasható „Diarium seu sylvula aspirationum” (c. 19) pedig az *Aspirationes principis Christiani* beosztását és gondolatmenetét mutatja, „egyes fohászoknak még a szövegrészletei is” egyeznek. Az adaptációs folyamat azonban az önálló alkotás és egyéni kifejezés megvalósulásával járt.⁴¹ A már Grosbois-ban olvasott Nicole forrásszámba menő művei közül, Rodostón is meglevő könyvein⁴² kívül, elsősorban a fejedelmek neveltetéséhez

³⁷ Jacques-Joseph DUGUET, *Traité sur la prière publiques et sur les dispositions pour offrir les SS. Martyres et y participer avec fruit*. Paris 1707. — DUGUET, *Regles pour l'intelligence des Saintes Écritures*. Paris 1716 *Catalogue des Livres à Rodosto*, 1736, i. m. 1909. 366; ZOLNAI, 1926. 23; Köpeczi elsősorban az *Institution d'un prince, ou traité des qualités, des vertus et des devoirs d'un souverain* c. századfordulón írt s több kiadást megért kézikönyvszerű vaskos munkáját emeli ki az értekező fejedelem témái kapcsán, AR III. 265, 499–500; vö. még DUGUET, *Méthode et pratique des principaux exercices de piété*. Paris 1710.

³⁸ *Instruction de la jeunesse en la piété chrétienne, tirée de l'Écriture Sainte et des Saints Pères*, par M. Charles GOBINET... Paris 1655; *Catalogue des Livres à Rodosto*, 1736, i. m. 1909. 366; ZOLNAI, 1926. 7, 23; KÖPECZI, AR III. 269, 503.

³⁹ Az *Ifjak Kalauza* a keresztényi áitatoságban. 1751. — Az *Ifiaknak Kalauza* az 'Isten uttyában. Az Sz. Írásból és az Sz. Atyákból szedgetett oktatások. 1724/1744. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1974. *Mikes ŐM* IV., 12–16; 105: „A reggeli imádságról”, 107: „Az estvéli imádságról”; 115: „A jó könyvek olvasásáról”, 184: „A kísértetekről” (kísértésekről) stb.

⁴⁰ Antoine de COURTIN, *Nouveau traité de la civilité qui se pratique en France parmi les honnestes gens*. Paris 1671; *Traité de la paresse, ou l'Art de bien employer le temps, en forme d'entretien*. Paris 1673; bővített kiadásában, *Traité de la paresse, ou l'Art de bien employer le temps en toutes sortes de conditions*. Paris 1677. *Catalogue des Livres à Rodosto*, 1736, i. m. 1909. 368; ZOLNAI, 1926. 12, 26–27; KÖPECZI, AR III. 268–269, 294, 502–503, 528; Az idő jól eltöltésének Módgya minden féle rendben. *Mikes ŐM* VI. 7–165.

⁴¹ Giovanni BONA, *Via compendii ad Deum per motus anagogicos et orationes jaculatorias, liber isagogicus ad mysticam theologiam...* Lugduni [Lyon] 1678; volt francia kiadása is; ez és *De sacrificio missae tractatus asceticus* szentmiseáldozatról szóló különálló műve is megvolt összes művei gyűjteményes kötete, *Opera omnia, pleraque pia et ascetica cum...* különféle kiadásában, s a *Principia et documenta vitae christianae* traktátusa is, amely az önszeretet legyőzésére, míg a *Manducatio ad Coelum* az erényességre és a bűnök ostromozására buzdít. *Catalogue des Livres à Rodosto*, 1736, i. m. 1909. 365, 367; ZOLNAI, 1926. 8–9, 21, 25; KÖPECZI, AR III. 274, 508; ROGÁCS Ferenc, II. Rákóczi Ferenc áldozási imái. *Theologia* II. k. 1935. 346–347.

⁴² A jeles janzenista, Pierre NICOLE, *La Perpétuité de la Foy de l'Eglise catholique touchant l'Eucharistie...* (Paris 1669) polémikus műve mellett az *Essais de morales et Instructions théologiques* sorozat (Paris 1671 és 1700-tól megjelent) darabjai, *Catalogue des Livres à Rodosto*, 1736. i. m. 366–367; ZOLNAI, 1926. 22–23, 25; *Uő*. 1927. 269; KÖPECZI, AR III. 272, 506.

fűződő morális gondolatok érdemelnek figyelmet a *De l'éducation d'un prince* föltételezhető olvasása⁴³ és a fohászíró fejedelem szellemi fölkészülése szemszögéből. S hogy még egy hatásos forrásmunkára is föl hívjuk a figyelmet, Rákóczi ifjúkorától ismert olvasmányát is megemlíti, Kempis *Krisztus követését*, amely latin (*De Imitatione Christi*) és francia változatban⁴⁴ is elkísérte életútján Rákóczi fejedelemet, a szív érzelmes vallásos megnyilvánulásából lírai elmélkedéseket fakasztó fohászíró („in vita Jesu meditari”) lelki megnyugvást kereső korszakáig.

A szentáldozás előtti és utáni szemlélődő *Fohászok* írását inspiráló források szűkebb köre szorosan összefügg a fentiekkel, illetve az egyes könyvekben található ilyen vonatkozású részletekkel,⁴⁵ az áldozásra való előkészületekkel. Arnauld *Fréquente communion* megjelenése⁴⁶ óta a szenvedélyes iratokat kiváltó gyakori áldozás vitatémája körül sokréttű irodalom jött létre, amelyből nehéz volna Rákóczi grosbois-i olvasmányait a rodostói könyvekre korlátozni. Az általa ismert vagy felhasznált szerzők közül példaképpen még említjük Bossuet ilyen tárgyú értekezését, *Traité de la communion*, amely a tudós szerző rokon tárgyú („Méditations sur l'Eucharistie”) elmélkedéseinek sorába illeszkedik.⁴⁷ Szent Teréz misztikus írásaiban a lelki átélés áldozás utáni látomásos állapotáról olvashatott lírai elmélkedést.⁴⁸ A „princeps christianus” sokszínű gondolati anyagból szötte elmélkedő fohászainak vallásos irodalmi szötteését.

A szentáldozás lelki élményéhez fűződő szemlélődő *Fohászok* keletkezése szemszögéből is figyelmet érdemel egy olyan mozzanat, amely a törökországi bujdosók mindennapi életének egészen korai, Rodostó előtti szakaszával kapcsolatos. Mikes szerint „A minap a fejedelem arról beszélgetett, hogy micsoda nagy buzgósággal kell bévenni a comuniót, és hogy csak arról kell akkoron gondolkodni. Forgács elfokad nevetve, mondván, hogy neki lehetetlen, hogy holmi nevetséges dolgok ne jussanak eszébe. Mert a minap communicálni akarván, amikor a pap hozzája közelített, az a gondolat jött eszébe, hogy mi jó volna a papon lévő casula cafragnak. Ilyen nevetséges

⁴³ *De l'éducation d'un prince. Divisée en trois parties, dont la dernière contient divers traittez utiles à tout le monde.* Paris 1670. 426; KÖPECZI, AR III. 265, 272–273, 499, 506–507.

⁴⁴ Az *Imitation de Jésus Christ* a sok francia kiadásban megjelent kötetek egyike; *Catalogue des Livres à Rodosto, 1736*, i. m. 367; ZOLNAI, 1926. 6, 24; KÖPECZI, AR III. 274, 508; ROGÁCS, i. m. 347.

⁴⁵ GOBINET, i. m. „De la sainte Communion” és „Aduis pour bien Communier” *Mikes ŐM* IV. 102–105, 110, 741; NICOLE, *Instructions... sur les sacremens.* Paris 1700, vö. a 42. sz. jegyz. *Epîtres et Évangiles...* (Anonyme, *Catalogue des Livres à Rodosto, 1736*, i. m. 368. ZOLNAI, 1926. 27). Az *Epistoláknak és az Evangéliumoknak... Magyarázattya.* 1741. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1967. *Mikes ŐM* II. 462, 960.

⁴⁶ Antoine ARNAULD, *Da la Fréquente Communion où les Sentimens des Pères, des Papes et des Conciles, touchant l'usage des sacremens de Pénitence et d'Eucharistie, sont fidèlement exposez...* Paris 1643 (indexre került); *Catalogue des Livres à Rodosto, 1736*, i. m. 1909. 366; ZOLNAI, 1926. 23.

⁴⁷ Jacques-Benigne BOSSUET, *Traité de la communion sous les deux espèces.* Paris 1682. 461 p. Bossuet és Rákóczi vonatkozásában vö. KÖPECZI, AR III. 261–266, 269, 274 és 495–499, 502, 508; a rodostói könyvtárban: *Catalogue des Livres, 1736*, i. m. 1909. 366–367; ZOLNAI, 1926. 5., 23–25.

⁴⁸ *Traité du chemin de perfection, écrit par Sainte Thérèse, et quelques petits traittez de la mesme sainte, sçavoir: Méditations sur le Pater noster; Méditations après la communion;...* Traduits par Mr. A. d'ANDILLY. Paris 1659. 567; külön is, a janzenista Arnauld d'Andilly fordításában, aki alábbi műveit is fordította, *Paroles de Sainte Thérèse à Nostre Seigneur, avec ses méditations après la communion.* De la traduction de M. A. d'A. Paris 1678. *Catalogue des Livres à Rodosto, 1736*, i. m. 1909. 365, 367; ZOLNAI, 1926. 8–9, 21–26; „Oeuvres de Ste Therese, in quarto 1re” és „Lettres de Ste Therese, in octavo 2re”; KÖPECZI, AR III. 56, 268, 295, 369, 502, 529.

gondolataink nekünk is elég vagyon...⁴⁹ Az 1719 őszén Rákóczi környezetében följegyzett esemény előadása valódi emberi háttérrel ad a könyvek szellemi forrásából merített moralista gondolatok megszületésének törökországi körülményeihez.

A pogány földön magukra maradt, Rákóczi kíséretéhez tartozó bűjdösö kurucok keresztény hitükhöz és vallásos gyakorlatukhoz való ragaszkodása az isteni gondviselésbe vetett reménységük forrása is. A minden lehetséges politikai s diplomáciai szálát megragadó fejedelem 1719 végéig sokat próbálkozott, de kísérletei kudarcba fulladtak; a keresztény világba való visszatérés reményei megghiúsultak. Válságos helyzetét lelki válsággá mélyítette az 1718 végén írt adventi elmélkedései ellenséges indulatúnak tartott egyházi cenzúrázása. Ebben a bonyolult folyamatban különleges funkciót töltött be a lelki erő megőrzését tápláló irodalmi megnyilatkozás lehetősége. A vallomásíró célkitűzésének megvalósításával párhuzamosan a fohászíró is kifejezési, illetve sajátos önkifejezési lehetőséghez juthatott, ami a valláserkölcsi célzat fölérősödésével, az isteni segítséget kereső ember befelé fordulásával és üdvkereső önvizsgálatával párosult.

Az imádkozás és elmélkedés személyes gondolati áramlást engedő műfaja találkozott a fohászíró belső feszültségét enyhítő, lelki szükségletét kielégítő vallásos irodalmi igényével. „Ezeket a fohászokat időközönként írta, amikor ájtatoskodásában valamely gondolat termékenyítően hatott lelkére... Ezek az elmélkedő fohászok forma tekintetében eltérnek azoktól, amelyeket *Vallomásai* tartalmaznak. Rákóczi az utóbbiakban összefüggő fejtegetéseket nyújt, az előbbieken pedig rövid szentenciák sorozatából alakulnak, úgy, amint például Kempis Tamás szerkesztette az ő elmélkedéseit... Rokon természetű... *A keresztény fejedelem fohászai* című imádságoskönyv... Az áhítat érzelmei... arra készítették, hogy fejedelmek használatára szolgáló imádságok rendszeres gyűjteményét állítsa össze...⁵⁰ Fraknói nézete a fohászírás mindkét változata szemszögéből mérlegelendő. Az általa említett „időközök” nemcsak egy esztendő, hanem évek távlatában is fölmerülhetnek. Rákóczi szemlélődő *Fohászainak* alkalmisága magában hordja végső szövegezésük előtti keletkezésük folyamatos voltát. „Az *Aspirationes soliloquium*-jellegű, a lélek önmagával és Istenével beszélgetéseinek könyve, s nagyjában végigkíséri az évet úgy, hogy a fohászokat és elmélkedéseket a Karácsony napjára valót [valóval?] végzi. Nem zárt gondolatmenetű, szerves munka, hanem töredékes jellegű így, de annál közvetlenebb és megindítóbb. S így is van azért egy központi tengelye, mely körül a gondolatok, érzelemnyilvánulások úgy lerakódnak, mint a vasreszelék a mágnespatkóra. Ez a legjobban vezetőül kiépített gondolat pedig: Istennek nem önzően, még csak nem is hálából, jótéteményeiért, hanem önmagáért, tökéletességéért, tehát Isten voltáért, vagyis önzetlenül szeretése, mindenesetre az erre való lelkesült törekvés...⁵¹ — foglalja össze nézeteit a szöveggel sokat foglalkozó fordító.

Az imafohászok és szemlélődő fohászok műfaji árnyalataiban rejlő vallásos érzelemnyilvánítás kötetlensége — a szubjektív irodalmiság jegyében — Rákóczi sajátos önkifejezési formájává vált. A sajátosság hangsúlyozása a *Fohászok* természetére és fejedelmi használatára is vonatkozik. „Rákóczi imádságos ember volt. Éjjel is rendszeresen fölkel imádkozni. Nemcsak szóbeli imában gyakorolta magát, hanem az elmélkedésben is jártasságra tett szert. Elmélkedési készség nélkül aligha tudta volna

⁴⁹ Békás, 7. octobris 1719. 31. lev. *Mikes ŐM* I. 45, 476.

⁵⁰ FRANKÓI Vilmos, *II. Rákóczy Ferenc vallásos élete és munkái*. Katholikus Szemle, 1904. 423; Rogács nem osztja a szerző nézetét. Kempis elmélkedéseinek ilyen minta-lehetőségéről, i. m. 247.

⁵¹ *II. Rákóczi Ferenc elmélkedései és fohászai*. A latin és francia szövegekből fordította és bev. VÁRDAI Béla. Bp. 1946. 4. Az általa kiemelt központi gondolatról szól pl. Gobinet *Kalauza* befejező ötödik szakaszának 10. intése: „Hogy az Istent magáért és szeretetből kell szolgálni.” *Mikes ŐM* IV. 374, 691.

megírni vallásos műveit. Azóta, hogy lelki életet kezdett, hetenkint áldozott és áldozásaira mindig buzgón készült. Ennek az áhítatnak gyümölcse egyik hitbuzgalmi műve: »Aspirationes contemplativae ante et post communionem«⁵² Rogács Ferenc az »eucharisztikus imakönyv«-nek tartott írásmű erős személyes jellegét hangsúlyozza, a teljesség igénye nélkül készült alkotásnak: »Szemlélődéseit csak a maga részére és alkalmilag vetette papírra. Erős alanyi vonatkozásai is amellett tanúskodnak. Azért nincs is a műben előre kitervezett rendszeresség, vagy egyetemes igényt fölölölő keret, annál kevésbé kimerítő tárgykör. Többi között pl. a nagybőjti időszak eszmeköre teljesen hiányzik a sorozatból...» A hiányok megállapításában nem siklik át a nagy hézagokon, mint a fordító Várdai, de az »alanyiság« kidomborításában és Rákóczi szerzői egyéniségének megítélésében felfogásuk közelinek mondható. »Áldozási fohászainak anyagát lényegében önmagából merítette. Zárkózott lelke Isten előtt mindig kinyílik... Friss, közvetlen hangja mutatja, hogy fohászai egyéni átélések, amelyeket lelki olvasmányai, lelkiismeretvizsgálata, imádságai, egyes vasárnapi evangéliumi részletek, az Úrnak és néhány szentnek ünnepei keltenek életre... Feltűnő jelenség azonban, hogy Szűz Máriának egyetlen ünnepe sem ihlette meg, amint hogy imáiban és elmélkedéseiben sem foglalkozik vele...» Rogács ezt nem csupán tárgyköri hiánynak, hanem a fohászíró áhítatában észlelhető fogyatéknak tartja, s a Mária-tisztelet, »különös hiányát« látja benne.⁵³ Van még egy kritikai mozzanat, amelyet a tanulmányíró összefüggésbe hoz a fohászíró egyéniségével, egyéni írói hajlamainak megnyilvánulásával. Azt állítja, hogy Rákóczi a hitigazságokba nem tudott mélyebben belemerülni, talán mert hiányzott az alapos teológiai szakismerete. »Önmagába azonban annál inkább bele tudott temetkezni. Imái alapján hajlandók volnánk azt a megállapítást tenni, hogy többet foglalkozik magával, mint az Úristennel, akit inkább saját lelkében és a hozzá való viszonyában szemlél. A teológiai elmerülés hiányából érthető, hogy az áldozási fohászokban gyakori a témaváltoztatás, hogy a kitűzött vezérgondolatot nem tudja mindig következetesen keresztülvinni.» Mivel nem egy rendszeres és lezárt műről van szó, s nem egyházi, hanem világi ember egyéni vallásos megnyilatkozásáról, további vizsgálatokra vár az írói szándék s fohászírói célzat és a befejezetlenség látszatát keltő munka hiányainak megítélése, illetve értékelése. Rogács meglátása szerint Rákóczi lassan dolgozott aszketikus művein. »Áldozási fohászai sem készültek egyfolytában, hanem időközönként, amint hangulata volt. Előzőleg áldozásaiban átélte őket s csak azután foglalta írásba. Az egyes fejezetek összeállítás és szerves kapcsolata arra a feltevésre jogosít, hogy egy éven belül készültek. Hogy életének melyik időszakában, arra csak belső érvek alapján lehet némileg következtetni... ilyen lelkiállapota pedig Rákóczinak csak a rodostói magányban volt...»⁵⁴ Ez reális megközelítésnek tűnik, s a formábaöntés egy évre gondolt ideje nem zárja ki a folytatás igényét.

Vizsgáljuk meg szívünket

Az egyik legsajátabb vonásként az imádkozó vagy imádság- és fohászíró magatartás ágostoni és pascali jellegzetességként említett módját jelölhetjük meg. A számos

⁵² ROGÁCS, i. m. 344.

⁵³ ROGÁCS, i. m. 345–347; de vö. a vallomásíró: »Somnum rumpebam hora prima post medium noctis ad recitandum officium B. Virginis.« (1715) »... az éjszakai órákban megszakítom álmodat, hogy dicséreted zengjem... Éjfél után egykor megszakítottam álmodat a Boldogságos Szűz officiumának elmondásáért.« *Confessio*, 237, 239; *Vallomások*, 533, 535; KARÁCSONY János, *II. Rákóczi Ferenc fejedelem vallomásai*. Katolikus Szemle 1903. 631 (a B. Szűz zsolozsmája).

⁵⁴ ROGÁCS, i. m. 348–349.

olvasmányemlék egyikéből, szintén rodostói forrásműből érzékeltethetjük a Rákóczi-ra annyira jellemző, a „szív és lélek földi peregrinációját” idéző érzelmi motívumot. „Ez ... megbizonyítja a szüntelen való imádságnak szükséges voltát, amely nem egyéb szent Ágoston szerint, hanem a szívnek óhajta és indulatja... de a szóval való imádság közben sohasem kell elmúlni a szívbeli könyörgést...”⁵⁵ De idézhetnénk Vernage előszavát is; az elméledő imában „Isten szól hozzánk”, pontosabban „szívünkhez szól az isteni hang.”⁵⁶ Fleury katekizmusában szintén a „szív imádsága” a leghatásosabb módja a szeretet fölindításának, az isteni kegyelem elnyerésének.⁵⁷

A „szív” mint összekötő kapocs az Istennel egyesülni óhajtó emberi szeretet és az isteni szeretet között, mind a „confessio”, mind az „oratio” v. „aspiratio” barokk műfajában író Rákóczi alkotó módszerének sajátja. *Vallomásai* 2. könyvében írja: „... sem a toll, sem a nyelv nem képes kifejezni a téged szerető és általad lakott szív érzését... Ó, szívek szerelme és édessége...” *Fohászainak* erős érzelmi töltésű elméledő részletei különösen *Vallomásainak* befejezéshez közeledő 3. könyve „szívbeli indulattal” fogalmazott lapjaival mutatnak egészen közeli rokonságot. „Nincs más hátra, mint hogy szívem mélyéből és nemcsak nyelvemmel és tollammal azt mondjam: legyen meg a te akaratod. Mondd azt szívemnek, Uram, hogy szívem mondja neked, és őrizd meg bennem ezt az ígéretet, hogy amidőn majd tetszésed szerint rám bocsátod az előre látott csapásokat, tettel erősítsem meg, amiről most számmal, tollammal és szívemmel gondolom, hogy mondok neked.”⁵⁸ Rákóczi őszinte „szív-kultuszában” osztozik a száműzetésben, olvasásban, írásban és imádkozásban hű társa, udvari kamarása, aki más, világiasabb műfajban tömören összegezi utolsó levelei egyikében „... de ne szájjal, hanem szívvel kérjük, mert... Isten a szívet tekinti... Isten a szív imádságát szereti, és nem a szónkra figyelmeztet...”⁵⁹

A „szív imádsága” a benső vallásos érzés kifejezője, a szívbeli istenkeresés lényege. A Rodostón olvasott oratoriánus Pouget katekizmusában⁶⁰ arra a kérdésre, hogy „micsoda az imádság?” így válaszol: „A léleknek az Istenhez való felemelkedése.” Végbevitelének módja, belső- vagy külsőképpen, közösen vagy magánosan. Ennek kifejtése: „A belsőképpen való imádság az, amely a szívnek belső részéből származik, és amely külsőképpen ki nem tetszik; ezt az imádságot elmében való imádságnak nevezik, *Oratio mentalis*. A külsőképpen való imádság az, amely külsőképpen kitetszik a szózat által; ezt az imádságot nevezik szóval való imádságnak, *Oratio vocalis*.” Az

⁵⁵ Nicolas (Jacques) de MÉLICQUEES, *Le Caractère des vrais chrétiens*. Paris 1693. 35–37. A *Valóságos Keresztényeknek Tüköre*. Rodostó 1749. *Mikes ŐM* III. 805–806, 974–977, 1085; a napi elméledésre szánt „Caractère” típusú mű nem szerepel a rodostói könyvtár lajstromában.

⁵⁶ VERNAGE, *Pensées chrétiennes*, „Preface” — „Dieu même nous parle... cette voix qui parle au cœur...” *Mikes ŐM* III. 1045.

⁵⁷ Claude FLEURY, *Catéchisme historique, contenant en abrégé l'histoire sainte et la doctrine chrétienne*. Paris 1683. 2 vol. *Catalogue des Livres à Rodosto*, 1736, i. m. 1909. 367; ZOLNAI, 1926. 5, 26. — Fleury egy másik művében is: *Les Mœurs des Chrétiens*. Paris 1682. — A *Keresztényeknek Szokásiról*. „Première Partie. VI. Prière.” Első Rész 6. Beszélgetés. Az Imádságról. *Mikes ŐM* VI. 316–319, 1092–1093. *Catalogue...* 368; ZOLNAI, 1926. 27.

⁵⁸ *Vallomások*, 534, 681–682, 704–705, 708–710, 716, 719–720, 730; *Confessio*, 254, 352, 369–370, 372–374, 378 és 92, 101.

⁵⁹ Rodostó, 29 novembris 1757. 205. lev. *Mikes ŐM* I. 298–299, 795.

⁶⁰ Az ún. *Catéchisme de Montpellier* anonim kiadása François-Aimé POUGET munkája volt, és hamarosan indexre került: *Instructions générales en forme de Catéchisme, où l'on explique en abrégé par l'Écriture sainte et par la tradition, l'histoire et les dogmes de la religion, la morale chrétienne, les sacrements, les prières, les cérémonies et les usages de l'Église*. Paris 1702. „Section seconde. Qui traite de la Prière, et de ce qui y a rapport.” Chap. 1–11. 3–33. *Catalogue des Livres à Rodosto*, 1736, i. m. 1909. 367; ZOLNAI, 1926. 24–25.

imádság szükséges voltáról Ágostonra hivatkozva szól: „Az imádság a szívnek kívánsága; hogyha az a kívánság az Istenhez emel minket, és ha az mindenkor megmarad, úgy az imádság szüntelen való, és betűszerént bétöltjük a parancsolatot, mondja szent Ágoston.” (In ps. 37. n. 14.) Hogyan kell lélekben, igazságban, alázatossággal és töredelmességgel kérni? A válasz: „Egész szívből kell imádkozni, és óhajítani valósággal, hogy meghallgattassunk... úgy, hogy fohászkodó, töredelmes szívvel legyen a kérés...” Majd ismét egy ágostoni tanítás következik: „Rendszerént a szív arról foglalatossodik az imádságban, amit kedvel. *Az Isteni szeretet az, mondja szent Ágoston, aki könyörgő és suhajtoz. A szeretet az, aki kér; a szeretet az, aki keres; a szeretet az, aki nekünk megmutatja az igazságokat...*”⁶¹

Az „elmével való imádságra” különösen érvényes, mivel „ez olyan könyörgés, amely nem külső, hanem a belső szívben megyen végben”... „mert az imádság nem az okoskodásból áll, hanem a szívnek az Istenhez való indulatjában; ez így lévén, csak a mi szívünk az Istenhez emelkedjék valósággal.”⁶² A külső ceremóniák avégre rendeltettek, hogy „belsőképpen emeljük fel szívünket Istenhez.”⁶³ A szívbeli imádság és elmélkedés összetartozására mi sem jellemzőbb, mint a vallomásíró sóhaja, „miért oly nehéz elmélkedni és imádságba merülni...”⁶⁴ — ami a fohászíróval is előfordul.

Ebben a megközelítésben Rákóczi lelki rokona „a szív misztériumát” propagáló janzenista Pascalnak: „Istent a szív érzi, nem az ész. Íme, ez a hit, a szívünkkel, nem pedig az értelmünkkel érezhető Isten.”⁶⁵ A rodostói könyvtárból hiányzik Pascal, s bár Rákóczi még Grosbois-ban olvashatta, közvetlen hatás nem mutatható ki. A rendszeresen elmélkedő, de kevesebb alkalommal fogalmazó fohászíró lelki diszpozíciója alkalmas a lélek önmagába tekintésére. A tendencia megnyilvánul az ilyen stílusfordulatok variálásában: „Dum ego me examino, Domine... Quand je m'examine ô mon Dieu...” — „Interrogo cor meum... Examine actiones meas... J'interroge mon cœur... j'examine mes actions...” Az önmegismerés spirituális indítéka elsődleges, hiszen az isteni kegyelem hatékonysága folytán válik lehetővé: „dedisti noscere me... vous qui m'avez fait la grâce de me connaître...” Az isteni szeretet működése révén terjeszti ki az önvizsgálat hatókörét az emberi tevékenység területeire: „Examine cogitationes, verba et opera... J'examine mes pensées, mes paroles, et mes œuvres...” Ami által az önvallomás, „Agnosco... confiteor... je vous confesse...” hangjai is belevegyülnek a szemlélődő *Fohászok*ba, utat engedve az önfeltárás irodalmi törekvésének. Ennek az írói szemszögből meghatározó mozzanatnak, jellemző látásmódnak előzményei visszanyúlnak a vallomásíró által megörökített korábbi (1715) fordulatra. „Így változtam meg bensőmben, anélkül, hogy tudatában lettem volna... én pedig visszavonultam magányomba...”⁶⁶ Ez idő tájt, mint *Vallomásaiban*

⁶¹ *Catechismus Formájára való közönséges Oktatások. 1744/1754. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1986. Mikes ÖM V. 668–670, 679–681. X. Rész. „Az Imádságról közönségesen.” 1–11. Articulus.*

⁶² *Mikes ÖM V. 690–691, 693, 695. XI. Rész „Különösön az Imádságról, és először az elmével való imádságról.” 1. Art. „Hogy mi legyen az elmével való imádság.” 2. Art. „Az Elmélkedésről, annak szükséges voltáról.”*

⁶³ *ÖM V. 725–726. XV. Rész „Az Anyaszentegyháznak közönségesen való imádságiról.” Magyar vonatkozásban kiemelkedik egy barokk kori összefoglalás „Az imádságról” — PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből. Bev. ÖRY Miklós és SZABÓ Ferenc; válog. ÖRY M., SZABÓ F. és VASS Péter. Bp. 1983. III. 7–22; P. P. Összes munkái VII. Bp. 1905. 8–26.**

⁶⁴ *Vallomások, 651; Confessio, 327; „... tam difficile vero meditari et orationi vacare...”*

⁶⁵ Dieu doit être „sensible au cœur”, or „le cœur a ses raisons, que la raison ne connaît pas”. — „C'est le cœur qui sent Dieu, et non la raison. Voilà ce que c'est que la foi, Dieu sensible au cœur, non à la raison.” Blaise PASCAL, *Gondolatok (Pensées, 1670). Ford., jegyz. PÖDÖR László; utószó TORDAI Zádor. Bp. 1978. 277. 278. sz.*

⁶⁶ *Vallomások, 537, 794; Confessio, 240–241.*

írja, nyolc naponként áldozott. Az új szemléletmód első kiteljesedése a vallomásírás folyamán következett be; Szekfü úgy látta, hogy a politikus, hadvezér és diplomata Rákóczi mindig a külső világot nézte, s „csak Grosbois-ban fedezte föl, hogy belső élete is érdemes a megfigyelésre.”⁶⁷ Az önmegfigyelés folytatódó szakaszában mindez kiterjedt az érzelmi hullámokat keltő elmélkedő fohászfírásra is.

Lajos Hopp

LES PRIÈRES D'UN PRINCE CHRÉTIEN

L'ouvrage bilingue *Aspirationes Principis Christiani — Aspirations d'un Prince Chrétien*, joint au manuscrit de l'auteur des confessions représente une certaine transition entre les méditations moralo-religieuses et celles de la théorie de la politique.

Les „aspirations” sont pratiquement les prières d'un croyant expert dans les conversations solitaires. Comme cela résulte du titre de l'ouvrage, dans le cas de certaines attitudes de cour à traits personnels, Rákóczi écrit sous le signe des principes morales générales. Les courtes prières de la première partie se rattachent aux devoirs laïques du prince chrétien idéal en temps de guerre et de paix. Il les rédige d'après ses lectures, sa propre pratique pieuse et ses expériences vécues à la cour royale française. Dans la deuxième partie suivent, en XXXII chapitres les aspirations contemplatives, *Aspirationes contemplativae ante et post sanctam communionem — Aspirations contemplatives avant et après la sainte communion*. Ce sont les méditations contemplatives en rapport à la sainte communion qui ont gardé le plus du style et de l'atmosphère des soliloquias. Les „aspirations” de Rákóczi sont en rapport direct non seulement avec ses principes exposés dans les écrits de théorie de la politique, mais également avec le genre des Confessions.

La forme définitive il la leur donna à Rodosto, et vu sa pratique déjà assez longue de rédaction de prière, son genre aurait dû posséder des antécédents hongrois ou même français.

La date de leur naissance n'est pas encore tout à fait déterminée. Le manuscrit autographe signé, avec le texte bilingue, date vraisemblablement de 1719–20. Il est presque certain que la forme actuellement connue soit née après l'achèvement de la *Confessio peccatoris* (décembre 1719) et avant les *Réflexions* (1722) puisque dans le volume manuscrit de la Bibliothèque Nationale, le texte suit celui de la Confessio (fol. 673–914), et précède les Réflexions signées et datées.

⁶⁷ SZEKFÜ, i. m. 226.

A NÉPKÖLTÉSZET SZEREPE ERDÉLYI JÁNOS IRODALOMKRITIKÁJÁNAK
ELSŐ KORSZAKÁBAN

„Irodalmi emlékeink, műveink? Azok nincsenek.”¹ Erdélyinek ez a naplójegyzete azokból az évekből való (1844–45), amelyekben — költői munkásságáért — már tagja volt a Magyar Tudós Társaságnak, s a Kisfaludy-Társaságnak is. Ezt a sommás, távolabbi és közelebbi múltat egyaránt minősítő ítéletét nem tette közzé ugyan, mégis központi jelentőségűnek látszik felfogásában, elsősorban azért, mert a hiány kimondása egy keresett ideálból következik. Feltevésünk szerint hazai hagyományokból szerves folytonossággal következő remekművek számonkéréséről van szó, s olyan alapkérdések ezek, amelyek rendszeresen fölvetődnek irodalomkritikusi pályájának lényeges pontjaiban. E megnyilatkozások összevetése alkalmat ad arra, hogy meghatározhassuk Erdélyi nézeteinek jellegét és módosulásait.

A szövegkörnyezet idézése is szükséges a kijelentés elemzéséhez. Így hangzik: „Elmélkedés arról: ha hazánk most kitöröltetnék a népek sorából, mi maradna utánunk? indítás, buzdítás végett! Törvénykönyvünk? annak senki hasznát nem veheti. Irodalmi emlékeink, műveink? Azok nincsenek. Középületeink: a kaszárnyák és majdan építendő nagy börtönök? Oh, van igenis, ami megmaradna — helyünk!”

A napló műfaja több szempontból is fontosnak látszik. Írója egyrészt önmaga számára vonja le következtetéseit, másrészt egy lehetséges elmélkedést készít elő, egy kifejtés előtti vázlat főbb pontjaival. A Herder híres jóslatát is visszhangzó nemzethalál-gondolat az utókor szempontjából láttatja múltunkat és a jelent, történetiségünkben önmagunkat, s ez a kivetített nézőpont szélsőségekre épül. A tagadás azonban korántsem kizárólagos: az irodalomra vonatkozólag, mint látni fogjuk, az „Azok nincsenek” mondat összegezi az „Azokat nem ismerjük”, pontosabban: „Voltak, de azokat már nem ismerjük”, ill. „Vannak, de azokat még nem ismerjük” jelentéskomplexumát is, s egyenesen ösztönöz a „Még lehetnek” vagy a „kell, hogy legyenek ezután” felismerésére. Az ellentétek kimondott célja a felelősségre ébresztés, s az „indítás” — ha jól értjük — legalább kettős: megindítása azoknak a folyamatoknak, amelyek a nemzetet valóban nemzetté teszik, s azoknak, akik tehetnek ezért valamit. A kollektív önszemlélet agitatív jellege is közrejátszik ebben a számvetésben, amely végeredményben közvetett program is.

A népköltészet kritikája

1841 elején írta Szemere Miklósnak: „Erős szándékom a magyar népdalokat valaha egy testben kiadni; azokat, melyek szerző, és idő s hely nélkül, vadvizként buzognak föl a nép költészeti szelleméből, még pedig hangjegyekkel együtt”. Ez az elhatározás is megerősítheti fentebbi értelmezési kísérletünket, hiszen, mint ugyanott írja, ezt a gyűjteményt „nagy befolyásunak” reméli „eredeti zene- és népdalköltészetünk

¹ *Naplójegyzetek magyarországi utazása alatt (1844–45)*. In ERDÉLYI JÁNOS, *Úti levelek, naplók*. Vál., szerk. és a bev. tanulmányt írta T. ERDÉLYI Ilona. (A továbbiakban *ÚLN.*) Bp. 1985. 79.

kifejlesztésére”.² 1842. november 30-án tartott Kisfaludy-Társaságbeli előadásában megkülönbözteti a népköltészetet a nemzeti költészettől, mely utóbbinak azonban egy tágabb jelentést is tulajdonít: „nemzeti költészet szélesebb értelemben mindazon művek összessége, melyek valamely nemzet nyelvén íratnak, vagy ha nem íratnak is szó szerint, de a népnél ének szárnyain s közajkon forognak, befoglalva német, magyar, angol szépirodalom nevezete alatt.” A fő kritérium tehát a nyelv azonossága, s nem a rögzítettség. Herdert s Kölcseyt idézi az a megjegyzése, amely szerint „az igazi népköltészet virágkora kivétel nélkül és rendesen megelőzi a könyvirodalmat”, s megítélésében az egyetlen minőségi szempont az eredetiség: egy nép történetének elején „minden, mi a tömegben együtt van, jó, mert saját, mert eredeti.”³

Erdélyi ezzel a kijelentéssel irodalomkritikai gondolkodásának egyik normáját alapozza meg. 1845-ben Vörösmarty munkásságát ismertette, ízlésről és műfajról gondolkodva mondja ki azt, hogy „Semmi sem korszerű, ami rossz, s ellenben korszerű minden, ami saját és jó, mi szabad és nem szolgai, eredeti s nem utánzott.”⁴ Amit tehát Rousseau, Herder s Wienbarg⁵ nyomán állított a népek gyermekkoráról, általános és időtlen követelmény; örök tulajdonságként kéri számon minden kor irodalmi alkotásain. A normának ez az időbeli kiterjesztése egész múltunkra vonatkozik, lehetővé téve azt, hogy első idézetünk értelmezésében a saját, az eredeti magyar irodalom nemléte fölötti panaszt láthassuk. 1844 júniusában írja útinaplójában: „Nem látom Horáctól Berzsenyit, Schillertől Kölcseyt, Uhland-Goethétől Bajzát, Byrontól Vachott Sándort, Mathissontól Király Károlyt, a franciáktól Kuthyt sok munkáiban, Nagy Ignácot torzképeiben sat.”⁶ Ez a kritika egyrészt az eredetiség normájának be nem tartásából származó hibaként mutatja föl az utánzás, az imitáció következményeit, másrészt pedig 1847-ből való Berzsenyi-tanulmányának egyik központi gondolatát előlegezi. Levonhatjuk tehát azt a tanulságot, hogy a *Népköltészet*ről tartott előadás nemcsak a *Népdalok és Mondák* szempontjából tartalmaz lényeges célkitűzéseket, hanem fontos kiindulási pont Erdélyi egész irodalomszemléletének tanulmányozásában.

A „tisztá eredetiség” által — írja ugyanitt — mindaz, „amit csak egy írástudatlan nép nyelvén és nyelve által előállít, kifogás nélküli; azt se nyelv-, se széptan nem bírálja, hanem elfogadja, mint kész kincset, követi, mint isteni kijelentését a nép szellemiségének.”⁷ Homérosztól Lönnrotig terjedő történeti példák bizonyítják ennek igazságát Erdélyi számára, kijelölve egyszersmind a követendő utat is. Valóban nem tudott fölmutatni sem írásbeliség előtti hazai népköltészetet, sem pedig arra épülő „könyvirodalmat”, ebből pedig az következik, hogy „Miképp mondatik, hogy Isten az embert önképére s hasonlatára teremte, úgy kell a művelt költészetnek is a népi

² Erdélyi János levelezése I. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona. (A továbbiakban: *EJL.*) Bp., 1960. 150.

³ *Népköltészet*ről. In Erdélyi János válogatott művei. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek T. ERDÉLYI Ilona munkája. (A továbbiakban: *VM.*) Bp. 1986. 52, 47, 46.

⁴ Vörösmarty Mihály Minden Munkái. In *VM* 225.

⁵ „Hol a történetírás elhallgat, s mintegy szürkületbe vész a régiségbúvárok vizsgálódása, még nem esett ki egészen a vezérfonal kezünkől, még van egy szövétnék, mely azontúl is világot vet az életre s az idő szellemére. Itt többé nem a történetírás szól, hanem maga a történetek komoly műsája”. (*Népköltészet*ről. In *VM* 45.) Vö: „Minden néptörténetek első fonalszájai a mítosz hajnal egében vesznek el, istenek szövik azokat kebleikből [...]. Költők, művészek ezen könnyen vigasztalhatók; de történet búvárok és mitológusok kétesen vándorlanak a poétai isten szürkületben”. Ludolf WIENBARG, *Estétikai táborozások* (Erdélyi János fordítása). ERDÉLYI János, *Filozófiai és estétikai írások*. Sajtó alá rendezte T. ERDÉLYI Ilona. (A továbbiakban: *FEJ.*) Bp. 1981. 700.

⁶ *Úti napló*. In *ÜLN* 277.

⁷ *Népköltészet*ről. In *VM* 48.

hasonlatát viselni, azaz fölvenni a népi elemet; különben nem igazi, hanem korcs, fattyú, sehonnai.”⁸

Az eredetiség lehetőségébe vetett ilyen fokú bizonyosság szükségképpen természet-fölöttivé emeli tárgyát: az isteni kijelentés és teremtés két hasonlata olyan tökéletességet sugall, amely kiterjed nyelvre és esztétikára egyaránt. A nép nyelve és költészete lesz tehát a kiindulási és viszonyítási pontként számontartandó, felülbíráthatatlan norma: nem ezt a kincset bíráljuk, hanem ennek ismeretében és segítségével bírálunk. S erre való tekintettel, hogy a „magyar népdal [...] nem versből áll, hanem egyszerű és ugyanakkor zenéből is”,⁹ harmadikként a népzene is hozzátartozott ezekhez a mintaként tekintett értékekhez. Hazai hagyomány és program központi helyet foglalt el ebben a rendszerben, amelyet így jellemez Toldy Ferenc: „keletkezett azon cultusa a népnek és népiesnek, mely életben és irodalomban, társadalmi és műveltségtörténeti nevezetességre volt emelkedendő.”¹⁰

A népköltészet egészének odaemelése Homérosz mellé azonban, mint a következőkben látni fogjuk, komoly akadályokba ütközött. Erdélyi a későbbi években is több ízben említi időtlen példaként a görög költőt: „Sokan az afféle ízlési szabadosság alatt a romanticizmust szeretik érteni. Fölötte balul; mert azon alapelv vagy főszabály, mi a költői műveket mesteriekké teszi, éppen úgy áll a régi, mint az új költészetre nézve, s nyűgéből, ha ugyan az, semmi kor fel nem szabadíthat; s mi lenne abból, ha éppen arról mondanánk le, mi Homért azzá tevő, ami.”¹¹ „Homérnál többnek lenni vakmerőség”,¹² „Homér képet ír festés nélkül, ábrázol alak nélkül; mikor a külsőről teljesen a belsőre irányul a költői cél, s eléretik a lélekben, mint legtisztább eszméiség.”¹³ „E sorokban homéri becs vagyom.”¹⁴ A népköltészet esztétikai megítélésének problémája azonban eleve fölmerül, mihelyt a konkrét szövegek megmérése kerül sor. Nem sokkal azután, hogy Erdélyi a megtalált norma isteni voltáról és bírálhatatlanságáról szól, a népköltészet és a fejlődés korábbi szakaszát, ill. a primitív népek jelenét idéző „természeti költészet” megkülönböztetését javasolja. „Úgy tetszik — írja —, a természeti költészet mindig megmarad, különösen az alnépnél mocskos és szennyes versekben, kópék és betyárok nyelvén; ezek az ízlés előtti ízléstelenség, nekünk trágárság, s mint ilyen, úgy tartoznak a népköltészethez, mint aranyhoz a salak.”¹⁵ A korábban idézett „kész kincs” hasonlatának a folytatása mindenképpen ellentmond az „isteni kijelentés” tökéletességének. Az „alnép” elkülönítése tovább bonnyolítja a „nép” korántsem egyszerű fogalmát: a megkülönböztetés elsősorban erkölcsi szempontú, s a nem sokkal később fordított Boileau illendőség-tanítására emlékeztet. Értelmezésünk szerint ez azt jelenti, hogy 1842-ben, a gyűjtés elhatározása után, de annak megkezdése előtt Erdélyi a klasszicista ízléssel megszűrt népköltészetet tekintette normának, elutasítva mindazt, ami nem felelt meg több forrásból táplálkozó követelményrendszerének. A klasszicista hagyománnyal való viszonyára vall egyebek között 1843 nyarán Toldynak írt levele, melyben így nyilatkozik Boileau-ról: „Óhajtom az olvasónak, [...] hogy oly gyönyört érezzen a Poetika olvasásában, mint én, miért igen is szívesen fordítám.”¹⁶ Mindebből szervesen következik Petőfi-tanulmányának egyik mondata: „Mint költő, olykor a legünnepélyesb, emelkedett, magas és

⁸ Uo. 53.

⁹ *Előfizetési fölhívás* (1846. jan. 25.) In VM 68.

¹⁰ *A magyar nemzeti irodalom története...* II. 1868.² 137.

¹¹ *Vörösmarty Mihály Minden Munkái.* In VM 193.

¹² *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból.* In VM 465.

¹³ *Arany János Kisebb költeményei.* In VM 505.

¹⁴ Uo. 512.

¹⁵ *Népköltészetéről.* In VM 50.

¹⁶ *EJL* I. 192. Vö. *FEI* 1027.

gyöngéd; máskor a mindennapiságnak hódol, nyers, faragatlan s majdnem mosdatlan szájú";¹⁷ az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* c. nagy összefoglaló tanulmányában pedig ugyane meggyőződés állítja pellengérre *Az obsitos szerzőjét*: „Mióta Garay Háy Jánosával annyiszor elmondátá ismeretes »az angyalát«: azóta nem maradt ez igen naiv példa utánczó nélkül. Én meg nem foghatom, micsoda rövidséget szenvedett volna Háy János jelleme, s vele a magyar költészet, ha kihagyatik belőle amaz érthetetlen, s magyarázván pedig éretlen, fel-felkiáltás.”¹⁸

A „nemzeti önisméret” mutatkozik meg a népköltészetben, mely „filológiai kívül esztétikai kincs is”, „esztétikai kincs Arisztotelész vagy Horác ismérete nélkül”; „igen szépek vannak a népköltemények közt, mert különben micsoda érdek kötötte volna úgy a nép nyelvére, hogy századokig énekelje azokat?”¹⁹ Az antik klasszicizmus tekintélyeinek említése itt megerősítő jellegű: a nép képes arra, amit a műköltészet csak e nagy poétikák ismeretében tehetett meg. E kérdéskörhöz kapcsolódik Erdélyinek Boileau „tankölteménye” elé írt előszava is (1843): „Közelismerés szerint a Poetica Horácénál kimerítőbb, rend dolgában pedig amaz vele nem is hasonlítható. Boileau ellenségei azt hozzák ugyan föl ellene, hogy az csak fordítása Horácénak; azonban erre még ő megfelelt maga, szépen megköszönve a dicséretet, mondván: munkámba, mely ezer száz versből áll, mintegy ötven hatvan vététt Horácóból; engem nem érhet nagyobb dicséret azokénál, kik azt hiszik, hogy a többi e nagy költőből fordítam.”²⁰

E poétikák rendszere azokat az esztétikai elveket képviseli, amelyekhez a népköltészet mint „isteni kijelentés” hasonlíttatik. Mindez arra vall, hogy a felülbíráhatatlanság és a megbíráhatóság konfliktusában az utóbbi elv fokozatosan kiszorítja az előbbi; az „igen szépek vannak a népköltemények közt” kijelentés megengedi annak feltételezését, hogy vannak kevésbé szépek is. Ebben a cikkben tehát kibontakozik egy olyan hierarchia, amely — az ízléstelennek talált művekkel együtt — három értékszínt különít el. (E felfogás szerint a legszebb dalok egyszersmind a legrégebbiek is, mert a többszázados fennmaradás a nép esztétikai ízlésének egyik bizonyítéka.)

Maga Erdélyi fogalmazza meg a klasszicizmus szerepét a reformkor irodalmi tudatában: „bement az irodalom erébe, s a költészetnek ezáltal legmélyebb organizmusában fészkelte meg magát mint munkás, elevenítő fogalom. Így a klasszicizmus szinte belső történeté vált, s föl van véve már az irodalmi tudalomba, életbe: magával hozván és magában foglalván mindazt, mit a múlt idők költészeti műveltségéből öntáplálataira fölemészthetett.”²¹ A kritikus önmagát is jellemzi itt a korszakkal együtt. Fontosnak tartjuk, hogy az ízlés összetettségében legmélyebbnek nevezi ezt a réteget, mely tehát, a többivel együtt, „elevenítő fogalom”-ként működött a *Népdalok és Mondák* kiadásakor is.

Erdélyi 1842-ben még nem ismerhette a gyűjtés eredményeit, viszont, mint láttuk, még az anyag beérkezése, tanulmányozása és elrendezése előtt kialakított magának bizonyos szempontokat, egyebek között azt, hogy erkölcsi tekintetben mit fog és mit nem fog közreadni.

Irodalmi emlékeink és műveink kéréséről is szól a *Magyar népdalköltészetéről* (1843) tartott újabb előadása:²² „Mit mondhatunk a magyar népdalokról? Történetileg semmit, vagy igen keveset, mert mi e tekintetben hanyagabbak valánk, mint akármely népe vagy népszakadéka Európának. Tudós költészetünknek sem régóta, de mégis vannak emlékei, van kézikönyve Toldytól, azonban népdalokhoz ő is igen vékonyan

¹⁷ VM 361.

¹⁸ VM 415–6.

¹⁹ *Népköltészetéről*. In VM 58.

²⁰ FEI 744.

²¹ VM 391–2.

²² Vö. VM 888.

jutott, s az a tizenöt darab, miket közöl, vajmi kevés egy élő nép költészetéből." A népköltészetéről mint történeti hagyományról van tehát szó; az ismert anyag nem elegendő ahhoz, hogy saját múltunkra visszakövetkeztessünk. Nincsen olyan dalunk, „mely által szívünk őseink szívével rokonulna”; „elölték a nyelvemlékeket, az élő hagyományokat” már Szent István korában, s azokban a századokban, „midőn eldiákosodtunk.”²³ Bizonyosan voltak ilyen emlékeink, de azokat már nem ismerjük — ez Erdélyi műtszemléletének egyik alaptétele; az, hogy semmi sem maradt fenn, elődeink hibájából — főleg a szerzetesekéből — történt; mindez még jobban kötelez bennünket a még meglévő anyag összegyűjtésére.

Útijegyzetei között megindokolja a gyűjtemény másik célját is, egyszerre jelölve meg a népet mint költőt, közönséget és kritikust. „Remélem, hogy a népdalok után egy kis változás fog feljöni a magyar költészetben. Megismervén a nép ízlését, szája íztét, jobban fognak tudni reá vigyázni, mint a szakács uráéira.”²⁴ *Úti naplójának* bejegyzése a *Nemzeti hagyományokat* és Arany János felfogását köti össze: „Célom a népköltészetet. Kezdjük alantabb, gondolom, hogy följebb mehessünk, visszamenvén a költészet összerejére, hogy tétessék alap ennek is a nép és nemzeti kedélyben.”²⁵ Az *Úti képek* egyikében Szakál Lajost is bemutatja, „ki egyedül csak népi modorban és szellemben próbálta erejét”. *Cimbalom* c. népdalfüzetében van „néhány, de csak néhány, oly igazán talált” darab, „hogy szinte síkot lát az ember, mikor olvassa.”²⁶ Az idézett példákhoz fűzött megjegyzés azért lényeges, mert egyrészt betekintést enged Erdélyi válogató elveibe három évvel a *Népdalok és Mondák* első kötetének megjelenése előtt, másrészt pedig jól szemlélteti a költői leírással kapcsolatos nézeteit. Kapcsolatban áll Vörösmarty-tanulmányának azzal a megállapításával, mely szerint „egy jó költemény sohasem annyi által teszi a hatást lelkünkben, amennyi előttünk betűben áll, hanem inkább még azáltal, mi bennünk olvastára fölébred, s mit szükségképp odagondolunk, képzelünk.”²⁷ A „kicsinyes” (részletezett) festés, amely annyira jellemzi Vörösmarty költészetét, olykor túlságosan leszűkíti számára ennek az élménynek a lehetőségeit. Esztétikailag is megfogalmazza a végtelen szemléletének hatását: „Az a nagyság, mely a szem előtt feltárul, sőt kimegy annak határaiból, s mintegy a végtelenségbe foly el, lehetlen, hogy a fenséges érzetét fel ne támassza kebelünkben.”²⁸

Külföldi *Úti naplójának* egyik vezérmotívuma az összehasonlítás és az összegezés. Népdalköltészetünk addigi követésére vonatkozó értékelése több szempontból is fontos; azt a viszonyt minősíti, amely a „tulajdonképi” és „kölcsonzótt” népdalok között létesült. 1843 végén ezt írta erről: A különbség, „ha jó a dal és a nép által elfogadtatik, előbb-utóbb elenyész”.²⁹ Ez is magyarázza azt, hogy a *Népdalok és Mondákban* sok münépdal is található; ezek egy része már névtelenné vált, más részüket pedig maga a szerkesztő válogatta be. Az *Úti napló* szerint a dalok műfajában „Czuczor az idillnél maradt, Vörösmartyt a komikum, a vicces elem ragadta meg, Garayt az elbeszélő, Petőfit a szilaj elem. Az igazi népköltészet, mely testesebb, mint a bölcséleti axiómák, tapasztalatibb, mint a szentimentális érzések, mely az volna a népnek, mi Byron, Schiller, Béranger a művelteknek, talán csak Horváth Ádámban lelte s veszté el mesterét.”³⁰ A későbbi tanulmányok is igazolják azt, hogy ez az összevetés későbbi

²³ Magyar népdalköltészetéről. In VM 61, 62, 63.

²⁴ Naplójegyzetek magyarországi utazása alatt (1844–1845). In ÚLN 79.

²⁵ Úti napló. In ÚLN 345.

²⁶ ÚLN 64.

²⁷ VM 196–7.

²⁸ Úti képek. 1842. In ÚLN 42. Idézi és elemzi: HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfig.* 1927. 245.

²⁹ Magyar népköltészetéről. In VM 60.

³⁰ ÚLN 344.

gondolatmenetek csíráit hordja magában.³¹ Ítélete utazásának kezdete (1844. április 20.) előtti olvasmányain alapult, tehát megelőzte Petőfi első verseskötetének megjelenését; mégis szembetűnő a „mester” Pálóczi Horváth Ádámnak és a 40-es évek költőinek szembeállítás. A példaként tekintett „igazi népköltészet” legfőbb jellemzője eszerint nem a felsorolt módokon mutatkozik meg, s gondolatiság és tapasztalatiság nélkül elképzelhetetlen. Ez a két szó kulcsszerepet játszik majd Erdélyi egész irodalomszemléletében, s vezérelvként minden bizonnyal középpontban áll a *Népdalok és Mondák* kiadásának előkészületei során. Arra is figyelmeztet azonban ez az értékrend, hogy a kritikus (aki 1836-tól kezdve maga is publikált népdalokat, s akinek 1844 januárjában jelentek meg *Költeményei*) és Petőfi között már ekkor feltűnik az az ízlés és szemléletbeli különbség, amely a bírálatok anyagában fog majd megnyilatkozni.

Mint ismeretes, 1844 nyarán Berlinben fölkereste Jakob Grimmet. „Egyenesen a népköltészet, hit, regék, mondák és hagyományok felől kérdezősködött. Mit remélek, van-e még sok emlék a népnél. Van-e a régi vallásról nálok emlékezet. Vannak-e tiszta magyar típusú regék, mert amiket Majláthtul ismer, azokban sok van vegyes, rokon némettel, tóttal... de az semmi — mondá —, meg kell tisztogatni, kiválogatni, mi magyar, mi nem. A magyar nyelv rokon a finnel, mert abban is megvan a hangzók következése. [...] Ő most egy német mythológián dolgozik. Vannak-e saját istenek? Mondék egyet-mást. Hol beszélnek legtisztábban a magyar nyelvet? Melyik a legtisztább magyar vidék?”³²

Tompáról írt bírálatából következtethetünk arra, hogy a rege és a monda megfelelője itt a német Märchen ill. Sage.³³ A „van-e még sok emlék” irodalmunk még nem ismert, de — az elveszett nyelvmemlékekkel ellentétben — még megtalálható műveire vonatkozik, a történetiség és az eredetiség középpontba állításával. Erdélyi megerősítést találhatott ebben a párbeszédben és sürgetését a közreadandó gyűjteménynek. Az *Úti képek* módot adnak arra, hogy rekonstruáljuk, mi lehetett a válasz Grimm utolsó kérdésére: „minden idegen nyelvű népszakadéktól tisztán menten maradna egy rész, mely igazán magyar; és e tiszta magyar résznek középpontja nem más volna, mint Hevesnek különösen a Tiszára eső része.”³⁴ Mindezek ismeretében elmondható, hogy Erdélyi legalább három tekintetben várt sokat a népköltési gyűjteménytől: eredetiséget, történetiséget és esztétikai ideált.

E célok tükröződnek a *Népdalok és Mondák* I. kötetének *Előfizetési felhívásában* is, melynek mottója Herdertől való: „Das Gesangbuch ist des Volkes Bibel” (ez még tükrözi a felülbírálhatatlanság gondolatát). Az első szempont a következőképpen érvényesül: „ezeréves ittlétünk óta ez lesz a magyar népnek első könyve, melyben semmi, vagy csak tévesztve lesz kevés olyan, mi nem véreből származott, melyből tehát a tősgyökeres magyar érzésnek álság és kendőzés nélkül sajátsága, mivolta, szelleme leghívebben fog magyaráztatni.” A második szándék is megmutatkozik, mindenekelőtt „az eddig legszegényebb ágbán, a románcok és balladákban [...], míg a játékdalokban leginkább óidőkből maradt töredékek — többnyire történeti zamatnak, fenntartására fogunk ismerni, dicsekedvén különben néhány valóságos historiai becsű, régi, ép, egész darabokkal”. Harmadszorra pedig Erdélyi azt a könyvet ajánlja, „melyből legjobb műbíráink kétségei: van-e költői lélek az együgyű, iskolátlan magyar népben, el fognak dönt[e]tjü?”.³⁵ Különösen ez utóbbi kérdés érdemel majd figyelmet.

³¹ Vö. Czuczor Gergely. In ERDÉLYI János, *Pályák és pálmák*. (A továbbiakban: PP.) 1886. 300.; Vörösmarty Mihály Minden Munkái. In VM 199.; Egy századnegyed a magyar szépirodalomból, in VM 473.

³² *Úti napló*. In *Úln* 306.

³³ VM 261.

³⁴ *Úln* 37.

³⁵ VM 66, 67.

A könyvet nagy várakozás előzte meg. Szerkesztője maga számolt be a sikerről, de utalt arra a konfliktusra is, amely az ideál és a beteljesülés között lejátszódott: „A könyv olyan, minő lehet, azaz benne az van adva, mi a magyar nép költőiségéből kiemelhetett”.³⁶ Az I. kötet előszavában már nem esztétikai, hanem „országos és nemzeti kincs”-ről szólt, s Homéroszt, Ossziánt és a Kalevalát idézve írta: „Bár több volna efféle és ekkép szerkeszteni valónk nekünk magyaroknak is!”³⁷ A kiadvány közismert irodalom- és művelődéstörténeti jelentősége mellett tehát fontos megemlítenünk azt a változást is, mely Erdélyi felfogásában végbement. A siker mellett a csalódás hangjára is figyelmeztetnünk kell: az összegyűjtött anyag, mindenekelőtt az epikum területén, történetiség és esztétikum szempontjából elmaradt attól, amit szerkesztője várt.

1847-ben *Népköltészetünkről* (későbbi kiadásában *A magyar népdalok*³⁸) címmel írt tanulmányt a *Népdalok és Mondák* II. kötetéhez. Ennek funkciója észrevehetően módosult: „Azt a sajátságos, titokban századok óta folyvást működő, s mondani szeretném, művészi tömeget eredetileg feltüntetni volna már fő cél a népköltéssel. Kinek ennyi nem elég, annak minden is kevés, azt pedig bizonyosan elérjük. Nem a versek mint műgondosan kikerekített remek darabok, noha ilyek sem fognak hiányzani, hanem a zamat, képesség és gondolatvilág, melyben forog a nép képzelődése, főleg az a kitartó erő, mely magára hagyatva, iskola és minden nélkül buzog idők óta, mint a forrás; az a hűség magához, mely népünket védé a felolvasástól, lesznek üdvös eredményül ezen tárgy feletti tanulmányainkból”.³⁹ Itt már nincsen szó az 1842-ben említett, kritikán felül való érték bizonyosságáról, s az esztétikai szempont sem elsőrangú érdeke a kiadásnak; fontosabb az a nép alkotásmódjában is megnyilatkozó önismeret, amelyet már Kisfaludy-Társaságbeli előadásában is megemlített.⁴⁰ A *Népdalok és Mondák* anyaga tehát jelentős mértékben eltért a szerkesztő kitűzött céljaitól, aki minde változások ellenére is fenntartotta esztétikai megjegyzései közül a legfontosabbat. Öt évvel korábban így fogalmazott: „igen szépek vannak a népköltemények közt”; e tanulmánya szerint nem hiányoznak „a műgondosan kikerekített remek darabok” sem a gyűjteményből. A sorrendiség változott meg: nem a népdal, hanem a dalköltő nép lépett előtérbe, s ebben a változásban a szövegek szerkesztői megítélése is szerepet játszott.

„Remek” szava azért is fontosnak látszik, mivel Erdélyi Hegel művészeti formáiról szólva a másodikat az 1850-es évek elején „remek”-nek, 1855-ben „remek vagy klasszikai”-nak, egy évvel később pedig „klasszikai”-nak fordítja.⁴¹ Ez megerősíteni látszik azt, amit a népköltészet és klasszicizmus kapcsolatáról mondtunk. Az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* c. tanulmányában, már a „kelmeiség” ellen harcolva írja majd le azt, hogy „nem az a fő, hogy népi legyen a költészet, hanem az, hogy legyen, ami rendeltetése: művészet. Azért igen sajnálnám, ha netán az a szerencsés körülmény, hogy a töről fakadt eredeti népköltészetben is található műbeccsel bíró darabok, visszasan hatna, s oda tévesztené az elméletet, mintha vak szerencse is szolgálhatna művészettel. Hiszen maga a nép, mint patak vize a kövecset, addig forgatja dalait, míg utoljára kisimítja, kerekíti, mert öntudatlanul bár, de ösztönileg ragad-

³⁶ *Pesti levelek*. VII. In *Úln* 107. vö. 446.

³⁷ *Népdalok és Mondák*. 1846. XI, XII.

³⁸ Vö. *VM* 889.

³⁹ *VM* 73.

⁴⁰ *VM* 58.: „mennyivel többet nyer a nemzeti önismeret a népköltészet ereiklyében”.

⁴¹ *A hazai bölcsészet jelene*. In *FEI* 91.; *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*. In *VM* 385.; *Esztétikai tanulmányok*. In *FEI* 653.

tatik a művészet felé, s eléri ama szerencsés pontot, mikor jobb órában megteremti azt.”⁴²

Azt mondhatjuk tehát, hogy, miután a konkrét szövegek válogatásának és átalkításának feladata kizárta a felülbíráhatatlanság alapelvét, a népköltészet esztétikai megítélésének tekintetében három időbeli fokozat különíthető el Erdélyi irodalomszemléletében. Az elsőben, mint láttuk, a klasszicizáló felfogás érvényesült; a másodikban — ennek megtartásával és továbbszűkítésével — maga az értékítélet is közrejátszott a bemutatott anyag vizsgálati szempontjainak átrendezésében. Harmadik idézetünkben már a rendszer módosulásáról van szó, elsősorban azokkal szemben, akik eleve tökéletesnek tartották mindazt, ami népiesnek volt nevezhető. Egyrészt a szövegkritika és a szerkesztés, másrészt pedig a kritikátlan követés bírálata tartható e két változás konkrét okának; Erdélyi — saját szavaival — előbb a „tulajdonképi”, majd a „kölsönzött” művekről mondott így véleményyt.

A *Népdalok és Mondák* II. kötetében szereplő hosszú tanulmányában, tehát a második időszakaszban ezt írja: „Hatása meg fog tetszeni irodalmunkon, mert a népköltészet olyan a művelt íróknak, mint törzsök a virágnak.” Németországi utazását megemlítve J. Grimmre is céloz, s az ő egyik kérdésére is válasz lehet ez a megállapítása: „igen kár, hogy népköltészetünk aranykorának virágai oda vannak.”⁴³ Nemcsak írásbeliség előtti művek nem maradtak fenn: „hogy nálunk kevés költői alkotmány vagy, kitetszik a románcok s történeti költemények kevés számából, innen annyival több aztán a szorosan lírai vers”. Eredetiség, történetiség és esztétikai ideál szempontjairól van tehát ismét szó, s műfaj és tárgy tekintetében ezúttal is világosan kirajzolódik az a keresett, de meg nem talált hajdani epikum, melyet Arany János később a *Naiv eposzukban* vitatott meg.

„Ez a hiány megtetszik az egész irodalmon. Költőink oly tehetlenek, mint a nép, s művészi alkotmányt nem igen tudunk felmutatni. [...] Eltörpült, elmecsevészült [elcsenevészült] nemzet! [...] Mind ezek után költőiség nélkülinek tartjuk-e a magyar népet? El fogja azt dönteni tudósaink véleménye, mi eddig rendesen tagadó volt ezen kérdésre. Részemről én kivételt nem tudok azon általános igazság alól, hogy minden népben el van vetve a költőiség magva, de körülményei akadályozhatják, elferdíthetik fejlődését.” Az építészet „koldus és minden fantázia nélküli”, a művészet hiánya azt kérdezteti, hogy „leszünk-e mi folyvást mint most, kicsinyei a kornak, másodrendű népe a világnak?” Ez egyszersmind jellemzi egész történelmünket is: „kitalálják az utánunk jövők, hogy ez hiány, üresség, mert idejét a nép nem bírta betölteni tetteikkel, s meghalt gondolataival együtt örökre, mint utolsó napszámosa!”⁴⁴

Mindez azonos töről fakad a dolgozatunk elején idézett naplójegyzettel, s elválaszthatatlan a művészet, főleg az irodalom által nemzetet teremteni akaró reformkori törekvésektől. Erdélyi annak a — kritikai munkásságában változatlan — alapelvnek jegyében elégedetlen a bemutatható, főleg epikus anyag esztétikai színvonalával, mely — úgy, mint majd Arany költészetében — a remekmű „architektonikus” szépségét, „a gondolat, az átgondolás elevenítő s alkotó” befolyását igyekszik megtalálni.⁴⁵

Az ízlés igazságai azonban „nem pusztán a gondolkozó ész kíváncsága, hanem a vérrel is vannak összeköttetésben.” Az eredeti „alaphangok” fennmaradtak a népköltészetben, „habár töredékesen”, ha megnyilatkozásuk „nem oly virító épen is, mint a nemzet ifjúsága idején lehettek.”⁴⁶ A népköltési gyűjtemény tehát tökéletlen és alá-

⁴² VM 470.

⁴³ VM 71.

⁴⁴ A magyar népdalok. In Erdélyi János Kisebb prózái. I. (A továbbiakban KP.) 1865. 99, 100, 101, 103.

⁴⁵ VM 534.

⁴⁶ A magyar népdalok. In VM 71.

rendelt tükre egy olyan elveszett irodalomnak, amely a maga ismeretlenségében — filológiaiag tehát bizonyíthatatlanul, de az alaptétel szerint teljes bizonyossággal — képviselte eredetiség, történetiség és esztétikum hármas ideálját.

Népi és régi tehát szorosan összefonódott Erdélyi történet szemléletében: minden, ami ősi, egészen Attiláig, magyar nyelvű s egyben „előkelőleg népi” is volt.⁴⁷ A szerveség gondolata egyszersmind egy nagy nyelvi, irodalmi, lélektani, egzisztenciális azonosság vágya is: „Mit nem adnánk egy dalért, mely ezer esztendő előtt zenghetett atyáink ajakán! Nem a legmélyebb egyesülés volna-e, ha dalolhatnók, mit ők? Talán érzeenék mindent, mit ők érzettenek!” A könyvírás és -nyomtatás idegenné és tanulttá tette „az eredeti költészet hajnalát”; „csak az iskolából elmaradt rész, a nép tartá meg az eredeti ösztönt és dalait”.⁴⁸

A közreadott dalok tárgyalását Erdélyi — a haza, a család, a szeretet, a szerelem motívumai előtt — a vallás kérdésével kezdi, s ehhez fontos adaléknak tekintendő a „keresztyén költészet” és a „romanticizmus” azonosítása.⁴⁹ A magyar népdal sajátossága, „hogy a fölindult kebel mintegy magán tul elkiárad a kültermészetre, s ennek jelenségeit magába játszsza, mint mikor elkap valamit az örvény, s tulajdon anyagként dolgozza fel”.⁵⁰ Ez már jellegzetesen hegeli gondolat; a szövegpárhuzam bemutatásáért hosszabban idézzük. Dalaink „nem utánozói pusztán a természetnek, mint a régi műpoézis, melynek elveül a természet utánzása mondatott, minél fogva bizonyos természetűség, mezei színvegyület és nyugalom uralkodott rajta, hanem a kedélyt mutatják fel középpontul melybe, mint gócba, összejőnek a természet minden sugárai, s belőle megsűrítve lövellnek szét, s így költészetünknek a természet nem utánzandó példány, hanem csak feldolgozandó anyag, mely, más szóval, a szellemnek uralkodása a külvilágon; s mi bátran elmondhatjuk, hogy ezen tulajdon mélyen viszi be népköltészetünket a keresztyén vagy romantikus költészetbe, mert ennek szelleme az övé is.”⁵¹

Esztétikai előtanulmányok c. értekezésében (1854–55) egyebek közt ezt írja majd Hegel esztétikájáról: „a romantikai művészet úgy nézendő, mint kilépés a művészetből, mint önmagának felülhaladása, vagy a művészet a két alkotó elem — az eszme és alak — közöl amahhoz való ragaszkodás inkább, hogysen emez utóbbihoz.”⁵² Az utóbbi két idézet közötti összefüggés, úgy hisszük, nem szorul bizonyításra; 1847-ben tehát már kimutatható a konkrét szövegszerű megfelelés. Ez egyúttal további távolodást is jelent az 1842-ben látott „isteni kijelentés”-elvtől.⁵³ Erre vonatkozólag jellemző, hogy Erdélyi fenti tanulmányában „a nyelvet valamely közvetlen kijelentésnek” tartó nézetekről mint elavultakról szól, s ez a kritika azokra is vonatkozik, akik „a mese, mondaféle ereklýeket oly maradványokul” tekintik, „melyek fennúszkálnak még az emlékezet folyamán [...], egy világos, észí, babonától ment világnézet megbukta után”. Az aranykor-kezdet Ipolyi Arnold művével illusztrált elvével itt már az áll szemben, hogy „Költészet, vallás és bölcsészet mind mind csak gyenge dolgok, zsenge valamik a kezdő korban. Belőlük minden lehet, de még nem lett.”⁵⁴ Ebből a felismerésből az az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* c. tanulmányban (1855) kifejtett következtetés születik, mely szerint „nem szükség, hogy a költészet bármely népnél is eposszal vagy drámával s még kevésbé, hogy valódi művel induljon meg, hanem indul,

⁴⁷ VM 79, 84.

⁴⁸ VM 87, 88.

⁴⁹ KP I. 82.

⁵⁰ KP I. 104–5.

⁵¹ KP I. 105–6.

⁵² FEI 652.

⁵³ VM 48.

⁵⁴ FEI 649.

ahogy lehet; kezdődik jól, rosszul; és nincs olyan igen gyarló kezdet, mely elegendő ne volna további folytatásra.”⁵⁵

A feldolgozásnak ehhez a módosulásához a *Népdalok és Mondák* szerkesztése is hozzájárult. A harmadik, 1848 júniusában megjelent kötet⁵⁶ rövid előszavának gondolatmenete is igazolja ezt, amelyet egyszerre tekinthetünk összegezésnek és előretételezésnek. Erdélyi azt adta közre, „amit lehetett”, s — főleg történeti szempontból — kevésnek találta az anyagot. Másrészt így ítélte annak befogadásáról: „Mi van, mi nincs e népi szellemvirágokban, döntse el a kritika, s a közönség bíráló véleménye”. A kiválogatott, átdolgozott és elrendezett szövegek megítélését tehát további tanulmányozásnak rendelte alá, melyre azonban jó ideig nem kerülhetett sor. Végül pedig az idézett mondat folytatását idézzük: „mert míg ez nem történik, további lépés lehetetlen, vagy csömört okozó volna az első hatás kellemes íze után.”⁵⁷ Úgy hisszük, nem túlzás az, ha összefüggést találunk e mondat és a „kelmeiség” elleni későbbi küzdelem között, hiszen ott azokról lesz szó, akik összetévesztették a költészetet és „az anyagot, a feldolgozni valót.”⁵⁸

Népköltészetről a bírálatokban

Kritikus és tárgya viszonyának módosulásában, mint láttuk, a népköltési gyűjtemény kiadása és megtapasztalt fogadtatása is jelentős szerepet játszott. Erdélyi többet és tökéletesebbet kívánt volna közreadni: ez jellemezte az első időszak fő szándékait. A másodikban, a szerkesztés korában, átrendezte a vizsgálati szempontok fontosabbjait; a harmadikban korrigálni igyekezett azt a nem kívánt hatást, amelyet a *Népdalok és Mondák* kötetei a „kelmeiség” híveire gyakoroltak.

Tanulságosnak látszik tehát fölvezetni néhány reformkori bírálatának olyan szempontú áttekintését, amely egyrészt tekintettel van erre a belső tagozódásra, másrészt népköltészet és szépirodalom összefüggéseire figyel.

1843 első felében írta *Magyar Életképek* c. cikksorozatát,⁵⁹ melyben Tárkányi Béla verses „népregéjével” kapcsolatban fejteti ki álláspontját a népköltészeti gyűjtés és feldolgozás szempontjairól. (Néprege, népmese és népmonda jelentése itt még nincs tisztázva; Erdélyi 1847-ben, Tompa *Népregék, Népmondák* c. verseskötetéről értekezve veti majd föl ennek kérdését, megmagyarázva egyúttal a *Népdalok és Mondák* címet is.)

A program így hangzik: „bár összeszedetnének mindazon regék, melyek a nép közt vándorolnak, mint egy-egy elszakadt fellegetdarab a levegőben, mely utoljára, ha többel nem csatlakozhatik, párává foszlik, vagy eltűnik, »mint víz a vízben«.” A hasonlat egyrészt egy korábbi, elveszett egységre utal, másrészt a gyűjtés megtartó erejét s megújító képességét is hangsúlyozza. „Nekünk magyaroknak nincsenek nemzeti hagyományaink, legalább vajmi kevesek!” — következik, Kölcsey nyomán, a már idézett panasz. A folytatás azonban inkább rokon a nagy előd „megnemesítés”-elvével, mintsem a reveláció tanával: „De vannak mindenütt a nép közt — melynek a csodás iránti előszeretet természete —, többen több mondák, persze alak és költői kerekdedség nélkül, de mindenestre adatok a nép fantáziája ismeretéhez. Nem a magyar költő volna

⁵⁵ VM 381–2.

⁵⁶ L. VM 892.

⁵⁷ VM 121.

⁵⁸ *Népköltészet és kelmeiség*. In VM 161. Vö.: DÁVIDHÁZI Péter, *Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében*. ItK, 1984. 1–21.

⁵⁹ Vö. VM 896.

első, ha ezeket megtoldva, szabadsága szerint kiszépsítve, feldolgozná, s egészben adná nemzetének mint kész művet.”⁶⁰ A (vers)alak hiánya és a kompozíció elleni, a klasszicizmus bevégeztség-normájára épülő kifogás érinti a prózai és a költői közötti különbségeket is, hiszen a *költői* szó egyik jelentése Erdélyinél gyakran a *verses* szóéval egyezik meg.⁶¹ A gyűjtő ez esetben olyan nyersanyagot talál, amelynek esztétikai átforgatásáért már ő maga felel, sokkal inkább, mint a népdalok kategóriájában.

Emlékszünk arra, hogy első, a *Népköltészet*ről tartott előadásában hogyan különböztette meg erkölcsi szempontból a „természeti költészet” darabjait, melyek „úgy tartoznak a népköltészethez, mint aranyhoz a salak.”⁶² E cikkében viszont újabb jelentést kap az analógia: „Ha salak és mindenféle kövek közül az aranyat ki tudjuk izzasztani, hogy forgó pénz legyen belőle, nem lehetne-e ekként, purgatórium útján forgandóvá tenni, költői alakba öltöztetve a nép hagyományait, s ezúton is gazdagítani maradandó kincsünk, az irodalom tárházát?”⁶³ Ha fentebb megőrzendő és elvetendő részre oszlott a népköltészet, s a róla gondolkodónak nem jutott más feladat a határvonal megtalálásánál, ezúttal befogadó és átforgató tehetség, ízlés és tudat tisztító tűzén megy át s válik valódi kincssé a nyersanyag. Erdélyi szerkesztői tevékenységének két jelentős fázisáról is szó van itt: a válogatás és az átalakítás szükségéről és jogairól.

A *Népdalok és Mondák* II. kötetéhez írt tanulmányában (1847) ismét megjelenik a kép: „sorsunk egy a bányászéval, ki drága aranyat keresve, míg a dus eret földalálja, tömérdek ásványt hoz elő, melyek a közéletre tán még hasznosabbak, mint az arany, de azért nem oly becsesek.”⁶⁴ A metafora átalakulása, úgy tetszik, tükrözi Erdélyi nézeteinek módosulását: eltűnik a salak, s helyébe lép egy, az esztétikai értékével párhuzamos, másik hierarchia, a *delectare* mellett a *prodesse* újabb, konkrét változata.

Erdélyi mindenekelőtt e fentebb látott átalakulás iránt érdeklődött nagy Vörösmarty-tanulmányában (1845). Korántsem véletlenül: „ő legmagasb tehetség közöttünk mind e mai napig”;⁶⁵ tőle várható tehát leginkább, hogy teljesítse azt a feladatot, amelyet a népköltési gyűjteményen dolgozó szerkesztő a legfontosabbnak tartott az epikum területén.

Eredetiség, történetiség és esztétikum: a bíráló a *Népdalok és Mondák* összeállításának e három normáját érvényesítette e kritikájában is. „Mi a balladai hangot [...] mindeddig nem ismerjük hazailag, mert csak egy típusát sem bírjuk népi ajakról vagy régi korokból”; a „tisztán lírai kifolyás [...] nagy részéről le kell mondani balladában vagy elbeszélésben, hogy a történeti elem uralkodása annál inkább kitűnjék.”⁶⁶ Legjobban a *Szép Ilonka* nyerte meg Erdélyi tetszését, mégpedig azáltal a pszichologikum által, mely a tapasztalatiságban gyökerezik. Henszlmann képzőművészeti kritikáira emlékeztet ez a következtetés: „ha olyat ír a költő, mit kevés vagy senki sem tapasztal, vagy nem is tapasztalhat, igen meglehet, hogy kevés vagy senki sem fogja ízlelni.” A befogadás és a kritika egyik feltétele tehát az összehasonlításon alapuló ellenőrizhetőség.

Ez azonban hiányzik az eposzokból, amelyek „már messze vitték az élettől, valami ködbe, szürkületbe, »üres égbe«, hol sem adat, sem hagyomány.”⁶⁷ A kritikus azt

⁶⁰ VM 178.

⁶¹ Tompa Mihály. In VM 263.

⁶² VM 50.

⁶³ VM 178.

⁶⁴ KP I. 103–4.

⁶⁵ VM 191.

⁶⁶ VM 199.

⁶⁷ VM 204.

keresi, amit Kölcsey „a hajdankor mesés ugyan, de hitelt talált tüneményei”-nek nevezett,⁶⁸ és amit Arany „epikai hitel”-ként fog igényelni.⁶⁹

Erdélyi azt az alapkérdést teszi fel, amely mindvégig foglalkoztatta: „volt-e a magyarnak hőskora, olyan, amilyen? Ha volt, kell lenni époszának is, olyannak amilyennek, melyben úgy fogja magát dicsőíteni a nemzet, mint magát szereti, becsüli. Hőskorunk volt tagadhatlanul s kell lenni époszának is. Meg van-e már írva ez az éposz? ha igen, melyik az?”⁷⁰ A *Zalán futásában* nem találta meg sem „a történet fonalát az előkorban”,⁷¹ sem a kapcsolatot a keresett hagyományokkal, „pedig hogy sohasem is lettek volna, képtelen állítás.”⁷² A régi szokások, főként az ősvallás elmaradása, s az, hogy „a nép egyetemes érzésmódja, képzeletvilága, világnézlete” hiányzik,⁷³ állítja szembe a keresett ideált Vörösmarty művével.

A műfaj meghatározása a *Népköltészetéről* szóló, 1842-ben tartott előadását idézi, s jelzi a hőskölteményre vágyó irodalomformáló kritikus fő törekvését. „Mi az éposz? — A nemzet élete, gondolkodás- s érzésmódja, még azon korból, mikor tömegben volt, mint egy család. Így lehet értelmezni az époszt, a mennyiben időben esik s történeti szempontból nézetik. Ellenben véve a költő szempontjából: az éposz nem más, mint Herder szerint: »Eine Welt, die Encyclopedie und Seele des Dichters.« Összekötve a két értelmezést, világosság lesz előttünk, hogy a költőnek, — kit már előbb úgy akartam tekinteni, mint a nemzet leges-legjavát, egyénben nyilatkozását, — oly magas szemponton kell állania, honnan a nemzet mult életét, gondolkozását, érzésmódját vérébe szívhatta légyen. Ez a studium pótolná elmaradt, éposztalan nemzetnél azt, mit régén a szájról-szájra menő hagyományok adnának.”⁷⁴

A *Népdalok és Mondák* szerkesztésekor Erdélyi egyik fontos szempontja volt, hogy nemcsak azt az anyagot válogatta be, amely — nézete szerint — a néptől származott, hanem azokat is, amelyeket a nép elfogadott. Sőt, az I. kötet előszavában említi, hogy önmagát is a nép közé számítván, szabadon alakította a beküldött szövegeket. Felfogásában korántsem volt egyoldalú és merev a népköltészet fogalma: a gyűjteményben találhatóakon kívül éppúgy hozzátartozott a már meg nem található régi, mint a megírható és a néppel jóváhagyható új. Így iktatta be pl. — más költőkével együtt — két olyan versét is, amelyeket, a szerző ismerete nélkül, a Rábaközbe küldtek be.⁷⁵ Úgy tetszik, hogy itt költő, továbbalakító és kritikus szerepköre szabadon változik, s ebben a dinamikus koncepcióban kell elképzelnünk azt is, amit az eposzírás szükségességéről idéztünk.

Történetírónak kell megírnia „a homályos időszakot [...] mese, monda, rege után”.⁷⁶ ez a javaslata Pulszky nézeteivel rokon, aki ugyanebben az évben Anonymusról írt tanulmányt. Eszerint a Névtelenre is jórészt alkalmazható az, amit Niebuhr Liviusról megállapított: „költészeti szellemmel” került általuk „a herosi idők csudakora a historiába.”⁷⁷

⁶⁸ *Nemzeti hagyományok.* In Kölcsey Ferenc *Összes Művei.* Franklin Társulat, Bp. É. n. 631.

⁶⁹ KOROMPAY Bertalan, *Kölcsey Ferenc: Nemzeti hagyományok.* In *Finn nyomokon.* Bp. 1989. I. 51.

⁷⁰ VM 224.

⁷¹ PP 221.

⁷² VM 226.

⁷³ PP 240.

⁷⁴ PP 223.

⁷⁵ L. HORVÁTH János, i. m. 317.

⁷⁶ PP 221.

⁷⁷ *Anonymus Belae regis notarius.* Életképek 1845. II. 376.

Erdélyi azt reméli, hogy erre a korra vonatkozólag „bizonyos költői hit vagy világnézet alakúlna legalább a könyves közönségben, honnan kimehetne a néphe.”⁷⁸ A fentiek alapján így foglalhatnánk össze felfogását: mivel „a nemzeti eposz a magyar irodalomban mindeddig nincs megírva”,⁷⁹ szükséges, hogy a hagyományokat stúdiómok helyettesítsék ill. pótolják; „a nemzet leges-legjavát” képviselő költő így gyűjtse össze és adja át mindazt a népnek, ami annak gyermekkoráról megtudható, hiszen, mint a népdalt, el tudja fogadtatni magát a hőskölteményt is.

Arany János olvasta ezt a tanulmányt. 1846. febr. 22-én írta Szilágyi Istvánnak: „Egyébként én még Pesti Divatlapot és Életképeket is olvasok, külön társaságban”,⁸⁰ Erdélyi bírálata pedig az *Életképek* melléklapjában, az *Irodalmi Őrben* jelent meg. Minden jel szerint ennek ismerete is hozzájárult ahhoz, hogy a „népies eposz”⁸¹ gondolatával foglalkozzék, s ahhoz, hogy Erdélyi szerint „a népi és művelt költő tulajdonait, a legfényeseb sikerrel tudá egyesíteni *Toldi*-ában.”⁸²

Erdélyi Kisfaludy Károly-tanulmányában (1846) a lírai költészet terén a népdalokat tartja legkülönbeknek; saját szerkesztői gyakorlatából ismeri fel, mennyi „népi elem, vagy daltörredék van beszöve, kiegészítve, pótolva” a versszövegekben.⁸³ Értéktételet a *Népdalok és Mondák*ban is megerősíti, ahová tíz darabot válogat be a névvel is megjelölt költők csoportjába.⁸⁴ Tompa-bírálata 1847-ben, a *Magyar Szépirodalmi Szemlében* jelent meg; első része csaknem egyidőben a gyűjtemény II. kötetével, amelynek összeállítása és a recenzió között így kimutatható a többszörös összefüggés.

A *Népregék, Népmondák* címével kapcsolatos fejtegetések terminológiai kérdéseket vetnek föl. Erdélyi nem a magyar-német szótártól várja ezek megoldását, hiszen eszerint „monda: *Sage*, rege: *Sage, Märchen*, miből könnyen fogalomzavar jöhet. Maguk a németek megvonák a különbséget a *Sage* és a *Märchen* között, s nekik: das *Märchen* ist *poetischer*, die *Sage* *historischer*.”⁸⁵ A monda-Sage és rege-Märchen megfeleltetésnek ellentmondanak Kisfaludy Sándor regéi, s „a monda alatt sem azt értjük, mit a német a *Sage* alatt”. Az Erdélyi javasolta terminológia a *hagyomány* szót javasolja a *monda*, a *rege* és a *mese* összefoglaló fogalmául; ezen belül a *monda* a szóbeli hagyományoknak felel meg — „mint neve mutatja” — s három részre oszlik: „mikor a monda vallásra vitetik, leszen *hitrege* (Mythos), mikor történetet hoz, *rege* (Sage), mikor csudálatosra vonatkozik, *mese* (Märchen).”⁸⁶ A *monda* terminus e kiemelt s a mainál összetettebb jelentése magyarázza meg a népköltési gyűjtemény címét, s ennek a hierarchikus rendnek mond ellent a *Népregék, Népmondák*. A kritikus ehelyett a *mondák*, vagy, „amennyiben versekbe öntvék”, — a „költői elbeszélés” analógiájára — *költői mondák* címet ajánlja, a nép-előtagot pedig azért hagyja el, mert „mondát csak egyedül a nép költ és éltet”.⁸⁷

⁷⁸ PP 220.

⁷⁹ PP 247.

⁸⁰ AJÖM XV. 28.

⁸¹ AJÖM XV. 59, 77.

⁸² A három divatlapról. In VM 295. Ugyanezen a lapon Niebuhr hatását igazolja a következő mondat: „A népköltészet ereklýeivel, ezeknek magyarázatával már csak azon szellemi légkört készítjük el, melyből a művelt költő amaz életszín, ama nemzetnépi vonásokat szívja be és fõlveszi arcképébe, hogy megismerhetõ legyen egyszerre és oly kiválólag, mint a *történetíró* Livius a paduai *teológusok* között.”

⁸³ PP 123.

⁸⁴ HORVÁTH János, i. m. 270.

⁸⁵ VM 260.

⁸⁶ VM 261.

⁸⁷ VM 262.

A *Népdalok és Mondák* I. kötete 1846 márciusában került a közönség elé,⁸⁸ a Tompa-bírálatban kifejtett szembesítés tehát egy már megállapodottnak tekintett s elterjeszteni kívánt meghatározás szükségszerű következménye volt. Ez egyszersmind terminológiai változást is jelentett: 1843-ban, mint láttuk, még használta a „néprege” és a „népmonda” szót.⁸⁹

A kötet érdeme elsősorban műfaji újdonsága, s a legjobb művek „nemcsak egyes helyek, nemcsak költői szépségek miatt kitűnők, hanem alkotási bevégezethezességük fogva is.”⁹⁰ Az értékelésnek ez a szempontja megfelel annak a normának, amely népköltészet és klasszicista hagyomány találkozásaként jött létre, s melyet a *Népdalok és Mondák* II. kötetében közölt tanulmány szerint „müggondosan kikerekített remek darabok” elégítettek ki. Ennek az igénynek ellentmond minden, a kifejezés ökonómiáját, egyszerűségét és világosságát sértő bőbeszédűség vagy nyelvpompa; javára szól viszont az alanyiség háttérbe szorítása s a tárgyhoz és formához való alkalmazkodás. Ez nemcsak a *Népregek*, *Népmondák*-ban szereplő művekre vonatkozik: a bevégezethezesség és az egyszerűség követelménye a bírálat második felében bemutatott *Versek* c. kötet darabjaira is áll. Tompa „költészete összes irodalmunk költészetének organikus fejlődésébe még inkább betesethető.” Ő „annyira jeles a regékben, mint Garay a balladákban, mint Petőfi a népdalokban”.⁹¹ Íme a haladás afelé a szervezőség felé, amelynek létrehozatala Erdélyi népiességének nagy célja volt.

A kritikus tematikailag és felfogás tekintetében is meghatározza az ábrázolandó világot, s ilyen vonatkozásban is érvényes az az enciklopédikus jelleg, amelyet Herder nyomán a nemzeti éposztól vár: „Ne legyen oly tárgy, oly eszme a magyarnak jelenében és múltjában, mit meg nem énekelt volna a költő!”⁹² Mint ahogy az irodalom a legjobb kulcs a múlthoz, szükséges, hogy a jövő számára is megörökítsük önmagunkat; innen a hiba, amelyet Berzsenyi elkövetett. Ahhoz, hogy „műveit teljes szívünkkel éldelhezzük, bucsút kell venni a mai kortól és visszamenni a régi görög vagy római világba”. Kérdéssé válik tehát az, „ha tiszta, saját érzés-e az, mely Berzsenyi műveit éldelte, magáéinak vallotta, s bennök magát teljesen feltalálni, visszatükrözni remélte”; ebből következőleg a költőt „a maga őse jellemében, igazi valóságában nem ismerjük”. Ez az „idegenbe tévedés” a fő oka annak, hogy „utánzá az utánzókat, a festő költészeket, s másod kézből vette tárgyait, mikor vehette volna közvetlenül is a körültre fekvő természetből.”⁹³

A személyesség és a tapasztalat mint esztétikai feltétel Henszlmann jellemzetes-tanítására emlékeztet. Valóságismeret és eredetiség tárgyra, alanyra és etnikumra nézve volt egyik fő érdeklődési területe Erdélyi népköltészettel kapcsolatos, 1847-ben közölt tanulmányának; ugyanezt hiányolta Berzsenyi költészetében. Hasonlóképpen ítélt jelenről és múltból, népdalról és klasszicista műfajokról. Egy kivételt azonban mégis tett: idéztük, milyen jóváhagyással értékelte azt, hogy Boileau számos sort vett át Horatiustól; Berzsenyi versei viszont gyakran csak olyan másolatok, írja, melyek „eredetie Horác”.⁹⁴ Úgy tetszik tehát, hogy a költészetet mint tárgyat nem rokonította a többivel, s ez megfelelt annak az elvnek, mely szerint „mi a költői műveket mesteriekké teszi, éppen úgy áll a régi, mint az új költészetre nézve”.⁹⁵

⁸⁸ VM 987.

⁸⁹ VM 178.

⁹⁰ VM 266.

⁹¹ VM 268.

⁹² VM 262.

⁹³ Berzsenyi Dániel. In PP 63, 64, 67, 69, 81.

⁹⁴ PP 79.

⁹⁵ Vörösmarty Mihály Minden Munkái. In VM 193.

Erdélyit elsősorban az érdekli, hogy a vers alapjául szolgáló „mageszme” mennyire saját;⁹⁶ ha bizonyíthatóan mástól való, akkor tehetség és nyelv érdemei ellenére is csökken annak értéke. Egyenesen következik ebből, hogy az „igazi Berzsenyi”⁹⁷ legtisztábban azokban a művekben nyilatkozik meg, amelyek alany és tárgy közvetlen találkozásának élményét tárják az olvasó elé. Az összetett esztétikai ízlés alapjaihoz tartozik tehát az imitáció elleni tiltakozás és a klasszicista ráció-elv megőrzése a jellemzetesség követelményeinek keretében.

Befejezésül három, az 1850-es években írt tanulmányt viszonyítunk az előzményekhez. A Czuczor-bírálat (1854) szervesen kapcsolódik Erdélyi 1845-ből való naplójegyzetéhez: „Népköltészetben nálunk (dalokban): Czuczor az idillinél maradt”,⁹⁸ „Senki sem tud naivabb és idylibb lenni mint ő; de viszont a nyers, a kemény markú mezeiség sincs élénkebben előadva, mint általa. Innen van, hogy népszerű dalai szinte eszményi táplálék.”⁹⁹ A jellemzés folytonosságában észre kell hogy vegyük a különbséget is: a kritikus első megjegyzésével alárendelte Czuczor népdalait a Pálóczi Horváth Ádám-féle „igazi népköltészet”-nek, a másodikban viszont, az idillit valóságosabbakkal kiegészítve, eszményinek nevezte a költő műveit a fogadtatás szempontjából. Ennek az értéknövekedésnek minden jel szerint oka az is, hogy „1845-ig Czuczor összesen 78 népdalt írt (utóbb még tizenkettőt) s Erdélyi gyűjteménye ebből nem kevesebb mint 23 darabot tallóz vissza a nép ajkáról (holott Petőfőtől még csak kettőt!).”¹⁰⁰ A népszerűség ebben az esetben osztatlan elismerést jelent, hiszen a szerkesztő a népet nemcsak költőként, hanem kritikusként is igyekezett bemutatni a közönségnek.

A névtelenné válás így az értékítélet egyik összetevője Erdélyi felfogásában: Czuczornak „magasabb rendeltetés volt szánva”. „Széltében ismer és dalol tőle az összes magyar nép számtalan számos verseket, melyek nagy részéről senki sem mondaná, hogy tintába mártott tollal irattak, hanem születtek test nélkül, mint a szellem gyermekei. Legközelebb, midőn népszerű dalai kiadattak, egy vevő bele nézett a könyvecskébe, s úgy találta, hogy a benne levő dalokat többnyire emlékezetből tudja: s nem vette meg a könyvecskét. A dálnoknak dicsőség; a venni akarónak gyalázat.”¹⁰¹ A szóbeliségbe, tehát a legtágabb szellemi közösségbe való bekerülés rendkívül fontos mozzanat Erdélyi szemléletében: ha a népköltészet nem készítette elő kellő mértékben az irodalmat, akkor mint a megírandó nemzeti eposz esetében is, a néptől jóváhagyott írásbeliség által mehet előbbre a fejlődés. A *Népdalok és Mondák* megerősítette számára azt a lehetőséget, mely szerint „A költészetnek [...] két hajnala volna, egyik, mely öntudatlanul jó, mintegy rávirrad a nemzetre, másik az, melyet az szeret használni, ki sokáig aluván, későn ébredett. Elsőben a nép tanít költészetre, másodikban a nép taníttatik; amaz természetes, emez már mesterséges, mint a forrás, mely *magától* buzog fel, vagy emberi kéz *segítségé* által.”¹⁰² Czuczor költészete, mint ennek eleven bizonyítéka, előkészítette Petőfi és Arany munkásságának esztétikai és történeti megítélését.

Saját költészete — írja Sötér István — „a Petőfi fellépte előtti években, ha csekélyebb mértékben is, de ugyanazt a funkciót tölti be, mind majd Petőfifé. Erdélyi osztozik az előfutárok sorsában: a nyomában érkező elsősorban őt borítja homály-

⁹⁶ PP 72.

⁹⁷ PP 82.

⁹⁸ ULN 344.

⁹⁹ PP 300–1.

¹⁰⁰ HORVÁTH János, i. m. 294.

¹⁰¹ PP 295–6. Idézi: HORVÁTH János, i. m. 294–5.

¹⁰² Vörösmarty Mihály Minden Munkái. In VM 226.

ba.”¹⁰³ 1844-ben megjelent *Költemények* c. kötetének tartalomjegyzékében a verseknek több, mint egyharmadát műfaj szerint is megjelölte. Epigramma, elégia, szonett, szatíra, anekdota, (költői) elbeszélés, ballada, rege, románc és népdal található itt, s ez a felsorolás nagyfokú tudatosságról és poétikai önszemléletről tanúskodik. E műfajok forrásai leginkább a Boileau-tól is felsorolt kategóriákban és a népköltészetben keresendők; egyidejű jelenlétük nemcsak komplex ízlést, hanem a korra jellemző egymásmellettséget is jelent. Erdélyi költészete — mint kritikai alapelveinek legmélyebb rétege is — közelebb áll a klasszicista hagyományokhoz, mint a Petőfié.

Ez megnyilatkozik a bírálatokban is. Láttuk, hogy útinaplója szerint Petőfi népdalait a „szilaj elem” ragadta meg;¹⁰⁴ talán nem tévedünk, ha a Vörösmarty-tanulmány (1845) két megállapítását is besoroljuk az őrá is vonatkoztatható fenntartások közé. „Petike népi anekdotából van lemásítva, miben szinte példát ad Vörösmarty, hogyan kell megrakni éldelhető gondolatokkal csapszékbe illő dolgok helyett a népi formákat.”¹⁰⁵ Ez a többekre is érthető kijelentés előlegezi az 1854-ben írt Petőfi-tanulmány már idézett mondatát: „Mint költő, olykor a legünnepeyesb, emelkedett, magas és gyöngéd; máskor a mindennapiságnak hódol, nyers, faragatlan s majdnem mosdatlan szájú.”¹⁰⁶ A második aggály szerint „sohasem fért jobban fel kritika irodalomban, mint nálunk mai nap, hol művészi gondra semmi ügyelés, hol a könnyen dolgozás elbízottá tesz oly elhatározottan, mintha szerénység, ó erkölcs szent leánya, te is elhagytad volna magadat csábíttatni! Szomorú idő s nem kedvező az igazmondásnak, mikor csak a dicséret esik jól, nem türetek pedig a megrovás! De mindegy. Én ifjú költőt nem bírálók!”¹⁰⁷ Ez a gondolatmenet, úgy tetszik, a Petőfi-tanulmány értéktételeinek alapját veti meg: „mégis egyedül a költő fiatalsága az, melyre mind erőnyeit, mind hibáit hárítom; de az én magyarázatom, és pedig lélektani tapintatom szerint mondván: hogy az ifjúságnak, a lelkesedésnek teljeseb, valódibb képviselőjét nem ismerem.”¹⁰⁸ E szövegpárhuzamokon kívül az is meggondolkodtató, hogy míg Czuczor 12, Kisfaludy Károly pedig 10 népdallal szerepel a *Népdalok és Mondák* „Íróktul” csoportjában, Petőfi versei közül — bár jelességüket a Tompa-bírálatban elismerte — csak egyet válogatott be a szerkesztő ebbe a fejezetbe, s egy másikat névtelenként közöl.

A kritikus láthatólag olyan nézőpontot keresett tanulmányában, amely megszabadította őt a kialakulóban lévő kultusz kötöttségeitől. Az életkor középpontba állítása egyrészt alkalmat adott arra, hogy „a legszebb ifjúságot, a legeredetibb elmét” üdvözölje az értekező, de másrészt arra is, hogy megkülönböztesse az üstökös fényét az állócsillag útmutatásától, a fiatalságot az érett férfikortól. A „nyers barát” és „lángeszű költő”, akinek még szabad hibázni, mert ifjúsága az, „melyre mind erőnyeit, mind hibáit” hárítani lehet, elnézve a „szakálltalan bölcsészet” kísérleteit is, s azt hogy „ő, mint versében írja, egyet káromkodik, és úgy csillapul a haragja”: e „vád és véd-szavak” sorozatában következik annak megállapítása, hogy „az ő befolyása rendítő volt”. Itt is elhangzik az, hogy „midőn kor- és asztaltársai csaknem rajta kezdék el a magyar költészet újjászületésének történetét, nem követtek el kisebb hibát, mint el-lenségei, kik tőle minden nemesb irányt s elemet eltagadva, szinte aljasnak találták költészetét”. Petőfi sikerének titka az, „mely a népköltészetben vagy a költészetnek egyszerű, kezdői felfogásán annyira kedves bájjal lebeg”; nem mérhető viszont Goethe-hez vagy Béranger-hoz: „E kettő igen nagy művész; Petőfi pedig alakulóban lévő

¹⁰³ *Nemzet és haladás*. Bp. 1963. 14.

¹⁰⁴ *ÚLN* 344.

¹⁰⁵ *Vörösmarty Mihály Minden Munkái*. In *VM* 210.

¹⁰⁶ *VM* 361.

¹⁰⁷ *VM* 194.

¹⁰⁸ *VM* 362.

szellem, ki nem bírta magát a szép formákba beönteni; s e hiányt parázs elevensége nem kárpótolja.” „A valódi költői nagyságot”, az emberi szellem mélységeit tőle „korához képest várni nem is lehetett.”¹⁰⁹

Erdélyi 1855-ben, anélkül, hogy magát megnevezné, megemlékezik saját első dalainak megjelenéséről is: „íme két szó másképpen is mondatott ki, de a költészetben igen jól tudom népnek, népinek hitták, s legelső mozzanata 1836. évre virradólag érzett meg az *Aurora* versei között”.¹¹⁰ Költő, kritikus és a fejlődés szakaszait tanulmányozó irodalom-, sőt kritikátörténész sorsa ez; a különböző funkciók szétválaszthatatlansága folytán elkerülhetetlenül önarckép és önkritika is kerül a történeti portrék és bírálatok sorozatába. Ugyanebben az értekezésben néhány lappal később kerül sor Petőfi tárgyalására: „e geniális szellemet” mindenekelőtt az jellemzi, hogy „vele senki sem áll egyenlő fokon” a hangnem változatossága szempontjából, mely által „költészete harmónia.”¹¹¹ Úgy tetszik, az, hogy Erdélyinek mint költőnek analízisére diszkrét formában érvényesült, tárgyilagosabbá tette Erdélyit, a kritikust.

Arany-tanulmányában (1856) kifejti az idézett „szakálltalan bölcsészet” vádját, amely Pulszky Petőfi-kritikájával is rokon: a „fogamzott eszmét” megtisztító meggondolás hitében „tartok én keveset igen sok műről, melyek odavetvék a papírra nyersen, főtlen, mint a máj Toldi Miklós elé. Ez okból vagyok kevésbé elragadtatva, mint más, oly művek által, minők Petőfinél a *Felhők*, mert szeretném megkérdeni nagyobb részétől: ki csinált, hogy be nem szegett? A költőnek arra kell több gondjának lenni: mit ne írjon, miképp a szobrásznak”.¹¹² Erdélyi azt a formát részesíti előnyben, amely nem módosul az alkotás közben, hanem amely „mondandóit előre mindjárt alaprajzba veszi”, s így „a kész mű architektonikus szépséget állít elő. [...] Petőfiben ez hiányzott.”¹¹³ Ezt kevesellte a szerkesztő a *Népdalok és Mondák* epikus anyagában, s ezt dicséri Arany költészetében.

A kritikus élete végén, *Pályák és pálmák* c. tanulmányában írta: „ez a csodálatos fiatalember és lángelme oly igen szerette a népet, hogy *Toldi* hírére meglátogatta Aranyt, s még inkább fokozódott benne a lelkesedés, és írta is hozzá »amit én nem dicstelenül kezdék, folytasd te.« [sic] E tétel az első felében nem igaz; a második felében teljesült. Petőfi a népköltészet fanatikusa, Arany János művésze.”¹¹⁴ Úgy hisszük, elismerés és neheztelés egyaránt jelen van ebben a visszatekintésben, s a konklúzió összegezi mindazt, amit korábbi értekezéseiben Petőfivel kapcsolatban megfigyelhettünk.

Erdélyi Aranyról írt tanulmányát (1856) már több ízben idéztük. A nemzeti eposzt hiányoló kritikus homéroszi értékeket talált művében, s ez az összehasonlítás kapcsolódni fog fejlődéstörténeti megállapításaihoz is; olyan követendő sajátosságokat jellemezett, amelyeket a *Népdalok és Mondák* szerkesztőjeként csak ritkán mutathatott be olvasóinak. Az elvesztett ösköltészet és az „epikai hitel” kérdése éppúgy összeköti kettejük felfogását, mint népköltészet és műköltészet szerves kapcsolata, melynek legjobb példáját a bíráló a *Toldi*-ban találta meg.

Kritika és költészet nagy találkozásáról van tehát szó, amely azonban korántsem jelent teljes egybeesést. Erdélyi síkra szállt azellen, hogy — Eötvös lelkes megjegyzése nyomán — a „*Toldit* már nem bírálták, hanem csak dicsérték. Az ítéző félt benne megrovandót találni, előítéletből vagy gyöngédségből”.¹¹⁵ A tekintélyvel szemben fenntartotta a költői szöveggel szembeni önálló véleményalkotás jogát. Szerkesztői

¹⁰⁹ VM 359, 360, 362, 364, 368, 370, 373, 375, 376.

¹¹⁰ *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*. In VM 468. Vö.: uo. 985.

¹¹¹ VM 476–7.

¹¹² VM 488–489.

¹¹³ VM 534.

¹¹⁴ *Pályák és Pálmák*. In VM 655–6.

¹¹⁵ VM 484.

funkcióihoz hasonlóan Arany esetében is feltette a kötet egységességének s így egyes versek kirekeszthetőségének kérdését; máskor — mint Vörösmarty- és Tompa-tanulmányában — a kompozíciót bírálva javasolt tömörítést és ellenőrizte a kép hitelességét a tapasztalat, főleg az optikai hűség jegyében.

Mint ahogy a népköltészet esetében a „kerekdedség”, itt a „művészeti bevégzettség” a példamutató érték; a kettő összefügg s a klasszicizmus hagyományaiból fakad. Arany jellemző sajátossága „a gondolati bensőség”, mely a formával együtt születik; ez, hozzátehetjük, megkülönbözteti Berzsenytől, akinek Erdélyi a gondolat idegenségét vetette szemére, s Vörösmartytól, aki „a hasonlatos, képes költészet” művelője volt. Arany „még kisebb költeményeiben sem tulajdonképpen lantos költő, hanem folyvást elbeszélő, olykor elmélkedő, mindig meggondoló”; ez — mivel ő „önnépének utánzója” — az epikumnak a *Népdalok és Mondákban* hangsúlyozott hiányát ellensúlyozhatja.¹¹⁶

Eredetiség, történetiség és esztétikai ideál bizonyítása volt a népköltési gyűjtemény hármas funkciója. Az Arany-tanulmányban bírált versek értékeihez tartoznak „az afféle kifejezések, szólásmódok, melyek a nép s közhasználat szentesítése által” fogadtattak el. A „történeti bevégzettség” a szájhagyományból következik; s — más költeményekkel együtt — az *Enyhülés és az Őszel* eléri „a végső kibékülés, kiengesztelődés” esztétikai csúcseit. Mindez — számos, itt nem részletezendő következtetéstől megerősítve — arra vezet, hogy Erdélyi szerint Arany „végzi be líránkban az utolsó fejlődési korszakot, ő teszi a zárkövet a regényes lírai alkotásokhoz; [...] őbenne tér vissza költészetünk az első kezdethez, s íme! ez a felelet: Ő az újabb magyar líra azon képviselője, kiben határozottan kivehető már a sokak által előkészített irodalom kezdete. Addig-addig szürkült, hogy megvilágosodott. Eszerint a kezdet megvan, most következik — a folytatás.”¹¹⁷

Az „első kezdet” a múltban keresett, de elveszett átmenet megismétlése szóbeliség és írásbeliség között; az az irodalom született meg így, amely Erdélyi szerint korábban nem létezhetett. A hajnali szürkület képe az 1842-ben tartott előadás elejéhez tér vissza, amely a történetírás előtti kort rajzolja Wienburg nyomán, „a mítosz hajnal egében”, „a poétai isten szürkületben.”¹¹⁸

A költészettörténetnek ezt a látomását — a szerző maga utal rá — az *Egy századnegyede a magyar szépirodalomból* (1855) magyarázza. Arany mint „tudalmasan alkotó művész” az után a kor után következik, amikor „még rendes útját sem találta meg a költészet oly biztosan, hogy legalább eredeti magyar lett volna”; olyan megújulás ez, mely „örökös visszatérés a kezdethez”. „A magas, idegen világnézet után kihalmosodott költészettől lejtünk aláfelé, s végre hozzáérünk a kezdethez. [...] De ez [...] oly kezdet leszen, mely már egy, századok óta lételes, több belső forradalmon átmént költészeti fejlődés múltjával s tudalmával bír és rendelkezhetik”¹¹⁹

Erdélyi idézett naplójegyzete, mely irodalmi emlékeinket, műveinket hiányolta, ilyen kiindulópontot kívánt a fejlődésnek. Bírálataihoz a szóbeliségben keresett hazai normát az 1840-es években, s annak a költészetnek volt kritikusa, amely azóta klasszikus viszonyítási pont irodalmunk történetében.

¹¹⁶ VM 486, 491, 492, 494, 498.

¹¹⁷ VM 501, 487, 516, 539–40.

¹¹⁸ FEI 700.

¹¹⁹ VM 476, 467, 469–70.

János Korompay H.

LA FONCTION DE LA POÉSIE POPULAIRE DANS LA CRITIQUE LITTÉRAIRE DE JÁNOS ERDÉLYI AVANT 1849

Originalité nationale, authenticité historique et idéal esthétique: c'étaient les trois valeurs principales attribuées à la poésie populaire au début des années 1840. Cette conception se présentait dans les écrits de János Erdélyi, rédacteur de la publication en trois volumes du folklore hongrois.

La formation des jugements reflète les étapes chronologiques de la connaissance de l'objet: la critique de la poésie populaire est une série de confrontations et de modifications. Textes considérés d'abord comme révélations divines, mais plus tard soumis à la sélection d'un goût classiciste; œuvres riches d'inspiration, mais pauvres du point de vue de la dimension historique: conclusion qui prépare le changement de la méthodologie; analyses qui mettent enfin en question l'idée de la perfection préconçue de chaque poésie populaire — voilà, en quelques mots, les problèmes principaux de la conception complexe.

L'interprétation de la critique littéraire de János Erdélyi nécessite la comparaison de ces modifications et de la présentation des poètes de son temps, puisque chacune des phases successives correspond à la formation de la littérature hongroise.

Fried István

A KÖNNYELMŰEK

(Jósika Miklós regényének értelmezése)

Bár a kritika jól fogadta, a közönség és az utókor mégsem volt nagyon kegyes Jósika Miklós első társadalmi regényéhez. A kutatók általában méltatták az előadásmód higgadságát, egyenletességét, az író mértéktartását, jellemzőkészségét, de a téma különlegessége, az alakoknak (első pillantásra valóban szélsőségesnek tetsző) rajza, valamint a kétségtelenül jelen lévő nyílt didakszis nem segítette a mű méltányosabb megítélését. Többé-kevésbé értékelték azt, hogy Jósikát nem ragadtatta el a történetben bennrejlő excentrikusság, és főleg francia megfelelőinek tekintett Eugène Sue-vel és Victor Hugoval egybevetve feltűnt: mennyire motiválja, előkészíti, akár az ismétlések árán is magyarázza-indokolja a néger főszereplő bosszúját, mint a cselekményt mozgó rugót. Mintha a magyar regény kései kifejlődése nem engedné az író „regényesebb” irodalmi tájakra kalandozni, eleve kijelölné pályáját, és szüntelen az olvasók emlékezetébe idézné: a regényírás ugyanolyan szolgálat, mint amilyen a társadalmi élet egyéb területén végezhető; olyképpen lehet közhasznú, mint a nem irodalmi cselekvés; és éppen ezért a szerző akkor jár el helyesen, ha szoros korlátok között tartja képzelőtehetségét. Távolsági vidékek leírásában lehet érvényesíteni a művészeti fantáziát, de ez csupán a helyszínek, a cselekmény terének jobb megvilágítására szolgál; nem önállósodhat nagyszabású freskóvá, „látomássá”, mint a romantika más alkotóinak számos művében. Ne felejtjük: Jósika Miklós az 1830-as esztendőben kezdte el művelni a regényírást, miután röpirataival már adott társadalomrajzot, és jórészt a korábban fölvázolt társadalomrajznak rendeli alá a regénycselekményeket azáltal, hogy az időszéri politikai eseményekhez közelíti (akkor is, ha regénytárgyért a múltakra fordul), másfelől a harmincas esztendő vezérlő eszméinek megvalósítható változatait keresi regényeinek segítségével.

Aligha túlzás, ha azt kockáztatjuk meg, hogy első regényeinek megalkotásakor nagy valószínűséggel a tézisregény ideája lebegett Jósika szeme előtt, a leginkább a nevelés kérdéskörébe vágó jelenségek kibontását, eseményesítését vállalja. Nem az iskolaügy problémája vetődik föl, Jósika (is) sokkal tágabban értelmezi a nevelést: a magyarországi és erdélyi reformországgyűlések áramában élve-tűnődve a reform-hazafiságot megtestesítő magatartás kialakításának, országos méretűvé, általánossá válásának lehetőségeit mérlegeli. Ilyenmódon regényei (némi túlzással szólva) röpirataival egybehangzóan politikai-társadalmi vitairatok is — regényes formában. Az írói szándék szerint nem kizárólag a szépirodalmi alkotások funkcióját vállalják, hanem hozzászólások időszéri kérdésekhez. Ez a szoros tapadás az aktualitáshoz is okozza, hogy a mából visszatekintve Jósika kezdeményezései elhalványulnak Jókai vagy Kemény Zsigmond hasonló regényírói törekvéseinek fényében. Mindez azonban nem hat vissza a kortárs olvasóra, aki nem csupán a „magyar Walter Scott” regényeinek örövendett, hanem úgy vélte: igazolást és erősítést kap a sok ellenállásba ütköző reformok népszerűsítések. Hiszen akárha az áldozatos-lovagias magatartás példáját láthatta viszont Abafi figurájában, akárha *A könnyelműek* újításra mindig kész szereplőjéről tudta meg, hogy „ő a jelen hátramaradását s hiányait nyugodt, bár fájdalmas férfiúi tekintettel nézte által, [...] s a jövődöt nem gerjedt indulattal kívánta, egy korából a jelenbe rántani, [...] annak menetét józan eszközökkel elősegíteni, mint a fontoló orvos, aki a természet munkálódásait könnyíti, vagy pótolgatja, célirányos gyógyszerekkel, anélkül, hogy azt mentében megelőzni, s éppen ez által hátráltatni

akarná”, akkor a Széchenyi István meghirdette átalakulás eszméjéhez közeli fejtegetéssel találkozott, olyannal, amely megrázkódtatás nélkül biztosítja a békés átmenetet a boldogabb jövőndőbe. S mindezt izgalmas, fordulatos, tetszetős és látszólag a legkorszerűbb angol és francia irodalommal rokon (vagy rokonnak hitt) műfajban, a történelmi és társadalmi regényben.

Mert az mindenképpen feltűnő, hogy az *Abafival* egyértelmű kritikusai sikert a magáénak mondható Jósika hirtelen-váratlan műfajt vált (még ha egyelőre csupán egy regény erejéig), és saját jelenébe pillant. A *könnyelműket* Jósika 1836-ban alkotta meg. Három részlete jelent meg az *Athenaeum* 1837. évi 1-3. számaiban, azonban nem egymással összefüggő fejezetek. Mintha a szerző (és a szerkesztőség) ízelítőt akart volna adni a szokatlan témájú műből. Az első szemelvény erdélyi vonatkozású, a második a tengeren túlra röpi az olvasót, a harmadik a regénynek „legromantikusabb” része. Több minden készíthető a tőprengésre: Jósika egyként adott kéziratot egymással vitatkozó lapoknak, a *Rajzolatoknak* és az *Athenaeumnak*. Ez utóbbiak szerkesztői oly mértékben becsülték szerzőnket, hogy az induló lap első számaiban közölték legújabb munkájának részleteit.

Visszatérve mármost a *könnyelműkre*, olyannyira kortárs regényről van szó, hogy a záró részlet időpontja az 1834-es esztendő, a színhely a kolozsvári országgyűlés, a bevezető részlet az 1830-as évek elejére visz (viszont az előzetesként publikált részek nem innen valók!). Maga a történet az 1810-es esztendőben játszódik (meg kell jegyeznünk, hogy Jósika csupán a följebb említett, 1834-es évszámot írja le, egyebekben az olvasónak kell az időpontot kikövetkeztetnie).

A kései értelmező eltőprenghet azon is, mennyire más szerkezeti megoldást választott ebben a regényben Jósika, mint előző műveiben; tagoltabb, rétegzettebb, (s mindennek-előtt) kevésbé egységes ennek a regénynek a világa. Hiszen itt jegyzetet, bevezetést, a regény negyedik része előtt „figyelmeztetést” találunk, és mottók valójában csak a négy nagy rész előtt lelhetők (Vörösmartytól és Tóth Lőrinctől, tehát nem Hugótól, Scott-tól, Bulwertől, Shakespeare-től, mint korábban), az egyes fejezetek előtt álló idézetek inkább vezérszavak, olykor a regény szövegeből kiemelt darabkák; s az mindenképpen meglepetés-számba mehet, hogy *A könnyelműek* Erdély és Anglia mellett Kanadába kalauzolja az olvasót (melynek a fia ugyan már Voltaire *A vademberében* feltűnt, de amely mégis a célzott francia olvasmányok felé fordítja az érdeklődőt, nevezetesen például a *Bug Jargal* irányába, ahol is Santo Domingóba visz a regényírói képzelet, kicsit Jókai Mór előtt törve az utat).

Annyi bizonyos, hogy Jósikának nem lett volna szüksége reformeszméi népszerűsítése céljából jelenkori regényre, a nevelés gondolata az *Abafi* című regényében is alapvetően meghatározza a szereplők sorsát. Hogy itt egyetlen lendületben fogalmazott művekről van szó, arra már *A könnyelműek* első kritikusa is rámutatott. Az *Abafi* és a *Zólyomi* „alap-eszméi is érintetnek”, mondja találóan, s egyben int arra, hogy ne a francia és a német, hanem „kivált most, az angolok” nemesebb eszméjét kellene követnünk”. Valójában a szélsőségesnek tartott romantikáról való lemondást, az hugo-i modortól való elhatárolódást ajánlja a regényíróknak Szontágh Gusztáv, az eszményítést mindenképpen fontosnak véelve. Ezért dicséri Jósikát, kiemelve a „kerekre” dolgozott történetet, a várakozásunkat függőben tartó érdekelt *A könnyelműek* dicséretes tulajdonságaként értékelve. A titokba burkolt személyek, a váratlan, meglepő fölfedezések ügyes alkalmazása emeli a regényt, s bár az író teóriáját hamisnak véli, haladást tapasztal a „költészeti jogtétel”-ben. Viszont a perdöntő hivatkozás forrása (Szontágh számára) még mindig Goethe, óv a túlságos írói képzeldéstől, az író csak a tapasztaltat képes helyesen visszaadni. Mindazonáltal a magyar műveltség és az erdélyi eredetiség jelentékkennyé teszi a regényt.

Ami az írói teóriát illeti, az éppen a Szontágh által javasoltak körébe vág. Nevezetesen a német és a francia minták helyébe a lényegesen mérsékeltbb előadásmódú angol szerzők (Scott és Bulwer) módszere lépett; s ha a némi joggal modellként tekintett Hugo-regényt, a *Bug Jargalt* egybevetjük *A könnyelműekkel*, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy amennyiben létezik a két mű között hasonlóság, az csak felületi jellegű, talán véletlenszerű és semmiképpen nem az ábrázolás, a regényformálás módszerét illető. A *Bug Jargal* nemeslelkű néger hőse csak az egyik fekete szereplő a sok közül, míg *A könnyelműek*

Motabuja a fekete férfiszereplő; hogy mindkettő magas, erőteljes, királyi származék, rab-szolgasorsban élt, sok gyalázat érte: a korszak sémái közé tartozik, mint ahogy a négerek helyzete Amerikában szintén a korszak emberbaráti nézeteiben kap elítélő megjegyzéseket (a magyar irodalomban egészen Vörösmarty Mihályig). Hogy tűzvész lobban föl, a két említett szereplőt Pierre-nek hívják, ugyancsak a majdnem elhanyagolható hasonlóságok közé tartozik. S lényegében nincsen ennél több köze *A könnyelműeknek* a másik emlegetett mintához, Sue *Atar Gulljéhez* sem.

Ugyanis a gyér Jósika-szakirodalom és azon belül a kurtán-furcsán tárgyalt *A könnyelműek* elemzői nem tartották fontosnak, hogy ezt a több (egymástól határozottan elváló) részből mintegy a szó szoros értelmében *összeszerkesztett* művet abból a szempontból nézzék meg: mennyire tartoznak egybe a részek, miért látszik ennyire töredezettnek ez a mű, miért magyarázkodik (ezúttal nem lábjegyzettel) az író; mi az oka annak, hogy többszörös keretbe foglalja Jósika az alaptörténetet (amely valóban Serédi Iván és Motabu rémregényes históriája) — s nem kaptunk választ az általunk már feltett kérdésre: miért hagyta el (egyelőre rövid időre, később hosszabb távra) Jósika a kipróbált történelmi regény ösvényét, s miért kalandozott el olyan területre, amelyen előtte még senki nem jutott célba. Hiszen Kazinczy Ferenc vagy Vitkovics Mihály érzelmes levélregénye egy akkora már avittá vált modor legfeljebb tiszteletet parancsoló emléke; a *Fanni hagyományai* az Uránia felejtett sírjába volt temetve, Fáy András *Bétky-házának* nemrég szolgáltatott Szauder József igazságot, nem annyira a művészi megvalósulást, mint inkább a művészi lehetőségeket hangsúlyozva, s egyben azt az ízlésfordulatot méltatva, amely a regényben kifejeződik. Azok a kísérletek, amelyek Petrichevich Horváth Lázárnak hamvába holt ún. társadalmi regényét próbálták életre galvanizálni, nem jártak eredménnyel; s az a vélemény, miszerint a nem teljesen érdemtelen Petrichevich Horváth (akit hajlunk, hogy csupán Petőfi szemszögéből lássunk, jöllehet Petőfi fellépte előtt és még később is akadnak méltánylandó mozzanatok életében) bizonyos szerepet játszott Jósika regényíróvá lételében, aligha bizonyítható, jószerivel a dicsekvésre hajlamos szerkesztő egy megjegyzésére alapított vélekedés. Az *elbújdosott* fennkölt irodalmiaskodásával, nyakatekertségével inkább riaszthatta a regényírással kísérletező és éppen ezért óvatos, Scott mintájára a bonyolultabb kitérőktől tartózkodó Jósikát, mint vonzhatta. Különben is *Az elbújdosott* 1836-ban jelent meg, és 1837 áprilisára már napvilágot látott *A könnyelműek* és még ugyanabban az esztendőben *Az utolsó Bátor* is.

Helyesebbnek tetszik, ha a regényt bevezető jegyzethez folyamodunk. Az önmagában még nem szokatlan, hogy szerzőnk az olvasóhoz fordul, ezt majd megteszi több ízben is a regény folyamán. Az már azonban igen, hogy differenciál az olvasók között. Vannak olyanok, akik ismerik az angol és a francia regényirodalmat, vannak olyanok, akik nem. Ha Jósika francia regényt írna francia olvasóknak, elhagyná a bevezetést és a befejezést. Azaz a külső keretet (mivel a belső keret Motabu fiának, George-nak emlékirata). Ilyen kettős kerettel sem előbb, sem később nem találkozunk Jósika regényeiben, jöllehet az emlékirat, a napló, a levél, mind a komorabb, mind a vígabb hangvételű (és nemcsak XIX. századi), epikus alkotásoknak szívesen választott formája (s ezen a területen egyként lehetünk történelmi és a közeli múlt eseményeit ábrázoló művekre).

Jósika megjegyzése a regény előtt szerepel — és nem a lábjegyzetben, így különleges a jelentősége. Először is arra a tényre hívjuk föl a figyelmet, hogy Jósika bejelenti: *regényt* írt, fikciót, s így a hitelesség látszatát keltő emlékirat is csupán fikció lehet (jöllehet másutt éppen a történet hihető volta hangsúlyozódik az emlékirat, a levél, a napló beiktatása révén). Másodsor annak bejelentése: más a francia, más a magyar regény. Ugyanis a francia szerzőnek kevésbé kell magyarázkodnia, kevésbé kell előkészítenie a valódi cselekményt, jobban számíthat az együtt-gondolkodó olvasóra, s ezért a magyar regényíró megfogja az olvasó kezét, irányítja, sugalmazza a helyes olvasatot. „De nálunk ilyet mereni még korán van” — jegyzi meg Jósika, a bevezetés és a befejezés ezáltal indokolható. S itt álljunk meg egy pillanatra! Nem Jósika lenne az első vagy az egyetlen író, akinek regényében a bevezetés és a befejezés korai vagy messzi kicsengése a valóban elbeszélt történetnek; s ugyancsak nem válna ki a regényírók táborából, ha mindenekeelőtt a bevezetésre és a befejezésre bízna a tézist, a bizonyítandó eszmét, az igazolható tételt, s a

történet mintegy illusztrációként hatna. Csakhogy *A könnyelműek* esetében nem erről van szó.

A cím sokat mondó: könnyelmű emberekről kapunk tanulságos történetet. Könnyelműekről, azaz felelőtlenekről, meggondolatlanokról, olyanokról, akiknek magánéletét nem a mély felelősségérzet, a tudatosság irányítja. Nem rosszakról, nem elvetemültekről, nem javíthatatlanokról. Serédi Ivánnak és a szép (angol) Idalinak főleg az „akarat” hiánya miatt lehet szemrehányást tenni. Pedig az „akarat” (mint ez az *Irányok* című röpiratból kitetszik) — Jósika szerint — „neveli az állandóságot, mely nélkül semmi szép, nagy, és erőteljes nem létesül.” És az 1830-as évek Magyarországa és Erdélye ennek lázában égett, Széchenyit követve szépet, nagyot és erőteljest akartak létesíteni. Abafinak is gyökeresen meg kellett változnia, javulnia ahhoz, hogy megfeleljen az ideál-magyarral szemben támasztott követelményeknek. S ha a francia olvasó számára szükségtelen (de a magyar olvasónak nélkülözhetetlen) bevezetésbe lapozunk bele, már az első mondatokban beleütközünk ebbe az ideál-magyarba, Árkosi Lajosba, a „gyakorlati ember”-be, kinek jellemzéséből kitetszik: milyen tulajdonságokat igényel a korszak a nemességtől, valamint miféle nevelés (azaz apai példaadás) nyomán fejlődhetnek ki ezek a tulajdonságok. A *Bevezetés*, amelynek jelentős része nem más, mint a tulajdonképpen elbeszélte regényben nem szereplő két figura ábrázolása, mintegy összegzi, amit Jósika a nevelésről elgondolt, összhangban Széchenyi István elképzeléseivel. S ha a „népnevelés” (Jósika röpirataitól eltérően) ebben a regényrészben kevés helyen és szinte csak mellékesen említetik is, aki elmélyedve olvasta ezt a fejezetet, enciklopédiáját kaphatta a teendőknek, a kíváncsiságnak, továbbá a jövőt előlegező magatartásnak.

„Ő hű alattvaló, csendes, senkit sem háborító szomszéd és birtokos, szorgalmas, munkás gazda, hű, bizodalmas barát, kire számolni lehetett, s okos atya volt; szóval férfiu, díszes öreg, lelkes hazafi — a szó legnemesebb értelmében.”

Azaz: köz- és magánélet harmonizál, a birtokos moralitása magában foglalja a család-ata minden jellemzőjét, haza, birtok és család egyként terepe a hasznos cselekvésnek.

Ennek megfelelően az ifjú Árkosinak nem marad más, mint a korhoz alkalmazni az apai jellemzőket. S erre már csak azért is képes, mert az apa helyes módszerrel nevelte, „tisztelő bizodalom”-mal, a „hasznos polgár”-hoz (itt: hazafihoz) illő módon, a szükséges tudományok és szépművészetek ismeretével gazdagítva. Előbb Magyarországot és Erdélyt járja be, majd (Széchenyihez és Wesselényi Miklóshoz hasonlóan) Európában tesz körutazást, „bő ismeretekkel s tapasztalatokkal visszatérve”. Nem úgy mint Kisfaludy Károly vigjátékának hírhedt Szélházyja, aki nem tudott élni lehetőségeivel. A külföldieskedőkkel szemben az ifjú Árkosi „gyakorlatba hozá mindazt, vas szorgalommal s vissza nem ijeszthető állapotottsággal, mit a külföldön hasznost, czélirányost tanult”. Sok előítéletet, maradiságot győz le, s így lesz a környék mintagazdája. Tevékenységéhez hozzátartozik „a köznép boldogságán munkálni, az ipart tettel s példával előmozdítani, mindent virágzásba hozni; szóval teremteni, s az ebbeni öröm csak nemesb lelkektől felfogható élvezetében üdvezülni...”

A hosszúra nyúló kettős jellemzés nem mondható funkciótlan. Ugyan az írói szándék tetten érhető: a nemességre hatás gondolatára bukkanunk, a regényegész szempontjából azonban a külső keret egy másik, korábban már említett tétel bizonyítéka. A *Befejezés* második, ugyancsak kurta fejezete „két évvel” az ifjú Árkosi és George kanadai beszélgetése után játszódik le, 1834-ben, a kolozsvári országgyűlésen. Ezúttal azonban nem a „nagy” politika tere az eseményeknek, ifjú párt látunk, s a társalgásból megtudjuk: a „derék” Árkosi Lajos és neje halad el kocsin. A reformnemes, a kitűnő gazda, az ideál-magyar révbe ért; közgyarapító munkássága mellé családi boldogság kerül. Ilyen módon lesz teljessé élete, így lehet példakép. A terjedelmesebb *Bevezetés* előkészíti a boldog *Befejezést*, a cselekmény külső köre nem érvényteleníti a belső kört, a komoly, felelősségteljes magatartás rajza a külső körön történik meg, a belső kör (amely nem más, mint George feljegyzése) a könnyelműek históriája.

Csakhogy a könnyelműként megrajzolt Serédi Iván és Idali — írtuk már — nem egyértelműen negatív figurák; s bár sok tekintetben ellenpólusai az ifjú Árkosinak és Idának, korántsem mondható el róluk, hogy ők a szokványos romantikus regények fekete színekk

fölfestett alakjai lennének. A könnyelműség magánéletükre jellemző, Serédi állhatatlanságára, felelőtlenséggel jellemezhető emberi kapcsolataira, de nem egyéb munkálkodására. Valójában ő sem rosszabb hazafi Árkosinál, angol nejével hazatérve birtokára megnyugtatta csodálkozó feleségét: „azt hiszem, tapasztalni fogja az én jó Idalim, hogy nem hiába utaztam külföldön”. És még Londonban elmélkedik emígy: „Amit külföldön hasznost láttam, [...] alkalmazom otthon; nekem műszerekre, lovakra, könyvekre lesz szükségem...”

Jósika törekszik arra, hogy jellemábrázolása differenciált legyen. A könnyelműségnek — írja — „számtalan árnyéklatai vannak”, Serédi elsősorban szerelmi viszonyaiban könnyelmű, „sok egyebekben magát egészen másként mutatá, mint könnyelmű embertől várhatni”. Jósika azonban több szempontból egyelőre még csak deklarálni képes regényírói terveit, megvalósítani nem. Az a törekvése, hogy könnyelműség és bűnhődés egymásból következő eseménysorát vázolja föl, azt sugallhatná, hogy igyekszik túllépni a módszereket tekintve az előtte járó szerzőkön, Sue rémregényes megoldásain, Hugo ropant freskószerűségén, s mindenképpen azon az állóképserű ábrázoláson, amelyet az elsővonalbeli francia szerzők nagyvonalúan, a Sue-típusúak sematikusan valósítottak meg. Jósikának ez a regénye is rendelkezik némi önéletrajzi jelleggel, nevezetesen a helytelen nevelés következtében könnyelmű nemesség „primer” élménye, mint ahogy az önnevelés következtében ebből az állapotból kiemelkedni vágyó nemesség is (Wesselényi Miklós jóismerősei közé tartozott), s így a regény eszmeisége, az egzotikus környezet ellenére, nagyon is kortárs élményekből táplálkozik. A tendencia tehát a röpiratokéval egybevágó, a reformszándékokkal összecsengő, azok „emberi”-közvetlen oldalát mutatja föl. Ehhez a tendenciához (amely a *Bevezetés*ben és a *Befejezés*ben áttétel nélkül, másutt áttétellel kap regényi formát) keresett olyan pittoreszk elemekben gazdag történelemsorozatot, amely szélesebb olvasóközönség számára teszi emészthetővé-elfogadhatóvá a röpiratokban jóval nehezkesebben és rapszódikusabban kifejtett nézeteket. Amennyiben a romantikus regények sémai szerint járt volna el Jósika, a történet megannyi váratlan fordulata, a couleur locale rejtelmessége elfedte volna a tendenciát, a végtelenen megrajzolt figurák titokzatossága alig-alig engedte volna a tendencia nyíltabb érvényesülését. Viszont a *Bevezetés* és a *Befejezés* hangsúlyossá teszi a tendenciát, a rokonszenves Árkosik, illetve a bájos Ida („legkitűnőbb asszonyaink egyike”) példaként ragyoghatnak a kortársak előtt. Velük nem történik semmi „regényes”, életüket racionálisan rendezték be, mentesek a „könnyelműség”-től, olyan életet élnek, amelyet könnyű követni, bárki megvalósíthatja, ha megvannak hozzá a hasonló tulajdonságok, olyanok, mint akarat erő, állhatatosság, becsületesség. Velük szemben Serédi Iván és Idali is számtalan erény birtokosai. „Serédi továbbá here ember sem volt, mert honának használni szeretett s akart” — tudjuk meg róla egyhelyütt. Csupán „szerelmi viszonyban mindent a legkönnyebb vállra vett”. Itt, ezen a ponton követi el a bűnt, amely kettős: elcsábítja a naiv természetgyermeket, Ázálát (aki Motabu felesége), és így hűtlen lesz Leonához. Ez a véték indítja el a regényi történetet; a véték bosszuló Motabu mégsem válik főszereplővé. Jósika ugyan eltanulta romantikus mintaképeitől, hogy a cselekmény fordulatosságát titokzatoskodással, sejtetéssel, előrevetítéssel, sejtelmes kijelentéssel lehet fokozni, nem utolsósorban a történet menetét megakasztó leírásokkal (mint amilyen például a tengeri viharé), mindezt azonban a regény elején álló jegyzet némileg hitelteleníti. Mint írtuk: a szerző bejelenti, hogy regényt ír, majd a *pince* című fejezet előtt ismét a történet regényvoltáról beszél a szerző: nem egy mezősegi faluval ismerteti meg az olvasót, hanem a „Mezőség physiognomiáját s karakterét” igyekezett „eltalálni”. Van még egy indoka a történetről való elhatárolódásra: a történet különössége, Motabu bosszújának elbeszélése.

Ám itt is csökkenteni szeretné a történet „romantikáját”. Amikor a szerző megismertette Motabu tulajdonságaival, kiemeli „hevesség”-ét, s ezt a korszak általános jellemisméi tan alapján Afrika forró sivatagjai szülőltjénél természetesnek tartja. E hevesség könnyen lobban fel és el. Ez fog visszatérni a *pince* című fejezetben; Motabu bosszúját kielégítve visszaváltozik azzá, aki volt, „sőt tetteiben volt valami szinte nagylelkű, mi az embert önkénytelen meglepte”. Semmi olyasmit nem tett, amit a regény elején található jellemzés szerint nem tehetett. Jósika hideg fővel számította ki, miféle epizódok vezetik a törté-

nést a végkifejlet felé. Az epizódokban nincsenek váratlan fordulatok. S ha homályban marad is, miszerint Motabu nem lesz a maga által okozott tűzvész martaléka, hanem követi Európába, majd Erdélybe való visszaútján Serédi Ivánt, s szolgáljaként bizalmasává válik, az elejtett mondatokból, utalásokból össze lehet rakni a bosszúig vezető út állomásait. A magát Pierre-ként kiadó Motabu olykor szinte önmagát leplezi le: nem fogadja el Serédi feléje nyújtott kezét, talán tiszteletből vagy alázatból, de vonásaiban „szilaj dacz” látszik; „Pierre olykor jelentőleg tekintte urára”; a „Mi bajod” kérdésre „ritkán felelt, néha gorombán, máskor felcsattanva”; sokat mondóan kérdezi meg Seréditől, most már boldog-e stb. Így, ezekkel a mellékesnek ható kérdésekkel, közbevetésekkel jutunk el a leszámolásig, a pincejelenetig, amelyben Pierre leleplezi magát. A lelepleződés első része azonban korábban lezajlott, hiszen Serédinek végig kellett már hallgatnia a királyi vérből származó rabszolga históriáját, majd életét. A pincében Serédi szembesül egykori könnyelműségével, Motabu „Idalinnak havas karjai közt” bosszulja meg Ázálát.

Ami ebből a történetből hátravan, az a befejezést készíti elő, a példázat idáig tartott. A „kézirat” utolsó lapjain Motabu haláláról értesülünk, George beszéli el, miként élte túl Idali és Iván az immár halott Motabu bosszújának következményeit, miként vándoroltak ki Erdélyből, utaztak külföldre, majd végezték be életüket. Ez már nem tartozik a történet belső köréhez, bűn és bűnhődés egymásba kapcsolódó eseményei kicsengtek, a végső következmény egy új történet kezdete, a szerencsés kimenetel, az ártatlanok, George, a mulatt fiú, majd Ida (Serédi és Idali leánya) révbe érnek. Az előtételtől mentes magatartás segít szerencsájukban, nem az öröklött vagyon; a *Bevezetés* eszmeisége maradéktalanul érvényesülhet, George boldogságát az őt fölnevelő kereskedőnek köszönheti („Ő becsült s becsült jelenben is engemet, leányának szívét bírtam...”), Árkosi pedig eleve elfogulatlanul nézi a világot, a könnyelmű szülők leányában fölfedezi azt, aki törekvéseinek méltó segítője lehet, „az őserdők gyöngyét”-t, ki ott „műveltséget” szerzett (s miután Jósika joggal érzi úgy, hogy Árkosi és Ida története már nem tartozik a regényhez, ez az idillt sugalló epizód egy másik történetet indíthatna el, ezért nem tudjuk meg: miképpen ért el az ifjú pár a házasságig).

A *Könnyelműek* — Jósikának egy 1843-as önjellemzése szerint — „favorite” műve, mert benne az „egyszerű” „tendencia” érvényesül, méghozzá „Serédi szerencsétlen catastrophja igazolja”. „Erkölsiség — hazafiság — rend”: a tendencia hármassága, ezen méretnek meg a szereplők — sítéltetnek meg. A rend helyett írhatta volna a nyilvánosság és a magánélet történéseinek harmóniáját, az erkölsiség pedig a regényben a cselekmény külső és belső körének egymáshoz való viszonyában fejeződik ki. S itt ismét arra kell utalnunk, miképpen mond le Jósika a romantika kínálta lehetőségekről, mennyire szigorúan szerkeszt, szüksézáván jellemez, az egyszer kimondottnak rendeli alá a későbbi epizódokat. A Victor Hugo által olyannyira kedvelt kontrasztos jellemzés nem található meg ebben a regényben, a szereplők külső és belső jellemzése nem ellentétek hordozója, hanem kiegészíti egymást; a legváratlanabb, legmeglepőbb fordulatok is csupán az ok-okozati összefüggések alapján teljeshetnek ki. Ennek következtében a konfliktusok tompábbak, mint Sue-nél vagy Hugonál, valójában Motabu az egyetlen, aki állandóan ellenkezésben áll önmagával, s ő sem azért, mintha kételkednék bosszúvágya jogosultságában, hanem azért, mert türelmetlenül várja a bosszú leginkább megfelelő percét. Ez a türelmetlenség olykor hirtelen robbanással fenyeget (mint például a tengeri vihar idején, mikor majdnem megöli Serédit, megelőzni akarván az esetleges vízbe fúlástól bekövetkező halált). Így Motabu belső harca inkább türelmetlensége csitításában, önuralma megőrzésében áll; a két könnyelmű viszonylag könnyen felejt, a hűtlenség és önfeladt szerelem között vívódó Ázála a regény elején eltűnik.

A regény írója, maga is azon igyekszik, hogy megkönnyítse műve értelmezését. Olykor a kanadai táj, az egzotikusnak rajzolt vidék különlegességét hangsúlyozza: „Az amerikai sötétkek egen nálunk ismeretlen csillagok ezrei vonultak szét”; másutt arra utal, hogy elbeszélése mennyi időt ölel föl: „Mindez, amit leírtunk, néhány percznek munkája volt”; ismét más helyen az elbeszélői magatartással ismertet meg: „A hajós élet egyformaságával nem akarok untatni senkit: ezer leírásban s utazásban olvashatni azt.” Mindazonáltal nem tartóztatja meg magát, megindokolja, miért volt feltétlenül szükség

arra, hogy tengeri viharba vezesse a Serédit Európába visszahozó hajót: „Europa s Amerika közt evedzni, s tengeri vést nem érni: egy a legritkább eset közül.” Nem ritka a bölcselkedés sem, ilyenkor az egyik-másik szereplő élete fordulót igazolja, általános emberi tulajdonságként feltüntetve, mi éppen történik: „Aki szeret, de szeret a szó mély, nagy értelmében, imádozza nevét nem veszi föl hijába: őt nem hiúság, nem diadal-érzet, őt égi ihlet magasztalja.” S hogy az olvasó sose felejtse, miszerint regényt olvas, olykor határozott mozdulattal lép a szerző a történet és olvasója közé: „Míg a világ gyanításokkal bíbelődik, s reá nem bízott dolgokon töri fejét, nem lesz érdektelen, egy tekintetet vetni azon három személy lelkébe, kik jelenben függőben tartják figyelmünket...” Vagy: „Többször jött elő már itt egy érdekes személy neve, mit még nem ismerünk, s kit nem lesz egészen érdektelen közelebb megtekintenünk, bár a történetben inkább mellék mint főszerepet játszik.” S végül az alábbi rész árulkodik a szerzői szándékról, miszerint csupán az ő szakavatott vezetésével lehet úgy végighaladni a történeten, hogy annak minden pontja megvilágosodjék. Azaz leírás, elbeszélés, párbeszéd, reflexió „adagolása” a fő történetnek van alárendelve, azt szolgálja. „Bár rövid kíváncok lenni, mégsem kerülhetem el, hogy e vidéket részletesen meg ne ismertessem; történetünknek majd legnevezetesebb része itt fejlik ki, s következőleg jó benne a képzelőtehetséget honosítani.” S a továbbiakban is igényli az olvasó aktív részvételét: „Képzeliünk tehát azon dombról lenézve...”

Egy mozzanatról azonban ne feledkezzünk meg! George feljegyzéseiből idéztünk, tehát nem a szerző szól ki, hanem George, aki „egy csinosan fűzött kéziratot” ad át barátjának, Árkosinak. Más kérdés, hogy némi szerzői önkényt ebben a szerkesztési fogásban is tapasztalunk: George ugyanis az utazószekrényéből húzza elő emlékiratát, tehát mindenható magával viszi (hagyhatná otthon is, hiszen felesége és annak szülei pontosan tudnak mindent róla), mintegy azért, hogy alkalomadtán valakivel elolvastathassa. Ám nem csupán ez mutatja, hogy Jósika még nem mozog teljes biztonsággal a bonyolultabb regényszerkesztés terepén. Maga az emlékirat semmiben nem tér el a szerzői előadástól, kitérői, apró elemzései, reflexiói nem egy sorsával számot vető, származása miatt kétségekkel küszködő, de végeredményképpen mégis megnyugodott fiatal írásáról tanúskodnak, hanem: romantikus regény, még ha annak szélsőséges válfaját nem látszik is követni. Egyrészt olyan eseményekről, mozzanatokról is beszámol ez a kézirat, amelyeket George nem ismerhet, másrészt „szemlélete”, nézőpontja a sokat olvasott, az irodalomban jártas Jósikáé: a regények tendenciája lépten-nyomon kibukik az emlékiratból.

Itt kanyarodhatunk vissza a dolgozat elején körüljárt problémához: a lineáris szerkesztésű történelmi regények után egy közeli múltba tekintő, a jelent és a közeli múltat egyszerre megjeleníteni szándékozó regénybe fogott a szerző. Vállalkozása merészségét érezve, mintegy az angol és a francia irodalomban járatlan olvasóra hárítja a felelősséget az eddigiekhez képest összetettebb kompozícióért, és az olvasó érdekeit mindennél előbbre helyező íróként igyekszik bevezetni a publikumot abba a fajta regényírásba, amely „Nyugaton” már régebben honos (hasonlóképpen a gazdasági-társadalmi újtók törekvéseihez, akik a birtokok vezetésének korszerűsítésén fáradoznak). Jósika Miklós érvelését elfogadhatjuk, és egyáltalában nem megróvásképpen említjük meg: egy valamit elhallgatott. Ugyanis nem kizárólag az olvasó számára volt szokatlan *A könnyelműek* témája, szerkezete, előadási módja, hanem ő maga is olyan feladatra vállalkozott, amilyenre eddig még nem. Pályáján később sokfélt megpróbált, színdarabot, novellát, legendaszerű rövid történetet, bűnügyi regényt stb., de az 1830-as esztendőben a történelmi regény volt számára a legbiztosabb, a legtöbb sikerrel művelt műfaj, minden más (ekkor) kitérő, majdnem kísérlet, mindenesetre próbálkozás műfaji palettája zsinésítésére. S ha Jósika (joggal) feltételezte, hogy ekkor még akár csak egy regényre kiterjedő pályafordulatát meg kell magyaráznia az olvasóknak, valószínűleg tisztában volt azzal, hogy erősítésre íróként maga is rászorul. S miközben úgy tesz, mintha az olvasók segítségére sietne, a följebb idézett átvezetésekkel, kitérő mondatokkal meg-megzökkenő előadását is át akarta juttatni a bizonytalanságokon. S ha George „kézirata” megkönnyítette Jósikának, hogy egy szokatlan, a magyar irodalomban meghökkenést keltő történetet nehézségek nélkül föltárhasson, akkor fölmentve érezte magát a bővebb magyarázkodásoktól: hivatkozott az angol és a francia irodalom tekintélyére, ahol az ilyen téma, az ilyen előadás szerves része az új

irodalomnak. S mert ott bevált, kötelessége, hogy a magyar irodalomban is meghonosítsa ezt a fajta regényt. Jósika valójában ürügyet keresett: Fáy András társadalmi regényének kudarca, Petrichevich Horváth Lázár regényének keresettségére riaszthatta az olvasót. Történelmi regényeivel közvárákozást elégített ki; de Széchenyihez és Wesselenyihez kapcsolódó reformelképzeléseit nemcsak a múltba akarta kivetíteni, kortárs történeteket is regénytárggyá szeretett volna emelni. Kisfaludy Károlynak a nemesi udvarházakban játszódó színművei megteremtették ugyan az ábrázolandó figurák körét, egyben (főleg a követők révén) meg is merevítették a néhány vonással fölvezethető történeteket. Kisfaludy Károly figurái majd fel-feltűnnek a korszak regényeiben is, újraformálásuk azonban Jókaira vár. Emellett jellegzetesen vígjátéki alakokról van szó, akik csupán a kis- és középnemesi udvarházakban mozoghatnak biztonsággal, és akiknek nagyvilágba történő kivezetése egészen más szerzői attitűdöt igényel(t volna).

Igy Jósika Miklósnak — akár akarta, akár nem — külföldi mintákhoz kellett fordulnia, olyanokhoz, amelyeknek hazaivá asszimilálásakor megőrizhette a romantikus kor követelte eredetiséget (vagy annak látszatát). Regényeiről írt kortárs beszámolóban találkozhattott az érdeklődő olvasó elvárásaival, megismerhette az olvasói tűrőképesség határát. Nagy Ignác kifejezte azt az igényt, amely a regénnyel és a regényíróval szemben támasztható, jelezve a kerülendő tulajdonságokat, Jósika dicséretére említve az „erkölcsiség”-et. Nagy Ignác szerint „Paul de Kok ’s Hugo Victor’ iszonyúságit, Scott’, Marryat’, Cunningham’, Grattan Tamás ’s Tarnow Fanny’ hosszadalmasságát, és Spindler’, Duller’, Morvell’, Bronikovszky’ ’s Herloszsohn’ sokszor természetellenes következtetéseit ’s önkényes helyzetalkotását” kell a regényírónak kerülnie, s minthogy Jósika ezt az *Abafibán* és a *Zólyomiban* megtette, sőt a megnevezett alkotóknak „csak jobb oldalukat” igyekezett követni, ezért minden elismerést megérdemel. Am Jósika még mást is tett Nagy Ignác szerint, elképzeléseiben szerephez juttatta „Jules Janin’, Bulwer ’s de Balzac gyönyörű írásmódját ’s élénk karakterfestését... ” Ezekután harangozza be a *Könyvelműveket*, előző fejtegetéseit mintegy az új regény megítélése fő szempontjaként feltüntetve. (*Rajzolatok* 1837. I. 111.)

S az új Jósika-regényt olvasgatva, a bíráló elégedetten állapítja meg, hogy a szerző elérte célját, a „szív- és léleképítés nagy munkája”-t sikeresen teljesítette. Néhány apróbb kifogása ellenére éppen a főbbek szellemében méltatja a *Könyvelműveket*. (*Rajzolatok* 1837. 309–311.)

Regénye visszhangjával Jósika elégedett lehetett; s elégedetten nyugtázhatta azt is, hogy a kritikai visszhang szerint a „keret” és a „történet” jól egészíti ki egymást, a hazai és az egzotikus környezet rajzában érvényesülő kontraszt nem idegenítette el törekvéseitől a lassan kiteljesedő irodalmi élet képviselőit. Mégis meggondolkodtató, hogy visszatért a bevált műfajhoz, a történelmi regényhez, s csupán novellával, később Alt Móríc álneven humoros életképpel kísérte meg jelenének és a közeli múltnak ábrázolását. Kritika és olvasóközönség nem feltétlenül azonosan értékelte Jósika kísérleteit; a *Könyvelművek* nem bizonyosan közönségsiker. Írónk 1844-ben jelentette meg *Az élet útjai* című, részben idehaza, részben Itáliában játszódó kisregényét. A főszereplő szájába adja az átlagolvasó véleményét: tartózkodóan nyilatkozik arról a Balzacról, akit Nagy Ignác (nem tudjuk, mennyire valóban olvasmányélmény alapján) elismerően, az akkortájt igen népszerű Jules Janinnal egy sorban emlegetett. *Az élet útjai* rokonszenves főszereplője inkább az angol regényeknek (Scottnak? vagy Bulwernek?) adja az elsőséget. Mindezzel némileg vitatkozni látszik *Az élet útjai* előszava, amely szerint a szerző „föltette magában ezúttal a költészet minden segédeszközöiről lemondani, s az életet a maga meztelenségében ábrázolni”. Ezt a célkitűzést feltehetőleg az olvasó megnyerésének szándéka iratja Jósikával regénye elé. Úgy vélte, a *Könyvelművek* kiadása óta ennyit változott a nagyrédmű publikum ízlése.¹

¹ A német-magyar irodalmi kapcsolatok egyik felderítetlen fejezete Jósika Miklós osztrák-német fogadtatása. Csak GRAGGER Róbert foglalkozott ezzel egy rövid cikkében: *Die Aufnahme Nikolaus Jósikas in der deutschen Literatur*. In *Ungarische Jahrbücher* 1926. 122–127. Általában nemigen került szóba a magyarországi német nyelvű sajtó és kiadás közvetítő szerepe sem.

Minden nagy mű az élet egy-egy adott pillanatban rendkívül fontos darabjának meghatározott elképzelése. Nem visszatükröz, hanem megcsinál, teremt, varázsol. Persze „az élet” és az általa diktált érdek minden dolgunkban ott lapul, mert sose tudunk szabadulni létünk értelme megértésének teljesíthetetlen és elfelejtethetetlen feladatától. E túlságosan fennkölt dolgok azonban mindennapi eseményekbe olvadnak, testünkkel, szokásos mozgólatainkká válnak és filozofikus nagyszerűségük helyett úgy vagyunk velük mint a levegővel: akkor tudunk róla, ha hiányzik. E hiányzó értelem, durva leegyszerűsítéssel, két formában jelentkezik: a közösség életértelmének és újabban, egyre erősebben az egyén, a személy életértelmének képében. Ez utóbbi alatt nem azt értem, hogy „valaki keresi helyét a világban”, hanem sokkal inkább azt, hogy „keresi helyét önmagában”, hogy felteszi a kérdést: mi vagyok én önmagam számára, milyen kényszerek, rabságok és szabadságok laknak bennem, hogyan tudok azzá lenni, ami lehetnék. Emlékeztetnék Kafka „vidéki emberé”-re, aki eljut a „törvény kapujá”-hoz és várja, hogy jöjjenek oda mások is, hogy közösen járuljanak az emberi értelem titkához. Senki sem jön, így ő se mer belépni. És halála előtt, élete utolsó pillanatában a kapu őre kimondja a titkot: ez a kapu csak neki csináltatott, csak ő léphetett volna rajta be. Kafka filozofikus története a huszadik századi lét paradigmája, a személyessel való kényszerű szembesülés allegóriája. E furcsa hiány és kényszer azonban lehetőség is, kézbe vétele valaminek, amiről eddig nem tudtunk.

XX. századi költők jól ismerik ezt az élményt: a világ személyes értelmének a szét-esését és a felelősséget azért, hogy a töredékekből valami, ma még kínzóan ismeretlen kontúrú új életértelem szülessen. De éppen a századfordulón íródott meg a személyes első tudománya is. A pszichoanalízis kísérletet tett és tesz arra, hogy fogalmak megosztható, biztosabb keretbe építse a személyes élmények hol boldogító, hol kínzó tapasztalatát. Fogalmai nemcsak hideg teóriát, hanem — elsősorban — önfelszabadító, szisztematikus gyakorlatot, egyfajta, belső és minden eddiginél radikálisabb — de mélyen személyes — forradalmat is teremtettek. Freud világosan tudatában volt két dolognak. Egyrészt saját elmélete jelentőségének. A pszichoanalízissel kapcsolatos ellenkezésről mondta, hogy elmélete új nárcisztikus sérülés az emberek számára. Kopernikusz elvette tőlünk a boldogító tévhitet, hogy világunk, tárgyait a kozmikus középpontot alkotják, Darwin megfosztott

Pedig Jósika műveit 1837-től kezdik németre fordítani (előbb Steinacker Gusztáv, majd Klein Hermann), s a pest-budai sajtóban több ismertetés jelenik meg. Vö. pl.: Gemeinnützige Blätter 1837. 42. szám, 320-321. (*A könnyelműekről*); Uo. 51. sz. 401-402.: ünnepli a messze földön (sic!) híres literátort és „zseniális szerző”-t. Az alábbiakban a mozgékony könyvkiadó, Heckenast Gusztáv egy reklámszövegét adjuk, amelyben látható, miféle eszközökkel kívánt német olvasókat szerezni a magyar- és németországi szerzőket egyként megjelentető könyvkiadó (Intelligenzblatt zur vereinigten Ofner und Pester Zeitung 1839. 11. szám): „Jósika mindegyik regényében világosan kitetsző vezéreszme vonul végig, amelynek megoldása a lélektan szempontjait szem előtt tartva frappáns helyzetek képzeletdús szövedéke és színesen változó eseménysor révén, szinte magamagától fejlődik ki, és válik könnyen felfoghatóvá. Emellett elismerést érdemel a nemes, tiszta, erényes, ámde minden erkölcsi prűdériától mentes tendencia, ellentétben a modern idegen irodalmak uralkodó irányzatával. A jellemfestés többnyire eredeti vonásokkal rendelkezik. Költőnk egész előadásával és jelenetkezési módszerével hazánk történetének érdekességeiben gazdag vonásait emeli ki, valamint a valóban romantikus elemek színes sokféleségét, amelyeket hazai természeti szépségekből és nemzeti jellegzetességekből választ ki jóízűséggel, és éppen olyan körültekintéssel és kitűnően érzékelteti a nép szociális helyzetének élénken kitetsző sajátosságait is.” Négy németre fordított Jósika-művet hirdet a kiadó, *A könnyelműeken kívül Az utolsó Bátorit, az Abafit és egy elbeszélés-kötetet*.

minket attól, hogy valami különös élőlénynek, az állatoktól függetlenül teremtett csodának higgyük magunkat. És végül ő, Sigmund Freud elvette tőlünk azt a hitet, hogy tökéletesen birtokában vagyunk saját lelkünk mélyének, személyünknek. De mindhárom „nárcisztikus sérülés” egyszerre és ugyanakkor az élet új értelmének felfedezése, a szabadság új fejezetének megnyílása is. Másrészt Freud tudta, mondta, hogy mindent, amiről ő beszélt költők rég kimondták már. Valóban, a modern költészet egy bizonyos állandó, központi vonala már nem a kollektív értelemről, hanem a személyről, a költőről és az enyémről szól. A „jambusok” nemcsak a szerzőnek, hanem az olvasónak is megadják a lehetőséget, hogy legyen mibe belekapaszkodni, hogy a személyes élmények örvényében legyenek fix pontok, kiépíthető partok, az alámerülés veszélyes kényszerét ellensúlyozó lelki támasztékok.

Az *Az a szép, régi asszony* több szempontból is példája, tanúsága mindennek. József Attila tipikus és különleges figurája volt a két háború közötti magyar költészetnek. Tudta és élte a pszichoanalízist, tudta és élte a modern világ, a személy minden lehetséges kínját. Tipikus, mert őt is, költőtársait is lehetetlen megérteni a pszichoanalízis nélkül. Krúdy, Kosztolányi, Karinthy bizonyos értelemben megközelíthetetlen akkor, ha nem figyeljük a pszichoanalízis szavai, élménye nyomát. Különleges azért, mert egyetlen, a kort alapvetően reprezentáló költő sem volt annyira sokféle kapcsolatban a pszichoanalízissel mint ő. Nemcsak és nem is elsősorban mert elméletét megtanulta, hanem azért is, mert átélte gyakorlatát és nem csak azért, mert átélte, hanem mert élete, sorsa középpontjává tette, a vers mellett a káosztól megmentő másik varázslatnak hitte. És a pszichoanalitikus terápia nem egyszerűen orvosi gyógymód, aminek életszerepe a gyógyszer bevitelével véget is ér. Nem is csupán életforma, melyet oly sok betegség esetében megkívnának az orvosok. Sokkal inkább felnyitása egy új birodalomnak, közelbe jutás a lélek olyan mélységeihez, amelyek másként örökre rejtve maradnak. Nemcsak megismerés, hanem a személyes élet teremtése is.

Talán ez az oka annak, hogy József Attila versei és élete annyi embert vezetnek ma — néha a szárszói sínek végletes abszurditásáig is. Verseiben összefonódik a költő története a versek és a pszichoanalízis igazságával. Igazi nagy műveiben persze nincsenek pszichoanalitikus fogalmak, „csak” az élet, a személyes lét egésze elképzelésének, végiggondolásának alapja az analízis. Ezért a róla szóló írásokban kerülni kell beteges vonások, tudós módon tisztázott komplexusok, orális, anális vagy fallikus traumák keresését. Mégis, valahogy össze kell játszani a kettőt, a hármat: a verset, a pszichoanalitikus életélményt és a személyes sorsot.

Egyetlen verset választottam, egy talányos, paradox írást, mely a személyes élet legfontosabb problémájáról szól: lehetséges-e és hogyan a felnőtt szeretet. Lehet-e család nélkül összekötni közelséget és távolságot, megkötöttséget és szabadságot, másért élest és önmegvalósítást? Felteszi a kérdést, hogy egyáltalán, honnan származik a vágy, minden élet-értelem elengedhetetlen alapja, mi az, ki az, akit fantáziánkban megteremtettünk és örökké keresünk?

Az a szép, régi asszony

*Azt a szép, régi asszonyt szeretném látni ismét,
akiben elzárkózott a tünde, lány kedvesség,
aki a mezők mellett, ha sétálgattunk hárman,
vidáman s komolyan lépett a könnyű sárban,
aki ha rám tekintett, nem tudtam nem remegni,
azt a szép, régi asszonyt szeretném nem szeretni.
Csak látni szeretném őt, nincs vele semmi tervem,
napozva, álmodozva amint ott ül a kertben
s mint ő maga, becsukva egy könyv van a kezében
s körül nagy, tömört lombok zúgnak az őszi szélben.
Elnézném, amint egyszer csak tétovázva, lassan,
mint aki gondol egyet a susogó lugasban,*

*fölszár és szertepillant és hirtelen megindul
és nekivág az útnak, mely a kert bokrain túl
ott lappang, elvezetni a távolokon által
két oldalán a búcsút integető fákkal.
Csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek,
azt a szép, régi asszonyt, amint a fényben elmegy.*

Megszületés és elmúlás, fény és árnyék, csend és hang megfoghatatlan szépségű összhangban keveredik egymással a versben. Mégsem közlik szöveggyűjtemények, nem elemzik iskolai órán. Mindenki, akinek mutattam, egyszerre szerette és idegenkedett tőle, taszítónak és vonzónak érezte. Tudományos interpretációi¹ hasonlóan ellentmondóak, első értelmezését gyors elutasítások követték. Szabolcsi Miklós Radnóti parafrázisát követve: ez a vers „emlék és varázslat”, vagyis kimondás és elrejtés egyszerre. Emlék, hiszen kétség-telenül valakiről, egy meghatározott személyről szól a költő. A narrátor azonban, mikor minden más képet, emléket lesöpör erővel hívja elő a régi szép asszonyt, nemcsak felidéz, emlékezik, hanem megidéz, varázsol is. Minden varázslat különös lelki cselekvés, olyan, amely valóságosabb a valóságnál, mert teremti, behatol a világba. A lélek vágyai szerint szétbontja a megbonthatatlant, eltünteti a jelenlévőt és visszahozza a régi eltávozottat.

Emlék a múltból: a szép, régi asszony

Ki lehet ő? Ismerős és mégis ismeretlen, olyan mint a *titok*: tudjuk, hogy van, sőt éppen ismeretlenségével van jelen, mégse tudjuk megnevezni. Kegyetlen pontossággal, a rámutatás pontosságával emelkedik címmé létezésének állítása. És minden tökéletes egyediség ellenére nem neveztetik meg. Talán mert minden név földre húzza a varázslatot, társadalmi szerepbe helyezi, bevonja a tér és idő korlátai közé. Ez az asszony pedig csak abszolút lehet, egyetlen és végtelen, mégis utolérhetetlenül személyes. Csak a viszony, a hozzá vezető érzés és egyetlen, hasonló, összefoglaló asszociációk formájában belopódzó kifejezés („mint holt anyját a gyermek”) árulkodik. Ez teszi lehetővé, hogy mi, bennfoglaltak és kívülállók megnevezzük őt. Kétségtelenül igaza van Szabolcsi Miklós interpretációjának: a mamáról van szó. Nem az életrajzi adatokkal meghatározható Pöcze Borbáláról, nem az *Anyám* vagy a *Mama* mosónőjéről. Hanem a felnőtt férfi fantáziájában teremtett, emlékei által előhívott, egyszerre költött és valós személyről. Végtelenül valóságos, de *realitása belső természetű*. A pszichoanalízisben újrateremtett, fantáziában, érzelemben visszakeresett nőről, az egyetlenről és örök eszményről van szó. Ez az asszony szétszóródott Gyömrői Editben, Vágó Mártában, Szántó Juditban, minden nőben aki akár tudata és akarata ellenére is — lehetőséget adott az új találkozáshoz, az egykori varázslat visszaidézésére.

A címmé vált rámutatás (a „rég, szép idők” mondással való párhuzam miatt) nosztalgikus, hajdanvolt boldogságot idéz, de a három szó mindegyike játék a titokkal és

¹ Minden versértelmezés egy olyan belső emlékezetet folytat, amely korábbi kapcsolódó versemlekekre épül és így vagy úgy azok folytatása. Munkám alapjaként elsősorban Szabolcsi Miklós esszéjére kell említenem. Voltaképpen továbbértelmezésére tettem kísérletet, egy fiatalabb generáció és két évtizeddel későbbi életállapot háttérrel. Ezért annyi ponton adósa vagyok az említett írásnak, hogy az egyes hivatkozásokat nem jelzem. A versről — ismereteim szerint — a következő interpretációk születtek: Az első kísérletet ZATYKÓ Mária tette a MNy 1968. 1. számában. 1968-ban jelenik meg SZABOLCSI Miklós, *Egy kései József Attila vers megfejtése* című interpretációja, amit vita követett a következő hozzászólásokkal: TAMÁS Attila, *Kérdőjelek egy versmegfejtés margójára*; LENGYEL József, *Egy kései József Attila vers megfejtése?*; SZABOLCSI Miklós, *Változó világ — szocialista irodalom* című kötetében Bp. 1973. 78-99. Későbbi NÉMETH G. Béla elemzése *Az imitációs versalkotás egy példája* címmel (NÉMETH G. Béla, *Századutóról — századelőről*. Bp. 1985. 360-381.). Tanulmánya elsősorban a megformálás kérdéseivel foglalkozik, a vers érdekes, alternatív feldolgozását nyújtja. Külön köszönetet kell mondanom diákjaimnak, mert írásom valójában közös munkánk, interpretációs dialógusunk eredménye.

a titok felfedésével. A régi ebben a nosztalgikus hangulatban a történelem, a valóságos múlt egy megszűnt, de emlékeinkben még élő darabjára utal. Olyanra, amelyre mai vágyaink irányulnak, pedig tudjuk, hogy vége van, hogy lezárt és hogy az aranykor igazából nem tér vissza újra. A személyes történelemben ilyen a gyermekkor boldogsága és az anya személyéhez kötődő nagyszerű szeretet emléke és ígérete. És a lélek mélyén ennek ottmarad a nyoma, kitörölhetetlen emlék, ami minden ölelésben, minden szeretetben öntudatlan eszményként lebeg előttünk. A két történelemnek a külső és a belső múlthoz kötődő nosztalgikus vágyainknak csak az álmodó, fantáziáló élményein keresztül van közük egymáshoz. De — mint minden nosztalgikus emlékből — benne is van valami utólráhatatlan. Szükségszerűen felveszi magába az erotikát, egy szép asszonnyal minden férfinak „terve kerekedik”. És minden kicsi gyerek a mamát érzi legszebbnek és ha felnő, ezt a bent született, kinn talán sose létezett szépséget keresi tovább.

Nem véletlen, hogy a versben nem a „régi, szép anyám”-ról van szó. Az asszony eltávolítás és közelkerülés egyszerre. A mamától nem lehet elválni, és nem is lehet örökre megtartani, vele nincs cselekvési lehetőség, boldoggá tennie, de hiánya bénít. A látás distancia-teremtés, cselekvési, önmegvalósítási lehetőség. Mert az asszony olyan nő, akit érinthet férfi, aki ismeri a szexualitást, aki felnőtt (nem lány) és aki független (nem mama). Szétválasztható így a tabu és a szeretetkeresés felnőtt kényszere. Az egyiket csak *látni* akarja, hogy a többi, az asszonyokat megszerezze. A *Kész a leltár*-ban írja, hogy az „asszony, ha játszott velem hitegetve, hittem igazán”. Még világosabb a Szép Szó számban megjelent *Jaj, majdnem...* üzenete:

Harminc gyors nyaram és lassú telem
mint kocka perdül, fordul szívemen,
a gyerekes időből, asszonyok,
ki szállna ki velem?

De a cím csak kijelöl, rámutat, a jelen pozíciójából egy a beszélőtől világosan függetlennek akart, távol lévő személyre utal, aki így csak történet, emlék és nem élmény, nem belső élet. Ez az asszony azonban nem könnyen feledhető „régi” kép, nem emlék, mert igazából nincs distancia, így elkerülhetetlen a jelenlét megértése. Tovább kell tehát kutatni, vissza a gyökerekig, a kétségtelen, boldogító-kínzó jelenlét titkának megoldásáig.

A személyes élet eredetének megragadása: a definíció

E kutatás első lépése a múlt felidézése, felbontása. Különös formája, logikája van az első öt sornak: olyan mint egy szabályos *definíció*.² Az első sorban megtudjuk az általános fogalmat, majd a további négy sor az egyetlenné avató különös jellemzőket sorolja fel. Mint minden definíció, ez is kísérlet arra, hogy a létezés káoszából valamilyen világos, megfogható értelmet nyerjünk. Általa emberivé válik a világ, járhatóvá lesz az út, értelmessé a riasztóan érthetetlen. Ha valamit meg tudunk határozni, akkor uralkodunk fölötte, hatalmunkba került, nem kell félni tőle.

Definiálni is kétféle és kétféleképp lehet. E szigorúan hangzó szó jelöltje elsősorban a külvilág dolgainak, viszonyainak meghatározására szolgál. De életünk visszatérő élménye, hogy képzeletünkben testet öltenek a fájdalmak, boldogságok, remények és csalódások. Képekbe, eseményekbe, személyekbe képzeljük bele saját énünk rejtett rugóit, mert csak így tudunk találkozni önmagunkkal. Ez is definíció, rögzítés, elhatárolás és kidolgozás. De önmagunk definíciója, önmagunk teremtése. Az átlagember képei szó nélküli képek, a költő nyelvbe tudja formálni, meg tudja osztani velünk látomását.

A definíció a varázslat első lépése, melyben még van szerepe az emlékeknek, a képek, események múlt időben vannak, egyszerre kitaláltak és felidézettek. Elemei azok a tu-

² Ugyanezt a definíciós szerkezetet találhatjuk az *Eszmélet* X. strófájában. Itt is, versünkhöz hasonlóan, az emberi létezés egy személyesen és általános értelemben egyaránt döntő problémája fogalmazódik meg: felnőttiség.

lajdonságok, emlékek és fantáziák, amelyek a szép, a régi asszonyt a többi asszonynál fontosabbá, különlegesebbé, nélkülözhetlenebbé tették.

Első elkülönítő jegye arról szól, hogy a szép, régi asszony olyan „akiben elzárkózott a tünde, lágy kedvesség”. A meghatározatlan rámutatás belső értelmének kibontása történik. Az asszonynak a beszélőtől független létezése fokozatosan felszámolódik és átalakul realitássá: külső valóságból élményvalósággá lesz. Mert már az első definíciós elem paradox tételei is az anya gyermek számára való lényegét adják. Minden megszületőt az anya először is magába zár, testében hordoz és ad valami soha nem ismétlődő, valójában felidézhetetlen, de mindig vágyott „lágy kedvessége”-et. Ezért érzi, az asszony testében rejlik valami transzcendens és csodás, valami, ami tündöklő és tündéri egyszerre. Másrészt ez a körülölelő szeretet természete szerint paradoxon: tünékeny is, meg elzárt a gyermektől. Az anya eltűnik, a születés halállá vált.

A definíció második eleme („aki a mezők mellett, ha sétálgattunk hárman, vidáman és komolyan lépett a könnyű sárban”) későbbi emlék. Környezet kerekedik az asszony köré, nyitott tér, ahol a benne lét együttlétévé változott. A gyermek kilépett az asszony mutatta, asszony és egy harmadik teremtette világba. E tér visszaidézi a lét előző definícióban látott paradox természetét, itt könnyű a sár és titokzatosan teljes, egyszerre vidám és komoly az asszony.

A meghatározás harmadik eleme („aki ha rám tekintett, nem tudtam nem remegni”) már a narrátorra, a gyermekre vonatkozik, megmondja, hogy mit hozott benne létre a kapcsolat. Ismerős és mégis nehezen megfogalmazható élmény: mindent felforgató érzés szétáradása a testben. Furcsa, hogy ennek is látás, pontosabban rátekintés a lényege. Különös a pillantás, a szem ilyen sokszoros szerepe. Nem információ gyűjtő tekintetről van szó, hanem valami olyanról, amikor azt mondjuk, hogy „eláll tőle a szavunk”, amikor a pillantás élmény, életet teremt. A *Gyermekeké tetté*-ben írja: „Reám néztél s én mindent elejtettem”. Megszólít ilyenkor a lélek és úgy érezzük, hihetetlen, ellenállhatatlan erők ragadnak magukkal. De nem szabad csak a szerelemre gondolni, van halálos pillantás is, halálos remegés is. A versünk közvetlen környezetében íródott *Balatonszárszó* sora összefogja a kettőt: „Kettős remegés tölt, vágy és hűvös árnyak így ősz elején.” Itt már Eros mellett Thanatos is jelen van, szerelem és halál valahol a mélyben nagyon közel van egymáshoz.

A definíciós sor logikája világos. Az első arra válaszol, hogy mi rejtett benne, számomra, a második, hogy mi rejlik bennünk, a harmadik pedig, hogy mit hozott létre énbennem.

A személyes titkainak modalitása: a látomás

A definíció azonban távolságtartó, csak megalapozta, de nem valósította meg a titok megértését. A verscím csak rámutatás, a definíció már lelki *teremtés*, a megjelenő alak pedig már megtestesülés, *látomás*, azaz *találkozás*. Az emlék elválik tőlünk, múltbeli, a látomás jelen van, itt ül, itt pillant szerte és itt indul el útjára. Az emlék elfelejthető, felidézhető, akarunk tárgya. A látomással meg kell küzdeni, nem akkor jön, amikor akarom, és nem felejthető el. A látomás életté vált fantázia. Asztaltáncoltató misztikus hívők idéztek meg holtakat, hogy elintézhettek legyenek velük földi ügyek, lezárhatatlan és örökké zavaró lelki hiányok. De ugyanezt teszik a tudományos eszközzel pszichoanalitikusok is: az indulatáttételen, ezen a hatalmas érzelmeket mozgó kapcsolaton keresztül visszanyúlnak a gyermekkorba és a jelen szituációba emelik át a látomásként visszatérő és megbetegítő vagy korlátozó emlékeket. Minden pszichoanalitikus terápia egy bizonyos ponton találkozás a gyermekkor fantázia-szellemével. Csak a látomás teszi lehetővé az ismétlést, az újraélést, csak ebben lehetséges a részvétel, a benne élés. A látomás az igazi varázslat. Ennek már nincs külvilágbeli fedezete, minden a vágy birtokosából fakad, a lélek teremti önmagát. Megjelenik a tündéri asszony, a mama, az átölelő szeretet, az elvesztett kedvesség eszménye. Az ő alakja, a körötte megrajzolt tárgyi világ és a kapcsolódó események mélységesen szimbolikusak, annyira igazak, hogy elvesztették a tárgyi valósághoz való minden kapcsolatukat.

Mint minden látomás, ez is rendkívül törekeny, „csak látni” lehet, érintésre, szóra köddé olvad és ilyenkor a felidézés nagy kísérlete semmivé válik. Ezért a férfi-gyermekek ebből a világból teljesen kizárul. Különös epikus szituáció ez: az asszony pozíciója pontosan megadott, de a narrátort lehetetlen betenni a világba. Nehéz megmondani hol van, nincs a kertben, nincs a kerítésen túl, és nincs a lugasban és mégis mindenütt ott van. Mint-ha olyan narrációnak lennénk tanúi, ahol a történet és annak elmondója *két eltérő létezési szinten lennének*, evilági és túlvilági, valóságos és látomásos peremén játszódik versünk. A narrátor passzív, lát és néz. A történet szereplője, sőt az egész történet-világ változik, valahogy kibomlik, kikerekedik. Nem tudjuk a célt, csak érezzük, hogy valami sorsszerű, végzetes, de mégis természetes titkos teleológia uralkodik mindenben. Istenül a narrátor, átlát a kertvilágon, fölötte van eseményeknek.

A létezés fantázia-valósága: a kert

Mint minden látomásban, itt is a világ összes darabja, minden egyes tárgy valamilyen szimbolikus értelmet hordoz. A környezet, a látomás tere a természet egy különös változata: *a kert*. Meséink kertje ez, az a kert, ahonnan Csongor elindult és ahová vándorlása végén visszatért. A kert emberszabásúra változtatott természet, az, amit biztonságosan lezár a magunkszabta vagy általunk kiküzdött határ. Ismerjük bokrait, fáit, múltját és jövőjét. Útjai, ösvényei barátságossá, ismerőssé teszik, mégis más, mint *a ház*, mert itt sokféle tere van a csodának, a titkos történésnek, a kertben rejtett zugok, találkahelyek és nyitott tereknek felfedezhetők. Van persze valami megfoghatatlan és legyőzhetetlen erő ott a határon túl, a zúgó lombok és az őszi szél rejtett üzenetet hordoznak, a kicsi kertet, a határoltat körülveszi titkos, félelmetes óriási, a végtelen. Más a lét, az időjárás a határon belül és kívül: benn a kert mélyén őszi nap süt, nyugodt béke honol. Peremén már vad szél uralkodik. A végtelen természet egyszerre lehetőség az emberi világ kiterjesztésére, és figyelmeztetés végességünkre a végtelenből. A kerítés körülöleli világunk, de ki is jelöli azt, ami nincs a hatalmunkban. *A Nagyön fája* egyik átka idézi e kettőst:

Elevenek,
minden, mi kintől remeg,
égjen, hol laktok, kert, vadon táj —

Túlvilágian légies az asszony alakja. Körülveszi a tündöklés, nem a nyári nap, hanem az őszi aranyszínű sugarai avatják képét misztikus látomássá. Tudjuk róla, hogy álmódzva ül a kertben, létezése fantázia a fantáziában. Kezében könyv, az emberi létezés könyve, minden sorsok tudója, mely elmondja a születés és elmúlás, öröklét és végesség nagy történetét. Az őszi délután könnyed olvasmánya így az egész életet és mivel becsukott: a halált is idézi. A régi, szép asszony, a visszavarázsolta mama rég halott, ezért a róla szóló látomás: becsukott könyv. Mégis megidézett, mert mégis él. Mert minden szeretett lény kétféleképp halhat meg: biológiai és érzelmi értelemben. És a kettő elválik egymástól, mert minden számunkra fontos ember érzelmeinkben nem hal meg biológiai halálával. Sőt nemcsak emlék marad, hanem — végső soron hiábavalóan — küzdünk érte, mint önmagunkért. A szeretet ugyanis mindig önmagunk megtalálása a másikban, áthelyezzük rá érzéseinket, személyében kibővül létezésünk. Ezért minden halott elvisz egy darabot énünkéből és amíg vissza nem pótoltuk ezt, képtelenek vagyunk megbírkózni a hiányával.

József Attila majd mindig érezte ezt a hiányt és kései költészetében lételvvé emelte a szeretet lehetőségének kérdését. Az átölelő szeretetről lehetetlen lemondani, de addig, amíg a mama nem halt meg, nemcsak biológiai, hanem érzelmi halálával is, amíg a fiú nem szabadul fel a bilincsbe kötő szerelem és hiánya alól, addig lehetetlen új boldogság találása. Visszanyúlt hát a fantázia, az érzések múltjába, újraidézte a mamát és kimunkálta halálát.

Valahogy ennek a kikerülhetetlen, mélységes paradoxonnak a nyomán, a létezés mélyéből szükségszerűen születik a mozdulat, a történés. A látott, a fantáziakép megelevenedik az „elénzném” tükrében, érvényesülni kezd a természet hatalma, a titkos, kimondhatat-

lan belső szó behatol az élet fantázia-valóságába: az öröklétig kertben ülő asszony megmozdul. De mozdulata mögött nemcsak az élet és halál paradoxonát hordozó természet üzenete rejlik, hanem a narrátor vágya is, a feltételes módú „elnézném” magában hordja a „szeretném látni”, „kivárnám”, „tanúsítanám” jelentéseit is. Kegyetlennek hangzik mindez. És ebből a szempontból is igaz, hogy az *Az a szép, régi asszony a Kései sirató* ellenverse.³ Ott is megjelenik a mama halála, de ott a mama nem engedi el a fiú kezét, aki kínlódva keresi, átkozódva várja a hűtlen szellemet. Itt a halál más természetű, ellentétes tartalmú. Amíg a régi, szép asszony mozdulatlan, olyan mint egy szentkép, addig örök. De amint megmozdul, benne van a bizonytalanság, a megformálódó elmúlás lassúsága („tétovázva, lassan”), a belső utasítás („gondol egyet”) majd a felegyenesedés, körbetekintés és a megindulás. Olyan az egész mint egy csodálatos, ünnepélyes, misztikus film. Figyeljük a mama pillantására: a vers ötödik sorában még a fiút fogvatartó pillantás ez („nem tudtam nem remegni”), itt már kilép ebből a személyesből, „szertepillant”, tekintete körbejár, átfogja a létet, a kör alakú, a lugasként körülvevő világot. És van a cselekvésnek egyfajta szaggatott lépéssora, amilyen a nagy tettek, nagy döntések szerkezete. Ezt jelzik az ismételt, „és” kötőszók („és szertepillant és hirtelen megindul és nekivág az útnak”). Az „és”-ek annak az emberi kíváncsiságnak és kényszernek a jelzői, hogy minden határt át kell lépni, egészen az élet kertjét a halál vadonjától elválasztó kerítésig, a léttől a nemlétig.

Egyszerre kibővül és beszűkül a kert, a szimbolikus tér. A határ, az élet pereme közelít az asszonyhoz, a látomáshoz, a kertből *lugas* lesz. Ez nemcsak körülkerít, hanem körül is ölel, mint anyatest a gyermeket, vagy koporsó a halottat. A *lugas* nagy szerelmek, beteljesülések tere, de elbujás, eltűnés, elvonulás is. A természet zöld, élő teste beveszi és elbocsájtja az embert.

Az asszony mozdatlára megbomlik a kör és az eddigi zárt terek hirtelen kinyílnak, a körök egyetlen egyenessé alakulnak át. Új, de ugyancsak szimbolikus értelmű teret látunk: fákkal szegélyezett messzire vezető út vezet valahová. A kert a véges, a zárt, az út a végtelen, a nyitott. A kert napfényes kör, az út sötét vonal. Jól ismerjük, nemcsak fantáziánkban, álmainkban, de minden mesében, mítoszban felfedezhető. Az út világokat köt össze, ismeretlent az ismerttel, az otthont az idegennel. Az ember útra kel és útra kényszerül. Út vezet az életből a halálba, „nagy útra kelt” mondják arról, aki meghalt. És különös módon, éppen ilyen archetipikus élményt élnek át azok az emberek is, akiket megérintett a halál.

A mama persze minden kezdetnek a forrása, ő szülte, szüli a fiút, és ezért nemcsak az élet származik tőle, hanem tőle jön a halál is, hisz minden azáltal ítéltetik halálra, hogy megszületik. Ezért az „út”, az a bizonyos életből halálba vezető út, mely görög elődjünk képzetét annyit foglalkoztatta, mindig „ott lappang” kertjeink bokrai mögött. De mennyivel másabb itt a halál, mint a *Kései sirató*-ban. Ott természetellenes volt, az anya teste, az annyira várt női test rúttá vált, az emberi test és szellem minden gonoszsága kiütközött rajta. Itt a mama testetlen, tündéri, tündöklő, könnyed és végtelenül szép. De távoli is. Ott a földbe került, itt az égbe jutott. A *Kései sirató* és a többi vele rokon vers tegező, közvetlen dialógust sejtet, de csak azért, hogy annál kegyetlenebb legyen az elmaradó válasz, a csecsemő, a gyermek anyját hívó sikolyára ütő némaság. A szép asszonnyal nincs dialógus, hanem róla szól a beszéd, pontosabban jelen van a csendje.

A vágy nyelvei: csend és némaság

Különös rétege a versnek a hangok világa. A szereplők, a férfi-gyermek és az asszony-anya, csendben vannak. A költő ugyan beszél nekünk, de a mamához nem szól. Nem is akar szólni, csak látni akarja. A mama is néma jelenés, olyan mint a mesék tündérleánya, akinek el kell tűnnie, ha szólnak hozzá vagy ha ő megszólal. A természet viszont beszél.

³ Ez Szabolcsi Miklós meglátása idézett írásából. E gondolat jelentősége messze túlmegy e vers értelmezésén és a kései József Attila megértésének egyik kulcseleme lehet.

Zúgnak a lombok, susog a lugas és integetnek a fák, minden mozog, minden üzen. És az üzenet lényege a búcsú, a természet végtelenségének tükrében végtelenül elmúlóvá válik az egyes ember. 1936 koraőszén egy csokorra való ilyen verset írt költőnk. Valószínű, hogy mind a Balaton mellett, Szárszón keletkeztek. *A hullámok lágy tánca...* kezdetű vers utolsó két sora mondja:

De némán, hiszen ráér a természet,
a zene mögött zúg az örök erdő.

A zene az emberi hang mögött, éppúgy mint a kert mögött a vadon, ott van az erdő örök zúgása. Az ember mindig beszél, szóvá old vagy emel mindeneket. A természet, végső soron az emberi lét végső elve, legmélyebb titka, viszont különös, aktív csendet ad, susogás, zúgás jellemzi. Ez csend, mert nincs beszéd, de nem némaság. József Attila pontosan tudja, hogy a csend a legvégső tudás, találkozás a végtelennel. A csend azonban csak a felnőtt lehetősége: a gyerek nem tud csendben maradni, nem tud a csendből saját hatalmával szót teremteni. Kell neki a mama szava. Minden felnőttiség alapvető kérdése: tudok-e a csendben tartózkodni, tudok-e annyit saját lényem titkából, hogy elérjek a kimondhatatlan peremére, oda, ahol feleslegessé vált már a fecsegés.

A gyermeknek két lehetősége van, ha a mama csendben marad. Az egyik az, ami elemzett versünkben dolgozódik ki: a fiú felnőtté válik, egyedül, de eltökélten elindul az úton. Elvesztette az anyai szeretet abszolútumát, de megnyeri, megtalálja a részleges emberi szeretetek lehetőségét. Elismeri a természet csendjét, tud a halálról, az életet ennek tükrében éli, és szóval csak a megszólíthatót keresi. A másik út az, amit a *Kései sirató* kezdett meg: figyelmen kívül hagyja a relatív és abszolút, az élet és a halál különbségét, és a gyermeki sikollyal vissza akarja hívni odaát a mamát. A mama nem jön és ez kibíratatlan magányt, némaságot, ürt eredményez. A némaság pedig gonosz csend, nem lehet benne létezni. Innen fakad a „nagyon fáj” ismétlődő, kinnal teli kiáltása, a „sírok, kiáltozom: szeress” hangja.

A csend és megszólítás kettőseben mesék, mitológiai történetek titokzatos, értelmetlennek tűnő, mégis hitelesnek érzett helyzete ismétlődik. Az amikor a hős leszáll a szeretett kedveshez, de feltételül kapja, hogy ne szóljon hozzá vagy ne pillantson rá, azaz szerelme érdekében uralkodjon szerelmén. A felnőttesség próbája ez, amit a mítoszok, mesék hősei először képtelenek teljesíteni és csak hosszú vándorlásban, küzdelemben tehetik jóvá a megszólítás majdnem végzetes hibáját, jutnak el oda, amiről most ez a vers szól. Minden igazi szeretethez szükséges valami bölcs distancia, a végségünkben eredő tragédia csak úgy kerülhető el, ha a szerelmes tudja a határokat, az élet végtelen véletlenszerűségét, létünk alapvető bizonytalanságba ágyazottságát. Ez a vers a régi, szép asszonyról éppen ezért végtelenül egészséges, nagyon felnőtt költemény. A mama nem szól, és a fiú nem szólítja meg: ez ad erőt és bizonyosságot az önálló életre, igazolja a természet bölcsességét, végtelenségét. Nemcsak a fák, a virágok természetéről van szó, hanem az egyén belső természetéről: a tudattalan vágyairól. A vers megbírkózás a tudattalan kényszerreivel, a belénk oltott örök és feltétlen várákozással. Ezért önterápia, öngyógyítás, egy pszichoanalízisen élő ember önsorsának nagyszerű tapasztalata.

A harmadik – a Szent Család

A vers utolsó két sora a varázslat csúcsa. Előbb az emlék látomássá, most a látomás csodává válik, eljut a misztikusig: a szép, régi asszony a „fényben elmegy”. És itt a vers utolsó előtti sorában mondatik ki először az azonosság: hogy a csoda, a látomás a gyermek holt anyja, az újra látni akart tündéri asszony valójában a mama. Élet és halál bonyolult képzeleti szövik át a két sort. A mama sok éve halott, most feltámad, hogy újra meghaljon. És maga után nem kétségbeesést, nem némaságot hagy, a gyermek nem kiált utána, sőt inkább akarja, várja ezt a távozást. Felszabadul, mert a természet által kikényszerített biológiai halált így követheti az érzelmi elválás, a „tudjak élni, halni egymagam” lehetősége, megszűnik a természet kényszere és a belső világ ellentmondása. Meghal a mama, pontosabban meghal a holt anya. De különös halál ez, a sötét út,

mely a horizontális távokba mutatott, most a fény felé, fölfelé fordul. A mama útja, eltávozása a földről ezen a fényúton történik. Félreérthetetlen utalást olvashatunk ki ebből évezredes hagyományunk egy bizonyos nőalakjára. Mária, Jézus anyja volt, az, aki a fényben elment, aki a mennybe vétetett, akinek halála és megdicsőülése fiának szeme láttára történt. Az egész vers anyaképének tündöklő, légies, könnyed jellegét vonja új értelemben ez a jelentés. A nagyonis földi, érzéki Éva — a másik nagy biblikus nőeszmény — a vágy kiváltásával elvitte az emberiséget a hittől. Mária, az ellen-Éva, a szűz megszülte Jézust, aki visszavezette az emberiséget a hithez. Máriában van valami testetlen, nem érzéki, mégis mélységes szeretet, egy olyan kapcsolat, mely mellőzi a szexualitást. Személyével kapcsolatban gyakran használják az asszony szót ő „a mi asszony anyánk”, ő a „magyarok nagyasszonya”. És Jézus figurájában is van valami vágyott párhuzam a mama Attilájával: makacs és önálló, tudja, hogy mit akar, merre megy, mi a küldetése. Jézus olyan férfi volt, aki képes volt leválni anyjáról, „Hagyj, asszony!” — mondta, mikor az befolyásolni akarta sorsában. Mária kísérte az isteni fiút, közvetlen kapcsolatba került a transzcendenciával. Minden ábrázolásában, minden szentképben megtaláljuk a tünde könnyűséget, a vidám komolyságot, a szerető emberséget és fennkölt istenséget.

És talán itt nyílik lehetőségünk arra, hogy a korábban kihagyott szót, a definíciós rész három szereplőjét meghatározzuk. A „sétálgattunk hárman” — mint említettem — a definíciók sorában a közösséget az ember létezéséhez szükséges legalapvetőbb csoportot jeleníti meg. Ez is egy szeretet-konstrukció, ez is ember-teremtő hatalmú, másként nem lett volna értelme e súlyos szimbolikus dolgok közé emelni. A harmadik nem lehet akárki, nem lehet egy véletlen emlék, mert kell a mama mellé még valaki, egy férfi, az apa figurája. A „Mi vagyok én?” kérdése csak így, ebben a hármasban válaszolható meg. A pszichoanalízisben oly gyakran, oly állandó figyelemmel kísért kapcsolatrendszer ez, mely költőnk verseiben és pszichoanalitikus írásaiban számtalanszor felbukkan. Sőt az egyik legszebb pszichoanalitikus vers, az *Egy ifjú párra* alaphelyzete is ilyen. „Hadd legyünk újra együtt a hármas”, kéri a költő egy félálomszerű lelkiállapotban. A „hármas” egyike ő maga, a másik kettő két barát, egy férfi és egy nő, egy férj és egy feleség.

Minden más közösség valójában levezetett, véletlenszerű az ember életében, minden más közösséget két eredeti modell rejtett értelmére építünk. Ezek egyike az anya-gyermek viszony, mely önteremtésünk legkorábbi élménye. Ezután formálódik meg a hármas, az anya, az apa és a gyermek élmények, érzelmek kohójában, tudattalan fantáziák örvényében kidolgozott, mindig a személyes sorsot egyéni módon befolyásoló modellje.

Versünkben mindez megszentelve, felemelve, elvarázsolva jelenik meg, gyönyörű képekbe oldva mindannyiunk számára átélhetővé válik az, amit mindannyian sejtünk. A „harmadik” beilleszthető a varázslatba és a csodába is: az emlék műtszerű fantáziával körülvett, de valóságoshoz közel eső személye itt misztikussá válik: ő József, Szent József, Jézus apja és Mária férje. József az asztalos és József Áron a fantázia, a vágy szintjén ugyanaz az ember. Mennyire ismerős kép: Mária, a kis Jézus és József mennek a mezőn, a transzcendencia könnyűségével megszentelve a világot. Hármasuk a Szent Család az emberi közösség legvégső szimbóluma, az az állapot, amelyben felnőhet, otthonra találhat és önmagává, önállóvá válhat a Gyermek.

Könnyen tűnhet ijesztő interpretátori önkénynek a magyarázat, de egy különös történetet tehetünk még mindehhez. 1937 augusztusában Bak Róbert, költőnk pszichiátere jegyezte le a következő emléket: „Flóra leveleit számolgatta, többször maga elé mondván, hogy hármat kapott. Ellenséges hangon faggatott, hogy a szobámban lévő relief mikor és miért került oda. Szentháromság — a harmadik, aki Máriához tartozik éppen József — mondta jelentőségteljesen, a reliefre célozva.⁴ A „három” rendkívül fontos. Bak *halluci-*

⁴ A kiemelések Bak Róberttől származnak és valószínűleg József Attila hangsúlyait követik. BAK Róbert, *József Attila betegsége* című tanulmánya a Szép Szó 1938. jan.-febr. számában jelent meg. Újabb kiadása: BOKOR László — TVERDOTA György, *Kortársak József Attiláról*. Bp. 1987. II. kötete, 1014-1022. A szövegben Bak később újra visszatér a „három” hallucinatórikus jelentőségre: „A három levél, háromszor egy-egy héten kezelés, szentháromság, a kilences szo-

natorikus élményként idézi. A hallucináció torzított tudattalan tartalmak valóságot teljes mértékben mellőző megjelenése. Vagyis mindig nagyon mélyről jön, lényünk rejtett magva tör benne felszínre. Az élmény tartalma, különösen a bennfoglalt liturgiai tévedés is árulkodó. Annyira fontos, hogy szentté avatódik a három, pedig tudjuk, hogy Mária, József és Jézus nem a Szentháromság, hanem a Szent Család. Mégis szent ez a hármas, mert az emberi boldogság, a teljes élet szimbóluma.

József Attila számára azonban nem ennek a helyzetnek a könnyed öröme, kiteljesítő segítsége jutott, hanem ellentmondásai, a meglét helyett hiány, a lehetőség helyett korlát. József Áron nagyon korán eltűnt a gyermek Attila életéből és igazából nem hagyott mást maga után mint egy testetlen vágyat, ezt a bizonyos hiányt, űrt. Ráadásul pótolhatatlan volt a hiány, eredendő és teljes, mely keresésre készítet anélkül, hogy esélyt adna a megtalálásra. A gyermek vállalja szerepét, tudja, ő is József, pótolni akarja az apát, de ő maga segítség nélkül marad, mert igazából nem a lehetséges személy, hanem az *őskép* hiányzik. Minden megérkezéshez tudni kell a célt, de József Attila hiába próbálta megérteni Th. Mann, Babits, Freud, Hatvany és mások alakján keresztül az apát, sohasem jutott el a bizonyossághoz. Talán ezért maradt a „hármán” ilyen talányos, és ezért van, hogy az apa figurája mindig csak keresés, mindig kitöltendő űr, szemben a mamával, aki lehet jó vagy rossz, szenvedésteli csalódás, vagy boldog remény, de mindig valaki, mindig konkrét emlék, megtestesíthető fantázia.

A varázslás: fantázia és valóság

Minden varázslat mögött varázslás és varázsló áll. És ahhoz, hogy a varázslat boldog biztonságot hozzon, ismerni kell a varázslót vagy a varázslás módját, enélkül ijesztő, veszedelmes lesz a misztikus. Ezt a fantáziával, látomással kapcsolatos eltérő modalitású létet az ismétlődő keretsorok rögzítik. Szöveggé válik így a fantázia teremtményének, birtokosának tevékenysége, az álmodóból narrátor lesz. Eseményei azonban belső történetet formálnak, a narrátor a történet csigalépcsőjén saját világának mélyébe hatol, saját vágyait szilárdítja képpé, eseménnyé. Nem kitalál, hanem megtalál valamit, vágyai, érzései tükrében értelmessé áll össze múltja, kerekké, világgá környezete.

bában volt a szanatóriumban, kilenc az háromszor három, egyszerre világos előtte, hogy ezek mint összefüggenek, ezek nem lehetnek a véletlen játéka, a „dolgok hosszú ideje meg vannak rendezve”, „figyelmeztetni akarnak valamire az emberek”. — Miért? — találkozott egy régi tanárával, kinek mindig megcsodálta példás családi életét, miért éppen most találkozott? Ez azt jelenti, hogy meg kell nőülnie. Valaminek a középpontjába került, minden összefügg. Ebben a szövegben még világosabb a saját családra vonatkozás. Tovább is vihetnénk az elemzést, kibonthatnánk, hogy egy bizonyos kettős-hármas családi szerkezet húzódik meg a háttérben. Első szinten a „család” Flóra-Attila-Bak Róbert hármashból áll. A Flóra-Mária azonosítás egyértelmű, a két férfi helye viszont nagyon különös. Attila Jézus, akitől az apa, Bak Róbert elveszi az anyai szeretetet. József Attila valóban — egyébként minden valóságos ok nélkül — féltékeny volt Bakra, és a most leírt hallucináció is egy ilyen jelenet alkalmával mondatott ki. Másrészt viszont Attila József is, hiszen házasodni akar Flórával, és ebben a konstrukcióban Bak a másik férfi, az ellenfél a nőért, szerelemért vívott harcban. (A „józsef-ségről” a *Szabad öletek*ben olvashatunk). De mindezek mögött ott van az eredeti család a József Áron-Attila-mama hármas, illetve ennek a hármashnak pótolhatatlan, tudattalanban rögzült hiánya. A hallucinációkat gyakran mondják téveszméknek, holott nagyon fontos információt adnak, igaz nem a külvilágról, amire kivetülnek, hanem a belső igazságról számolnak be. Freud írja *Gradi-va* című művében, hogy „mindig van valami igaz mag minden téveszmében. [...] Ez az igaz elem azonban régóta elfojtott. Ha azonban az adott esetben képes a tudatba hatolni, akkor a torzult forma miatt az elfojtathoz kapcsolódó meggyőződés értelme mintegy kompenzációként túlintenzívve válik és kötődik az elfojtott igazság torzított helyettesítőjéhez.” FREUD, *Gradi-va*. Penguin, 1986. 103.

Különös, hogy ezek a valóságos szituációra vonatkozó keretsorok mind feltételes módúak, pedig éppen ezek teszik lehetővé, ezek követelik azt, hogy a lélek mélyéről előkerüljön a látomás, a szép, régi asszony. A közrefogott történet — maga a látomás — viszont kijelentő módú. Mintha a valóság vált volna kétségesé és a látomás bizonyossá. Igazából minden vágy, minden fantázia ilyen: abszolút, és minden realitás ilyen: feltételes. Az egész vers valami különös, lebegő modalitásba kerül, mert az abszolút mindig örök, a bevallott akarat, vágy pedig mindig itt és most adott. A keretsorok kifejezési módja, az akarat megfogalmazása fogalmi jellegű, szemben a látomás képies természetével. A kép mindig közelebb áll a lélek megfogalmazhatatlan lényegéhez, elmosódottabb, sokjelentésű, kimeríthetetlen. A fogalom köt, a kép felnyit. Helyükről kivéve bántóan monoton a keretsorok szövege:

„Azt a szép, régi asszonyt szeretném látni ismét”

„azt a szép, régi asszonyt szeretném nem szeretni”

„Csak látni szeretném őt, nincs vele semmi tervem”

„Elnézném . . .”

„Csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek, azt a szép régi asszonyt, amint a fényben elmegy.”

Az ismétlődő sorok összehasonlítása megmutatja a belső akarat fogalmi tartalmát, a vágy, az akarat tárgyához való viszonyát, a varázslás minőségét. Kényszeresen ismételt kulcsszava — a korábban már részben értelmezett — „látni”. Pontosabban „csak látni”, azaz szeretne valami egyébről, valami többletről lemondani. Ebbe a többletbe tartozik az, ha valakivel „tervünk van”, azaz csinálni akarunk vele valamit. Látni és cselekedni, ez a vágy, a versbeli akarat pozitív illetve negatív pólusa. A látás mindig távolságtartóbb, értelmibb, hűvösebb. A cselekvés, egy férfi asszonnyal, egy gyermek anyával való „terve” közeli, érzéki, testi érintés, nem pusztán megfigyelés. A „terv” pontos értelmét más versekből ismerjük: a *Kései sirató*, a *Gyermekeké tettél* és a *Nagyon fáj* gyermekének és férfiának egyetlen komoly terve volt: átölelni és átölelve lenni. A közelség számára a biztonságot hozta, az érzéki, a testi érintés a létezést jelentette. A felnőtt férfi, racionális, meggon-dolt ember, aki vállalja ennek az abszolútnak a feltételességét, távolságot teremt, tudja a lehetetlent és lehetségest, ismeri az élet és halál határait. Persze mindez nem egyszerű döntés kérdése, hisz kiirathatatlanul bennünk van a vágy a teljes, a végtelen szeretetre. A *Kései sirató* utolsó szakasza keserűen fogalmazza meg, hogy életünk csalásba van ágyazva: a megszületésünk kapott, átélt abszolút szeretetre vonatkozó ígéret sosem váltható be. A mamát elviszi a külvilág, a feltételes uralkodni kezd az abszolúton.

A „látás” mérhetetlenül többet jelent itt, mint a szó szokásos értelme. Nemcsak azért, mert az egyszerű érzékelésen túl „belátás”, „megértés” jelentéssel is bír, hanem mert valami *ismétlődik általa*. Van két árulkodó sor, mely kimaradt a végső változatból:

Csak látni szeretném őt, mintegy hogy megbocsássa,
amért szemem behunytam, hogy őt élve már ne lássa

Egyetlen kívánságban kétszeres látás, egy mostani és egy régi szerepel. A mostani, ha megvalósul, egy régi bűn feloldásához vezet és a múltbeli pillantás volt az, amely létrehozta a bűnt. A kisgyerek úgy érzi, hogy csak az van, amit ő érzékel. A mama újra és újra eltűnik világából és ezért végtelen szorongás fojtogatja. Megbűnteti hát a mamát: elpusztítja azzal, hogy becsukja szemét. De tudja — és ez az, amikor „maga próbál csalni” — hogy ezzel méginkább egyedül lesz, és magányát, félelmét még büntudata is erősíti. Ez a gyermeki mindenhatóságra épülő látás: teremtés, behatolás, sőt rendelkezés

a lélek világában. A most akart látás hasonló: „újra látás”, valaminek az ismétlése, még pontosabban valaminek az újracselekvése. Mintha egyszerre szükség lenne erre a titokzatos asszonyra és ugyanakkor nyomasztó is a jelenléte. Ennek a paradoxonnak kell megoldódnia az újra-látás során. A varázslás, a látás nem egyszerű emlékezés, hanem felidézés, sőt — és ez a lényeg — megidézés. Mégis: a varázsló megtartja a kívülállás hatalmát, felette van annak, amit maga elé varázsol. Mindenben újra és újra saját lelke, saját vágyai szerkezetét vetíti, ismét, de akarattal, nem kényszerrel. Ismét, hogy ura legyen dolgainak. A varázsló mindig a jelenben van, és a hatalmában van az idő.

Ha a varázsláshoz valami fogalmi analógiát keresnénk, azt mondhatnánk, hogy a vers egy pszichoanalitikus terápia logikáját követi. Persze nem elméleti módon, hanem benne életté vált, saját sors lett a terápia menete. Minden terápia ismétlés, visszatérés egy régi, lezárt de elfelejthetetlen történethez, találkozás valamivel, aminek felnőttkorba hatoló ereje másképp nem szüntethető meg. Ez a vers a gyermeki pozíció tudatos, kontrollált újrajátszása a felnőtté válás elnyeréséért. Ez alapvetően ellentétes irány, mint a *Kései sirató* ótípusú versek, ott a gyermek megjelenése kiszorít és lehetetlenné tesz minden mást, az ismétlés ismétlési kényszerre vált. Versünk öngyógyításra történt kísérlet. A gyógyult ember, a felnőtt, szürkébb, sivárabb mint a gyermek, de ebben a világban él, kényszerek helyett lehetőségek, álmok helyett valóságok foglalkoztatják.

Terápiás természetű a narrátor hozzáállása is. Passzív, távolságtartó, célja csupán az, hogy felidézzen, újrajátszson fantáziákat. Mert a lélek mélyén nem feltétlenül, sőt nem elsősorban tényleges események lapulnak, hanem vágyaink tüzeiben fantáziává formálódnak, kitalálódnak, megteremtődnek a személyek és események. József Attila éppen a mama alakja kapcsán nagyon világosan megírta ezt a *Kései sirató*-ban: „Lágy őszi tájból és sok kedves nőből próbállak összeállítani téged”. A terápia önteremtés, önismeret ezeknek a gyakran megbetegítő, teljesíthetetlen állapotok után hajtó emlékeknek a felismerése, kézbe vétele és legyőzése. Minden analitikus terápia ezért egyszerre út a szeretethez és lemondás a szeretetről.

Mikor elkezdtem tanulmányom írását, úgy gondoltam, hogy ez a szeretet verse. Számunkra, éppúgy mint József Attila számára mindennél fontosabbá vált, hogy hozzájutunk-e a szeretethez. Világunkban meggyengültek, eltűntek azok a tradicionális keretek, melyek átölelték, biztonságot adtak a korábbi generációk embereinek. Nekünk magunknak kell megtalálni az érintés titkát, a szeretet lehetőségét. József Attila kései költészetének kulcskérdése ez. Tudja, tudjuk, hogy vannak jó és rossz szeretetek, az előbbi megvalósít, az utóbbi belekényszerít, az előbbi boldoggá, értelmes életűvé tesz, az utóbbi szenvedést hoz. De a vers elemzése során rájöttem, hogy ez a költemény nem pontosan a szeretetről, hanem sokkal inkább a *szeretetre való felkészülésről* szól, arról, hogy hogyan tehetem magam rendbe ahhoz, hogy képes legyek szeretetre. Szét kell bontani a homályos érzést, vágyat, szembesülni kell a saját korlátokkal, a gyermekiességgel, az apa hiányával, a mama furcsa jelenlétével és saját, belső rendet kell kiküzdeni. József Attila ritkán tudta így, győztesen megírni ezt, és életében, talán egyes boldog pillanatokon túl, sose volt képes saját eszményeit valósággá váltani. De ebben a versben a nagy csalódás, az árvaság után a gyermek szigorú lesz lelkéhez, megerősíti tartását, hangja határozott, érdes és ellenálló. Világosan látja a határt önmaga, vágyai („álmai göze”) és a valóságos világ között. E határ pedig biztonság és egyedüllét egyszerre, felnőtté válás és magára maradás. Minden erő, minden érzelmi hatalom, amit ott kinn elnyer, valami mérhetetlen és kifejezhetetlen belső csalódás árán épül. Lehet álmodni, fantáziálni, lehet elvinni a mamát messze túl-világra, lehet tiszta ruhába bújtatni, glóriásan arany felhőbe ültetni, csak megtalálni és itt-tartani lehetetlen. Csak egy út marad: elfogadni a valóságot, a relatívát, a kezünkben mindig kifordulót. A szeretet ezzel adottból feladattá vált. Ettől az önteremtő-önromboló felnőtté válástól függ, hogy segítenek-e, a Flórák, Juditok, Editek, hogy lehet-e lemondani a végtelenről, hogy van-e mód a felejtésre és megalkuvásra. Az ember kiüzetett a Paradicsomból, hogy örökre annak földi megteremtését próbálja elérni.

De ehhez a vershez is elégtelen a zseniális szerző. Mivel a legközelebbit és legkevésbé érthetőt — önmagunkat — írja meg, felkészülten kell olvasnunk. Nem irodalomtörténeti tudással, hanem valami sokkal személyesebb, sokkal alapvetőbb hozzáállással. És e hoz-

záállások sokfélék lehetnek, kiben ez, kiben az a szó elevenedik meg a vers nyomán. Egy biztos: az *Az a szép, régi asszony* nem középiskolások verse. Megértéséhez kell valami szabad érzékiség, könnyed felnőttég, mely már túl van gyermeki ragaszkodáson, és felfedezte a kamaszkor szimbiózist ismétlő vágyainak teljesíthetlenségét. Arra tanít, hogy el kell fogadni: lehetetlen az abszolút szeretet, és hogy ebből nem a kétségbeeséshez kell jutni, hanem ki kell lépni a világba, váltani, választani, lemondani, egyedül maradni és újra társra találni. És még mindez mögött van egy még mélyebb réteg: találkozunk kell a halállal, meg kell érteni a csendet, azt, hogy saját életünk valami végtelen értelem, minket meghaladó kimondhatatlan lényegiség része.

Schramkó Péter

A „CSEPREG VÁROSÁNAK 1621. ESZTENDŐBEN LETT VESZEDELMÉRŐL VALÓ ÉNEK” ÚJABB VARIÁNSA

A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban előkerült egy, a „Cseprege Varosanak Siralmas esete” címet viselő kézirat.¹ A kézirat ajándékozás útján magántulajdonból került a könyvtárba. Előző tulajdonosának elmondása szerint évtizedekkel ezelőtt antikvárium-ban vehette Farkas Sándor *Cseprege mezőváros története* című művét (Bp. 1887.), amelynek lapjai között az ismertetendő frás megbújt.

A negyedréti formátumú füzet öt levélpárból áll, a címlap hátoldalának kivételével mindegyiken folyamatos szöveggel. Vízjele nyugodtan álló, visszatekintő szarvas, lába és hasa alatt növények. Az ábra alatt a következő betűk olvashatók: A D O R F. Ezekből a merítőszítát használó mester neve olvasható ki: Gaspar Adorf (másképpen Attorf), aki a Veszprém vármegyei Sóly faluban volt a zirci ciszterci apátság tulajdonában lévő papírmalom árendása 1825-től. Ismert két, kéziratunk vízjelével lényegében azonos, már meghatározott vízjel (merítőszita). Ezek 1821 és 1827 között készültek.² Ez kéziratunk keletkezési idejét az 1820-as évektől teszi valószínűvé.

A kézirat betűhív átírását Bánhegyi Miksa OSB végezte el. Szövegének teljes közlése e helyt nem szükséges, hiszen az eddig ismert variánsok és összevetésük olvasható az *RMKT* XVII. század 8. kötetében (258–273.). Az alábbiakban az *RMKT* közlésére hivatkozva csupán az ismert változatoktól való eltérések szempontjából vesszük szemügyre a kéziratot.

A *strófák sorrendje, megléte illetve hiánya* viszonylag ellentmondásmentesen kijelöli a kéziratcsaládban elfoglalt helyét.

Az *RMKT* főszövegében közölt „A” rekonstruált változathoz képest mindössze néhány helyen mutat eltérést. Az 58–60. sorok sorrendje 59. — 60. — 58.-ra módosul, illetve a 174–181. sorokat nem ismeri, úgy mint a 382–385. sorokat sem. A 104. és 105. versszakot fölcseréli.³ A legjelentősebb eltérés a szöveg egészét tekintve az, hogy a kézírathoz mintegy függelékként csatolva egy ugyanazon kéztől származó hat strófás, tanulságot összegző didaktikus *záradékok* találunk. Ennek részletes bemutatására még kitérek.

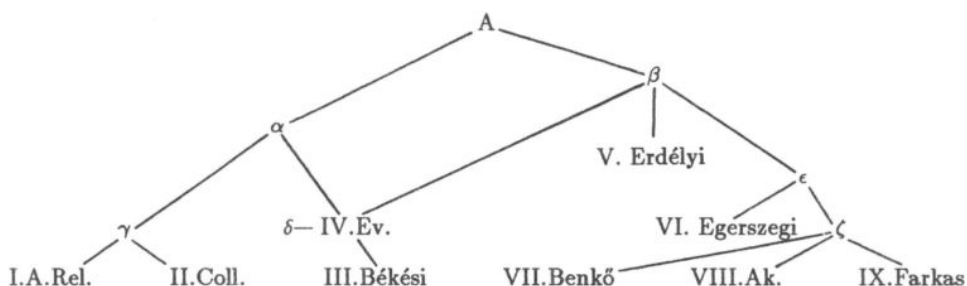
Az *RMKT* a kéziratok összefüggéseit az alábbi stemmával ábrázolja⁴:

¹ A kézirat a feldolgozás során a 10a E 36/2 kéziratári jelzetet kapta.

² KONCZ Pál, *Pápa, Igál és Sóly papírmalmai a XVIII–XIX. században*. In *A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 17. 1984. 571, 575, 596.

³ Az *RMKT* XVII. sz. 8. 550. lapján a II. számú kéziratról téves az az állítás, miszerint az a 97. strófát nem tartalmazza. Helyesen úgy hangzik, hogy a 96. első sora után a 97. 3 utolsó sora következik.

⁴ *RMKT* XVII. sz. 8. köt. 552.

Kéziratunkban a β csoportba tartozó változatok az „A” rekonstruált szöveghez képest való eltéréseit csak négy esetben nem tapasztaljuk. (Ez a szám az α csoporthoz képest 11.) Azonos módon tér el az „A” szövegtől a β csoport kézírataival 17 esetben. (Ez α -hoz képest 3.) Az eltérések ill. egyezések aránya tehát a következő:

	azonosság	különbözőség	hányados
α csoport	3	11	0,34
β csoport	17	4	4,25

Az egyes csoportok tagjai „A”-hoz képest egymással megegyező módokon is eltérnek. A közös eltérések mindegyike külön számít. Mivel az egyes csoportok nem azonos számú kéziratot tartalmaznak, szükséges az egyezés — különbözőség mértékének hányadosban való megadása. Ennek alapján egyértelműen kirajzolódik, hogy variánsunk a *kéziratcsalád* β csoportjához tartozik.

A β ágon belül elfoglalt hely nem ennyire egyértelmű. A *szöveg locusai szerinti vizsgálat* az ábra egyes csomópontjaival, illetve kézírataival mutatott egyezés alapján a következő képet adja:

93 olyan szövegeltérést⁵ számoltam meg, amelyet egy kézirat sem ismer.

„A”-hoz képest ζ , tehát VII., VIII., IX., megegyezően 72 esetben tér el. Ebből a pannonthalmi ζ -val megegyező módon tér el 60 esetben (10 inkább variáns), de ζ eltéréseit nem mutatja 12 alkalommal. Így a ζ ponttal való egyezés mértéke 83% -os.

Az ϵ csomópont „A”-hoz képest 52 esetben mutat különbözőséget. Ebből kéziratunkkal azonos módon 47 helyen, eltérő módon pedig 5 esetben. Így az ϵ -nal való egyezés 90% -osnak mondható. A locusok szerint tehát kéziratunk feltételezett helyét a β ágban, valahol ϵ és ζ között kereshetjük, az ϵ -hoz közelebb eső „szakaszon”. Az ϵ -hoz közel álló VI. (Egerszegi) kézirat 27 egyedi eltéréséből csak 3 mutatható ki a pannonthalmiban, így a közeli rokonság a VI. kézirrattal kizárt.

Payr Sándor is kiadta az ének főszövegét.⁶ Noha közlése szövegkritikai szempontból nem használható, azért néhány sajátossága fontos lehet. Mivel az *RMKT* szerint⁷ Benkő Péter másolatát és Farkas Sándor szövegét követte, azt vizsgáltam, hogy miként viszonyul a pannonthalmi olyan variánsaihoz, amelyeket a többi másolat nem ismer.

Payr szövege — jöllehet a függeléket nem ismeri — a pannonthalmi önálló eltéréseivel 32 esetben egyezik, 53 alkalommal pedig nem. Így tehát a Payr által említett, de meg nem nevezett források között kellett lennie egy olyanoknak, amely rokonságban áll a mi pannonthalmi kéziratunkkal.

⁵ Szövegeltérés alatt alaktani, szótani és mondattani jelenségeket értek.

⁶ *Egyháztörténeti emlékek*. Sopron 1910. 174–185.

⁷ *RMKT* XVII. sz. 8. 551.

A kép azonban tovább árnyalható. A már korábban említett, a pannonthalmi kéziratban meglévő függelékről az *RMKT* nem tesz említést, jöllehet azt Farkas Sándor közli⁸ a Szakonyi kézirat végén. Ez utóbbi csak Farkas közléséből ismert, és az *RMKT* szavai szerint „nem lehet tudni, hogy Farkas Sándor mennyiben változtatott rajta”. Farkas egyébként a függelék címét úgy közli, mint a saját szövegét: „A következő egy-két egy-egy Versek készitette ezen szomorú történetnek egy buzgó olvasója”. Talán a közlés bizonytalan hitele miatt maradhatott ki az *RMKT*-ből a függelék.

A csak áttételesen ismert sorok most más, alig eltérő változatban is előkerültek:

Ezek után ezen egy ket verseket kiszitette
ezen felleb le irt szomorú történetnek egy buzgó olvasója
Sirj illy gyász eseten Ejszak Dél nap Kelet
Sirj emizet is zokogj Vilag négy Szegelet
Ki virits Rosákal oh ékes kikelet⁹
Alitsad heledben a' szomorú telet
Mert az emberiség nézd — az vad természet¹⁰
Öközt — 's annal is még sokal fenekbe¹¹
Mert a' mint olvastad ember ember verbe¹²
Öldöklő karjait [] atkint keverte be¹³
E' borzozto dolgot meg [a] vad sem teszi
Maga nimet 's fajj[a]t nem öli nem eszi¹⁴
De ki azt az Istent 's azt a' Jezus hiszi¹⁵
'S ugyan emez azzal azt meg tselekeszi¹⁶
Kitt a' Menyei Ur el tűr az életben¹⁷
Sott maga helyheztet tudjuk kit kit ebbe¹⁸
A Zsidod törököt 's pogányt kegyelmébe¹⁹
Reszt 's azoknak is 's jo részt ígér menybe²⁰
Ugyan azokat a' Vér szornjuzo népek
Kik azon üdőben ember hust éheznek
Nem akarjak türni — kinezák 's uldöznek
Gondoljak hogy ezel áldozatot tesznek²¹
Igy Barommal barmabb természetel birnak
Valakik ekppen ember vértől hiznak
Pall Apostol mondja hogy az ill gyilkosnak
Jutalma lesz menybe kinja a' Pokolnak.²²

⁸ FARKAS Sándor, *Csepreg mezőváros története*. Bp. 1887. 136.

⁹ A margón más, későbbi kéz: „Ne”. Farkas is így ismeri: „Ne virits...” A javítás helyesen igyekszik visszaadni a romlott szöveg eredeti értelmét a rákövetkező sor jelentésének szellemében.

¹⁰ Farkasnál: „Nézd az emberséget vadok természetben,...”

¹¹ Durva szövegromlás. Farkasnál: „Öltözött annál is még sokkal mellebben,...”

¹² Farkasnál: „...virben”. A pannonthalmi itt nyilván elírás.

¹³ Farkasnál: „Öldöklő fegyverit miként keverte benn”.

¹⁴ Szövegromlás. Farkasnál: „Maga nemit”. Az „s” mellérendelő kötőszó a két alak közül az utóbbit támogatja.

¹⁵ Farkasnál: „...veszi”. Hitelesebb a „hiszi” változat, bár az áldozásra való utalás is életképes.

¹⁶ Farkasnál: „Ugyanazzal, emez, azt megcselekeszi.”

¹⁷ Farkasnál: „eltűr békességbe”.

¹⁸ Farkasnál: „Sőt maga helhesztett ez nagy mindenségbe”.

¹⁹ Szövegromlás. Farkasnál: „Zsidót”.

²⁰ A margón más, későbbi kéz: „Vesz”. Itt a szótagszámtól (12-es) eltér, talán a sor első szava tollpróba, amit a későbbi kéz próbál kijavítani. Farkasnál: „Veszi, az menyország ékes seregébe.”

²¹ Farkasnál: „Gondolván, hogy azzal...”.

²² Farkasnál: „Jutalma lesz majdan,...” A pannonthalmi változat értelemzavaró.

Itt a pannonthalmi kézirat véget ér. Farkas Sándor még két további sort ismer:

Virtus fogyhatatlan, jutalma állandó,
Csak az Hióság ez világon mullandó...

Ezeket a pannonthalmi kézirat másolója nem láthatta, hiszen lett volna helye ezek lemásolására is. Vagy a pokol emlegetését méltó zárlatnak érezve sürgősségtelennek tartotta a két divatos, de a szöveghez egy kissé szervesen kapcsolódó közhely lemásolását? Esetleg ez utóbbiak a későbbiek? Ennek ellentmond szövegünk erősen lepusztult állapota, bár Farkas közlésén is látszik a „javítgatás”.

Annai azonban bizonyos, hogy a Szakonyi kéziratnak nemcsak főszövege, hanem „toldata” is némi hitelt érdemel. Annál is inkább, mert a forrásoknak abban az ágában helyezkedik el, amely egyik elágazásánál ott találjuk a pannonthalmi kéziratot.

Verselés

Szövegünk 5/6 osztású 11-es sorokból áll, sok esetben viszont 12-essé bővíti azokat. A függeléket egyedül ismerő Szakonyi kézirat főszövege 12-esekben maradt ránk. Az *RMKT* a 11-es változatot ítéli régebbinek, így másolatunk keletkezését tekintve megelőzi a Szakonyit. Toldaléka azonban — akárcsak Payr közléséé — 12-esekben íródott. Ez arra enged következtetni, hogy a kiegészítő szakaszok — noha egyazon kéztől maradtak ránk — időben jóval a főszöveg után keletkeztek, szerzőjük pedig valóban, ahogy a cím mondja: „ezen szomorú történetnek egy buzgó olvasója”.

A kézirat *nyelvjárási sajátosságai* meglehetősen biztossággal jelölik ki feltételezett származási helyét a dunántúli nyelvjárasterület észak-nyugati részén, a nyugati nyelvjárasterület határán.²³ A közelebbi meghatározást nehezíti, hogy lehetetlen eldönteni, milyen mértékben ragaszkodott a szöveg másolója a szerző nyelvhasználatához, és milyen mértékben juttatta érvényre saját nyelvjárási szokásait. Bár az egész kézirat egy kéztől származik, a toldalék nyelvjárási sajátosságai nem olyan markánsak, mint a főszövegé (erős *i*-zés, *ü*-zés).²⁴ Az olyan nyelvi alakok, mint a „visz ~ vüsz, szív ~ szüv, néz ~ niz, pénz ~ pinz, szalma ~ szolma” arra a területre utalnak, ahol az ének cselekménye játszódik („reptze viz menteben”). Így másolatunk valószínűleg az ének keletkezési helyéhez közel születhetett.

Szabó G. Zoltán

EGY ISMERETLEN KÖLCSEY-VERS ÉS EGY VERSVÁLTOZAT

Manapság már egyre ritkább, hogy klasszikus íróinktól ismeretlen kézirat vagy hitelesnek tekinthető ismeretlen szöveg kerül elő. Némiképp kivétel Kölcsey életműve, melynek az eddigi legteljesebb, Szauder-féle, 1960-as kiadása óta jelent meg Merényi Oszkár gondozásában néhány kiadatlan Kölcsey-dokumentum 1961-ben, majd a legjelentősebb felfedezés, a fiatal Kölcsey könyvkivonatainak közreadása Szauder József válogatásában és jegyzeteivel 1968-ban; később Oltványi Ambrus közölt kiadatlan Kölcsey leveleket és iratokat az *ItK* 1978-as évfolyamában, majd Pajkossy Gábor három Kossuthhoz írt Kölcsey-levelet a *Szabolcs Szatmári Szemle* 1986-os első számában, s még ugyanazon év folyamán jelent meg az *ItK* hasábjain egy közlemény Kölcseynek egy ismeretlen emlékkönyvi verséről.

²³ DEME László — Imre Samu, *A magyar nyelvjáráások atlasza*.

²⁴ Vö. *RMKT* XVII. sz. 8. 259.

A múlt évben Kölcsey és az országgyűlési ifjak kapcsolatának kutatása közben Pajkossy Gábor hívta fel figyelmem Pulszky Ferenc 1833 és 1856 között vezetett naplóira (OSZK Quart. Hung. 1514), melyek az *Életem és korom* forrásául is szolgáltak. Több, Kölcseyre vonatkozó, figyelemreméltó adalék mellett három verset is bemásolt a napi, alkalmilag lejegyzett írásai közé. Az elsőt 1835. február végén a következő szöveggel:

Kölcsey S. R. emlékkönyvébe

mart. 5. 1834.

Szép arcznak 's deli természetnek meghódol az ifjú
Kegy 's rény sírjáig számodra megőrzi szerelmét.

(Quart. Hung. 1514 II. k. 70. l.)

Jellegzetes emlékkönyvi vers, címzettjét, S. R. [Róza?]-t nem sikerült azonosítanunk. Kölcsey követtársai közül csak Siskovics József baranyai követ, Somssich Pongrác alnádor vagy Somssich Miklós, Somogy megye második követének neve jöhet szóba, de ezek családjában ilyen kezdőbetűs névre megbízható adatot nem találtunk. Feltehető, hogy valamely pozsonyi vagy Pozsonyba, az országgyűlésre látogató ismerős, esetleg ismerős ismerősének a lányáról van szó.

A Pulszky-napló ugyanezen kötetének 100. lapján (1835. novembervégi bejegyzés), a verzón található másik két lejegyzett Kölcsey-vers majdnem azonos az Országos Széchényi Könyvtárban található Quart. Hung. 2832. sz.- Kölcsey Ferenc kéziratai c. kötet 37. lapján levő versekkel, tehát az *Emléklapra* c. költeménnyel és a *Versenyemlékek* első darabjával. Szauder József kiadásában (*Kölcsey Ferenc összes művei* I. Bp. 1960. 1298.) az előbbi vershez fűzött jegyzet csak annyit közöl, hogy a *kézirat* az OSZK-ban található, s hogy a *Versenyemlékek* első darabjára is ráérthető az *Emléklapra* cím. Ha azonban a két vers szövegét egybevetjük eléggé nyilvánvaló a különbség: az első jellegzetes emlékkönyvi vers, személyre szóló közlés, közvetlen hangja élesen elüt a második szentencia-szerű, valóban versenyemlékre kívánczó soraitól. Joggal feltételezhető, hogy emléklapra, azaz emlékkönyvbe csak az első vers tartozik. Ha alaposabban megvizsgáljuk az OSZK-ban található kéziratot, s egybevetjük a többi Kölcsey-vers kéziratával, különösebb szakértelem nélkül is megállapítható, hogy nem autográf. Tehát ugyanazon két versről két, különböző kéztől származó másolattal rendelkezünk, s eddig autográf kézirat nem került elő. A *Versenyemlékek* első darabjának szövege mindkét kéziraaton azonos. A másik vers két másolata azonban figyelemreméltó eltéréseket mutat. Pulszkynál a következő olvasható:

Kölcsey T. K. emlékkönyvébe

junius 14. 1834.

Négy szócskát üzenek; vésd jól kebeledbe, s fiadnak
Hagyd ha kihúnysz örökül, A HAZA MINDEN ELŐTT.

Ez a vers az eddig ismert változattól három vonatkozásban különbözik. A címben, a dátumban és a szövegben. Az első kérdés a címzett személye. Ki lehet a T. K.? A Kölcsey-levelezésnek a Szemere-tárban őrzött darabjai között több levelet találhatunk Terray Károlytól (1812–1881), aki 1833/1834-ben a Pozsonyi Magyar Tanuló Társaság titkára volt (l. Terray Barnabás cikkét az *ItK* 1966. 3–4. számában, 411–423.). Ez a Terray Károly egy 1835. december 23-án kelt levelében azt írja Kölcseynek, hogy „Egy időtől óta Harkácsi lakos vagyok. Tettes [tekintetes] ifj. Draskóczy Samuel két nagy reményű fijának nevelője; s miolta itt vagyok, végzetemmel megengesztelődém: olly tiszta gondolkozásu, s minden jó iránt olly meleg részvételi házat alig képzelhetém. Nehány nap előtt a házi Asszonyt (Budaméri Ujházy László, a Zemplén V[ár]megyei híres szónok testvérét) azon sorokkal lepém meg, melyeket én Tettes Urtól emlékkönyvembe nyerhetni szerencsés valék, s melyeknek birásában büszkélkedhetem. »Ha fiai jól viselendik magokat, e sorokat jutalom gyanánt velök elolvastatni ohajtanám, tanuljanak hazafiak lenni.« lön válasza. Ime a mívelt és szép lelkű Asszonyság gondolkozás módjának egyik vonása.” (Csorba Sándor — Takács Péter, *Kölcsey és Szatmár megye*. Nyíregyháza, 1988. 119.) A

Pulszkynál található T. K. monogram, az emlékkönyv és a hazafiságra utaló kitétel kétségtelenül tesz, hogy Kőlcseynek az *Emléklapra* címmel ismert verséről van szó.

A vers két általunk ismert másolata közül tehát Pulszkyé az informatívabb. Kérdés, hogy pontosabb is-e. A keletkezési (vagy lejegyzési) időpontot illetően az OSZK-féle változaton 1833, Pulszkyén 1834 található, a június 14. mindegyiknél azonos. Kőlcsey mindkét évben a megjelölt napon Pozsonyban tartózkodott. 1833 júniusában — tudjuk az Országgyűlési naplóból — az úrbéri törvény cikkelyeit szerkesztették, mely Kőlcsey számára intenzív és egész napos elfoglaltságot jelentett; június 13., 14. és 15.-én (l. *Országgyűlési Tudósítások* I. köt. Bp. 1948. 465–478.) éppen a Kőlcsey számára oly rendkívül fontos VIII. (a jobbágy személyi és vagyoni biztonságáról szóló) cikkely tárgyalása került szőnyegre, ráadásul — mint Kende Zsigmondhoz 1833. jún. 27-én kelt leveléből tudjuk — a második szatmári követ, Eötvös Mihály hazautazása miatt Kőlcseynek előlülést is vállalnia kellett, ugyanakkor a fordítást készítő deputációnak is tagja volt. „Valóságos mártírság!” — írja. Valóban az lehetett, kivált a különben is gyenge szervezettű költő számára. Ilyen körülmények között nehezen elképzelhető, hogy ráérő ideje lett volna a becüsletes Terray Károllyal beszélgetni. Egyébként sincs adatunk arra, hogy 1833-ban találkoztak. 1834-ben viszont, nem sokkal június 14. után, június 22-én írt Kőlcsey levelet Bártfay Lászlónak, melyben a Regényi Gyula álnéven írogató Terrayt ajánlja barátja figyelmébe, kéri, hogy a Pesten keresztültutázó ifjú embert fogadja és támogassa. Bártfay eleget is tesz e kérésnek, s erről a július 18-án kelt levelében számol be. Kőlcsey tehát 1834 júliusában bizonyíthatóan találkozott Terrayval, s több mint valószínű, hogy nemcsak június 22-én, amikor Terray az őt Bártfayhoz ajánló levelet átvette, hanem korábban is, például június 14-én, amikor — Pulszky feljegyzése szerint — az emlékkönyvi vers lejegyzésre került. Így tehát az *Emléklapra*, pontosabban a *T[erray] K[ároly] emlékkönyvébe* c. vers valószínű keletkezési időpontja: 1834. június 14. Ez az egy év fontos különbség, hiszen nem mindegy, hogy az úrbéri törvény megalkotása, tehát az európaizálódás, a demokrácia felé való elmozdulás, fordulat eufóriájában született-e a vers, avagy éppen a kudarcok, félsikerek idején.

Ami a versmásolatok közti harmadik, a szövegbeli eltérést illeti, számunkra a második sorban található inverzióval kétségtelenül hatásosabb a vers, s a retorikailag kiválóan képzett Kőlcseytől sem volt idegen ennek alkalmazása. Ritmikailag mindkét változat egyenértékű. Hogy melyiket tekintjük autentikusnak, újabb bizonyító adatok előkerüléséig, nem tudjuk eldönteni. Mindenesetre az eddig kifejtettek alapján a Pulszky-féle változatot tekintjük hitelesebbnek, következésképp a vers szövege tekintetében is az ő változatát részesítenénk előnyben. Reméljük, hogy az elkövetkező Kőlcsey-kiadások már az imént leírtak figyelembevételével fognak megjelenni.

Schweitzer Pál

VITÁZÓ MEGJEGYZÉSEK ADY ENDRE ÖSSZES VERSEI KRITIKAI KIADÁSÁNAK MÁSODIK KÖTETÉHEZ

Az Ady-versek kritikai kiadásának második kötete¹ — csaknem két évtizednyi távolagra az első megjelenése után — *fejlődéstörténeti* szempontból az életmű legjelentősebb szakaszának termését öleli föl. E hat évet és három napot átfogó intervallum során lett a költő azzá, akiről elmondhatjuk: föllépése korszakhatárt jelez irodalmunk történetében. Tekintettel van erre a tényre a kötet időhatárainak kijelölése is. Még pusztán közléstechnikai okokból kezdődik a múlt század utolsó évének negyedik napján (ekkor látott nyomdafestéket a kötet első, az összes versek folyamatos rendjében pedig a 161. sorszámot

¹ *Ady Endre összes versei*. II. (1900 – 1906. jan. 7.) [Kritikai kiadás.] Sajtó alá rendezte Kocz-KÁS Sándor. Bp. 1988. 649 oldal, 24 melléklet. (Ady Endre összes művei.)

viselő darabja). A lezárás viszont már a költői életmű belső összefüggéseihez igazodik: az első „igazi” Ady-kötet, az *Új versek* utolsóként közreadott két költeményének megjelenési dátuma a végpont.

Kötelességszerűen járt el a kritikai kiadás, amikor az Akadémia által szentesített szabályok értelmében időrendben közli a verseket. Óhatatlanul fölmerül azonban egyéb megfontolás is a minden egyes „érett” kötetét és azok belső megkomponáltságát oly definitív jelentőségűvé tevő Ady műveinek közreadásakor. Nem kellett volna-e még tudományos elvek szerinti kiadás esetében is ragaszkodni az alkotónak verseskönyvei összeállításában, ciklusokra osztásában megnyilatkozó művészi szándékaihoz? Hiszen olyan költőről, mégpedig korszakos jelentőségűről van szó, aki igen termékeny volta, továbbá anyagi érdekeinek fölöttébb éber szem előtt tartása mellett sem gondolt rá soha, hogy „összegyűjtött versek”-ként egyesítse két kötetábla között egyre növekvő számú verseskönyvének tartalmát (akár csak úgy is, hogy azok szerkezete ne változzék a gyűjteményes kiadásban), hanem ragaszkodott kötetek önállóságának változatlan megtartásához még a harmadik, negyedik és ötödik kiadások esetében is. Amikor pedig életében először és utoljára válogatás jelent meg költeményeiből a *Nyugat könyvtár* egyes számot viselő füzetében,² ott is elkülönülnek egymástól a versek annak az addig napvilágot látott öt kötetnek címe szerint, amelyekből kiválasztásuk történt.

A kritikai kiadás második köteté — amikor az időben előre haladva megkezdte az „érett” Ady verseinek az irodalomtudomány előírásai szerint történő publikációját — nem csak ezzel, magától a költőtől megalapozott hagyománnyal volt kénytelen szakítani. Szakított az első ízben 1930 során megjelent „összes versek” kiadásának immár csaknem hat évtizedes hagyományával is. Ez az utóbbi hagyomány lényegében igazodott az előbbihez, mivel egy kötetbe gyűjtve szintén megőrizte a költő által összeállított verseskönyvek önállóságát, egy-egy ún. „szennycímlappal” különítve el őket egymástól. Mostantól fogva azonban Ady összes versei közreadásának két különböző típusa létezik egymás mellett.

Ha a sajtó alá rendezőt nem kötik a tudományos jellegű kiadásokra előírt szabályok, úgy aligha tekinthet el attól, hogy kitartson az Ady megalapozta hagyományból fakadó elvek mellett. Hiszen ebben a hagyományban a kötetek és a ciklusok szerinti elrendezés által — sőt még a hozzájuk írt ajánlások útján is — nagyon karakterisztikus művészi szándékok fejeződnek ki. E megjegyzések írója már több mint egy évtizede vesz részt az összes versek átlag két évente napvilágot látó újabb és újabb kiadásainak természetesen a hagyományt követő sajtó alá rendezésében. A fent említett két közreadási típus közül az újabb keletűhöz fűzött polemikus glosszákat — amelyeknek, mint remélni merem, lesz valamelyes hasznuk e most még születendőben levő típus végső kialakítása számára is — tehát a hagyományos típus mind hibátlanabbá tételén szorgoskodók egyikeként írtam. Megítélésem szerint van mit tanulniuk egymástól a sajtó alá rendezés munkáját két különböző elv szerint végzőknek. Megjegyzéseimben — egy kivétellel — az „érett” Ady műveire, az adott esetben tehát az *Új versek* kötetében szereplőkre szorítkozom.

Ady mint korrektor

„Ady rossz korrektor volt” — szögezte le Babits Mihály *Az utolsó hajók* megjelenésekor, 1923-ban.³ Nem különbözött ettől lényegesen az említett kötetet sajtó alá rendező Földessy Gyulának véleménye sem, akit maga a költő nevezett el versei „poéta-adminisztrátorának” a *Megint nagy vizekre* elé írt ajánlásban a *Ki látott engem?* kötetben. Az 1953. évi Ady-összeshez írt utószavában Földessy szükségesnek látta leszögezni azt a véleményét, hogy a költő „gondatlan gazdája volt már-megírt verseinek”. 1951. április 20-án kelt levelében pedig arról tájékoztatta a nagyváradi Ady Múzeum frissen kinevezett vezetőjét,

² *Gyűjtemény Ady Endre verseiből*. Bp. 1910. 109 oldal. (Nyugat könyvtár 1-3.)

³ *Babits Adyról. Dokumentumgyűjtemény*. Bp. 1975. 168.

Tabéry Gézá, hogy „az első kiadások... tele vannak sajtóhibákkal, Ady konstatalható elírásaival”.⁴

Saját tapasztalataik alapján a későbbi sajtó alá rendezők csupán megerősíthetik ezeket az egyszersmind intő figyelmeztetésnek is beillő megállapításokat. Ajánlatos lenne éppen ezért mindent elkövetni — persze a textológia nagyfokú óvatosságra intő szabályainak szigorú betartása mellett —, hogy kiküszöböljük a költőnek a korrigálás során vagy már korábban elkövetett figyelmetlenségeiből és nem ritka következtelenségeiből fakadó szövegromlásokat vagy logikátlanságokat. Keletkezésük sorrendjében szemügyre veszek néhány olyan verset, amelyek egy-egy helyével kapcsolatban a kritikai kiadásnak, megítélésük szerint, szuverénebbül kellett volna eljárnia, hogy teljesebb értékű vagy szemléletileg egységesebb szöveget nyújtson át szakembernek és laikusnak egyaránt.

Kevésbé jelentős az elsőül említendő problematikus hely, mivel még nem az „igazi” Adytól való versek egyikében fordul elő. Ugyanakkor jelentősnek tartom éppen a figyelmen kívül hagyás példájaként, ezért lesz érdemes foglalkozni vele. Az először 1900. szeptember 1-jén közölt *Dankó*-ról van szó. Amíg ez a költemény jó három évvel később megjelent a *Még egyszer* kötetben, négy alkalommal is az olvasók elé került a sajtó hasábjain. Ezek közül egyszer, a nagyváradi *Színházi Újság*-ban nem lényegtelen változtatásokat is eszközölt rajta a szerző. Mindeközben azonban — a lényegét tekintve — változatlan maradt a befejező sorpár: „Magyar Dankó Pista, áldjon meg az Isten, / Hogyne szeretnélek, hogyne szeretnélek...” Viszont a kötetben így szerepel az előismétléses zárósr: „Hogyne szeretnélek, hogyne szeretnélek...” Mi történhetett itt, hogy öt változatlan közlés után hatodszorra ilyen lapossággal fejeződik be a vers? Véleményem szerint az, hogy a nagyváradi Láng József nyomdájának szedője figyelmetlenségéből megismételte a sornak nem csupán az eleve azonos első és harmadik, de — ugyanazon szófajhoz tartozásuk, valamint azonos igemódjuk és igeidejűségük folytán egymáshoz igen erősen hasonlós — második és negyedik szavát is. A rossz korrektor Ady pedig nem figyelt föl erre a befejezést oly banálissá tevő szedési hibára. Mentségére szóljon, hogy mennyire zaklatott idegállapotban nézte át a kötet levonatát a megjelenést, azaz 1903. szeptember 26-át közvetlenül megelőző napok valamelyikén. (Harmincegy verset tartalmazó, csupán 93 oldalas vékonyka kötet szedése és nyomása akkoriban egy hetet sem vett igénybe.) Mintegy három hét telt el a Diósiné Brüll Adéllal történt megismerkedés óta. Pár nappal megismerkedésük után az asszony Budapestre utazik, s Ady — akkor már tetőtől talpig a hozzá fűződő szenvedély rabjaként — elkíséri őt a fővárosba. Szeptember 8-ától a következő hónap 4-éig maradt ott Diósiné. Ez idő során Ady jó néhány sor fölütazik hozzá, és csaknem minden nap ostromolja leveleivel. Olvassuk el ezeket a kétségbeesett szerelmes küldte, többnyire rimámkodó, máskor erőszakolt nyugalmat és jókedvet mutató írásokat (a 40.–48. és az 50.–61. sorszámot viselik Ady leveleinek 1983. évi kiadásában) vagy a kritikai kiadásnak *A könnyek asszonya* című vers jegyzetében a költő és Léda kapcsolatának első szakaszáról adott összefoglalóját (488–492.), s akkor nem maradhat kétségünk afelől, hogy ilyen lelkiállapotban aligha lehetett gondos korrigálást végezni. A kritikai kiadás szerkesztője azonban elmulasztotta bevonni a mérlegelésbe ezt a nem mellőzhető körülményt. Mechanikus módon alkalmazta az „ultima manus” egyébként általában irányadó elvét a szóban forgó vers utolsó sora szövegének megállapításánál, és ahelyett, hogy visszatért volna az öt sajtóközlés tartalmasabb alakjához, elfogadta a *Még egyszer*-beli banálissá rontott zárósort.

Ellenvetés is tehető a fenti következtetéssel szemben, megingatva annak helytálló voltát. Van ugyanis egy mozzanat, amely arra mutat, hogy a befejező sort talán mégis Ady változtatta meg úgy, ahogyan a kötetben olvasható. Ez utóbbinak megjelenése előtt mintegy fél évvel, 1903. március 29-én hunyt el hosszas betegeskedés után Dankó Pis-

⁴ TABÉRY Géza, *Két kor küszöbén. Önéletírások*. Bukarest 1970. 374. — Ady rossz korrektségének példáit sorolja föl Földessy Fenyő Miksához írt levelében. In *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. Bp. 1975. 357–359.

ta⁵ tüdőbajban. Meglepő, hogy Ady, bár versben és prózában többször is kinyilvánította lelkesedését a „nótafa” iránt, újságíróként egyáltalán nem emlékezett meg a halálhírről. Viszont nem elképzelhetetlen, hogy fél évvel szomorú halála után nem akarta versének végén „éltetni” Dankót. Az pedig, hogy a *Még egyszer* kötetbeli zárósor ennyire laposra sikeredett, jobb híján magyarázható azzal a zaklatottsággal, amiben a kötet összeállításának idején élt a költő. Nem kizárt, hogy ilyen állapotban igyekezett minél gyorsabban túl lenni a változtatáson, és nem töltötte az idejét szerencsésebb megoldás keresésével.

Ugyancsak Ady „rossz korrektor” voltának számlájára írandók egy-egy versen belüli következetlenségek a nagybetűs fogalmak egységes írásmódja terén. Hadd említsek meg az *Új versek* darabjai közül két ilyen, amelyeket a kritikai kiadásnak megítélésem szerint ki kellett volna küszöbölnie. Különösen akkor, ha erre nemcsak értelemszerű (logikai) indítékunk van, hanem — ahogy mindjárt az első esetben — szövegforrás is támogatja a végrehajtható emendálást.

1904. augusztus 7-én közölte a *Jövendő*, Bródy Sándor hetilapja, *Midász királyfi* címmel Adynak azt a versét, amely aztán mint *Midász király sarja* került kötetbe és vált közismertté. A sajtó- és kötetközlés között csupán három sorban (a 44.-ben, valamint a 47.-48.-ban) van olyan különbség, amely túlmutat a pusztán írásmód- vagy tördelésbeli sajátosságok körén, és érinti az Adynál fokozatosan oly nagyjelentőségűvé váló szimbolikus fogalmak használatát. Így nyomtatja le — nyilvánvalóan a Párizsból kapott kézirat alapján — az említett három sort a folyóirat:

A szép h o l n a p-nak, meg nem érkezettnek,

.....

Aki utálja a m á-t, ezt a holtat,
Kinek álma a szent, titkos h o l n a p

Tehát a „holnap” és a „ma” szavaknak adott szimbolikus tartalmat az írásmóddal is ki akarván emelni a költő, minden valószínűség szerint aláhúzta őket a kéziratban, amely nem maradt fenn. A *Jövendő* pedig bizonyára nem akart dőlt betűvel szedetni egyes szavakat versszövegekben, ezért döntött a ritkítás általi kiemelés mellett. Amikor aztán egy jó évvel utóbb sor került az *Új versek* nyomdai kéziratának összeállítására, gondoskodni kellett az ilyen nyomatékositott, azaz szimbólummá emelt szavak, illetve fogalmak egységes elv szerinti írásmódjáról. Kézenfekvő volt, hogy ne dőlt betűvel vagy ritkítva szedjék őket, hanem más versekkel összhangban kapjon mind nagy kezdőbetűt. Nem maradt fenn a nyomdai kézirat, így nem tudhatjuk hogy a szóban forgó vers kiemelt szavai, illetve szimbolikus fogalmai írásmódjának egységesítésénél a sajtó alá rendezéskor bizonyult-e hanyagnak a költő, vagy csak a korrigálásnál nem fordított elég gondot arra, hogy kiemelten, mégpedig egységesen kiemelten, tehát nagy kezdőbetűvel legyen szedve ez a három szó. A kötet első kiadásában s aztán valamennyi további kiadásban is a „ma” egyáltalán nincs kiemelve, a két „holnap” közül pedig csupán a 47. sorban szereplő. Mármost aligha kétséges, hogy a „szép” és „meg nem érkezett”, valamint a „szent, titkos” Holnap nem csupán azonos tartalmú, hanem éppen nyomatékositó jelzői folytán azonos értékű szimbolikus fogalom. Értelmetlenség tehát az első esetben kis, a másodikban nagy kezdőbetűvel szedetni. Itt minden tévovázás nélkül pótolnia kellett volna a kritikai kiadásnak az elmaradt egységesítést. Meggondolandó azonban, hogy nem volna-e érdemes tovább menni, és ugyancsak nagybetűvel szedni a „má”-t is, ahogy ez Adynál később számos esetben történik. Nem csupán azért volna itt erre szükség, mert a folyóiratközlés tanúsága szerint a kéziratban — ahol még a leginkább lehet számolni a költő gondosságával — ez a szó és fogalom ugyancsak ki volt emelve. Legalább ennyire fontos az az ellentét,

⁵ Révai Nagy Lexikona. V. köt. 287.

amit a nagybetűs Holnappal szemben kell kifejeznie, és amit csak akkor tud valójában és teljes értelműen kifejezni, ha maga is nagybetűvel íródik.

Egy további esetét mutatja az írásmódbeli következetlenségnek az *Új versek* epilógus-szerű utolsó darabja, az *Új Vizeken járok*. A címet, mely a vers első megjelenésekor, 1905. március 25-én a *Budapesti Napló*-ban még csak az első két szóból állott, én itt már úgy — tehát második szavát is nagybetűvel — írtam, hogy logikusan illeszkedjék a vers szövegéhez. Ez az egység ugyanis nem állott fön sem a sajtó-, sem a kötetközlésben. Joggal föltételezhető tehát, hogy a kézirat sem mutatott egyöntetűséget a cím és a vers szövege tekintetében. Így szerepel a vers 6. sora mind a sajtóban, mind a kötet első és további kiadásában: „Új, új Vizekre, nagy szűzi Vizekre”. Csupán mellékesen említve, hogy a kritikai kiadás bizonyos mulasztást követ el, amikor nem teszi ki — emendációképp — a vesszőt a „nagy” és a „szűzi” szavak után, hiszen az értelemszerűen odakívánczik, mert az első nem a második jelzője, hanem mindketten a „Vizek”-é. Már jelentősebb mulasztás, hogy az idézett sorban kétszer is nagy kezdőbetűvel írott szó nem ugyanilyen módon van szedve a címben.

„Vezérvers” — címmel vagy anélkül?

Ismeretes, hogy Adynak életében megjelent tizenegy verseskötete közül hetet prólógus vagy — ahogy, mint Ady Lajostól tudjuk, a költő nevezte őket — „vezérvers”⁶ nyit meg. Am ezek kötetbeli közlése a cím tekintetében meglehetősen tarka képet mutat, és nem találunk következetességet benne. Bár egy kivétellel⁷ valamennyi napvilágot látott előzőleg a sajtóban, és ott címet viselt, ezt a címet csupán egy, a *Ki látott engem?* őrizte meg a róla elnevezett kötet élén. Egyszerű a helyzet és így a (majdani) kritikai közzététel dolga azoknál a vezérverseknél, amelyek saját eredeti címüket kölcsönözték az őket élükön hordó köteteknek (*Az Illés szekerén; Szeretném, ha szeretnének*): szerepelhetnek e címek alatt. A fennmaradó három kötet (*Új versek; A magunk szerelme; A halottak élén*) vezérverse azonban már bonyolultabb kérdést vet föl: mi legyen a címük a kritikai kiadásban? Szögletes zárójelbe tett első soruk, illetve annak kezdőszavai, vagy az a cím, amellyel a sajtóban, esetleg másutt tette közzé őket alkotójuk, de amely címüktől végül megfosztotta őket, amikor az illető kötetbe kerültek. A bennünket itt egyedül érdeklő *Új versek* esetében a leginkább fogas a kérdés. E kötet prólógusa egyúttal Ady legismertebb versei közül való. Első „igazi” kötete élén betölti mintegy az egész költői életmű nyitányának szerepét is. Természetesen vele kezdődik az elmúlt hat évtized során csaknem három tucatnyi kiadást megért Ady-összesek mindegyike. A „Góg és Magóg fia vagyok én...” kezdetű darab viszont költőjének életében nyomdafestéket látott más címek alatt is. Még kötetbeli lenyomatása előtt a sajtóban, ahol *Verseskönyvem előtt* a címe, majd *A Holnap* közölte — immár az *Új versek* első kiadásának megjelenése után — *Góg és Magóg fia* címmel, végül a *Nyugat* kiadta és a költő verseskötetei szerint tagolt *Gyűjtemény* Ady Endre verseiből első darabjaként áll *A bevezető vers* megjelöléssel az első kötet címe után. A kritikai kiadás a címadás tekintetében *A Holnap*-hoz igazodik. Indokul azt hozza föl, hogy ezen a helyen „a vers önállóan, a szövegkezdésből kiemelt öntörvényű címmel jelent meg” (619.). Bizonyosra vehető-e azonban, hogy magától Adytól való ez az „öntörvényű cím”? Korántsem. Fölöttébb kérdéses ugyanis, hogy milyen szerepe volt a költőnek a nagyváradi antológia, illetőleg a tőle ott megjelent versek összeállításában. Kétségtelen: küldött vagy átadott a szerkesztő Antal Sándornak négy, addig még sehol sem publikált költeményt. Ezek a tőle kiválasztott darabok élére kerültek, nyilván a szerkesztő büszkesége folytán, hogy még kiadatlan verseket tehet közzé. Aztán 25 vers következik a *Vér és arany*-ból. Abból a kötetből tehát, amelynek megjelenése időben a legközelebb esett az antológia összeállításához. Teljes fantáziátlanságról árulkodik ennek a negyedszáz darabnak csoportosítása: pontosan úgy követik egymást, ahogy a kötetben is. Ugyanez mondható el az antológia

⁶ PAPP Ivánné, *Egy Ady-vezérvers története*. In *Az OSZK évkönyve 1965–1966*. 210–213.

⁷ „Bajvivás volt itt...” *A Minden-Titkok versei élén*.

Ady-fejezetét záró kilenc további költeményről, amelyek az *Új versek*-ből kerültek át oda. Nagyon valószínűtlen, hogy ha a költő maga végzi el annak a 39 versnek a kiválasztását, amelyeket végül közölt tőle *A Holnap*, úgy ne igyekezett volna — saját kötetei ciklusbeosztáshoz hasonlóan — a neki szánt fejezetre ráütni egyéniségének bélyegét azzal is, hogy tematikai-hangulati szempontok szerint csoportosítja a verseket. A jóakarátú, de az irodalomban — az antológiához írt bevezetőinek tanúsága szerint — abszolút dilettáns Antal Sándorra vall ez a teljesen mechanikus elrendezés, amely ráadásul jórészt még visszafelé is halad az időben, ha a versek főtebb említett csoportjainak keletkezését nézzük. Egyetlen „eredeti” ötletre bukkanunk az elrendezésben: az Ady-fejezet élén — az először itt megjelent négy darabot is megelőzve — az *Új versek* prologusa áll. Ezt a szerkesztő tehát elszakította ennek a kötetnek a fejezetet záró többi versétől. A költőnek ez a máig is legismertebb „önarcképe” azonban olyannyira az élre kívánczik, ha arról van szó, hogy bemutassuk őt — ami Ady, valamint az új költészet többi hat reprezentánsának vonatkozásában a nagyváradi antológia elsődleges célja volt —, hogy egy ilyen trouvaile még a fantáziátlan és dilettáns szerkesztőtől is kitellhetett. Nem kell okvetlenül magának a szerzőnek szándékát látnunk benne.

Ami mármost a prologusnak *A Holnap*ban kapott „öntörvényű címé”-t illeti: nem szerepel itt egyetlen olyan vers sem, amely — Adytól vett szóval — „címetlen” volna. Épp az első fejezet első darabja legyen ilyen? — gondolhatta a szerkesztő —, különben is, minden versnek kell hogy címe legyen. Föléje írta tehát a kezdősor első négy, önként adódó szavát. Természetesen csupán lehetséges és egyáltalán nem biztos, hogy így történt. Fönnáll továbbá annak a lehetősége is, hogy a buzgó Antal Sándor kikérte ehhez a címadáshoz Ady jóváhagyását, aki rábólintott, hiszen miért ne. Viszont az *Új versek* a költő életében napvilágot látott további négy kiadásának egyike sem vette át ezt a címet, ahogy a *Gyűjtemény* sem. Az „ultima manus”, ez a kritikai szöveg megállapításánál kötelező érvényű elv tehát a címtelenséget írta elő. Természetes, hogy az eredeti kötetbeosztáshoz igazodó Ady-összesek ehhez fogják tartani magukat továbbra is. Viszont a kritikai kiadás kénytelen valamiképpen címmel ellátni minden verset. Meg lehet érteni, ha a sajtó alá rendező ez esetben nem a szögletes zárójelbe tett első sor mechanikus címadása mellett dönt, hanem azt a címet választja, amelyhez Adynak is köze lehetett. (Noha ezzel az eljárással növeli egy igen közismert vers tudományos elvek szerinti közzétételének sokszor zavaró távolságát a közkézen forgó kiadásokban olvashatótól.) Szükséges lett volna viszont fölhívnia a figyelmet rá: a szövegforrás alaposabb vizsgálata nem igazolja egyértelműen, hogy a *Góg és Magóg fia* cím valóban Adytól származik.

A kiadás problematikus „gyermeké”

Megint a „rossz korrektor” költővel találjuk szembe magunkat, amikor a kritikai kiadásnak az Ady-szövegahagyománytól történt legjelentősebb eltérését tesszük szóvá. Múlhatatlanul szükséges alaposan mérlegelni, mennyire indokolt ez az eltérés, mivel egy igen ismert és fontos versben fordul elő, továbbá mert mind értelmezésbeli, mind szigorúan vett textológiai vonatkozásban érvek, még hozzá nagyon nyomósak sorakoztathatók föl vele szemben. Lássuk tehát, melyik darabról van szó.

Az *Új versek* élén álló Léda-ciklus első költeménye az östörfás *A mi gyermekünk*, amely csak négy szakaszból állott, amikor először megjelent a *Budapesti Napló*-ban 1905. április 23-án. (A bővülésről, illetőleg annak regisztrálásáról a kritikai kiadás által, alább még lesz mondanivalóm.) Ilyenformán — a kisebb betűvel szedett prologustól eltekintve — voltaképpen ez a költemény a kötet első verse. Különös nyomatókat ad neki, hogy az első (és az Ady életében megjelent mind a négy további) kiadásban a címlapot követő grafika (frontispiece) éppen ehhez készült, és nyolc sorát idézi is. Tehát még a prologust is megelőzik a versnek ezek a sorai. „A könyvemhez felséges illusztrációt készített Nagy Sándor. *A mi gyermekünk* című versem adta neki az ötletet. Gyönyörű” — írta Ady Lédának 1905. november 5-én (233.). Ez az elragadtatott tudósítás — mely nem áll egyedül, Brüll Berta, Léda húga is kapott hasonlót — dátuma alapján arról is hírt ad, hogy a hazai szecesszió jelentős művészeinek a verstől kapott inspirációja döntően közrejátszott abban,

hogy épp ez a darab került az első ciklusnak — és ezzel mintegy a kötetnek is — az élére. 1905. október vége felé, amikor a grafika készült, korántsem állhatott össze a kötet végleges szerkezete, hiszen akkor az *Új versek* 67 darabjából tíz — köztük a prolóógus — megíratlan volt még. Nem vitatható azonban, hogy mind az illusztrációnak, mind pedig az annak nyomán nyert kiemelt helynek a *Léda asszony zsoltárai* élén szerepe volt abban, hogy a költemény a legismertebb Léda-versek egyike lett. Ez a közismertség pedig — a mindenkor kötelező tudományos lelkiismeretességén túl is — fokozott óvatosságra int, ha abban kell dönten, van-e elég indoka az eltérésnek a szövegahagyománytól.

Hol történt az eltérés? Mind a sajtóközlésben, mind az *Új versek* első és második kiadásában ilyenképp állítja elénk a vers 12. és 13. sora „a mi gyermekünknek” a költői vízióban meglevenedő szüleit:

Egy napvirág-szemű menyasszony
S egy napsugár-lelkű legény.

Igy ismerjük ma is ezt a sorpárt, hiszen 1930-tól mindmáig valamennyi Ady-összes ebben az alakban hozta. Létezett azonban egy ettől eltérő hagyomány is, amely körülbelül egy évtizeden át, 1912-től 1922-ig „élt”. Szemügyre kell tehát vennünk ennek a másik hagyománynak keletkezési körülményeit.

Az *Új versek* kiadója, a Pallas 1911 decemberében, a karácsonyi vásárra újabb kiadást készített a megújult magyar költészet akkor már országosan ismert vezéralakjának első „igazi” verseskötetéből. Küllemében is méltóvá igyekezett tenni a költő hírnevéhez ezt az 1912-es évszámot viselő harmadik kiadást, úgyhogy azt könyvművészeti szempontból csak *A magunk szerelne* és a *Ki látott engem?* fogja majd fölülmúlni Lesznai Annának e két utóbbi kötethez készített és rangos képzőművészeti alkotásnak számító borítója által. Jellemzi-e vajon ez a korábbi jóval meghaladó színvonal az *Új versek* harmadik kiadásának szövegállapotát is? Úgy tűnik, a kritikai kiadást sajtó alá rendező Koczkás Sándor véleménye szerint igen. Bár nem szentelt önálló részt a kötet általa regisztrált öt kiadása jellemzésének ebből a szempontból, ám a verseskötetben szereplő 67 költemény csaknem kétharmadánál, 44 versnél a harmadik kiadásból veszi az alapszöveget. (Összehasonlítá-sul: a második kiadás 19, a negyedik 3 vers alapszövegét adja, egy versé pedig az 1910-ben megjelent Ady-antológiából való. Az 1906. február eleji „editio princeps” és az 1919. évi ötödik kiadás nem szolgál alapszövegül egyetlen vershez sem. Az utóbbi Ady súlyos betegsége során, esetleg már a halála után készült, szövegén tehát a költő nem alakíthatott; az előbbi szedését pedig a második kiadás kisebb javításokkal ismétli.) Ezek szerint a harmadik kiadás szövege minősül messze a legjobbnak. Nincs okom vitába szállni ezzel a csupán áttételesen érvényesített, de egyértelműen ki nem mondott véleménnyel. Két mozzanatra azonban föl kell hívnom a figyelmet. A harmadik kiadást Koczkás sem tartja minden esetben a legjobbnak, hiszen a versek több mint egyharmadánál az alapszöveget máshonnan veszi. Ami pedig e kiadás korrigálásának gondosságát illeti, egy igen durva nyomdahiba rendíti meg az abba vetett esetleges bizalmunkat. A *Vén faun üzenete* 5. strófájában a sorok első betűje fölcserélődött, és ebben a sorrendben követik egymást: 2., 3., 1. Fölöttébb fontosnak tartom aláhúzni ezt a harmadik kiadás korrigálásának lazaságára valló tény, mivel *A mi gyermekünk*-ben a korábbi kiadásokhoz képest először itt előforduló és a kritikai kiadás által is átvett szövegeltérés — megítélésem szerint — ugyancsak a szedő tévedésének és a korrektor figyelmetlenségének „gyümölcse”.

Mielőtt azonban szólnánk erről az eltérésről és annak Adytól származó, tehát hiteles voltáról, próbáljunk választ adni arra a kérdésre, hogy mennyiben volt, illetőleg lehetett köze a költőnek első „igazi” verseskötete harmadik kiadásához, már ami a sajtó alá rendezést és/vagy a korrigálást illeti. Közvetlen adatunk erre nézve sajnos nincsen. Az a gyér számban fönmaradt levél, amelyet Ady írt a Pallas igazgatójának, Löwenstein (Kuti) Arnoldnak, illetve a feleségének,⁸ nem tartalmaz ide vonatkozó utalást. A bennünket foglalkoztató kérdésre nézve így csupán abból vonhatunk le némi következtetést, amit Ady

⁸It 1979. 894–902.

1911. november végi — december eleji életkörülményeiről tudunk. Erre az időre tehető ugyanis a szóban forgó kiadás nyomdai kéziratának elkészítése, illetve a kiszedett szöveg levonatainak korrigálása, amikor lehetőség nyílt változtatást eszközölni a korábbiakhoz képest.

Ady, két érmindszenti tartózkodás között, november 3-ától körülbelül december 8-áig volt a fővárosban. Főképpen fogait kezelteni utazott Budapestre, és ott-tartózkodása során (meg azután is) sokat panaszkodott, hogy mennyire szenved miattuk. Panaszolja egyéb betegségeit is, bár az ilyesmi nála olyannyira rutinszerű, hogy ritka kivételeknek számítanak azok a kurta időközök, amikor levelei mentesek tőlük. Az viszont komolyabban nyom a latba, hogy a *Nyugat* által november 26-án rendezett Móricz-matinén már eleve nem akart részt venni, és az oda szánt versében (*Levél-féle Móricz Zsigmondhoz*) jóelőre kimentette magát: az üdvözlését „Szóba hozta vón' el a beteg, ki küldte, De sok Élet-lázban magát tönkre-hülte”. Családi bajok is kínozták. Leveleiben többször emlegeti, hogy összezördült az öccsével és annak feleségével.⁹ Olyannyira, hogy az évi vertermését összegyűjtő kötet sajtó alá rendezésének és korrigálásának munkájánál sem akart Ady Lajos segítségére támaszkodni. (Egyebek közt nyilván azért sem, mert az előző évi kötet, *A Minden-Titkok versei* sok sajtóhibájáért a korrigálást végző öccsét hibáztatta.¹⁰) Ő maga viszont — legalábbis így érezte — nincs abban az állapotban, hogy képes legyen elvégezni ezt a földadatot. Végül december elején Földessy Gyulát bízta meg vele. Ez utóbbira hárult még a kötetcímet adó vers kiválasztása is, mely aztán *A menekülő Élet* lett.¹¹

Nos, ha a soron lévő verseskötet sajtó alá rendezését (a versek ciklusokba foglalását, a ciklusok címének és sorrendjének meghatározását), sőt a kötet címadását úgyszólván teljesen másra hagyja Ady, úgy kevésse valószínű, hogy ugyanabban az időben hajlandó foglalkozni egy akkor már öt és fél éves kötetének harmadik kiadásával, és változtatásokat eszközöl a szövegben. Nem állíthatom persze, hogy ez döntő érv. Mert például a *Vér és arany* második (1910. évi), sőt még a negyedik (1918. évi) kiadásában is van példa módosításokra, ahogy a *Szeretném, ha szeretnének* harmadik (1918. évi) kiadásában szintén. Ezekben az esetekben azonban voltak ösztönző indítékai a változtatásoknak: a *Vér és arany* átkerült a Franklin Társulattól a Nyugat Kiadóhoz, 1918-ban pedig valamennyi kötet újabb kiadását a Pallas jelentette meg, s akkor Ady már egy „Ausgabe letzter Hand” hátrahagyására gondolhatott. A mondott időben viszont aligha találni ilyen indítékot.

Nézzük mostmár, miképpen módosult az *Új versek* harmadik kiadásában *A mi gyermekünk* főntebb idézett 12.–13. sora:

Egy napsugár-szemű menyasszony
S egy napvirág-lelkű legény.

Tehát a menyasszony szemének és a (vö)legény lelkének főnevekből képzett jelzői fölcserélődtek az előző kiadásokhoz, valamint a sajtóközléshez képest. Ezzel megteremtődött a sorpár egy újabb szöveghagyománya. Ugyanis átvette a módosítást a kötet 1918. évi negyedik, majd a következő évből való ötödik kiadása is, amelyek mindegyikét a Pallas jelentette meg. Csak a kiadói jogoknak az Athenaeum tulajdonába kerülése nyomán, a sajtó alól 1922-ben kikerülő hatodik kiadás szakít ezzel a „másik” hagyománnyal, és tér vissza a szöveget — ahogy a kötetben olvasható: „az eddigi kiadások s az első közlések gondos átnézése, összevetése után s a versszövegek pontos ellenőrzése mellett” — gondozó Földessy Gyula jóvoltából a korábbihoz. Ez aztán nem is fog változni egészen a kritikai kiadásig.

Milyen indokkal dönt ez utóbbi a „másik” hagyomány mellett, és illeszti be a főszövegbe a minden kétség nélkül Adynak tulajdonított módosítást? Mindössze ezt mondja a jelzők fölcseréléséről: „Kétségkívül ez az érzékletesebb, kifejezőbb kép” (561.). Valóban

⁹ Vö. az *Ady Endre levelei* Bp. 1983. 816.–817. és 819.–822. sz. darabjával.

¹⁰ Vö. az *Ady Endre levelei* Bp. 1983. 727. és 730. sz. darabjával, valamint ADY Lajos, *Ady Endre*. Bp. 1923. 143.

¹¹ FÖLDESSY Gyula, *Újabb Ady-tanulmányok*. Berlin 1927. 75.

így van-e? Napsugár-szeműnek mondani valakit mindenképpen fölmagasztosítás, és költői leleménynek sem utolsó. Ám sokkalta inkább illik egy ilyen jelző valamely prófétához, szellemi és/vagy fizikai erőt sugárzó félisteni lényhez, ha szeméből oly lenyűgözően árad a fény, akár a Napból, mintsem a szépsége és gyöngédsége által megleveníteni szándékozott ideális fiatal nőhöz, a versbeli menyasszonyhoz, Ady és Léda soha meg nem születendő gyermeke képzeletbeli anyjához. A versegész funkcionalitásából tekintve diszharmonikusnak tűnik a kép, mivel a jelzett szó és fogalom, valamint jelzőjének együttese által keltett képzetek nem illeszkednek egymáshoz hézagmentesen. Viszont ha az eredeti szópárt, a „napvirág-szemű menyasszony”-t nézzük, nem fogunk találni össze nem illő elemeket a jelző és a jelzett szó kifejezte fogalmak között. Virág és menyasszony, virág és női szépség meg báj hagyományosan egymáshoz tartozó képzetek. Olyannyira hagyományosan, hogy Ady az eredetiség, no meg a nyomatékosság kedvéért minősítő jelzővel látja el a virágot: napvirág lesz belőle.

Még szembeütőbb és egyértelműbb a diszharmonia az új szövegben, amikor a (vő)legényről olvassuk, hogy „napvirág-lelkű”. Virág és lélek összekapcsolása által nőiessé lopózik be a férfi képzetébe. Nem hiába beszélünk mimóza lélekről, ami semmiképp sem egy igazi férfi jellemvonása. Ezzel szemben a napsugár-lélek a férfi-principium tartozéka: a sugárzó intellektusé, a jellem erejéé, a megnyomorító gátlásoktól mentes, erős egyénisége. Mindenesetre így van ez Ady gondolatvilágában, aki — egyébként összhangban a közfelfogással — a jellem és az intellektus erejét elsősorban férfitulajdonságnak tartotta.

Megállapítható tehát, hogy az első kép (a „napsugár-szemű menyasszony”-é) is csak a felületes szemlélet számára tűnhet érzékletesebbnek és kifejezőbbnek a módosulást megelőzőnél, mert a versegészt is szem előtt tartó, mélyebb elemzéssel hamarosan ellentmondás mutatható ki benne. A (vő)legény jelzője az újabb szövegben (a „napvirág-lelkű”) pedig kimondottan ellentétes mindazzal, ahogyan Ady képzelte el önmaga tökéletesült mását a jövő nemzedékbe kivetítve.

De fölhozhatók további érvek is a jelzőcserének Adytól való eredeztetésével szemben. A képzeletbeli menyasszony és (vő)legénye föltűnik még egyszer az utolsó strófa kezdősorában. Itt már nem jelzős főnevek segítségével idézi meg őket a vers, hanem az amúgyis főnevekből formált jelzők által mintegy tulajdonneveket ad nekik a költő, melyeket akár nagy kezdőbetűvel is írhatna. „A mi gyermekünk”-ről beszél, „Kit napvirág és napsugár Új ígére, új dalra termett”. Ha tehát — amint a kritikai kiadásban olvasható — Ady az érzékletesebb és kifejezőbb kép alkotása érdekében fölcserélte volt a menyasszony és (vő)legénye jelzőjét, úgy természetes, sőt egyenesen szükséges lett volna, hogy azoknak immár tulajdonnévi használatakor ugyancsak megforduljon a sorrendjük. Ám nem ez történt. Megmaradt az eredeti, a módosulás előtti sorrend a vers 21. sorában. — Végül pedig vegyük ezeket a jelzőket — tulajdonnévi funkciójukban — együttesen szemügyre: milyen viszony áll fönn közöttük? Aligha vitatható, hogy a megtermékenyítés folyamata — amely végül elvezet a szüléshez, „a mi gyermekünk” megszületéséhez — a férfitől indul ki, tőle irányul a nő felé. A férfi principiumát jellemző „napsugár” nyomán fejlődik ki, válik igazán önmagává a „napvirág”, a női principium szinonimája a versben. A két jelző, illetőleg tulajdonnév egymásmellettségében ott van a megtermékenyítés rejtett képzele is. Ennek a képzetnek jellege alapján már semmi kétség nem lehet afelől, hogy az aktus résztvevői közül melyikhez rendelhető a maga természetességében a két jelző, illetőleg tulajdonnév közül az egyik vagy a másik.

Miképpen magyarázható akkor az *Új versek* 3.–5. kiadásában a kérdéses soroknak a korábbi kiadásoktól különböző szövege? Megítélésem szerint a két, egyaránt „nap-” előtagú jelzőt fölcserélte a figyelmetlen szedő, a nem kevésbé figyelmetlenül dolgozó korrektor — és maga Ady is, ha ugyan foglalkozott egyáltalán a korrektúrával — pedig ugyancsak elmulasztotta a javítást. Minden amellet szól, hogy közönséges szövegromlással és nem szerzői módosítással van dolgunk. Míg az előbbi mellett komoly érveket lehet fölsorakoztatni, az utóbbit csupán az „ultima manus”-nak a „rossz korrektor” Ady esetében valamennyi problematikusan helyen csak gondos mérlegelés után alkalmazható elve támogatja, ha azt mechanikusan érvényesítjük. Kár, hogy a kritikai kiadás e helyütt nem végezte el a szükséges mérlegelést, és a hibás szöveghagyomány mellett döntött.

Mindez azonban még nem merítette ki *A mi gyermekünk* szövegének hagyományozásával kapcsolatos problémákat. A verset mi ötszakaszosnak ismerjük, de ez csak azóta van így, hogy megjelent a kötetben. Amikor először látott nyomdafestéket a *Budapesti Napló* hasábjain, csak négy strófából állott: hiányzott belőle a későbbi nyitóversszak. Nyomatékosan mondom, hogy *hiányzott*, mivel szilárd meggyőződése szerint annak léteznie kellett már akkor is. Nélküle a költemény annyira csonka, és annyira hiányzik belőle az Ady-versek szerkezetét oly nagymértékben jellemző tömör és hangsúlyos expozíció, az alaptémának félreérthetetlen hangütése a kezdősorokban, hogy alkotója semmiképp sem adhatta ki kezéből ilyen hiányosan. Legalábbis szándékai szerint nem. Megeshetett azonban, hogy amikor — versírási gyakorlatának megfelelően többnyire nem is egy vázlat és fogalmazvány után — végül elkészítette a nyomdába küldendő kéziratot (ez lappanghat még valahol, de valószínűbb, hogy véglegesen megsemmisült), a tisztázás során figyelmetlenségéből kimaradt az első versszak. Nagyobb a valószínűsége azonban, hogy a nyomda és a korrigálás hanyagsága folytán jelent meg a lapban ilyen csonkán a vers. Amikor a kritikai kiadás regisztrálja, hogy „az első strófa még hiányzik”, annak keletkezését eképp írja le: „Ezt a versszakot Ady nyilván az ÚjV összeállítása előtt írta a vershez, s a kötetbe való fölvételekor módosított a 22. sor elején” (561.). A megállapítás második fele föltétlenül helytálló; a mondott sor a sajtóközlésben még így kezdődik: „Új bánatra...”, amiből a kötetben „Új ígére” lett. Viszont a kezdőstrófáról mondottak nem hatnak meggyőzően.

A végleges szöveg második versszaka, amivel a csonka első változatnak kezdődnie kellett volna, korántsem exponálja a versbeli alaphelyzetet és -gondolatot: a magtalanságra kárhoztatott bús szerelmet. Továbbá egyáltalán nem esik szó benne a címet is adó központi motívumról, a gyermekről, aki bár másoké lesz, mégis a költő és asszonya tragikus szerelmének utólagos megváltását hozza, és így annak igazolása is. A második versszak ennek a megváltásnak csupán előfeltételét nevezi meg, amikor megjósolja az új istenek eljövetelét. Kik ezek az új istenek? Ők fogják megteremteni a vágyott aranykori állapotokat, amelyek között beteljesülhet és maradéktalan boldogságot adhat a szerelem, nem úgy, mint most, amikor csak bús és tragikus lehet. Tehát az aranykort jelképező új istenek eljövetelének csak úgy van értelme a versben, ha tagadja a jelent, és annak kontrasztjaként szerepel. Ha nincsen szó már előbb a bús szerelemről és a szerelmesek szomorú, magtalan lényéről — hiszen ezeket az eredetileg hiányzó nyitóstrófa idézi elénk —, akkor a vers egészének összefüggésében értelmét veszti a második (a hiányos változatban az első) versszak. Amennyiben ez utóbbival kezdődne a vers, úgy annak alaphangja egyáltalán nem volna tragikus. Éppen ellenkezőleg, úgy venné kezdetét, hogy az aranykor boldogságát idézi föl. — A csonka változat csakis a költő vagy a nyomda, illetve mindkettőjük figyelmetlensége folytán jelenhetett meg.

Hogyan maradt fenn akkor a teljes vers, illetőleg annak hiányzó első strófája, és került be aztán háromnegyed év múlva a kötetbe? Amennyiben főként a nyomda hibájából maradt ki az első szakasz, úgy Ady az onnan visszakapott kézirat alapján tehetné később teljessé a versét. És ha ő hibázott a nyomdába küldendő kézirat elkészítésekor? Egy távolabbi példán kimutatható, hogy ez esetben is fennmaradhatott alkotója birtokában a versnek az a csonkítatlan szövege, amelyet az *Új versek* alapján ismerünk.

Irodalomtörténeti közhelynek számít, hogy az Ady-versek születése többnyire a lapzártákhoz igazodott, az ezeket megelőző legutolsó határidőkre íródtak meg, legtöbbször intenzív vajúdás után. Kevés dokumentuma maradt fenn ezeknek az olykor hosszas vajúdásoknak, mivel a letisztázást megelőző fogalmazványokat Ady igyekezett gondosan megsemmisíteni. „Nekem ne nézegessen be senki a műhelyembe!” — örököltette meg ide vonatkozó szavait az öccse.¹² Ez is hiúságai közé tartozott: nem akarta, hogy írásos nyoma maradjon fenn, olykor milyen nehezen, mennyi tökéletlen változaton keresztül kaptak végleges formát versei. Úgy tűnik azonban, hogy a végső, a lapoknak vagy folyóiratoknak szánt tisztázatot megelőző kéziratok sorsa mégsem a föntiek szerint alakult. Amíg nem érkeztek meg hozzá a periodikákban lenyomatott versei, és nem tehetette el kívárgatukat

¹² ADY Lajos, i. m. 154.

a soron következő verseskötete számára, addig minden valószínűség szerint őrizte a tisztázatot közvetlenül megelőző fogalmazványt, amiből szükség esetén rekonstruálható volt a végleges szöveg. Különösen fontos volt ez akkor, ha kéziratát postára vagy hordárra kellett bízni, ahol vagy akinél az elveszhetett. Ezt az eljárást látszik igazolni kéziratának, illetve azok fénymásolatának 1983-ban a Petőfi Irodalmi Múzeumba került egy kisebb csoportja.

Két vers és két levél alkotja ezt az együttest.² A postabélyegzőn olvasható dátum szerint 1906. október 25-én Monacóban föladvott levelezőlap címzettje Hubert Emil volt, a *Nyugat* elődjei közé számító, rövid életű hetilap, a *Szerda* szerkesztőinek egyike.³ Föltehetőleg ő látta el a szerkesztés adminisztratív teendőit, ezért állt kapcsolatban Ady éppen övele, aki egyébként a lap zenei rovatát vezette és írta is. Versek küldését jelzi másnapra a levelezőlap. Ezek aztán levél kíséretében meg is érkeztek a címzetthez. A küldött két vers a *Sírni, sírni, sírni* és a *Százezer éve már*. A közismert első meg is jelent a folyóirat november 14-i számában. Ez a szám, az indulás óta sorrendben a hetedik, még semmit sem árul el abból, hogy nem lesz folytatás, vele szűnik meg a bőven, bár nem elsőrangú művészek által illusztrált és a korabeli viszonyokhoz képest kiemelkedően magas honoráriumot fizető lap. A szerkesztőhöz érkezett másik vers, amelyet az nyilván a következő számba szánt, ilyenformán már nem láthatott nyomdafestéket. Ugyanakkor nem került vissza küldőjéhez sem, noha az a kísérőlevélben kérte, hogy a verseiből „amelyik nem tetsző, azt kérem mindjárt visszaküldeni, hogy fölhasználhassam”. Mivel a közlés elmaradását nem nemtetszés okozta, a kérés teljesítése is elmaradt, talán azért, mert reménykedtek még a lap újraindításának lehetőségében.

De hát tulajdonképpen milyen versről van szó? Ilyen címűt ugyanis hiába keresünk az Ady-összesek tartalomjegyzékében. Ismeretlen, alkotója életében és azóta is publikálatlanul maradt verssel gazdagodott volna az életmű? Igen is, nem is. A szóban forgó verset Ady később átdolgozta, és 1908. május végén adta közre *A fehér kendő* címmel a *Budapesti Napló*-ban. A *Szerda*-ba szánt vers szövegét a Szépirodalmi Könyvkiadónál 1989-ben megjelent Ady-összes közölte először az I. kötet 627. oldalán. A címen kívül a vers 24 sorából 15 változott meg az átdolgozásakor, úgyhogy az meglehetősen alaposnak mondható. Mármost az eredeti változat és az átdolgozott szöveg létrejötte közt eltelt bő másfél év eleve kizárja, hogy alkotójuk emlékezetében élt volna tovább a vers, amíg aztán végleges formájában megíródott. Még egy Ady-méretű zseni sem képes ilyen memotechnikai bűvészműtatványra, miközben csaknem másfélszáz költeménye született. Az átdolgozás nyomán keletkezett vers egyedül úgy íródhatott meg, hogy Ady kezében volt az eredeti szöveg, legvalószínűbben annak a *Szerda* szerkesztőségébe küldött tisztázatot közvetlenül megelőző fogalmazványa. Bár a költő a folyóirat megszűnésével fölszabadult versét, úgy látszik, nem tartotta olyan jónak, hogy hamarosan másutt tegye közzé, idővel mégis úgy találta, hogy átdolgozás után beilleszthető az oeuvre-jébe, aminthogy *Az Illés szekerén* kötetnek a *Hideg király országában* című ciklusa tartalmazza is.

E versnek sorsa nyomán némileg másképpen kell látnunk, hogyan kezelte Ady a kéziratát, illetve azok fogalmazványát. Ez egyszersmind fényt vet *A mi gyermekünk az Új versek*-ből ismert csonkítatlan szövegének fennmaradási lehetőségére még akkor is, ha — esetleges figyelmetlenség folytán — már a lap nyomdájába került tisztázatot sem volt teljes.

*

A fentiekben az Ady-versek kritikai kiadása második kötetével kapcsolatos ellenvetéseimet fejtettem ki. Nem recenziót írtam, így nem volt módom méltatni a szerkesztő

² PIM A. 294.

³ Személyére és tevékenységére nézve lásd: *Fülep Lajos levelezése. I. 1904–1919.* Bp. 1990. 48., 50.

áldozatos munkáját, amellyel oly nagymértékben szélesítette a költő életművére vonatkozó ismereteink biztos alapjait. Köszönet jár neki ezért mindnyájunktól, és egyúttal várjuk tőle mind a kiadás további kötetét, mindpedig azt a fejlődéstörténeti monográfiát, amely képet ad arról a folyamatról, ahogyan megszületett az „igazi” Ady.

Jankovits László

A HELIASOK MÍTOSZA JANUS PANNONIUS KÖLTÉSZETÉBEN

A régiek fabuláit Janus Pannonius az iskolában, a retorikai előgyakorlatok során ismerte meg. Megismerte, hogyan lehet ezeket a retorikai argumentáció során felhasználni; a számára hasznos fabulákról jegyzeteket készített, talán papíron is, de fejben mindenképpen. Jegyzetei nem maradtak ránk. De a verseiben található fabulák forrásainak, retorikai funkciójának, allegorikus értelmének elemzésével rekonstruálni lehet költői mitológiájának elemeit, adott esetben pedig Janus poétikai elveinek alakulásáról is pontosabb képet kaphatunk.

Példám Phoebus nyárfává változott lányai, a Heliasok fabulája, amelyet Janus több helyen felhasznál. Fő témaként a következő epigrammájában fordul elő:

Populos non producere electrum

1. Quid manifesta adeo canitis mendacia, vates?
2. Non placet id Phoebo; verum amat ille Deus.
3. At vos hoc omnes uno velut ore sonatis:
4. Populeum in ripis Eridani esse nemus,
5. Unde fluent rutilo, simulata electra, metallo,
6. Migret et in gemmam, quae modo gutta fuit.
7. En Padus! Heliadum famosa en silva sororum!
8. Dicite, si pudor est, succina vestra ubi sunt?¹

¹ *Iani Pannonii poemata... omnia*. Pars prima. szerk. TELEKI Sámuel, gond. KOVÁCSNAY Sándor. Traiecti ad Rhenum. 1784. 187. (a továbbiakban: TK1, 187.). E kiadás nehezen elérhető, ezért mindig megadjuk a következő, viszonylag legteljesebb kiadásban található versszámozást is: *Iani Pannonii opera omnia — Janus Pannonius összes munkái*. Kiad. V. Kovács Sándor. Bp. 1987. Epigrammák No. 5. (a továbbiakban: ep5).

Csorba Győző fordításában:

A nyárfák nem teremnek borostyánkővet

Költők, annyira átlátszón mire jó hazudozni?
Phoebus gyűlöli ezt, és a valót szereti.
Ám ti, ahányan vagytok, kórusban kiabáltok:
„Zöldel a Pó partján egy üde nyárfaliget,
Olvadt érc-szerű mézgát izzadnak ki a fák ott,
S gyöngyszemmé merevül sorra a sok kicsi csepp.”
Íme, a Pó! Meg a Nap-nővérek berke, a híres!
Hát a borostyánkő? Láttok-e, latrok, ilyet?

A Heliasok átváltozásának mítoszát a legteljesebben Janus is ama mintegy 250 átváltozástörténet között találhatta meg, amelyeket Ovidius alkotott folyamatos énekké, carmen perpetuummá. A *Metamorphoses* elbeszélése szerint Phoebus megengedi fiának, Phaethonnak, hogy az egyszer végighajthassa az égen a lángoló napszekeret; a fiú nem tudja megfékezni Phoebus lovait, s az imbolgó tűztömeg katasztrófával fenyegeti a Földet. Ezért Iuppiter villámával kiveti a szekérből Phaethont, aki az Eridanus folyóba zuhan. Nővérei, a Heliasok ennek a partján találják meg. Bánatukban nyárfákká változnak, könnyük a borostyánkő.

Az Eridanus mitológiai folyó, amelyet az ókorban többnyire a Padussal azonosítottak. Janus, aki Guarinus Veronensis ferrarai iskolájában tanult, jól tudhatta ezt — már csak azért is, mert Ferrara falai ott álltak,

qua Padus in geminos iterum se dividit amnes,
luget et ambustum fratrem pia turba sororum.²

Idézetünk a panegyricusból származik, amelyet Janus írt Guarinusához. A Helias-epigramma, akár a többi fiatalkori Janus-vers, az iskolai gyakorlatok során keletkezett. Ez a gyakorlat a mester allegorikus fabula-magyarázataihoz is kapcsolódhatott:³ éppen a fentebb idézett panegyricusból tudjuk, hogy ezek között legalábbis Phaethon története szerepelt:

Tu tamen exuperas, cum rerum abstrusa recludis,
Cum veterum sectas inter figmenta latentes
Producis. Nec te sollertior edere quisquam,
Mystica secreto quid celet fabula sensu,
Quod vastum sine lege Chaos, quae bella Gigantum,
Quid Pyrrhae lapides Phaethonteive calores...

(sc. notent J. L.)⁴

A Helias-történet és Ferrara közötti kapcsolatra mint toposzra is valószínűleg a mester hívta fel tanítványa(i) figyelmét.

Guarinus nevelési rendszerére nagy hatással volt Quintilianus retorikai és nevelési munkája, az *Institutiones Oratoriae*.⁵ Ez a mű határozta meg például a képzés felosztását

² TK1, Nr. 1. (hosszabb költemények 6. — a továbbiakban hk6) 408–9. Csorba Győző fordításában:

... hol a Pó ismét két ágra szakad, s hol a nénék
jámbor fái siratják, kit láng falt be, a testvért.

³ A magyarázatok allegorikus voltáról l. Ian THOMSON, *Humanist Pietas: The Panegyric of Janus Pannonius on Guarinus Veronensis*. Research Institute For Inner Asian Studies, Bloomington 1988. 152–8.

⁴ TK1, Nr. 1 (hk6) 535–40. Csorba Győző fordításában:

Mégis a titkok föltárásában vagy a bajnok,
hogyha az ősmondák rejtett tanait magyarázod.
Senki se tudja tenálad bölcsebben kibogozni,
mily burkolt értelme van egy-egy régi mesének,
hogy mi a pusztá Khaosz s a gigászok harca, hogyan kell
érteni Pyrrha követ, Phaethon lángját...

⁵ Erről l. HUSZTI József, *Janus Pannonius*. Pécs 1933. 17.

elemi, grammatikai (ezen belül történeti és metodikai) és retorikai szakaszra. Az *Institutiones* 2. könyvének 4. fejezete, ahonnan a következőket idézem, azokról az előgyakorlatokról szól, amelyeket a rétor a grammatikus keze alól hozzá kerülő gyerekekkel végeztet. „Narationibus non inutiliter subiungitur opus destruendi confirmandique eas, quod ἀνασκευὴ et κατασκευὴ vocatur. Id porro non tantum in fabulosis et carmine traditis fieri potest, verum etiam in ipsis annalium monumentis: ut, si queratur 'an sit credibile super caput Valeri pugnantis sedisse corvum, qui os oculosque hostis Galli rostro atque alis everberaret', sit in utramque partem ingens ad dicendum materia: aut de serpente, quo Scipio traditur genitus, et lupa Romuli et Egeria Numae; nam Graecis historiis plerumque poeticae similis licentia est. Saepe etiam quaeri solet de tempore, de loco, quo gesta res dicitur, nonnunquam de persona quoque...” (*Inst. Or.* 2, 4, [18–9.])⁶

A költött tárgyú elbeszélések tanítását Quintilianus még a grammatikusra bízta, a történeti munkákét már a rétorra (*Uo.* 2, 4, 2.) Ha a ferrarai iskolát tekintjük, amelyben mindhárom fokozatban folyt képzés, az ilyen gyakorlatok ideje a történeti és a retorikai szakasz határán jöhetett el. Ezt igazolja az is, amit a tanulmányok rendjéről a Guarinus-panegyricusban olvasunk:

Principio recte das fundamenta loquendi,
Recte scribendi compendia tradere callens,
Nec lingua accentu, calamo nec dextera peccet.
Mox argumento formatur epistola ficto.
Proxima volvendis annalibus otia dantur.
Declamare dehinc et carmina fingere monstras,
Dum matura suam facundia crescat in arcem
Per certos evecta gradus.⁷

A továbbiakban először a szerintem legfontosabb forrásokat sorolom fel, ezt retorikai elemzés követi, majd egy lehetséges allegorikus értelem meghatározása; a dolgozatot a poétikai következtetés zárja le.

⁶Prácser Albert fordításában:

„Nem csekély haszonnal jár az elbeszélések után nyomban ezek cáfolása és bizonyítékokkal való támogatása amit anaskeuē és kataskeuē névvel jelölnek. E gyakorlatot aztán nemcsak meseszerű vagy költeményekben feldolgozott tárgyakhoz fűzhetjük, hanem még történeti művekhez is, mint pl. ha ezt kérdezzük, »hihető-e, hogy Valeriusnak, miközben harcolt, egy holló szállott a fejére s hogy ez csőrével és szárnyaival az ellenfélnek, egy gall harcosnak, arcát és szemeit vagdosta«; erről sokat lehetne vitatkozni úgy mellette mint ellene; éppígy a kígyóról is, melyről Scipio állítólag született vagy Romulus nőstény farkasáról vagy Numa Egeria nevű nimfájáról. A görög történetírók ugyanis nagyjából a költőkéhez hasonló szabadsággal éltek. Gyakran képezi vita tárgyát az idő vagy hely, mikor és hol történt állítólag az a dolog, néha még a személy is vitás;...” In *M. Fabius Quintilianus szónoklattana tizenkét könyvben*. I–II. Ford. PRÁCSEK Albert. Bp. 1921.

⁷TK1, Nr. 1 (hk6), 370–7. Csorba Győző fordításában nem egészen világos, hogy nem napi-rendről, hanem a tanulmányok időrendjéről van szó:

Elsőként a helyes-szólásnak adod meg alapját,
oktatod aztán a helyesírás tudnivalóit:
hogy ne hibázzon a nyelv, és félre ne csússzon a tollhegy.
Majd meg a stílusukat csiszolod képzelt levelekkel.
Hogyha pihennek, történelmet bújsz velük, aztán
szónoklásra fogod rá őket s versfaragásra,
míg a tehetséges éretten s biztos haladással
nem jut a csúcsra.

1. Források

A Helias-mítoszban Janus a destructio műfajában adódó lehetőségek közül az állítólagos megtörtént eset helyére való rákérdezést választja. Több antik szerzőt követhet ebben:⁸ Strabont, akinek *Geographicájában* a vonatkozó részt Guarinus éppen Janus tanulmányainak e szakaszában fordította — elsőként — latinra;⁹ Plinius Maiort, akit Guarinus honfitársának tartott,¹⁰ s akinek *Naturalis historiáját* kiadta;¹¹ és Lukianost, akinek két dialógusát lefordította.¹² Más szempontokból Martialis, Statius és a már említett Ovidius is Janus forrásai közé sorolható.¹³

A leginkább kézenfekvő forrást, Strabont, kizárhatjuk. Az ő cáfolata ugyan szóba kerülhetett Janus grammatikai tanulmányai végén,¹⁴ de maga a cáfolat az elutasításon és a történet rövid ismertetésén kívül egyéb közös elemet nem tartalmaz Janus epigrammájával.

Pliniusnál viszont bőven találunk az epigrammához kapcsolható részeket. Szerinte a borostyán nevét (electrum, azaz fényes) a fénylő (elector) naptól kapta a költők hamis meséiben: előszámlálja a témát feldolgozók sokaságát is.¹⁵

⁸ Következtetéseink Baptista GUARINUS, *De ordine docendi ac studendi* című értekezésének következő összefoglalásaira is támaszkodnak: HUSZTI, 1931. II. rész; HEGEDŰS István, *Guarinus és Janus Pannonius*. Érték.Ny.Széptud.Kböl 16. köt. 8. sz., BIRNBAUM, Marianna, *Janus Pannonius: Poet and Politician*. Zagreb 1981.

⁹ *Geographica* C215. Guarinus fordításában: Reliqua vero permulta fabulis vulgata, vel ficta alium in modum, absint. Sicuti quae ad Phaethontem et sorores Heliades, in populos conversas arbores, circa amnem Eridanum, qui nullibi terrarum existit, cum vicinus Pado dicatur. In *En tibi lector studiose Strabonis Geographicorum commentarios*. (Trad. GUARINUS VERONENSIS et GREGORIUS TIFERNAS ed. Conrad HERESBACH.) Basileae 1523.

¹⁰ Erről l. TK Nr. 1 (hk6.) 1055. A vitáról, amely a Pliniusok születési helye körül folyt, lásd Thomson e sorhoz írott jegyzetét.

¹¹ Guarinus iskolájában Plinius Maiort a grammatikai (történeti) kurzusban tanulmányozták: HUSZTI, 1933. 19–20.

¹² *A légy és A rágalomról* c. dialógusokat (THOMSON, 1988. 188.)

¹³ Említésre méltó még talán Lucretius, aki a Phaethon-történetről állapítja meg, hogy az igazságtól nagyon is távol esik. (nat. 386–96.).

¹⁴ Amint Huszti József megállapította (HUSZTI, 1933. 111.), Janus 1450-ben már hozzálátott a Guarinus-panegyricushoz — olyan munkához, amely képzett poeta grammaticust kíván. Ezidőtájt Janusnak már jelentős görög ismeretei lehettek, Guarinus pedig ekkorra már feldolgozhatta és tanítványai előtt kommentálhatta az Itáliával foglalkozó részeket. Thomson állapítja meg, hogy Flavius Blondus, aki *Italia illustrata* c. munkájában Strabónra is hivatkozik, ezirányú ismereteit valószínűleg Ferrarában szerezte. Feltételezhetjük, hogy Guarinus Strabon-példányát használva, és az ő segítségével. Blondus ferrarai tartózkodását 1449–50-re datálhatjuk. A vendégével Strabonon dolgozó mester e tárgyval foglalkoztatta hallgatóit is, amint ez a Guarinus-panegyricus 737–9. soraiból is kiderül:

Felices annos, felicia nostra profecto
Tempora, quis tantum duce te cognoscere primis
Auctorem licuit ...
(Boldog idők! Boldog helyzet számunkra bizonyval,
hogy vezetéseddel s elsőnek tudtuk e pompás
szerzőt olvasni! ...)

Csorba Győző fordítása)

¹⁵ *Nat. Hist.* 37, 2, 11. Occasio est vanitatis Graecorum detegendae: legentes modo aequo perpetiantur animo, cum hoc quoque intersit vitae scire, non quidquid illi prodidere mirandum. Phaethontis fulmine icti sorores luctu mutatas in arbores populos lacrimis electrum omnibus

Plinius nemcsak a történet hamis voltát állítja, hanem a hamis történet keletkezésére is magyarázatot ad. Eszerint a borostyán igazából az Északi-tenger (mai nevén a Balti-tenger) szigetein keletkezik, ottani fenyőfajták lehulló gyantájából. A germánoktól igen sokat hoznak Itáliába, mégpedig Pannonián keresztül. A borostyánról először a venetusok kezdtek el valótlán híreket kóholni (fama facere); azért ők, mert a legközelebb laknak Pannoniához, és keresztül-kasul bejárják az Adriai-tengert. A mese azért kötődött a Póhoz, mert az ottani parasztasszonyok — még Plinius korában is — borostyánt viseltek ékszer gyanánt, de állítólagos gyógyító hatása miatt is.

Talán nem véletlen, hogy a Pliniusban jártas korabeli olvasó előtt Janus Pannonius olyan tekintély által védve kérdőjelezi meg egy itáliai mítosz igazságát, aki annak igazi eredetét Pannoniához köti.¹⁶ E szempontból a Helias-epigramma szintén ama Janus-versek közé tartozik, amelyekben a hegycsúcsú poéta hazája előkelőségét hangsúlyozza.

Igen sok párhuzamot tartalmaz Lukianos prolaliája (egy nagyobb szónoklatot előkészítő, figyelemfelkeltő beszéde) is *A borostyánkőről és a hatyúkról*.¹⁷ Ez a szónoklat a Heliasokról és Phoebus hatyúvá változott követőiről szóló történetek destructiójaként is értelmezhető.

Lukianos is a hely hitelességére kérdez rá. Mivel, úgymond, hallotta a költők dalaiból e két történetet, az Eridanuson utazva megkérdezte a hajósoktól, hol a borostyán. A hajósok kinevették, és hazug szélhámosnak nevezték azt, akitől Lukianos ilyet hallott. „Elhallgattam és szégyenkeztem, hogy iskolás nebuló módjára hittem a költőknek, akik ilyen képtelenséget hazudnak, mert semmi józan dolog nem elégíti ki őket.” Az elbeszélés után Lukianos a közönséghez fordulva elhatárolja magát azoktól, „akiknek nem is borostyánkő, hanem egyenesen arany csöpög a szavaiból, s akik a költők hatyúinál is sokkal zengőbb hangúak”, és — már az ezután következő beszéd captatio benevolentiae-jaként — kéri hallgatóit, ne várjanak tőle hiába ilyen szónoklatot.

Ovidiusnál Janus több helyen olvashatott a költők hazug voltáról: *a perpetua festivitas* költője több helyen is eljátszik mind a szent, mind a hazug vates konvenciójával.¹⁸ A Janus számára oly fontos Martialis többek között három epigrammát alkot, amely-

annis fundere iuxta Eridanum amnem, quem Padum vocavimus, electrum apellatum, quoniam sol vocitatus sit Elector, plurimi poetae dixere primique, ut arbitror, Aeschylus, Philoxenus, Euripides, Nicander, Satyrus. Quod esse falsum Italiae testimonio patet.

¹⁶ 37, 11, 42-3. Certum est gigni in insulis septentrionalis oceani et ab Germanis appellari glaeum, [...] nascitur autem defluente medulla pinei generis arboribus, [...] Adfertur a Germanis in Pannoniam maxime provinciam, et inde Veneti primum, quos Enetos Graeci vocaverunt, fama rei fecere proximique Pannoniae et agentes circa mare Hadriaticum. Pado vero adnexa fabula est evidente causa, hodieque Transpadanorum agrestibus feminis monilium vice sucina gestantibus, maxime decoris gratia, sed et medicinae;...

A teljesség kedvéért közlünk egy olyan Plinius-részt is, amely éppenséggel az itáliaiak kiválóságát támasztja alá, kiemelt helyen, a *Historia Naturalis* végén. (37, 201-2.) ergo in toto orbe, quacumque caeli convexitas vergit, pulcherrima omnium est iis rebus, quae merito principatum naturae optinent, Italia, rectrix parensque mundi altera, viris feminis, ducibus militibus, servitiis, artium praestantia, ingeniorum claritatibus, iam situ ac salubritate caeli atque temperie, accessu cunctarum gentium facili, portuosis litoribus, benigno ventorum adflatu, quod contingit positione procurrentis in partem utilissimam et inter ortus occasusque mediam, aquarum copia, nemorum salubritate, montium articulis, ferorum animalium innocentia, soli fertilitate, pabuli ubertate, quidquid est quo vita non debeat, nusquam est praestantius: fruges, vinum, oleum, vellera, lima, vestes, iuveni. ac equos quidem in trigariis unos vernaculis praeferunt. Metallis auri, argenti, aeris, ferri, quamdiu licuit exercere, nullis cessit terris et nunc intra se grava pro omni dote varios sucos et frugum pomorumque sapes fundit.

¹⁷ In Lukianos összes művei. I-II. Bp. 1974. BOLLÓK János fordítása.

¹⁸ L. a II. Függelékben, az 1. sornál idézett Ovidius-szöveghelyeket, valamint a Fasti 6. éneke kezdetét.

nek tárgya borostyánba merevedett állat (méh, kígyó, hangya). Statiusnál¹⁹ pedig azt olvashatta Janus, hogy — legalábbis a gyászdalokban — a költő számára túlságosan is elcsépett a Heliasok története.

Megjegyzendő, hogy a Guarinus-panegyricus első, ferrarai változatának írásakor Janus még korántsem határolja el magát ettől az unalmas konvenciótól. Hiszen éppen Guarinus gyászbeszédének hatását mutatja meg itt a Heliasok mítoszának felhasználásával:

Ipsa dolor tetigit caelestia. Fletibus auctum
vix ripae tenuere Padum nec largius unquam
gemmea populei lacrimarunt succina trunci.²⁰

2. Retorikus szerkesztés²¹

A verset, amely a törvényszéki beszédnembe (genus iudiciale) tartozó vádbeszéd (accusatio), három részre oszthatjuk: a kétsoros bevezetésre (peroratio), a négysoros elbeszélésre (narratio), s az ismét kétsoros cáfolatra (refutatio), amely egyben befejezés (peroratio). A 2 - 4 - 2-es felosztás szimmetriáját erősíti az is, hogy mind a kezdő, mind a befejező sor szemrehányó, választ provokáló kérdés (percontatio). A költők elleni vádbeszéd sértett félként Phoebust nevezi meg, a költők számára legnagyobb auctoritást, aki ebben az ügyben a bíró. De — s ebben Janus leleményét dicsérhetjük — ugyanakkor mint Phaethon apja, ráadásul az eset tanúja, személyesen is érdekelt. S ha Pliniusra és Ovidiusra gondolunk, akik szerint a borostyán magának Phoebusnak köszönheti fényét és szilárd-ságát, akkor a költők egyenesen a bíróról állítanak valótlan. Az omnes uno velut ore túlzó ellentét (antithetikus hyperbolé), a nagyszámú vádlott — valamennyi költő — egyforma vétességét érzékelteti. Ezután a vádlottak állítása ellen irányuló elbeszélésben (antidiégésis) tömören előadja, mit hazudnak a költők. A bűn, a hazugság bizonyítása arra támaszkodik, hogy a Padus partján nem találhatók meg a szükséges bizonyítékok (indiciumok). A költők elbeszélése így — a hely szempontjából — nem felel meg a való-színűség (verisimilitudo) kritériumainak. A kétsoros cáfolat s befejezés a szégyenre való hivatkozással (si pudor est) fokozza az érzelemfelkeltő hatást (affectus).

3. Allegorikus értelem

Az eddigiek alapján a Helias-epigrammát nem tarthatjuk többnek egy jól elvégzett penzumnál. Vegyük szemügyre azonban a szövegben található hasonló alakú szavakat (homonimia), kétértelmű kifejezéseket (ambiguitas). A pópulus (nyárfa) és a pópulus (nép) szó alakja majdnem azonos. A fa lombja és a vates, akár jós, akár (egyszersmind) ihletett költő, egyaránt sonat (ha a dodonai fákra gondolunk, egyaránt jósként). A magno ore, rotundo ore, és más hasonló kifejezések analógiájára az uno velut ore kifejezést úgy is értelmezhetjük, mint költői értékítéletet: bármennyi a költő, az ének egyhangúan zeng.

¹⁹ L. az I. Függelékben, akárcsak a vonatkozó Martialis-helyeket.

²⁰ [TK1, Nr 1. (4k6)] 720-2. Csorba Győző fordításában:

Égig lobban a bű. S mert könnyek dőltek a Póba,
medre alig képes megtartani, és soha nyárfa
ennyi borostyánt nem sírt még.

²¹ A terminusok fordításában a *Rhetorica ad Herennium* és Quintilianus magyar ill. kétnyelvű kiadásai mellett főleg SZABÓ G. Zoltán — SZÖRÉNYI László igen jól használható *Kis magyar retorikájára* (Bp. 1988.) támaszkodtam.

A nemus, a szent liget a hely, ahol a vatesek énekelnek.²² A fluere használatos a szónoki-költői beszédre is,²³ a költők arany szavairól pedig már idéztem Lukianost. A fákból és a költők szavaiból eszerint olyan gyöngy és beszéd folyhat, amely az aranyhoz hasonló. Ilyen a borostyán, amelynek egyik neve, az electrum, az egyötöd rész ezüstöt tartalmazó aranyötvözetet is jelöli, a két anyag hasonló fénye miatt.²⁴ A splendor, claritas, lux szavakat az antik, így a humanista költészetben a költemények hírnevével, nem-múló értékével kapcsolatosan szokás használni — de ezek az arany és az electrum tulajdonságai

²² *HOR.* *car.* 1, 1, 29, 32. me doctarum hederæ præmia frontium | dis miscent superis, me gelidum nemus | nympharumque leves cum Satyris chori | secernunt populo 4, 3, 10–2. (quem tu, Melpomene, semel... videris,) quæ Tibur aquæ fertile præfluunt, | et spissæ nemorum comæ | fingent Aeolio carmine nobilem. *ep.* 1, 10, 6–7. ego laudo ruris amoeni | rivos et musco circumlita saxa nemusque. 2, 2, 77. scriptorum chorus omnis amat nemus et fugit urbem. *TAC.* *dial.* 9. adice quod poetis, si modo dignum aliquid elaborare et efficere velint, relinquenda conversatio amicorum et iucunditas urbis, deserenda cetera officia et, ut ipsi dicunt, in nemora et lucos, id est, in solitudinem recedendum est... 12. Nemora vero et luci et secretum ipsum, quod aper increpabat, tantum mihi adferunt voluptatem, ut inter præcipuos carminum fructus numerem, quod... secedit animus in loca pura atque innocentia, fruiturque sedibus sacris, hæc eloquentiæ primordia, hæc penetralia; hoc primum habitu cultuque commoda mortalibus in illa casta et et nullis contacta vitiis pectora influxit; sic oracula loquebatur. *OV.* *fasti* 6, 9–14. est nemus arboribus densum, secretus ab omni | voce locus, si non obstreperetur aquis: | hic ego querebam coepti quæ mensis origo | esset, et in cura nominis huius eram. | ecce deas vidi, non quas præceptor arandi | viderat, Ascræas cum sequeretur oves.

²³ A beszéd gyors vagy (néha túl) bő folyására, a vers könnyedségére, választékosságára használják. *CIC.* *de orat.* 3, 185. licentior et divitior fluxit... dithyrambus tusc. 1, 64. mihi vero ne hæc quidem notiora et illustriora carere vi divina videntur, ut ego aut poetam grave plenumque carmen sine caelesti aliquo mentis instinctu putem fundere, aut eloquentiam sine quadam vi maiore fundere, abundantem sonantibus verbis uberibusque sententiis *QVINT.* *inst.* numeri sponte fluisset, non arcessiti et coacti esse videntur *TAC.* *dial.* 2. Nam et Secundo (sc. poeta *JL.*) purus et pressus est, in quantum satis erat, profluens sermo non defuit... et passim. *Janus-nál:* *TK2*, 2 (el11), ergo fluunt (sc. versus *JL.*), apteque sonant, quotiesque leguntur, *TK1*, Nr. 1. [(hk 6)] 57. rhetoras et vates studio complecteris omni... inde fluit cultæ dulcis facundia linguae (figyelemreméltó a 60. sor eleji fordulat és a Helias-epigramma vonatkozó helye közötti hasonlóság). A vena és a fluere összekapcsolását l. *OV.* *ep.* *pont.* 4, 2, 20. et carmen vena pauperiore fluit. Egy epigrammájában Janus mesteréről állítja: ajkáról nektár csordul: nectar ab ore fluit. *TK*, 177 (ep60), 4.

²⁴ Filozófusokról: *CIC.* *ac.* 2, 119. flumen orationis aureum fundens Aristoteles *off.* 3, 70. illa verba aurea *FVLG.* *myth. prol.* neque enim illos de his expectes affectus, quos aut poema ornat, aut deflet tragœdia, aut spumat oratio, aut cachinnat satyra, aut ludit comoedia: sed in quibus et Carneadis resudat elleborum, et Platonis auratum eloquium, et Aristotelis syllogisticum breviloquium. *LVCR.* 3, 12. 3, 12–3. aurea dicta | aurea, perpetua semper dignissima vita.

Költőkről, szónokokról: *MART.* 5, 11, 13. multas in digitis, plures in carmine gemmas | invenies *TAC.* *dial.* 22. ego autem oratorem sicut locupletem ac lautum patrem familiae, non tantum eo volo tecto tegi quod imbrem ac ventum arceat, sed etiam quod visum et oculos delectet; non ea solum instrui suppellectile quæ necessariis usibus sufficiat, sed sit in apparatu eius et aurum et gemmae, ut sumere in manus et aspicere saepius libeat.

Korántsem azért, mert Janus bizonyosan tananyagul használta, inkább a kifejezés topikus voltaért idézünk részleteket Martianus Capellától, a *Rhetorica* leírásából: *MART.* *CAP.* 426. subarmalis autem vestis illi peplo quodam circa umeros involuto Latiariter tegebatur, quod omnium figurarum lumine variatum cunctorum scemata præferebat; pectus autem exquisitis gemmarum coloribus balteatum... 429. hanc igitur feminam auratæ vocis et quasdam diadematum gemmas regnorumque fundentem ingens illustrium virorum sequebatur agmen...

is. A költők olyan izzadmányaira (succina),²⁵ amelyeknek nincs ilyen fénye, Janus más megnevezést használ.

Az allegória alakzatát a Janus által Itáliában ismert retorikákban összefüggő metaforacsoportként határozzák meg: a *Rhetorica ad Herennium*, Cicero és Quintilianus egyaránt így tárgyalja.²⁶ A fentiek szerint a költemény elbeszélő részében valamennyi frázisnak tulajdoníthatunk egymással összefüggő, átvitt értelmet. Lehetséges, hogy Janus a Helias-epigrammában allegorikusan állítja: amint nem igaz az, hogy a Padus parti ligetben Phoebus teremtette, az aranyhoz hasonló borostyán található, úgy hazugság az is, hogy a vatesek által kiizzadott művek az igazi, Phoebushoz méltó fényű költemények közé tartoznak.

Kik lehetnek ezek a vatesek? Nem valószínű, hogy az antik költők: az Eridanus-parti liget inkább a verseket ontó ifjakat képző ferrarai iskolát jelentheti.²⁷

Valószínű, hogy a Ferrara híret növelő történetet Guarinus tanítványai a laus, a confirmatio, a threnos vagy más műfaji keretei között többször feldolgozták. Tanulmányai egy pontján, úgy tűnik, Janus már nem tartotta költőhöz méltónak az ilyen feladatokat s megoldásaikat, és a destructio műfaji lehetőségét felhasználva mondta el véleményét.

4. Poétikai következtetések

Mire irányulhatott Janus támadása? Bizonyosnak vehetjük, hogy az opus rhetoricum-okat alkotó költő társaitól is szónoklattani normákat kérhetett számon.

Janus számára, úgy tűnik, egy idő után a megfelelő materia, azaz a beszédben még el nem rendezett, fel nem ékesített anyag kiválasztása vált a legfontosabbá. Ez a beszédalkotás első szakaszához, a tárgy kitalálásához, az inventióhoz tartozik.

Egy ismert epigrammája szerint saját költészetét is ebben tartotta jobbnak a régikénél:

Confiteor, veteres, ingentia nomina, vates,
Vestra prius mihi sors invidiosa fuit.
Quod vos et rerum delectu et voce diserta
Praestantes, nemo posset adire novus.
At nunc ex aequo divisa est gloria nobis;
Vincio materia, vincitis eloquio.²⁸

²⁵ A succinum és a sudo kapcsolatát Fulgentiusból adathatjuk (l. I. Függelék).

²⁶ RHET. HER. 4, 34, 46. permutatio néven, CIC. de or. 2,261. orat. 94. QVINT. inst. 8, 6, 44–52. inversio fordítással is. Utóbbi Vergiliustól, Horatiustól, Cicerótól hoz példákat.

²⁷ A korból más olyan szerzőt is ismerünk, akinek a ferrarai költőkről hasonló véleménye van. Huszti József idézi monográfiájában (HUSZTI, 1931. 116.) a kortárs Bartolommeo Prignano Paganellit, aki „már észrevehetően túlsoknak találja a ferrarai latin költők számát, midőn a Pó mocsaraiban nyüzsgő békákhoz fordul hasonlatért:

... tot Ferraria vates,
quot ranas tellus Ferrariensis habet."

²⁸ TK1, 194 (ep17). Kálnoky László fordításában:

Híres régi poéták, nem tagadom, hogy irígyen
Szemléltem hajdan pályafutásokat.
Nálatok egyformán tündöklék a tárgy meg a stílus,
Újkori költő még csak nyomotokba se ért.
Ámde azóta dicsőségték fele része miénk lett:
Stílusban tietek, tárgyban enyém a babér.

Vegyünk egy másik, Polycarpushoz írott epigrammát.²⁹ Itt a pénz és a beszéd anyaga közötti, az antik költészetben és retorikában topikus párhuzamot³⁰ használja fel Janus:

Occurrit quicquid, tu mox epigrammata poscis;
Nec fieri hoc debet, nec, Polycarpe, potest,
Nec valet ex omni signata moneta metallo,
Sed quae vel rutilat fulva, vel alba nitet.
Tum demum facili componam pectore carmen,
Si dederis dignam carmine materiam.³¹

Az aranyló fém és az aranyló borostyán hasonló metaforája hasonló problémára utalhat: úgy gondolom, a Helias-epigramma is azok közé a versek közé sorolható, amelyet a méltó anyag kiválasztását poétikai elvként szem előtt tartó, és a mások verseit is aszerint értékelő költő írt.

Az ifjabb Guarinus Janus-védő leveléből tudjuk, hogy volt olyan — vélhetőleg korábbi — időszak, amikor a fiatal költő nem utasította el a Polycarpushoz hasonló kihívásokat. Sőt: „felszólított bennünket, jelöljük meg a tárgyat, amelyről akarjuk, hogy írjon s tüstént, miközben mi leültünk és írtunk, folyamatosan diktálta a költeményeket s neki gyakrabban volt oka kezeink lassúsága ellen, mint nekünk az ő elméjének késedelmesége miatt panaszkodni.”³² Huszti József az idézett rész jegyzetében utal az olyanfajta humanista költészetre, amelyben az inventio a bármilyen témához szükséges toposzok gyors felidézésével és egyszersmind beszédrészekbe, alakzatokba rendezésével egyenlő. Az ilyen, válogatás nélkül rögtönző költészetet Janus a Helias-epigramma megírása — azaz Guarinusnál folytatott retorikai tanulmányai — idején már nem tartja méltónak.

²⁹ Az epigrammát a legújabb kiadás (V. Kovács Sándor. Bp. 1987.) a magyarországiak közé sorolja, indokolatlanul: ilyen intenzív kapcsolatot a két humanista között csak a Guarinusnál töltött évekre jellemző.

³⁰ Például: APVL. ap. 38. ea ... nomina labore meo et studio ita de Graecis provenire, ut tamen Latina moneta percussa sint. HOR. art. 58–9. licuit semperque licebit | signatum praesente nota producere nomen. IVV. 7, 53–5. sed vatem egregium, cui non sit publica vena, | qui nihil expositum soleat deducere nec qui | communi feriat carmen triviale moneta

A bibliai hagyományra támaszkodva: HIER. epist. 119, 11. sciat me... audire... Salvatoris verba dicentis: Estote probati nummularii, ut si quis nummus adulter est, et figuram Caesaris non habet, nec figuratus (al. signatus) est moneta publica, reprobetur. Qui autem Christi faciem claro praefert lumine, in cordis nostri marsupium recordatur... In terra aurum queritur, et de fluviorum alveis splendens profertur glarea: Pactolusque ditior est coeno, quam fluente... Meum propositum est antiquos legere, probare singula, retinere quae bona sunt, et a fide Ecclesiae Catholicae non recedere.

³¹ Ábel 123 (ep449). Kálnoky László fordításában:

Megverseltetnél tücsköt-bogarat, Polycarpus;
Nem kötelességem, sőt lehetetlen is ez.
Jó tallért sohasem vertek még fénytelen ércből,
Ahhoz a tiszta ezüst kell, vagy a sárga arany.
Könnyű íhletemet sem táplálhatja akármí:
Adj méltó anyagot, úgy születik meg a vers.

³² HUSZTI, 1931. 60. Az eredeti in ÁBEL, *Analecta* 206. (kissé bővebben idézve): Quid illud quam acuti, quam prompti ad versus faciendos ingenii argumentum? Iubebat a nobis proponi, de quo scribi vellemus, statimque sedentibus ac scribingibus carmina ita continuato cursu dictabatur, ut saepius ille manuum nostrum segnitiem, quam nos eius ingenii tarditatem accusaremus.

A Helias-mítosz ilyen célú allegorikus felhasználására a Marcellus-panegyricusban találunk újabb példát — Janus költészetében utoljára itt kerülnek elő a Heliasok.³³ Ez a dicsőítő ének már Padovában készült el. Első sorai mégis olyan mitológiai tájat jelenítenek meg, amely még Ferrarához tartozik: a költő, úgy vélem, nem véletlenül verselget éppen a Heliasoktól és a Cygnusoktól körülvéve, mikor Pallas felszólítja, hogy hagyjon fel az ilyesfajta játékokkal és válasszon költőhöz méltó tárgyat:

Solus populea proiectus nuper in umbra
Eridani ad ripas, argutos inter olores
Pierios tacito meditabar pectore rythmos...³⁴

Athena ezután szólítja fel a költőt, hogy hagyjon fel Guarinus játékaival, fogjon végre komolyabb munkához, mert — úgymond — a tehetséghez (ingenium) erőt, s a költőnek nevet csak a kiemelkedő anyag (materies excelsa) adhat.³⁵ Ilyen anyagot pedig nem a régiektől, hanem a jelenkorból kell venni, mert aki a régi témákból szövöget újat, az

³³ Maga a Phaethon-mítosz sem kerül elő többé. A legutóbbi, teljesnek nevezett kiadásban a Mattheushoz (Zaccheushoz?) írt asztrológiai tárgyú epigrammáról (ifj. Horváth 612) Bol-lók István bizonyította be a Reneszánsz-kutató Csoportban tartott előadásában, hogy itáliai keletkezésű.

³⁴ TK1, Nr. II. (hk. 7) Panegyricus 1–3. (cf. Verg. aen. 10, 189–91.) Kerényi Grácia fordításában:

Árnyas nyárfa alatt egyedül heverésztem egyik nap
szépszavú hattyúk közt, partját hol a Pó vize mossa,
s elnyugodott szívvel próbáltam a múzsai ritmust;

A Marcellus-panegyricusban — akárcsak mintája, Claudianus — Janus díszletként többször is felhasználja a Helias-mítosz elemeit (L. a III. Függelékben). Talán nem következtetlenül, hiszen a Napleányok könnyei (passim ramis plorata electra) egyszer közönséges vackok gyanánt jelennek meg, amelyek helyett Oceanus lányai igazi csodákat hoznak fel Marcellusnak a ten-germélyből, másszor a Heliasok nem nyárfaként, hanem — akárcsak Vergilius 6. *Eclogájában* — égerfává változva hullatják nedvüket (succina); itt tehát a szóhasználat is kifejezi a Heliasok könnyének értéktelen voltát. A ligetben éneklő költő megjelenítése leginkább Ovidiuséhoz hasonló (fasti, 6,9–14. 11. 21. jegyz.) Ovidiusnál azonban az igazmondó szent költő figurája hangsúlyozódik.

³⁵ TK Nr. 2 (hk7), 22–8.

ingenio vires, et vatibus addere nomen
Materies excelsa potest. licet ipse vetustos
Contemplere patres, nullus nisi nobile demum
Quod caneret, se legit opus; praeclara sonantur
Uberius, nequeunt splendescere vilia rerum,
Aut aegre perculta, negant tamen edere fructus,
Quos petitis sacri gens ambitiosa poetae.

Kerényi Grácia fordításában:

Hidd el: erőt a tehetségnek, költőnek örök hírt
csak pompás anyag adhat. A régi atyákra tekintve
láthatod: egy sem választott művébe alantas
tárgyat az énekléshez: a nagyszerű dolgok a dalban
szebben zengnek, nem fényeskedhet, mi silányabb.
Bármilyen ápolts is, nem hozza meg azt a gyümölcsöt,
melyre ti, becsvágyó fajzat: költők törekedtek.

elvégeztet végzi, s a delelő nap (Hyperion, azaz: Phoebus) fényénél többre tartja a mécsvilágot.³⁶

Nem túlzás azt állítani, hogy Janus Magyarországra visszatérve egy más jelenkorba került — az itáliai mérce szerint — vissza. Annak okát, hogy ebben a korszakban költői vénája elapadt, Huszti méltán látja a taps, az értő közönség hiányában. De a méltó anyag követelményéből kiinduló magyarázat más szemszögből is megvilágítja a magyarországi költészet megváltozásának okait.

Vegyük szemügyre a Magyarországon írt műveket. A kifejezetten mitológiai témájú versek — mint például a Marshoz békéért könyörgő — száma igen csekély. A Husztitól monumentálisnak nevezett, az itáliaiakhoz képest kevés epigramma tárgya legtöbbször a jelenkor alakja, mégpedig a magyar jelenkoré: vagyis bármennyire tiszteletreméltó, az itáliai mérce nem felel meg. Epigrammákat és elégiákat olvashatunk, Pannóniához kapcsolódó panegyricusokat nem.

Janus azt a költészetet, amelynek reprezentánsa a Marcellus-panegyricus, Magyarországon a méltó tárgy hiánya miatt sem tudta megvalósítani nagyszabású mű keretében.

Ugyanakkor saját maga, saját környezete — éppen a megéneklésre méltatlan tágabb környezet miatt — a legméltóbb jelenkori tárgynak tűnhetett.

Kései verseiben Janus nem próbálta a humanista értékrendnek megfelelő toposzokkal elfogadtatni az északi földet, ahova száműzte a sors. Nyíltan vagy allegorikusan, verseiben egyre inkább saját maga felé fordult. Ezzel az itáliai korszakában kialakult poétika szerint egyedül lehetséges megoldást választotta.

Függelékek

A kapcsolódó szöveghelyek fellelésében természetesen nagy segítségemre volt Forcelini *Totius Latinitatis Lexicon*, a *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* és a *Thesaurus Linguae Latinae*. A rövidítésekben az utóbbit követem.

I. A Heliasok mítosza Janus Pannonius antik latin olvasmányában

PLIN. nat. 37,31. plurimi poetae dixere primique, ut arbitror, Aeschylus, Philoxenus, Euripides, Nicander, Satyrus

CAT. 64, 290–1. lentaque sorore | flammatis Phaethontis

CLAUD. 7, 123–5. 28, 159–74. ille (sc. Eridanus J. L.) caput placidis sublimis fluentis | extulit, et totis lucem spargentia ripis | aurea roranti micuerunt cornua vultu. | non illi madidum vulgaris harundine crinem | velat honos; rami caput umbravere virentes | Heliadum totisque fluunt electra capillis. | palla tegit latos umeros, curruque paterno | intextus Phaethon glaucos incendit amictus. | fultaque sub gremio caelatis nobilis astris | aetherium probat urna decus. namque omnia luctus | argumenta sui Titan signavit

³⁶ Uo. 45–8.

Nec calamos, plenis nec classica faucibus infla,
Ire nec in senium, canive evoluere retro
Te saeculi monumenta velim, qui prisca retextit,
acta agit, et medio praefert Hyperione lychnum.

Kerényi Grácia fordításában:

fújd meg tiszta tüdővel a kürtöt.
És ne a régi nagyok fele indulj, vissza ne görgesd
ősz évszázadok emlékét! Aki múltat idéz fel,
végzettet végez, napfényben mécses után néz.

Olympo: | mutatumque senem plumis et fronde sorores | et fluvium, nati qui vulnera lavat anhel; | Stat gelidis Auriga plagis; vestigia fratris | germanae servant Hyades Cygnique sodalis | lacteus extentas adspersit circulus alas; 1, 258-9. et Phathontae perpersus damna ruinae | Eridanus

CVLEX 126-9. at, quibus insigni curru proiectus equorum | ambustus Phaethon luctu mutaverat artus, | Heliades teneris implexae brachia truncis, | candida fundebant tentis velamina ramis.

FVLG. myth. 1, 16. huius etiam sorores Arethusa, Lampetusa, quae gemmeis ac tralucetibus fraterna deplorant guttis incendia, succinaque diruptis iaciunt inaurata corticibus. Soror enim totius germinis arbor est, quae una eademque fervoris humorisque ingalitate gignuntur. itaque istae arbores, quae succinum sudant, dum matris frugibus solis fervor torrentibus ipsis lunio luloque mensibus incendiosior Cancris atque Leonis tetigerit metas, tunc istae arbores aestu valido fissis corticibus succum sui liquoris, in Eridano flumine aquis durandum emittunt.

HYG. fab. 152. at sorores Phaethontis, quod equos iniussu patris iunxerant, in arbores populos commutatae sunt. 154. sorores autem Phaethontis, dum interitum defleunt fratris, in arbores sunt populos versae. harum lachrymae, ut Hesiodus indicat, in electrum sunt duratae: Heliades tamen nominantur. sunt autem, Merope, Helie, Aegle, Lampetie, Phoebe, Aetherie, Dioxippe.

IUV. 5, 38-9. Heliadum crustas... tenet

LVCAN. 2, 409-15. Eridanus fractas devolvit in aequora silvas | Hesperiamque exhaurit aquis. hunc fabula primum | populea fluvium ripas umbrasse corona, | cumque diem primum transverso limine ducens | succendit Phaethon flagrantibus aethera loris, | gurgitibus raptis penitus tellure perusta, | hunc habuisse pares Phoebeis ignibus undas.

MART. 4, 25, 2. et Phaethonti conscia silva rogi, 4, 32. et latet et lucet Phaethontide condita gutta, | ut videatur apis nectare clusa suo. | dignum tantorum pretium dedit illa laborum: | credibile est ipsam sic voluisse mori. 4, 59, flentibus Heliadum ramis dum vipera repit, | fluxit in obstantem succina gutta feram. | qua dum miratur pingui se rore teneri | concreto riguit vincta repente gelu. | ne tibi regali placeas, Cleopatra, sepulcro, | vipera si tumulo nobiliore iacet. 6, 15. dum Phaethontea formica vagatur in umbra, | implicuit tenuem succina gutta feram. | sic modo quae fuerat vita contempta manente, | funeribus facta est nunc pretiosa suis. 9, 12(13), 6. gemma quod Heliadum pollice trita notet;

OV. am. 3, 12, 37. flere genis electra tuas, Auriga, sorores met. 2, 340-66. (364-6. inde fluunt lacrimae, stillataque sole rigescunt | de ramis electra novis, quae lucidus amnis | excipit et nubibus mittit gestanda Latinis.) 371-2. (Cygnus)... querelis | Eridanum implerat, silvamque sororibus auctam 10, 89-91. qua postquam parte resedit | dis genitus vates et fila sonantia movit, | umbra loco venit. non Chaonis afuit arbor, non nemus Heliadum fasti 6, 717. at pater Heliadum ep. pont. 1, 2, 33-4. vos quoque felices, quarum clamantia fratrem | cortice velavit populus ora novo tr. 3, 4, 29-30. nec natum in flamma vidisset, in arbore natas, | cepisset genitor si Phaethonta Merops.

SEN. Herc. Oet. 185-8. flebile saxum figite, superi, | vel in Eridani ponite ripis. | ubi moesta sonat Phaethontiadum | turba sororum. 1641. populea silva, frondis Herculeae nemus

STAT. silv. 1, 122-4. queritor iam Seras avaros | angustum spoliare nemus Clymeneaeque deesse | germina nec virides satis inlacrimare sorores 5, 3, 80-1. 83. 85-6. non ego, quas, fati certus sibi morte canora | inferias praemittit olor... | in patrios adhibebo rogos... | nota nimis vati. quis non in funere cunctos | Heliadum ramos lacrimosaeque germina dicit, theb. 12, 413-5. sic Hyperionium tepido Phaethonta sorores | fumantem lavere Pado

VAL. FL. 5, 430-1. flebant populeae iuvenem Phaethonta sorores | ater et Eridani trepidum globus ibat in amnem.

VERG. ecl. 6, 62-3. tum Phaethontiadas musco circumdat amarae | corticis, atque solo proceras erigit alnos. aen. 10, 189-91. namque ferunt luctu Cycnum Phaethontis amati | populeas inter frondes umbramque sororum | dum canit et maestum Musa solatur amorem

II. A Helias-epigramma és az antik latin költemények kapcsolódásai

1. Quid manifesta adeo canitis mendacia, vates?

GELL. 11,11. qui mendacium dicit, ipse fallitur 12,11. crimen manifesti mendacii

OV. am. 3,6,17. prodigiosa loquor veterum mendacia vatum

OV. ars. 1,25. non ego, Phoebe, datas a te mihi mentiar artes 29–30. vati parete perito, | vera canam cf. 2–3.

OV. met. 9,137–9. cum fama loquax praecessit ad aures, | Deianeira, tua, quae veris addere falsa | gaudet et e minimo sua per mendacia crescit cf. 2. et 7. 10,209. talia dum vero memorantur Apollinis ore cf. 2–3 fasti 6,253–4. non equidem vidi (valeant mendacia vatum) | te, dea trist. 2,355. magna pars operum mendax et ficta meorum

PLIN. nat. 37,41. in ea re, quae... mendacium coarguat... serio quemquam dixisse... intoleranda mendaciorum impunitas

TIB. 3,4,49–50. quare ego (sc. Apollo) quae dico non fallax, accipe, vates | quodque deus vero Cynthus ore sonat cf. 2–3. 3,6,35–6. nec bene mendaci risus componitur ore: | nec bene sollicitis ebria verba sonant cf. 3.

2. Non placet id Phoebo; verum amat ille Deus.

VERG. aen. 3,434. animum si veris implet Apollo

3. At vos hoc omnes uno velut ore sonatis,

IUV. 7,167. plures uno conclamant ore sophistae

OV. am. 3,9,12. ora singultu concutiente sonant ars. 1,206. et magno nobis ore sonandus eris met. 12,241. certatimque omnes uno ore, arma, arma, loquuntur (sc. Centauri) fasti 6,426. hos non mentito reddidit ore sonos (sc. Smintheus) cf. 2.

PROP. 4,1,58. nostro est parvus in ore sonus.

SIL. 9,343. ut Cannas uno ore sonem

VAL. MAX. 6,4,1. ext. urbs Cinnia... propemodum uno ore legatis Bruti respondit

VERG. georg. 3,294. nunc, veneranda Pales, magno nunc ore sonandum aen. 4,183 totidem ora sonant 11,132. unoque omnes eadem ore fremebant

4. Populeum in ripis Eridani esse nemus,

SEN. Herc. Oet. 186–8. vel in Eridani ponite ripis, | ubi moesta sonat Phaethontia-dum | turba sororum. 1641. populea silva, frondis Herculeae nemus.

STAT. silv. 1,122–4. queritor iam Seras avaros | angustum spoliare nemus Clymeneaque deesse | germina nec virides satis inlacrimare sorores

5. Unde fluent rutilo, simulata electra, metallo,

LVCAN. 9,363–4. serpens | robora complexus rutilo curvata metallo

MART. 8,50(51),5. vera minus flavo radiant electra metallo

OV. ep. pont. 3,8,3. quae tibi, quaerebam, memorem testantia curam | dona Tomitanus mittere posset ager. | dignus es argento, fulvo quoque dignior auro, sed te, cum donas, ista iuvare solent; | nec tamen haec loca sunt ullo pretiosa metallo

VERG. aen. 6,144. aureus et similis frondescit virga metallo

6. Migret et in gemmam, quae modo gutta fuit.

LVCAN. 5,31–2. omnia migrant, | omnia commutat natura et vertere cogit

OV. met. 15,171–2. animam sic semper eandem | esse sed in varias doceo migrare figuras

8. Dicite, si pudor est, succina vestra ubi sunt?

MART. 2,38,10. ullus si pudor est, repone cenam 10,90,9–10. qualis si pudor est, Ligeia, noli | barbam vellere mortuo leoni

OV. am. 3,2,23. si pudor est, rigido nec preme terga genu

III. Kapcsolatok a Helias-epigramma és Janus egyéb művei között

1. Quid manifesta adeo canitis mendacia, vates?

[TK,] I.7(él26),109. nec (vatum ut fingunt mendacia) rapta fuisti (ti. Luna J. L.)

[TK,] 88(ep342),5. nunc Marti miles, non Phoebo servio vates

[TK,] 179(ep16),1. ludere, dive, tuos festivo carmine vates

[TK], 194 (ep17), 1. confiteor, veteres, ingentia nomina, vates
 [TK], 213 (ep315), 3. nil nisi vana leges levium mendacia vatum
 [TK2], II.8 (el3), 1-2. legimus, o vates, tua carmina, carmina Phoebus | digna, nec
 Orphaeis inferiora sonis v.ö. 3. 47. cum relegas veterum, divina poemata, vatum
 Abel 95-8 (el19), 29-32. vilis et Aeneas, et vilis fiet Achates, | nec feret his ullam Musa
 Maronis opem. | sordebit Strophio genitus, sordebit Orestes, | utpote quos vatum fabula
 falsa canit.

ifj. Horváth 612 (ep435), 5-6. quis tam mentitos contenderit omnia vates? | forsitan
 hoc Phaethon usserat astra modo.

ifj. Horváth 613 (ep437), 11. aut latet ipse tuo Smyrnaeus pectore vates

3. At vos hoc omnes uno velut ore sonatis,

[TK1], 4 (ep342), 1-2. captus fert vincla tyrannus | si modo non falsum publica fama
 sonat

[TK1], 49 (ep420), 7-8. vobis ingenium, vobis dedit ore rotundo | Musa loqui; externi
 barbara turba sumus

[TK1], II.4 (el11), 89. ergo fluunt, apteque sonant, quotiesque leguntur cf. 5. 117. Id.
 5.

[TK1], II.8 (el3), 2. I. 1.

[TK1], II.12 (el12), 22. dicemusque aptos, ore sonante, modos

[TK1], II.17 (el2), 22. dulces fundis ab ore sonos

[TK1], 18 (el35), 110. suppliciter tales fundit ab ore sonos

4. Populeum in ripis Eridani esse nemus,

[TK1], I.13 (el32), 18. hinc pater Eridanus, Troius inde puer

[TK1], 62 (ep210), 1. naufragus Eridani dum Frandus mergitur undis

5. Unde fluant rutilo, simulata electra, metallo,

[TK1], 23 (ep416), 1-2. quae dictas, ea nec dulci Lactantius aequet | lacte fluens

[TK1], 177 (ep60), 4. quam quod Guarini nectar ab ore fluit

[TK1], II.4 (el11), 89. 1. 2. 117-20. at vos, lectores, ne fictis credite verbis | me illi
 blanditias composuisse leves. | sic vivam Phoebus, sic vivam gratus Iaccho, | ut mea de
 vivo pectore dicta fluunt. cf. 5.

[TK1] 59-210. (hk7), Panegyricus: 570-2. Pars (ti. az Oceanidáké J. L.) vario tristes
 solantur munere curas, | Nec passim ramis plorata electra, vel ostrum | Vile ferunt

6. Migret et in gemmam, quae modo gutta fuit.

[TK1], II.18 (ep48), 7-10. mala aurum superant et vincunt carmina gemmas, | aurum
 da et gemmas, deteriora dabis. | Poma nec Alcino misisset talia nobis, | carmina nec
 Clarius, tam bene culta, Deus

[TK1], Nr. 1 (hk6), 408-9. Gemmae populei lacrimarunt succina trunci.

7. En Padus! Heliadum famosa en silva sororum!

[TK1], I.13 (el32), 104. nec Padus Hesperius clauditur aggeribus

[TK1], 49 (ep420), 9-10. nec Geticum, Pallas dedit aut Cyllenius, Histrum, | sed
 Phaethontei, brachia amoena, Padi.

[TK1], 185 (ep6), 6. nec septemgemi, brachia amoena, Padi

[TK1], II.4 (el11), 47-50. demum Ferrariam felici es forte profectus, | et Phaethontei,
 flumina clara, Padi. | hic erat eloquio praestans undante Guarinus, | Pieridum Latio
 summus is orbe parens.

[TK1], II.17 (el2), 51. ante Padus gelidas cursum reflectet ad Alpes

[TK1], Nr. 1 (hk6), 408-9. quae Padus in geminos iterum se dividit amnes, luget et
 am bustum fratrem pia turba sororum.

Abel 95-8 (el19), 73. quid me famae tenet ambitiosa cupido?

8. Dicite, si pudor est, succina vestra ubi sunt?

[TK1], 5 (ep375), 11. reddite, si pudor est, absentem reddite tandem

[TK1], I.15 (el8), 93. dicite, qua culpa meruit tam funus acerbum?

[TK1], Nr. 1 (hk6), 723. Gemmae populei lacrimarunt succina trunci.

[TK1] 59-210. (hk7), 1549-51. salit amnis, et altum | Iminugit circa nemus ac Phaet-
 hontides alni | Plurima concussis fuerunt succina trunci.

Egyéb adalékok:

[TK1.] I.13 (el32), 163–4. nec ventura minus te nascitura sit aetas, | quam Phaethontes, quae fecit ante faces

[TK1.] I.15 (el8), 117. hoc genus Hyppolitum, genus hoc Phaethonta peremit

[TK1.] 8 (el3), 17–8. femineo impulsu (non est ea fabula falsa), | occidit prolem, trux Catilina, suam

[TK1.] II.11 (el7), 29. quicquid plorantes lacrymant de cortice myrrhae

[TK1.] II.14 (ep27), 15–6. iste datur quondam (non est ea fabula falsa), | stoicus ad Florae sacra iocosa Cato.

[TK1] 59–210. (hk7), 673–4. Phaethontes... | Trans latice 709–10. per oloriferum... | Padum 1193–4. urbs... | Phaethontis 2294. populifer... amnis, 2568–70. Nec Phaeton-teae citius fragmenta ruinae | Torvus restituit genitor, quam corpus in unum | Agmina Marcellus sparsa et lacerata redegit.

Farkasdy Dezső

A KÁROLYI-BIBLIA KELETKEZÉSÉHEZ

Károlyi „Elöljáró beszéd”-e¹

1. A címlap szövegezése

A szokott címzés: *Biblia Sacra*, megtoldva esetleg az értelmezéssel: *utriusque testamenti*. Károlyi azonban, nyomdászati lág erősen tagolva, magyarázatszerűen még így egészíti ki: „Szent Biblia, az az — Istennek Ó és wy — Testamentumának — Prophéták és apostoloc — által meg íratott szent könyvei.”

Bármennyire jelentős életforma volt is az ókori Izraelben és másutt a prófétaág és az öskereszténység létrejöttében az egyes apostolok tevékenysége — a Bibliának csak egyes, bár lényeges elemei erednek innen — az irodalmi fejlődés során kialakult Biblia a maga egészében *papi irodalom*. Az Ószövetség a babiloni fogságból hazatérés után alakult ki az új jeruzsálemi papság szerkesztésében, lévén már előzőleg is az írásbeliség hordozója; az Újszövetség pedig a püspöki hatalom kialakulásával a II–III. század fordulójának évtizedeiben — abban az Egyházban, melynek jogutódja ellen hadakozik Károlyi Gáspár. A bevezető megjelölések tehát mind csak hivatkozások egy új egyház szervezésében.

A királyi címer sem pusztá dísz, hanem jelzője a szabadalmat, az engedélyt adó feudális királyi hatalomnak. Ennek birtoklója, a Bécsben székelő királyi helytartó, éppenséggel megakadályozni akarta a nyomtatást, de a kis Vizsoly főúri udvarházára nem terjedt ki a tényleges, azaz közvetlen hatalma, az államszervezet akkori viszonyai között. A Károlyi-Biblia megjelenése tehát a helyi hatalmakon múltott és Károlyi, amikor fejedelmekről ír, azokra a földesurakra gondol — mint előtte már Heltai — akiket sikerült az Egyház átalakítása ügyének megnyerniök.

¹ Károlyi Gáspár „Elöljáró beszéde” megjelent 1940-ben: kiadta a Bethlen G. Szövetség. 1958-ban a Magyar Könyvtár keretében VARGHA Balázs közölte Károlyi G. munkáiból válogatott szövegeket, köztük az „Elöljáró beszéd”-et is. 1973-ban a magyarországi református egyház *Studia et Acta c. sorozatának* III. kötetében adja az „Elölj. beszéd” szövegét, a fordító utalásainak megjelölésével. CZEGLÉ Imre munkája. 1981-ben megjelenik a teljes 1590-i szöveg másolatban, az ún. „Helikoni Károlyi”.

2. Az „Előjáró beszéd” irodalom- és nyomdatörténeti háttér

Hogy bevezetést kell írnia, ezt a feladatot Károlyi együtt kapta a Bibliával, minthogy az általa használt szövegek elejéről ősi szokás szerint ez az ajánló vagy ajánlkozó irat általában nem hiányzott. A magyarokéi közül ki kell emelnünk Heltai remek leírását munkájukról, Stephanusnál pedig a sokoldalú kiadónak történelmi távlatát s realizmusát. Münsterl és Tremelliusnál a szakma elvei jutnak kifejezésre. Károlyi az, aki vitatkozik és szónokol a legtöbbit, gyakran nem is a tárgyhoz mérten. Sietős is a dolga, érzi és tudja. Ezért idézi mindjárt kora egyik legmunkásabb biblikusát is: „Sanctes Pagninus² ki az sido nyelvben tudós volt, azt írja az hetedic Celemen pápának: Az Jeronymus Bibliáját nem kárhoztattyc, el nem változtattyc, attól soc helyen különbezünc, miképpen egyebecis, kic az kerezteni hitben egyezüen, az oluasásban különbeznec, mint Cipriánus, Hilarius, Ambrus, Ágoston, kiknec írásokban külömbsegec és ellenkezecec találatnac, iollehet az melly Biblia most mindenöt oluastatic, nem hiszszüc, hogy Jeronymusé légyen. De ha szinte Jeronymusé volnais, enni időtul fogua könyen meg veztegettethetet volna az írónac restségec és gond viseletlenségec miatt.”

Ez az „Előjáró beszéd” részünkre legfontosabb idézete, mert kellőleg meghatározza az első fontos szerzőt és művét, melyet Károlyi az eredeti kiadásában olvashatott: *Veteris et novi testamenti nova translatio*. Lyon 1528. Mint a dominikánusok szerzetének kitűnő szónoka, szükségét érezte a bibliaismeret elmélyítésének és terjesztésének s a lingua sancta kutatása terén új eszközök alkalmazásának, amint ez addig a domonkosok házaiban nem történt: szótárak és nyelvtanok írása, szövegkiadások. Egyéb dolga mellett fordításán huszonöt évig dolgozott. Rómában Pagninus munkáját olyan szerencsésnek ítélték, de egyúttal ellenőrzését is szükségesnek, hogy halála után (1541) a B. Arias Montanus — az *Antiquitates Judaicae* szerzője (1593) — vezette bizottságot tették hagyatéka fenntartójává; ez jelentette meg a fordítás 1571-i és 1584-i kiadásait, melyekből nálunk is léteznek példányok. Pagninusnak a pápához írt sorait természetesen elhagyták — a tridenti zsinat határozatainak szellemében.

Ben. Ariasék azt állítják, hogy a legjobb héber szövegeket válogatták össze a Pagninus-fordítás interlineáris rendszerbe alakításához. Ez nyilván dicsekvés még Antwerpenben is, mert ha elég választásuk lehetett is, a legfontosabb az volt, hogy a szövegek épek legyenek. A szövegváltozatokhoz szerencse is kellett! Pagninus fordításán aligha változtattak, vagy legalábbis csak jelentéktelen mértékben (a jegyzetben), mert erre idejük sem volt, de nem is állítják, hogy az átdolgozás feladatuk lett volna. Részünkről azonban — minthogy az első kiadás nem áll rendelkezésünkre — Károlyi szövegét csakis az 1584-i kiadás szövegével vethetjük össze; ennek héberjét pedig Kittelével ellenőrizve.

Stephanus, amikor előszavát — *pio et verè Christiano lectori* — írja, már Genfben gondol a párizsi eseményekre és emberekre, nem keserűséggel, hiszen munkáját és a maga sorsát biztos kézzel irányította: mint *typographus regius* (1539, ez a *Thesaurus linguae Latinae* kiadásának éve is!), ő volt könyvügyekben az ország első embere, I. Ferenc ki-

² Xantes PAGNINUS fordításának a címe: *Veteris et novi testamenti nova translatio*. Lyon 1528. Hangsúlyozza az eredeti szövegről fordítás szükségét, szemben az eladdig használttal, melynek eredete kétes. Az egyházi vezetés nem sokáig hagyta érvényesülni ezt a kritikát. B. Arias MONTANUS és munkatársai az új kiadást már így jelezték: *Biblia Hebraica — Eorundem Latina Interpretatio Xantis Pagnini Lucensis — Recenter Benedicti Ariae Montani Hispal. et quorundam aliorum collato studio, ad Hebraicam dictionem diligentissime expensa.* — RADÓ Polikárp a Magyar Kvszemle 1966/2. sz.-ban így ír a könyvről: „Két értékes szegedi emlék: Pesti M. bibliája...” — „A volt szegedi ferences könyvtárban egy 1528-ban megjelent latin bibliát találtam és benne több v e n d é g n y e l v e m l é k e t. A biblia Sanctes Pagninus, domonkos szerzetes humanista latinságú új bibliafordítását tartalmazza, mint a címlapon hirdeti...” A bejegyzés szerint Michael litteratus kezében volt Buda 1541-i török megszállásakor és így elkerülte akkor a pusztulást, de 1966 óta a könyvtárosok már sehol sem tudnak róla! Az 1584-i kiadás egyetlen példánya az Egyet. Kvtárban Budapesten s még talán másutt is megvan.

rály bizalmasa és az udvarban a haladó értelmiség képviselője, vagyis minden tekintetben megbecsült tagja a nagymúltú nyomdász-családnak.³ Még könyörtelen ellenfelei, a Sorbonne feketéi sem becsülték le, sőt gyakorta ellenőrizték. A legjelentősebb tette volt a végső párizsi években a *Biblia Regia* kiadása, az Újszövetség görög szövege: ehhez a király csináltatta az új betűkészletet s ez lett a kezdete a Textus Receptusnak, mely két évszázadra alapja lett a bibliai tudománynak. Az ő munkája volt ez egészen, mint a görög-római irodalom nem egy nagy alkotásának a kiadása. Műhelyében vagy ötven embere dolgozott és a tudomány kitűnőségei adták egymásnak a kilincset. Ezek közé tartozott Vatable királyi professzor a Collège de France-ban, az ószövetségi szövegismeret népszerű előadója. Róla, mint munkatársáról, az Ószövetség magyarázatos fordításában, ilyen emlékei vannak: „Sed nihilne, dicet aliquis, praeter Sanctis laborem et industrias haec editio nobis affert? Imò vero duorum doctissimorum virorum in hanc ipsam interpretationem collatas operas accipis. Nam quum illum Franciscum Vatablum, tanto tempore Lutaetiae tanta cum hominum admiratione literas Hebraicas professum; à Sanctis interpretatione non raro discedere solitum (nunquam tamen sine optima et manifestissima ratione) animadvertissemus, eius quoque labore magnum huic translationi adiumentum attulimus.” Majd említi Vatable Bertinus nevű tanítványát, aki az előadásokat buzgón követte, sőt jegyzetelte és jegyzetét a professzornak is bírálat végett bemutatta. Stephanus maga is igyekezett a hallgatókat erre rávenni, de a jegyzetek, amelyekből ő jó adatokat remélt, többnyire kevésbé használhatók voltak. Ennek a Bertinusnak a Bibliothèque Nationale-ban őrzött jegyzete is csak alig olvasható piszkos, gyakorta datált üres lapokkal. Az egész dologban nem ez volt a nagy tét. Méltán fájt inkább Stephanusnak a Vatable tehetetlensége miatt elszalasztott sok jó alkalom. Itt főleg a könyvkiadás az, amire gondolt. Egy Vulgata-kiadással kezdve, már a huszas évek óta mind erősebben foglalkozik a Biblia gondjával. 1539-től bevonja Vatable-t a Duodecim Prophetarum (a „kispróféták”) kiadásába, nyilván oktatási célból választva ezt az érdekes tételt: ez héber szöveg! Éppen barátja fellelkesítésére. De hiába! Az 1545-ben kiadott latin Bibliájának előszavában így mentegeti a mozgalmakban magát féltő volt plébánost:

³ Robertus Stephanus (Robert Estienne) Genfi kiadású könyveiről: G. MOECKLI, *Les livres imprimés à Genève de 1550 à 1600*. Genève 1966. — Az Estienne-család műhelyéről és kiadói munkásságáról: Théod. Janssonius ab ALMELOVEEN, *De vitis Stephanorum*. Amstelod. 1683. — Többek között közli Rob. I. Steph. fiának, Henriknek a *Querimonia* c. költeményét: de illiteratis quibusdam typographis, kik lejárattják hiányos nyelvtudásukkal a szakmát. A 20. oldalon pontos leírást ad Rob. Stephanus egyik bibliai szövegkiadásáról: „... ex Prophetis XII minoribus Hebraice cum commentariis R. Kimchi ex emendatione F. Vatabli, apud R. Stephanum impressis” ... 1545. Előszó, 5. — Teljes képet ad a nyomdász-dinasztia évszázados munkásságáról Ant. Aug. RENOUD, *Annales de l’Imprimerie des Estienne ou Histoire de la Famille des Estienne et de ses éditions*. Paris 1843. A testes kötet részletes képet ad a párizsi nyomdászat egyik virágkoráról, a XVI. sz.-ban s ebben a képben Robertus I. Stephanus hatalmas alakjáról, ki nagy volt gazdasági és műszaki szervezőként, de humanista tudósnak és a műveltségért felelős államférfinek is. — Elizabeth ARMSTRONG, *Robert Estienne. Royal Printer*. Cambridge 1954. Ez a könyv oly részletes életrajz, amilyent e korból irodalmunk egyetlen alkotójáról sem írhatunk. Különösen izgalmas az utolsó húsz év küzdelme a papsággal. Nélkülözzük azonban belső átalakulásának a leírását: hogyan jutott el a humanizmustól — melyet sosem tagadott meg — a genfi reformációig. Úgy véljük, hogy ehhez nem hiányoznak az adatok. Általános közvélekedést fejez ki a *Dictionnaire des Lettres Françaises* XVI. S. 1951. Paris. Vatable Fr. humaniste hébraisant, Picardie. — 1547. Curé, prof. au Collège Roy. 1530. „On désigne sous le nom de Bible de Vat. une édition annotée de la Bible, publiée par Robert Estienne en 1545 et qui était celle de Léon de Juda, annotée d’après Calvin et quelques protestants de Suisse.” — Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp. 1882. Az 1566-i gönczi zsinat felhívásként határozta: „... igyekezzenek a lelki pásztorok, hogy legyen bibliájok...” Szerezzék meg a lelkészek „a genavai egyház Béza Tódor által szorgalmasan összeírt hitvallását...”

Quod si Vatablus ipse has annotationes edidisset, Deus bone, quantum doctrinae, quantum facilitatis fuisse existimamus? Verum quominus adhuc id, sicut cupiebat, praestaret, publicae professionis occupationibus est prohibitus.

Vatable ekkor már le is mondott állásáról, megfutamodva a Sorbonne áskálódásai elől vidéki barátaihoz. Életrajzaiban feljegyzik, hogy semmiféle írást ő meg nem jelentetett és I. Ferenczel egy évben halt meg (1547). Stephanus az 1550-i *Editio regia* után már többet foglalkozhatott az Ószövetséggel, ha nem lett is hebraista Pagninus és Münster mértékében, de tapasztalata és felkészültsége lehetővé tette a gyűjtött anyag feldolgozását. Ez a *Biblia utriusque testamenti* már Genfben jelent meg 1557-ben, ahol nem mint typographus regius, hanem — gondosan szervezett emigráció után — mint a városi tanács első nyomdása dolgozott. Kálvin és társai különleges szívélyességgel fogadták, ahogy ezt Béza újszövetségi lapjai később is tükrözik, sajátos bizonyítékokkal. Stephanus nem volt az udvarban lebzselő kegyenc, hanem a mozgékony vállalkozó példája, aki bejárta az országot értékes kódexekért. Így számol be arról, hogy Lyonba lovagolván, mit szerzett meg az ott elhunyt Pagninus hagyatékából: „Nacti enim sumus duo ex illius editione exemplaria, in quibus non solum typographica errata non pauca, nec leuia, manu propria ipse author correxerat, sed multos etiam locos diligentius et accuratius quam antea examinatos recognouerat. Venerunt etiam in manus nostras eiusdem Santis in Vetus Testamentum annotationes, ex quibus itidem omnia quae ad huius interpretationis recognitionem pertinebant, sedulo excerpimus. Eius praeterea linguae Hebraicae Thesaurum non sine magno fructu in consilium ferè semper adhibuimus.” (Ez Pagninus igen jónak tartott szótára!)

Károlynak Pagninus-idézetéből biztosra vehető, hogy ő az 1528-i kiadás példányát használta, de más nem lehetett Stephanus birtokában sem. A kettő között — a kiadásokat tekintve — nagy különbség lehet: az első igen egyszerű latin szöveg, mely a héberhez tapad — a szórendjében; a második, az 1584-es B. Arias leírása szerint bonyolultabb: „Itaque nostram Noui Testamenti Latinam interpretationem inter Graeci contextus lineas describendam curauimus, ut quaelibet dictio Latina suae Graecae subscriptae responderet.” Tapasztalataim szerint ez a módszer lehetővé teszi a két szöveg könnyű összeolvasását és a fordítás műveletét. Nem Arias-ék találmánya ez, hanem amint ő kifejezi: „cum interlineari interpretatione Latina ex Bibliis Complutensibus petita...” Nyilván a fordítás műveletéből elemezték ki ott ezt a módszert. Nem is volt olyan jól felszerelt és szervezett Biblia-kiadóegyüttes akkor, mint Ximénez bíborosé Alcalá de Henares-ben (Complutum). Ő maga arabul is beszélt és járatos volt a héberben is. A különleges „polyglotta”-ját — az egész egy kis könyvtár! — a Stephanus-ék is megszerezték maguknak.

Az „Előljáró Beszéd”-ben kétszer is szemlét tart támaszai felett Károlyi, nem kis meglepéssel. A legtöbbször Tremelliust emlegette, gyakori hivatkozásokkal. De nem maradt ki a felsorolásokból se Münster, se Pagninus, hiszen hivatkozni is lehetett rájuk, ha kevesebbszer is, mint Tremelliusra. A felsorolásban ott van Vatablus is, csak azt nem tudjuk, hogy miért, hiszen semmit sem írt, amit Károlyi olvashatott volna. Nem írt, hogy ne kerüljön bajba! A felsorolásból kimaradt Béza is, az Újszövetség fordítója, akinek pedig hasznát is vette a Cselekedetek könyvének 17. rész 19. verse szerint. Bizonyára másutt is, csak éppen nem hivatkozik rája. Élénk köztük az egyház szervezésének kapcsolata is. Az azonban, hogy mindkét felsorolását Vatablus-szal kezdi, nyilván nem oktalan. Az a könyv, amelyre a Zakariás próféta könyve 9:11. versében hivatkozik, valami kapcsolatot tartalmazhat. Idézzük először magát Károlyit: „Teis (ő Sion leánia) az te veled való szöűetségem nec vére által meg szabadítottam az te fogliaidat az kútból, mellyben víz nem vala.” Magyarul idézi Jeromost, latinul Tremelliust, de váratlanul: „Vatablus és Pagninus: Teis az te szöűetségem nec vére által (meg tartatol)...” Pagninus szövege eredetileg: „Etiam in sanguine foederis tui emisi vinctos tuos de cisterna non aqua in ea.” A kettő nem hozható közvetlen kapcsolatba, de Károlyiéval még kevésbé! Stephanusnál apróbetűs kiegészítéssel ezt találjuk: „Tu quoque seruaberis sanguine foederis tui: emisi vinctos tuos de cisterna in qua non est aqua.” Nyilvánvaló itt a zárjelzett „meg tartatol” és a dőltbetűs *seruaberis* kapcsolata és mindkettőnek Vatable-ra, értelmezve Stephanus-ra vonatkoztatá-

sa. Az ő elhallgatásának megvan a maga története. Abban a korban, mely nem ismerte a szerzői és kiadói jogot, az uralkodói privilégium, a szabadság csak rövid időre adott védelmet — az uralkodó területén. A Stephanusé is kiadtak lejárt szabadalmakat, a legtöbbször tudós-gárdájuk ellenőrzése mellett és nemzeti hírnevüket biztosító minőségben, de a legtöbb esetben saját kezdeményezésüket. Robertus Stephanus szerénysége, minden élelmessége mellett is, túlságos, ahogy beárnyékolja személyét kertjük olajfájával: Oliua Rob. Stephani — volt a könyvein a „ne altum sapere” jelszóval. Ugyanakkor kiosztja munkatársainak a kötelező elismerést, ahogy ez eddigi soraiból kitűnik. De a bázeli Guarinus nyomdász, noha a két város között egyezmény létezett papíron, 1564-ben (Stephanus halála után öt évvel!) Vatable neve alatt kiadja a magyarázatoktól és egyéb mellékletektől megfosztott könyvet ezzel a képpel és felirattal: „Palma Guarini!” A könyv ettől kezdve Vatable szerzeményeként terjedt. Ezt az arcátlanyságot nevezték akkor piraterie-nek, kalózkodásnak, ahogy Luther is megbélyegezte és átdolgozásokkal védekezett ellene.⁴ 1587-ben a genfi Petrus Sanctandreas, a kor divatja szerint, kiad egy ún. polyglottát: héber-görög-Vulgata-Stephanus-szöveggel s ez is nevével terjedt. De mert a bevezetésben ez is ott áll: Latina interpretatio duplex est, altera vetus (ez a Vulgata szövege), altera noua (ez Stephanusé) — cum annotationibus Francisci Vatabli Hebraicae linguae quondam Lutaetiae professoris regii... — elégséges volt a hírterjesztésben. De mert még ezt is állították felőle: omnia cum Complutensi diligenter collata..., ezért a katolikus hivatalosok részéről különleges elbánásban részesült! A németek *Heidelberger Polyglotte des Vatablus* címmel emlegették.⁵ Így kapta Károlyi is „Vatablus”-át, mert így nevezte a nemzetközi könyvkereskedelem és így nevezik ma is a könyvtárosok. Stephanus és Pagninus, akik megdolgoztak érte, mintha sosem éltek volna, különösen a Károlyi-Biblia irodalmában.

Immanuel Tremellius (1510–1580)

Károlyi szokottan negyediknek említi Tremelliust munkája támaszainak sorában, nyilván mint a legfiatalabbat az együttesben, de tőle nem távolállót. Tremellius a ferrarai gettóból indult a humanizmus felé, abban a reményben, hogy az ószövetségi hagyományok és az antik irodalom birtokában részt vehet kora szellemi életében. Bíboros-érsek keresztelte meg és Petrus Martyr Vermigli nevű barátjának haladó irányú iskolájában a hébert tanította. Amikor azonban III. Pál pápa bevezette az inkvizíciót, menekülniük kellett és Strassburgban tanítottak tovább Sturm jóhírű iskolájában. A háborús viszonyok miatt elfogadta Cranmer érsek meghívását a héber tanítására Cambridge-ben. 1554-től a pfalzi hercegnél nevelősködött, miután bejárta Strassburg és Genf között a szellemi élet főbb helyeit. Életének legszebb időszaka a professzorsága Heidelbergben, hova III. Frigyes vá-

⁴ LUTHER Előszava az 1556-ban kiadott Bibliájában: Isten kegyelméből nagy fáradsággal lefordította a Szentírást és most jönnek a reubische Nachdrucker: So feret der Geitz zu, vnd thut vnsern Buchdrückern diese schalckheit vnd buberey, Das andere flugs balde hernach drücken (Vnd also der vnsern Erbeit vnd Vnkost berauben zu jrem Gewin) Welchs eine rechte (grosse) öffentliche Reuberey ist die Gott wol straffen wird...

⁵ K. MIRBT, *Quellen zur Gesch. des Papstums u. des Röm. Katholizismus*. Tübingen 1934. 340. sk. Pius IV. Bulle „Dominici gregis custodiam” 1564. III... Quibus condicionibus totum volumen biblicum, quod vulgo biblia Vatabli dicitur, aut partes eius concedi viris piis et doctis poterunt... — Stephanus 1545-i Bibliájáról a Bibl. Nat. 5798. sz.-a alatt Vatable nevével 2 kötet szerepel (Cat. gén. des imprimés 203. kt.) a köv. jegyz.-tel: „D’après l’abbé Goujet, Mémoire historique et littéraire sur le Collège royal de France, p. 89, la traduction nouvelle de la Bible, placée en regard de la Vulgate, est due à Léon de Juda. D’après la même source, il n’est pas certain que toutes les notes de cette édition soit du seul Vatable: sous le couvert de ce nom Robert Estienne aurait rassemblé des notes recueillies au Collège de France par les élèves de Vatable et celles que lui auraient fournies ses amis de la Réforme, Conrad Pellican, etc.”

lasztófejedelem hívta meg; tagja volt az egyetem szenátusának és két ízben volt rektor, mint a teológia doktora. Közben Parker érsek meghívására megint Angliába látogatott és Erzsébet királyné is fogadta. Útját mindenfelé kiadott művei kísérik. Utoljára a Sedan-i új akadémia héber professzora s ekkorra jelenik meg Frankfurtban bibliafordításának első kiadása 1575-ben. Kora legnagyobb hebraistái közé tartozott, ez a közfelfogás. Azt is állíthatjuk, hogy minden megkötöttsége mellett is eredetiségre törekedett. Vizsgáljuk meg néhány jellegzetes helyét:

Tremellius:

Interdixitque Jehova Deus homini, dicendo, Ex fructu (quidem) omnis arboris huius horti libere comedes.

Ex fructu vero arboris scientiae boni et mali ne comedas, nempe ex isto; nam quo die comederis ex eo utique morieris. — Jegyz.: *Heb.* come-comedendo comedes: nam infinitivi suis verbis praepositi vim habent adverbiorum significationem verbi intendentium.

Az első olvasásra is megállapíthatjuk azt, hogy Károlyi szóról-szóra követi Tremellius, kivéven azt, hogy Károlyi nem fűz jegyzetet remek nyelvtani pontossággal, mint Tremellius tette, helyreigazítva a „libere comedes” kifejezést az elmulasztott „comedendo comedes” paronomázia helyén. És még az „utique morieris” kifejezésnek sem a pusztá jelentését tette át magyarra, hanem megőrizte a héber szó szerkezetét is מָוֶה מָוֶה a régi magyar felfokozottságában — a halál bizonyosságáról.

Tremellius az első mondatlalt rontotta el a vers értelmét, a וַיֹּצַו „parancsolta” helyére az „interdixit — meg tiltá” ígét téve, melynek az egész gondolatköre hiányzik a héber nyelvből! Ez tehát nem egyszerűen fordítás, hanem erőszakos átalakítás, kihatóan az egész gondolatmenetre! Feltehetőleg volt erre hajlama Tremelliusnak, de nem érvényesülhetett a már kialakult hagyományokkal szemben:

Vulgata: Praecepit ei
dicens: ex omni

ligno paradisi comede;
de ligno autem scientiae
boni et mali ne comedas;
In quocunque enim die
comederis ex eo, morte
morieris.

Münster: Praecepitque
dominus deus

ipsi Adam dicens: de omni
ligno horti comedendo
comedes. De arbore
scientiae boni et mali
nequaquam comedes ex illo
alioquin quacunque die
comederis ex ea, moriendo
morieris.

Stephanus: Praecepitque
Jehováh Deus

homini, dicendo, Ex omni
arbore horti comedendo
comedes; at de arbore
scientiae boni et mali
non comedes ex ea;
in die quo comederis
ex ea, moriendo morieris.

Károlyi:

„És az ÚR Isten meg tiltá az Embert ezt monduán — (paranczolat az ember engedelmességének próbájára) — :

Ez kertnek minden fájánac gyümölczében szabadon egyél. De az jónac és gonoszac tudásánac fájánac gyümölcseben ne egyél, tudni illic, imez fánac gyümölcseben. Mert valamelly napon abban eiéndél, halálnac halálálual halsz.”

I. Mózes 2:16–17.

A vezető reformátorok is ezt a hagyományt képviselték:

Luther:

Vnd Gott der HERR gebot dem menschen, vnd sprach, du sollst essen von allerley bewme ym garten, Aber von dem Bawm der erkenntnis guttis vnd bosis soltu nicht essen, denn wilchs tages du davon issest, wirstu des tods sterben.

Kálvin:

Praecepitque Jehoua Deus homini dicendo, De omni arbore horti comedendo comedes: At de arbore scientiae boni et mali ne comedas ex illa: quia in die quo comederis ex ea: moriendo morieris.

Tremellius fordításában nyilván kereszteli a szerző logikáját, melyben a „parancsolta” szó után paronomázia következik — nyomatékjával. De csak ez jön ki belőle: libere comedes, jelentésével az interdixit-nek is ellentétéként. Koncesszív értelmű paronomáziával még nem találkoztam! A paradicsomi jelenet folytatása már tiltó jellegű. (Tremellius ezt vetíti előre!) Az engedetlenség esetére veszedelmes következményeket helyez kilátásba. Ezt nyomósítja egy másik paronomázia a mondat végén, amely már megvan a Vulgatában is: morte morieris. Tremellius ezt is lapszélre tette „Heb.” jelzéssel, ahogy ezt megteszi az értelmi kiegészítések sokféle eseteiben is, pl. III. Móz. 5:7.-nél 6. Heb.: sufficientiam parvae pecudis... leírásában: ha az áldozó erőtlén egy kecske vagy bárány hurcolására, elég lesz az áldozatra két kis galamb is, vagy ha erre sem képes, vigyen egy kis lisztet a papnak... De már az I. Móz. 26:5-ben levő belsőtárgyas szerkezetet szépen lefordítja, noha a Vulgata teljesen mellőzte **וַיִּשְׁמַר מִשְׁמָרִי** et observavit observationem suam A mondat tartalmához megjegyzést fűz, de a nyelvi formaadást röviden intézi el. Az infinitivus absolutus-szal képzett paronomáziákat általában jelzi a lapszálon, jelentésbelileg odaillő határozóval pótolva a hangstruktúrát a szövegben. Károlyi ezt másolta le — teljesen meggondolás nélkül. I. Móz. 18:10: Tremellius: Dixit vero eorum unus: certe revertar ad te... Károlyi: „Kétségnélkül meg térec te hozzád...” Jegyz.: „Heb. revertendo revertar... Ugyanígy Münster: **וַיֵּאמֶר שׁוּב אֵלַי** revertendo revertar... Károlyi: „Sidoiul. Meg téruén meg térec...” Tremellius eljárása egészében nem rendszeres, vagy érdektelenséget tapasztalva, mellőzte az alapos kidolgozást. Pedig könyvét a 17. sz. végéig nem is kevésszer újra nyomták, úgyhogy működésének hatása a 19. századig érezhető. Károlynál alig van nyoma a nyelvi gondolkodásnak. Feltehető, hogy a szerkesztés gondja túlterhelte, hiszen sosem volt író, mint Bornemisza vagy Heltai. De a kor hivatásbelieinek tudatában még élt a paronomázia egyetemessége, ahogyan ezt Augustinus a *Questiones et locutiones in Heptateuchum* c. művében lerögzítette: „...eisdem ornamentis locutionis etiam sermo latinus utatur, immo linguae omnium gentium...” legalábbis a Gangesz deltájától a Rajna torkolatáig. A paronomázia nem hebraizmus, mint ahogy Tremelliustól Bézáig egyes teológusok vélték.

I. Mózes 44:5 sk. József és testvérei

Károlyi: „Auagy nem azé az pohár, melyből az én Wram iszic? Ebből meg esmerheti minemő emberek legyenec: gonoszul czelekedtetec, az mint czelekedtetec.” — Jegyz.: „Némellyec így fordítyác: Ez olly pohár, melly által az én Wram iöuendöt szokott mondani. De azt meg hamisíttya Tremellius.”

Vulgata: Sciphus quem furati estis ipse est in quo bibit dominus meus et in quo augurari solet; pessimam rem fecistis.

Pagninus: Nonne hic quo bibet dominus meus? et ipse augurando augurabitur in eo. Male fecistis quod fecistis.

Stephanus jegyzete: ... non quid auguriis more Gentilium Joseph vsus fuerit, sed quod ea quae ad praesens negotium facerent locutus fuerit, alii, et pro quo augurando auguratus est? ... nonne calix quem furati estis, est ille, in quo bibere solet dominus meus pro quo diuinos consuluit, ut sciret, quis eum surripuisset? Alter ex doctis Hebraeorum pro tentare et probare accipit, hoc sensu: Per hunc Scyphum dominus meus tentauit ut sciret, num fures essetis ... Doctus inter Hebraeos sic exponit, augurando auguratur pro eo, hoc est interrogat augures propter eum ... Chaldaeus paraphrastes inquirendo inquit inquit pro eo i. diligentissime quaerit augures propter eum ... A נחש יבחר kis héber mondatba mennyi minden befér, ami csak megeshetett abban a volt és elképzelt világban! De hogy Stephanus az egyiket belevigye a szövegbe, az már teljesen felesleges — már csak azért is, mert jellegtelen, mint ahogy Tremellius racionalizmusa se illik bele a novellába, melyet Károlyi örömmel fogadott az ő értelmezésében. Az író remekül szötte az események bonyodalmait és Józsefet oly sikerülten rajzolta egyiptominak, hogy Tremellius már a III. Mózes 20:27 által kiszabható halálbüntetéstől féltette, amely a határon túl minden jóst és halottidézőt elérhetett.

Mózes II. könyve 4. részének 25. versében olvassuk Mózes életének ezt a különös esetét:

Károlyi: „És lön az úton, egy szálláson eleibe méne nékie az WR és akarja vala ötet meg ölni.” J: „Az Isten angyla le akaria vágni Mosest.” — „Az Sipporah azért ragadá egy éles kést és el metté az ő fiának szemérem testénec első bürét és Mosesnek lába eleibe veté és monda: az én fiannac vérével váltot férfiem vagy te énnékem.” J: „Az, Fiamnac vérével kellettéc tigid fel váltanom, kit ha környül nem metélec vala, meg kel vala hálnod.”

Tremellius: Fuit autem in illo itinere, in diversorio, ut occurrens ipsi Moschi Jehova quaereret morte afficere eum. Sed cum accipiens Tzippora cultum acutum, amputasset praeputium filii sui, quod admo- vit pedibus illius dicens, certe sponsus sanguinum es mihi. — Destitit JEHOVA ab illo: dixerat autem tunc Sponsus sanguinum propter circumcisiones. — Stephanus j.: ... correptus fuit grauissimo morbo (vt dicunt Hebraei) propter intermissam circumcisionem. Mert idegen nőt vett feleségül ezért haragudott meg reá Jahve.

A fenti idézeteknek fontos kifejezésük a héber szövegben: וַח צִפּוֹרָה Az 1975-i protestáns fordításban ez: „Cippora fogott egy éles követ ...” Igen, de a héber szövegben a (k ő) szónak nincsen semmiféle jelzője. Ahogy a Septuagintában sincs és Münster is csak így fordítja: Et tulit Zippora petram. Pagninus hasonlóképpen, bizonyos zsidó tekintélyekre hivatkozva és kiegészítve azzal, hogy a zsidók a körülmetélést — hodie — borotvával végzik. Tremellius azonban ezt a fordítást elutasítja s jegyzetében így érvel ellene: Qi la-

pidem acutum exponunt, vocis ambiguitate falluntur, quia sic accipitur Jechezkel 3:9, pro cultro vero acuto... Nam familiam et quidem pastores, destitutos fuisse cultro tam necessario ad multa instrumento non est verisimile: quo instructos fuisset stultum uti lapide. Való, hogy az állattenyésztő népeknél jelszó lehetett: nincsen pásztor bicska nélkül. De Tremellius az ambiguitas gondolatának szorgos kidolgozása helyett Ezékielre hivatkozik, holott az is csak a tűzkő keménységét veti össze a gyémántéval: adamantem fortem prae petra... Annak ellenére, hogy József könyve 5:2. versében a הרכות צריס kifejezésére jó fordítási hagyomány indult a Septuagintában: μαχαίρας πετρίνους és ment tovább a Vulgatába: cultros lapideos s innen át még a Jordánszky-kódexbe is: „kew kesöketh”, Münster itt mégis „cultros acutos”-t ír, hivatkozva jegyzetében egy bizonyos zsidó közvélekedésre: Exponunt hic communiter Hebraei צר est acutum, sequentes expositionem Jonathan Chald. interpretis. Stephanus (1545) ugyanerre hivatkozva ugyanígy fordítja és jegyzetében ezt teszi hozzá: Cultros acierum vocat cultros praeditos acie acutissima. Ez a tárgynak anyagi mivoltát mellőzve, más jellegzetességét hangsúlyozza. 1557-ben ezt közelebbről ki is mondja: Acutum subaudiuit noster interpret ex Jos. cap. 5. a. 2. etc. substantium gladius, ubi Dominus praecepit Josue: Fac tibi cultros acutos. Alii petram vertunt. — Mindez nem humanista vagy reformátori kezdemény, hanem homályos rabbi-hagyomány — az Ószövetségen, illetve a héber nyelven belül. Már az egyiptomiaknál is fennállott ez a kétértelműség, de erről még kevesebbet tudtak mondani a biblikusok. Hérodotosz, mélyen benn a vaskorban, úgy írja le Xerxésznek a Hellasz ellen menetelő hadseregét (Hist. VII. 69.), hogy benne az ethiopiai harcosoknak nyílhegyeik éles kövekből voltak. De ebből a diákkori élményemből és abból, amit St-Germain-ben láttam, arra következtetek, hogy az elbeszélő kére gondolt s nem biztos, hogy éppen kőkére, de semmi esetre sem kőre csupán, mégha az éles is. Az ambiguitas gondolatával Tremellius megközelítette a feltehetőt a valóságból — anélkül, hogy tudott volna az emberiség kőkorszakáról.

Sebastian Münster (1489–1552)

Hogy tanulhasson, az elszázi ifjú belépett a ferencesek rendjébe. Minden érdekelte őt a tudományos megismerés terén — a matematikától és a kozmográfiától a nyelvekig, de legfőképpen a héber nyelv és irodalom. Ebben dolgozott és alkotott a legtöbbet, fejlesztve a héber tanításának módszerét: a szövegmagólástól áttért a szövegelemzésre, ezért szótárakat és nyelvtanokat írt és adott ki, végül az Ószövetség fordítását Miqdaš címmel 1534/35-ben. 1526-ban csatlakozott a reformáció mozgalmához és itt főtevékenységül a »propagatio linguae sanctae apud Latinos« feladatát vállalta. Tanított a heidelbergi egyetemen, majd életének legnagyobb korszakában a bázeli egyetemen, fejlesztve a tanítás rendszerét és eszközeit. Ismerte a zsidóknak a biblián kívüli irodalmát is és látogatta temetőiknek síremlékeit. Luther így nyilatkozott róla: doctissimus et optimus Hebraeus! Munkáit a 17–18. században is használták. A Miqdašának a bevezetése igen hasznos munkájának megértésére. Fordítása megjelent héber–latin kétnyelvű és külön latin kiadásban is. Károlyi nyilván hasznát vette a Vulgatához közelálló szövegének, ha már itt-ott nevét is emlegeti.

Mózes I. könyvének 32:12. versében olvashatunk egy jellegzetes mondatot Jákób történetéből: hírt vette annak, hogy az elsőszülöttségi jogából kismizett bátyja, Ézsau közeledik feléje, ezért most a legszebb állatait válogatja ki nyájából az ő kiengesztelésére: me percutiāt et veniat forte ne eum ego timens quia

והני

יבוא

ייראאנכי אתו

Münster így adja az egész mondatot: Eripe me quæso de manu fratris mei (de manu Ésau —) quoniam t i m e o eum n e forte veniat et percutiāt me... Ez az a } t i m e o n e { mondat, melyet Károlynál is olvashatunk: „... mert félek, hogy el ne jöjjön és

el ne veszessen engemet...” Nem ritka az ilyen latinizmus Károlynál. A magyar így mondja: „... félek, hogy eljön...” A héber kifejezés különleges és egyik fordításával sem azonosítható teljesen. De Jákób ajándékainak a felsorolása is jellegzetes, különösen akkor, ha a példát rokonaival kiegészítjük.

Münster:

Nempe capras ducentas
et hircos viginti, oues
ducentas et arietes
viginti. Gamelas lac
tantes, cum pullis illarum
triginta; vaccas
quadráginta et
tauros decem, asinas
viginti et pullos decem.

Károlyi:

... két száz keczkékét,
húsz Bakokat, két
száz juhokat és húsz
kosokat. Harmintz
szoptatós tevéket
fiaival egybe, negyven
ünöket, tíz
tulkokat, húsz száma-
rokat tíz vehméuel
egyetembe.

Heltai:

... kétszáz ketskét,
húsz bakot, kétszáz
iuhot, húsz kost,
harmintz szoptató
teuét, mind chitkoi-
ual egyetembe, negy-
ven ünöt, tíz bikát,
húsz szamart tíz
vehemevel egyetembe.

Münster szövegét használjuk fel a Károlyi-Biblia egy összefüggő részének a vizsgálatára, amely nyelvében jelentősen eltér a Károlyiának feltételezett Mózes öt könyvétől. Ez a Sámuel I–II. könyve, melyben a számnevek használata többnyire a Heltaitól felvett példa szerint történik. Ez feltehetően Károlyi egyik munkatársának a műve, sajátos a Károlyi-Bibliában: Sámuel I. könyvéből folyamatosan vett részek és versek szerint:

1:8. ... nemde nem job vagyoké én néked
tíz fiadnál is ...
2:21. Szüle három fiat és két leánt.
3:11. Mind az két fülöc meg czendül belé ...
4:2. úgy mint négy ezer embert
4:15. Éli kilentzven nyöltz eztendős
6:4. aranyból czinált öt alfelec és öt
arany egér ...
6:7. szerezzetec két bornyus ünöt ...
6:10. és hozánac két bornyus ünöt ...
6:18. az öt fő embereknek számoc szerint ...
6:19. hetuen embert ...

Nunquid ego melior sum tibi quam de-
cem filii?
peperit tres filios et duas filias ...
tinniant ambae aures eius ...
quasi quattuor millia virorum ...
nonaginta et octo annorum ...
quinque anos aureos et quinque mures
aureos ...
duas vaccas lactantes ...
tollentesque duas vaccas lactantes ...
secundum quinque principes ...
septuaginta uiros et quinquaginta millia

Heltai: à népnek vénei közzül hetven férfiat és a kössig közzül öttuen ezert.

9:22. úgy mint harmintz férfiac ...
10:2. találsz két embert
10:3. találnc ott tégedet három emberek
10:8. hét napiglan
11:3. engedgy mi nékünc hét napot
11:7. két ökröt hozatuán
11:8. lön az Izrael népe három száz ezer
és az Judah ... harminc ezerezen ...
11:11. az népet három részre oza
13:2. két ezere Saullal vala, az
eggyic ezere vala Jonathassal
13:5. szekere vala harmintz ezer
és hat ezer lovagioc ...
13:8. varakozéc ott heted napot
14:2. úgy mint hat száz ember
14:14. úgy mint húsz férfiat

quasi triginta iuri ...
inuenies duos uiros
aderant autem quasi triginta iuri
septem diebus expectabis
concedi nobis septem dies
assumens par boum ...
trecenta millia et virorum Jehuda
triginta millia
Saul ordinaret populum in tria agmina
fuerant cum Saul duo millia et mille
fuerunt cum Jonathan
triginta millium curruum et sex
millia equitum ...
Et expectauit septem diebus ...
quasi sexcenti iuri ...
Jonathan percussit quasi viginti uiros

15:4.	két száz ezer gyalogot és Judából tíz ezer embert	ducenta millia peditum et decem millia virozum Judah
16:10.	az ő hét fiát	septem filios suos
17:11.	kinec nyoltz fia vala	octo habuit filios
17:12.	az ő három fiának	tres filii Isai maiores
17:13.	az három öregbic fia	abieruntque tres maiores post Saul
17:16.	imez tíz kenyeret	decem panes istos
17:17.	imez tíz <i>saytokat</i>	decem quoque istos lacteos caseos
17:27.	az <i>keués iuhokat</i>	paucas illas oues in deserto
17:39.	öt sima <i>követskéket</i>	elegit sibi quinque politos lapides
18:4.	és egyéb ruháiátis	Heltai: és egyéb ruháit ...
18:11.	két <i>vtal</i> másodszeris	duabus vicibus másod <i>vtal</i> (kétszer)
20:20.	három nyilat löüéc	ego iaciam tres sagittas
22:2.	úgy mint <i>négy száz emberec</i>	fueruntque cum eo quasi quadringenti uiri
22:18.	nyoltzuan öt embert öle meg	interfecit in die illo octoginta quinque uiros
23:13.	úgy mint hat százan	quasi sexcenti uiri
24:3.	válogatott <i>három ezer emberec</i>	tria millia electorum virozum ...
25:2.	három ezer iuha vala és ezer	habens ouium tria millia et mille
25:5.	keczkéje ... tíz iffiakat	decem pueros capras
25:13.	úgy mint négy száz ember, két száza pedig marada az holvalónál	quasi quadringenti uiri et ducenti manserunt iuxta sarcinas
25:18.	két száz kenyeret és két tömlő bort és öt kész iuhot, [öt véka darát és száz kötés aszszu szőlőt és két száz font száraz figét..	Festinans igitur Abigail accepit ducentos panes et duos utres uini atque quinque oues paratas, [et quinque tosti farris; item centum (palmites) uuarum siccarum et ducenta pondera compressarum ficuum posuitque super asinos.

Az egyes szövegrészek eltérhetnek egymástól a számneveket illetően, de részünkre az egészben az a fontos, hogy fordítónk itt több mint negyvenszer használván a számneveket, mindössze a negyedénél használta a többesszámot, ami egészen különleges a Károlyi-Bibliaában. Ez a számbavehető jele a fordító sajátos nyelvének. Túlzás nélkül méltathatjuk nyelvi tudatosságát és a velejáró szókincsét. A további kutatás nem lehet itt eredménytelen.

Kovács Sándor Iván

KUTATTAM ÁRKÁDIÁBAN ÉN IS...

Adalékok a magyar Árkádia-kutatáshoz

Az „Et in Arcadia ego...” címmé emelt változata¹ szerénykedő formulának tekintendő: az olasz Árkádia Akadémia magyar kapcsolatait én is kutattam, de „nem éltem Árkádiában”; azaz nem vagyok a korszak és a kérdés specialistája.

Inkább csak beleszólok a magyar Árkádia-kutatásba; a vizsgálódások jelenlegi szintjét szeretném emeltetni, a filológiai megbízhatóság és a körültekintés hatékonyságát óhajtanám fokozni alább felsorolt kutatómódszertani megfigyeléseimmel és adalékaimmal.

*

1988 késő tavaszán, három hónapos római tanulmányutam utolsó napjait afféle jutalomjátéknak szántam: most már félreteszem Zrínyit, megpróbálok utánajárni néhány egyéb, elsősorban Faludi Ferencet illető olasz–magyar kapcsolati apróságnak. Mindenekelőtt azt a kéziratos Árkádia-tagnévsort szerettem volna látni, amelyre Szauder Józsefné, a felejthetetlen emlékü tudósfeleség, Mária asszony irányította rá a figyelmet az *ItK* hasábjain, imígyen:

„1975-ben — gyakran kutatva a római Angelicában hungarica-anyag után — kezembe került egy vaskos kéziratos kötet, melyben a XVIII. századi római árkádiai tagok alfabetikus névsora található. (Jelzete: VI. 442/V.)

Az 1740-es évektől kezdődően sok ismerős nevet fedeztem fel, főleg osztrák és horvát tagokét, de egyszer csak szemembe ötlött [...] mint Árkádia tagé: *Francesco Faludi* — *Carpato Dindimeio*. A név magyar jelentése az lehetne: a »Kárpátok hazájából származó« vagy a »Kárpátok hegyei közül jött«.”²

Szauder Mária *ItK*-beli cikkének hivatkozott jelzetével a Tiberis parti Magyar Akadémiától csak a Sant’ Agostinóig kellett átvágnom, hogy máris ott álljak a templom melletti Biblioteca Angelica egyik kedves könyvtáros hölgye előtt kitöltött kérőlapommal. Szóban is hozzátettem: azért szeretném látni a VI. 442/V jelzetű kéziratos névsort, mert abban *Francesco Faludi* — *Carpato Dindimeio* magyar jezsuita nevét keresem. Meglepett, hogy a signora a nevet is felírta, és mint valami gyógyszerész a recepttel, bement a felvilágosító pult háttérét alkotó barokk könyvtárbútorzat mögé.

Gondterhelt arccal jött vissza: — A VI. 442/V jelzetű jegyzék nem tartalmazza az Őn Francesco Faludiját... Az lehetetlen — válaszoltam; szeretném megkapni a kéziratot,

¹ Abban a hagyományos értelemben használom, ahogy a debreceni Árkádia-pör óta irodalmi szóhasználatunk rögzítette. Vö. TÓTFALUSI István, *Árkádiában éltem én is. Csokonai élete*. Bp. 1966; KISS Tamás, *Árkádiában élünk*. Bp. 1975; JULOW Viktor, *Árkádia körül*. Bp. 1975. Az „Et in Arcadia...” filológiájától tehát eltekintek; éppen csak Arany János *Árkádia-féle* című versének kritikai magyarázatára utalok: „A kezdő sort »Et in Arcadia ego...« Bartolomeo Schedoni XVI. századi modenai festő írta címül egy képére, amely két pásztorfiút ábrázolt, amint egy koponyát néznek. Schiller ismert *Resignation* című költeménye ezt idézi: »Auch ich war in Arkadien geboren«. Erre mutat vissza Berzsenyi *Életphilosophia*-ja: »Én is örömmre születtem — Árkádia berkében«. Erre gondolt Kazinczy, mikor Csokonai sírjára azt a felírást ajánlotta: »Arcadiában éltem én is«; — a név félreértéséből kerekedett az arcádiai pör”. ARANY János *Összes művei*. I. köt., kiad. VOINOVICH Géza, Bp. 1951. 466–467. Itt köszönöm meg BÍRÓ Ferenc és VAJDA György Mihály ösztönző észrevételeit, amelyek a dolgozatnak az Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztálya által rendezett vitáján (1990. febr. 8.) hangzottak el. BÍRÓ Ferenc inspirált a magyar Árkádia-kutatás főművével való nyomatékossabb szembenézésre is (SÁRKÖZY Péter, *Et in Arcadia ego — Magyarok és a XVIII. századi Itália*. ItK 1983. 238–251).

² SZAUDER Mária, *Faludi Ferenc a Római Árkádia tagja*. ItK 1982. 449.

hogy saját szememmel győződjek meg a dolgok állásáról. — Az is lehetetlen — tette hozzá a hölgy, e kézirat megtekintésére csak Anna Maria Giorgetti Vichi, pásztori nevén *Idalia Corintea*, az Árkádia Akadémia jelenlegi custosa (custodéja) adhat engedélyt, ő azonban csak bizonyos napokon fogad. De nem kell ahhoz a névsorok kéziratát megtekinteni, hogy meggyőződjünk valaki Árkádia-tagságáról — tette hozzá vigasztalásul —, nézzük meg együtt a *nyomtatott* elenkust, és már invitált is a kézikönyvek pultján túli szentélyébe. Ott elibém tett egy 408 lapnyi terjedelmű, nagy alakú kötetet: keressem meg a Faludimat abban én, és győződjek meg róla, hogy a VI. 442/V jelű névsorból hiányzik.

Rányitottam a 10.000 névről számot adó hatalmas Árkádia-onomasticon címlapjára: *Gli arcadi dal 1690 al 1800, Onomasticon, a cura di Anna Maria Giorgetti Vichi, Roma, Arcadia Accademia Letteraria Italiana*, azaz: az Árkádia-tagok *Onomasticonja* 1690-től 1800-ig, a legfőbb Árkádia-papnő, maga Anna Maria Giorgetti Vichi, azaz *Idalia Corintea* gondozásában. (Ezzel a kettős névvel jegyzi az előszót is.)

Carpato Dindimeio mindjárt elő is került belőle (az 50. lapról) mint „gesuita ungherese”, és neve mellett valóban nem a VI. 442, hanem a IV. 442 jelzet állott. Szauder Mária tehát hibás — alighanem csak géphibás — jelzetet adott meg, de ha a római IV-et nem cseréli fel a VI-tal, biztosan később jutok el az Árkádia-kutatás alapvető modern forrásához. Giorgetti Vichi *Onomasticonja* ui. minden név mellett megadja, hogy az Akadémia melyik custodéjának mikori jegyzékében szerepel az illető. Faludi e szerint Morei custode 1743–1766 közötti listájában található, az alfabetikus névsor IV. 442-es helyén. Michele Giuseppe Morei (1694–1767) a nagy Árkádia-custodék egyike, s természetesen maga is árkádistá volt (1711-től a *Mireo Rofeatico* nevet viselte). A Giorgetti Vichi-*Onomasticon* Faludi-adatából nemcsak Szauder Mária jelzettévesztésére derült fény, de pontosíthatóvá lett Szaudernénak a Faludi Árkádia-tagságára vonatkozó, „az 1740-es évektől kezdődő” utalása is. Ha Faludi a Morei-custodia 1743-mal kezdődő összeállításában található, akkor Árkádia-tagságát legkorábban 1743-tól számíthatjuk. Hogy 1743-ban vagy azt követően pontosan mikor lett a római Accademia dell'Arcadia tagja, a dátumokat nem őrző alfabetikus Morei-jegyzék *Onomasticon*-beli adatából nem derül ki. (Legfeljebb az eredeti kézirat vagy más kéziratok forrás segítségével pontosíthatnánk.)

Azt is feltűnőnek találtam, hogy Szauder Mária nem hivatkozik a Giorgetti Vichi által összeállított kritikai Arcadia-jegyzékre, holott a Faludi-adat felfedezése (1975) és publikálása (1982) között megjelent *Onomasticon* (1977) neki vagy Szauder Józsefnek feltétlenül kezébe kerülhetett. Ugyanezt kellett megállapítanom a magyar Árkádia-kutatásnak megítélésem szerint mindmáig legkitűnőbb tanulmányáról, a Szőrényi Lászlóérol (*Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon*).³ Giorgetti Vichi munkájára ő sem utal, és Hannulik János Krizosztom kivételével (akinek Árkádia-tagságáról már Kazinczy tudott) nem is jelzi, mely forrásokból vette Patachich Ádám (*Syrasius Acrotophorius*), Franciscus Sebastianovich, (*Corineus Lapizius*) és Gánóczy Antal (*Floridenus Meonius*) tagságára vonatkozó ismereteit.⁴ Ettől függetlenül a szerző feltétlen érdemeként emelendő ki, hogy egy

³ ItK 1981. 184–191.

⁴ SZŐRÉNYI László „árkádistái” GIORGETTI VICH I *Onomasticonjában* olaszos formájú Árkádia-nevükön szerepelnek: (229): „*Seralbo Erimantico*, Giovanni Crisostomo Hannulik, scolopio, professore di filosofia nel Gran-Varadino, ungherese. — Pizzi, 1782; VIII, 1202”; (234): „*Sira-sio*, Adamo Patachich, croato, barone. — Morei, 1743–’66; IV, 2358” (az *Acrotophorius* itt tehát hiányzik); (65); „*Corineo Lapizio*, Francesco Sebastianovich, pubblico professore di teologia e storia ecclesiastica nella R. Accademia di Zagabria. — Pizzi, 1780; VIII, 2199”; (131): „*Florideno Meonio*, Antonio Ganoczy, preposto nella cattedrale del Gran Varadino in Ungheria. — Pizzi, 1777; VII, 1079.” A Szőrényi-tanulmány szerint Gánóczyt „1779-ben választották az Árkádia tagjává; talán Faludi Ferenc megüresedett helyére”. A Magyar Hírmondó (és Szinnyei) pontosabb adata az értesítő római „petsétes levél”-ről (hol van ez a levél? kereste már valaki?): 1780. jan. 26. A Pizzinél szereplő évszámmal mindez összeegyeztethető, mert az 1777 csak azt jelenti, ő akkortól kezdve állítja össze a tagok jegyzékét.

szorosan egymásra utalt Árkádia-kört rekonstruált, amit nevezhetnénk akár Kalocsai Kolóniának is, mert ilyen kolóniákat Giorgetti Vichi *Onomasticonja* is felsorol függelékként.

Rómában akkor, 1988-ban, volt még két-három napom. Szauder Mária és Szörényi László *ItK*-beli cikkeinek másolataival — mert ott csak ezt a két tanulmányt futottam át — az Angeliácából visszatértem könyvtári törzshelyemre, a Biblioteca Vaticanába, és erőltetett menetben, következésképp változó intenzitással és figyelemmel átolvastam a 10.000 nevet. Feltevésem az volt: ha két kutató az *Onomasticon* nélkül is számon tart feltucat magyar árkádistát, Giorgetti Vichi jegyzéke segítségével én is találok két nap alatt ennyit, s otthon majd megrendelem könyvtárközi kölcsönzéssel a könyvet, hogy következhesék elmélyültebb áttanulmányozása.

Már Rómában a következő magyar és magyar vonatkozású, továbbá Magyarországot említő Árkádia-tagsági adatok kerültek elő:

- „*Auleste Miletio*, Emanuele Carrera da Napoli, avvocato del R. Fisco e consigliere intimo di S. M. la regina di Ungheria e Boemia. — Morei, 1743-'66; IV, 70”;

- „*Corisio*, P. Aureliano della Madre di Dio, trinitario scalzo d'Ungheria. — Morei, 1743-'66; IV, 411.”

- „*Darginio Tespiadense*, Paolo Giordani da Napoli, segretario della regina d'Ungheria. — Morei, 1743-'66; IV, 765.”

- „*Ericea Dafnese*, Anna Maria Della Croce, contessa Mendoza, dell'ordine della Crociera della maestà della regina di Boemia e Ungheria. — Morei, 1743-'66; IV, 919.”

- „*Erote Nafilio*, Sigismondo Leopoldo von Kollonitsch, cardinale. — Cresimbeni, 1699; I, 520: di Colloniz.”

- „*Fidatce Ladonio*, Giacinto Valla, scolio, professore di eloquenza in Ungheria. — Godard, 1791-1800; VIII, 2479.”

- „*Leucinda Abidena*, Esterhazy contessa ungherese. — Godard, 1791-1800; VIII. 865.”

- „*Sibillio Bitinico*, Andrea von Kempelen, ungherese. — Morei, 1743-'66; IV, 2446.”

- „*Speusippo Aridio*, Christoforo Migazzi da Trento, uditore della Sacra Romana Rota. — Morei, 1743-'66; IV, 2422.”

- „*Umberto*, Giuseppe Koller, ungherese, gesuita. — Morei, 1743-'66; IV, 2676.”⁵

Mielőtt rátérnék, van-e egyáltalán és mi lehet az újdonság a fenti jegyzékben, közbevetendő: Rómából hazajöve abban a hitben rendeltem meg könyvtárközi kölcsönzéssel az *Onomasticon*ot, hogy hazai gyűjteményben eleve nem található. Kérésemre, majd reklamációmra azonban (tanszéki „Könyvtári Kabinet”-ünk mulasztása miatt) csak hónapok elteltével kaptam választ,⁶ mégpedig meglepő: nem kell a könyvet megrendelni, mert megvan az Akadémiai Könyvtárban (jelzete: 609.461)!

Olyan művet külföldről meghozatni, amit az OSZK Központi Katalógusa számon tart: kutatói tájékozatlanság. De hát egy olyan alapkönyvről, amit a speciális magyar kutatás nem ismer és biztosan nem használ, ki következtethetett volna másra, mint hogy csak külföldön hozzáférhető.

Hogy az *Onomasticon*ot nem ismerik és nem használják: állítom ezt még akkor is, ha két magyar kutató két hibás hivatkozásával azért elszámolhatok.

⁵ A. M. GIORGETTI VICHI, i. m. 39, 65, 74, 98, 103, 119, 160, 230, 237, 256. (Felhívom rá a figyelmet, hogy az *Onomasticon* nyomdai lapszámozása egy helyen hibás sorrendű: 25-27-26-28.) A nevek után szereplő névsorkötetek és custodiák: Vol. I-III: custodia Crescimbeni (1690-1728); vol. IV: custodia Morei (1743-1766); vol. V-VII: custodie Morei, Brogi, Pizzi, Godard (1743-1824); vol. VII: custodia Brogi (1766-1772); vol. VIII: custodia Pizzi (1772-1791), „con un'aggiunto della custodia Godard fino al 1800”. Morei idejében elveszett és csak kis részben rekonstruálható a custodia Lorenzini (1728-1743). Felsorolásuk: *Uo.*, V-VII.

⁶ Vö. BODNÁR Mária könyvtáros (MTA Könyvtára) 1989. szept. 4-én kelt levélbeli értesítésével. A „Könyvtári Kabinet” már május elején tájékoztatást kapott — de én máig sem kaptam tőlük semmit. Miközben DELBÓ Rita most III. éves magyar-olasz szakos hallgató is elkezdte a kutatást — várva az *Onomasticon*ot — a magyar Árkádia-tagok ügyében. Kíváncsinos volna, ha legalább egy szakdolgozat erejéig folytatná a munkát.

Már csak itthon ismerhettem meg Szauder Mária és Szörényi László említett közleményeinek korábbi olasz változatát (amelyek eredetileg előadásként hangzottak el a IV. Olasz-Magyar Tudományos Konferencián),⁷ s konfrontálhattam a Sárközy-dolgozat adatait az *Onomasticon*nal.

Szauderné bővebb olasz szövege lábjegyzeteket is ad, és nemcsak megismétli a jelzet sajtóhibáját („Segnatura dell'elenco conservato nell'Angelica; VI. 442”), hanem Giorgetti Vichit is említi, csak hogy némileg félrevezető elírással: Giorgetti di Vichi. Az *Onomasticon* említése azonban semmiképpen sem vall az Árkádia-kézikönyv tanulmányozására, mert a Faludi tagságára vonatkozó utalást — „az 1740-es évektől” („dagli anni 1740”) — a Morei-custodia 1743-tól vezetett jegyzéke pontosíthatná; azonosíthatta volna továbbá a „sok ismerős nevet” is.

Sárközy Péter *Et in Arcadia*-jában a 21. jegyzet szerintem csak Szauderné Giorgetti di Vichi-jének mechanikus átvétele, igaz, többletve egy sajtóhibával: GIORGETTI DI VICHÍ.⁸ Máris előrebozsátom, az *Onomasticon*t Sárközy Péter sem aknáta ki: egyetlen olyan 1800 előtti magyar árkádistára vonatkozó adata sincsen, ami már nem szerepelne a korábbi magyar szakirodalomban, és persze ő sem pontosít Faludi esetében.

A korábbi magyar szakirodalommal való szembesítés kötelezettsége vonatkozik nyilvánvalóan mind Szörényi Lászlóra, mind pedig azokra a nevekre, amelyeket az *Onomasticon*ból én idéztem.

Számoljunk el hát előbb Szörényi László és a magam árkádistáival, majd nézzük mi marad (marad-e valami) Sárközy Péternek?

Szörényi László Hannulik-adata — mint már említettem — Kazinczynak (Szauder József által is értelmezett) levelére és Árkádia-tervezetére megy vissza, s ezekre a szerző hivatkozik is.

A másik három közül kettő ugyancsak közismert, ti. Gánóczy és Patachich mint magyar arcas-ok is szerepelnek Szinnyi írói életrajzgyűjteményében: Gánóczy „1780. jan. 26-án kapta kézhez a római Árkádia-társaság Floridenus Moenius névvel taggá választó levelét, mely tisztségében addig csak báró Patacsics kalocsai érsek részesült”; Patachichot „mint ügyes költőt 1739-ben az Arkadia társaságba felvették Sirasius Acrotophorius névvel”.⁹

Szinnyi megadott forrásai közül csak a *Magyar Hírmondó* 1780. és 1782. évi egy-egy számát tanulmányoztam, s azokban mind Gánóczy, mind Patachich tagságára vonatkozóan található egykorú adat R., azaz a szerkesztő, Rát Mátyás tollából:

„Fő-Tiszteletű Gánóczy Antal Prépost és N. Váradí Kanonok Úr, a ki magát már egynehány jeles írással a világ előtt esmeretessé tette, azon Római Tudós Társaságtól, mely az Árkádiának nevezetét viseli, *Floridenus* nevű tagjának választott; s ez eránt a szokott petsétes levelet Rómából, a közelebb múlt hónapnak 26-dik napján kezéhez vette. Ez anynyival-is nagyobb betsületire válik ő Nagyságának, mivel a Kalotsai Érsek *Patacsics* Báro ő Excellentiáján kívül, mostanság Hazánk fiai közül senki ezen szerentsével nem dicsekedhetik.” (1780. 14. sz. Bőjtelő hava 16, szerda.) Két évvel később új hírt hallunk Gánóczyról, „kit-is két esztendővel ez előtt *Floridenus Moenius* nevezet alatt a Római *Árkás*-oknak Tudós Társaságába béiktatottunk mondottunk”, most „újabb jutalmát nyerte”: az erfurti Tudós Társaság tagja lett. Verssel köszöntötte őt ebből az alkalomból Mihalóczi György és Vass János professzor, aki így kezdte „Róma és Erford Bölcsé”-nek

⁷ Mária SZAUDER, *Ferenc Faludi membro dell'Arcadia romana; László SZÖRÉNYI, L'Arcadia latina nell'Ungheria del diciottesimo secolo*, in *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*, a cura di Béla KÖPECZI e Péter SÁRKÖZY, Bp. 1982. 283–292; 293–304.

⁸ SÁRKÖZY P. i. m. 243. Olyan típusú hiba ez, mint Amedeo Di Francesco helyett a Di-tlen Francesco (egy bibliográfia ismertetésében szóvá is tettem éppen ezt a hibát, vö. könyvszemlélem, *Népszabadság*, 1990. márc. 1.), a Giorgetti pedig olyan (gépirati, nyomdai, korrigálási?) elnézés, mint Amedeo helyett az *Amedeo*. (Giorgetti Vichi a KÖPECZI — SÁRKÖZY szerkesztette, idézett tanulmánykötet névmutatójában is: Giorgetti di Vichi.)

⁹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. III. köt., Bp. 1894. 997; X. köt., Bp. 1905. 460.

laudatióját: „*Antal!* Gyöngye Magyar Népnek, kit Róma le-rajzolt / Szívében s Erford ölelve fogad...” (1782. 14. sz. Bőjtelő hó 16, szombat.)

A Sebastianovichra vonatkozó értesülés forrását már nem kerestem. A név — legalábbis a névmutató szerint — nem szerepel Várady Imre Árkádia-tanulmányában sem, de Gánóczyt és Patachichot — másokkal együtt — Várady is számon tartja (felteszem, Szinnyeit követve).¹⁰ A maga magyar *arcas*-aira — különösen Sebastianovichra — Szörényi László természetesen a nem citált Szinnyei (vagy valamelyik forrása) és a Várady-tanulmány nélkül, máshol is rálehetett, mert ahol csak teheti, elsődleges forrásműveket, java részben kéziratokat mozgósít.¹¹

Akiket én sorolok fel, Várady könyvének ismeretében azok közül sem új név tehát a Kolloniché, a Kempelené és a Kolleré. (És persze a Migazzié sem.)

Sárközy Péter listája ez: „A római Árkádia-akadémia első magyarországi tagja [...] *Kollonich Zsigmond* [...], akit 1699-ben [...] választottak meg [...] *Patachich Ádám* is római tanulóévei során lesz az Árkádia tagja (1739-ben választják meg, árkádiai neve: *Syrasius Acrotophoricus*) [...] *Gánóczi Antal* kanonok[ot] [...] 1780-ban szintén az Árkádia tagjává választják *Floridenus Meonius* néven [...], latin értekezéseivel nyeri el az Árkádia-tagságot *Kempelen János András* (Sibellinus), *Kempelen Farkas* testvéröccse [...]. A magyar származású latin költők közül a legnagyobb hírnévre *Dezsericzky* [!] *Ince* és *Hannulik János Krizosztomusz* tettek szert Rómában [...] *Hannulik* [...] *Seribaldus Erimanticus* néven nyert felvételt [...], *Dezsericzky* [...] gyakran és nagy sikerrel vett részt a római Árkádia és a *Sapientia* ékesszólási és költői versenyein [...], *Tömecey Ferenc* és *Pyrker László* már a XIX. században válnak az Árkádia pástoraivá.”¹²

Kollonichot Várady Imre is első helyre sorolja,¹³ de nem tudom még, mond-e róla többet abban a korábbi cikkében, amit egyelőre csak Sárközy Péter hivatkozásából ismerek: *Gli ungheresi dell'Arcadia romana*, Roma, 1932.¹⁴

Patachich Ádám, Gánóczy Antal és Kempelen János mind Váradynál, mind Szörényinél előfordul, Hannulikot szintén Szörényi László említi, Pyrker Árkádia-tagságát pedig (saját 1932. évi cikkére hivatkozva) megint Várady.¹⁵

Az Árkádia-tagság lehetséges kezdő évszámai (amelyek közül csak Kollonich stimmel), Váradytól származhatnak, mert még Szörényivel sincs mindenhol egyezés, nem is szólva természetesen Giorgetti Vichi *Onomasticon*járól.

¹⁰ VÁRADY, Emerico, *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*. vol. I., Roma 1934. 264: „Antonio Gánóczy, che — come già Sigismondo Kollonich, Adamo Patachich, Andrea Kempelen e Giuseppe Koller — era stato nel 1779 nominato socio dell'Arcadia romana.”

¹¹ Ugyanez a Gánóczy-évszám, 1779 szerepel SZÖRÉNYI L.-nál is (vö. 3. jegyzet), akinek ItK-beli tanulmánya 188. lapján a Mihálóczy György Gánóczy Árkádia-tagságát köszöntő verséhez adott jegyzet: „Vö. Horányi, uo. Gánóczy”. Itt valami technikai zavar történt, mert Horányi *Memoriá*-jában (II, 2) Gánóczynek az Árkádiához való viszonyáról nincs szó és Horányinak Mihálóczy-szócikke sincsen. A SZÖRÉNYI-tanulmány jegyzeteinek magyar változata sietősen készülhetett, mert a 33. jegyzet pl. félig olasz maradt: „Vö. SZÖRÉNYI László, uo. Sopra, nella nota N°. 15.” Az 50. jegyzetben is Vörösmartyt „Ed.: Károly HORVÁTH.”

¹² SÁRKÖZY P., i. m. 246–248. (A neveket én kurziváltam.)

¹³ VÁRADY, E., i. m. (SÁRKÖZY P. Várady-hivatkozása: 241–261. — A magyar árkadistákról az i. h.-en, a 264. lapon esik szó! + még 253: Gánóczy, 326: Pyrker.)

¹⁴ A Várady-émlékkönyvben közölt KOZOCSA-bibliográfia szerint (*Miscellanea di studi dedicati a Emerico Várady*. Modena Mucchi, 1966) a *Pubblicazioni della R. Accademia d'Ungheria di Roma* sorozatban jelent meg (1932. 32). Az OSZK Központi Katalógusából hiányzik, hazai könyvtár állományában tehát nem található. Az OSZK azonban Itáliából sem tudta meghozatni: se Rómában, se Bolognában nem lelhető.

¹⁵ VÁRADY, E., i. m. 326. Most látom itt, hogy „Vedi in proposito (anche per quello che riguarda i rapporti del Pyrker con l'Arcadia Romana: E. VÁRADY: *Gli Ungheresi dell'Arcadia Romana*: (Pubblicazioni della R. Accademia d'Ungheria di Roma). Roma, 1932, pp. 18–19.)” — Íme, a szerző is hivatkozik a publikáló sorozatra.

Deszericzkynek nem tagságáról, csak az Árkádiával való kapcsolatáról esik szó Sárközynél¹⁶ és idézett forrásában, de ott helyes névalakkal, mint *Desericzky* szerepel.¹⁷ Az is elírás a Sárközy-tanulmányban, hogy Desericzkyt „1740-ben (Faludival egyidőben)” küldték Rómába; Desericzky ugyanis 1742-től volt Róma-lakó.¹⁸

A Tömecezy-kérdéshez nem tudok hozzászólni, mert ilyen névnek én nem találtam nyomát: Tömecezy Ferencet sem az OSZK-katológusban, sem Szinnyeiben, sem Petrikben nem lelem, de Pyrkerrel együtt nem is tartozik vizsgálódásom körébe, mert ők már „a XIX. században válnak az Árkádia pásztoraivá”, az *Onomasticon*ban pedig csak a XVIII. század végéig kontrollálhatók a magyar kutatási állítások.

És most a megfigyelések után következzenek az adalékok. Sárközynél Kempelenről ezt olvasom: „A római Sapiientiában folytatott tanulmányok során írt latin értekezéseivel nyeri el az Árkádia-tagságot Kempelen János András (Sibellinus), Kempelen Farkas testvéröccse, aki hadifogolyként került Rómába, és csak itt válik teológussá. Népszerűsítő tudományos írásai (*De cometis malorum nuntiis*, Venetia, 1748; *De immutabilitate Dei*, Roma, 1749; *De usu adfectum*, [!] Roma, 1750) igen nagy népszerűségnek örvendtek, de tudományos pályáját a korai halál hamar félbeszakította (1752).¹⁹ Nem tudom (mert nem árulja el), honnan veszi a szerző ezt az életrajzt, de ő — vagy forrása — nem tesz mást, mint átírja Szinnyeit: „több csatában vett részt [...], a katonaságtól megvált és Rómában élt [...] és a teológiát tanulta. Itt is feltűnt tudományával és az Arkadia társaság Sibellinus névvel fölvette tagjai közé [...] Munkái: (1) *De cometis malorum nuntiis*. Venetiis *De immutabilitate Dei*. Romae, 1749. *De usu adfectum*. U.ott, 1750.”²⁰

Meg kell jegyezni, hogy mindez a forrásait, pontosan megnevező Szinnyeinél sem új: Horányi Elek *Memoria*-ja már 1776-ban tanúsítja Kempelen Árkádia-tagságát és pásztori nevét, a Sibellinust, és ő is ezt az Olaszországban megjelent három művét ismeri.²¹ A beszélő és sakkozó gépével híressé vált — és olasz földön is jól ismert²² — Kempelen Farkas öccsének változatos és sűrűn olasz színterű életrajza tartogathat még meglepetéseket az Árkádia-kutatásnak, ha ez nem korábban már közölt tények beszéltetése és sakkozás mások adataival. Megtekintette-e már valaki Kempelen András — teljes nevén János András Kristóf — nyomtatott és kéziratot munkáit; ki próbálta meg felkutatni levelezését? Könyveiről azt állítja Veress Endre: „oly ritka művek, hogy hazai könyvtárainkból egyetlen példányukat sem ismerjük.”²³ Úgy látom, bibliográfiáink nem tartják számon azt a művét, ami két római könyvtárban is kezembe került.²⁴

¹⁶ SÁRKÖZY P., i. m. 247–248.

¹⁷ JUHÁSZ Vince, *Desericzky Imre*. Bp. 1915. 28–29. (Művelődéstörténeti Értekezések, 69.) A hivatkozott hely: „A »Sapientia Romana«-ban és az árkádia akademiában kitűzött nyilvános vitatkozásokon mindig jelen volt [...] tapsban és elismerésben részesült”.

¹⁸ JUHÁSZ V., i. m. 28. Az Árkádia-*Onomasticon*ban nem szerepel.

¹⁹ SÁRKÖZY P., i. m. 246.

²⁰ SZINNYEI J., i. m. V. köt., Bp. 1897. 1464–1465.

²¹ Alexius HORÁNYI, *Memoria Hungarorum...* Pars II., Bécs 1776. 321–322: „Viri doctrina illustres, certatim eruditatum societatum suarum membrum esse voluerunt, inter quas ille celebri Arcadium academiae sub nomine Sibellii socius adscriptus eminuit.”

²² Vö. Miklós FOGARASI, *Ungheria ed ungheresi nelle opere degli illuministi dell'Italia Settentrionale*, a 6. jegyzetben id. tanulmánykötet, 160.

²³ VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*. Bp. 1941. 296. A Petrik-bibliográfiában (II, 1890. 366) egyetlen műve szerepel, a *De cometis malorum nuntiis*. 4. r. Venetiis, 1748.

²⁴ Joanni V. [...] doctrinam Benedicti XIV [...] de sacrosanto Missae sacrificio in centum exercitationibus propositam Sacrorum rituum schola [...] D. D. Publice defendet in Gregoriana societatis Jesu universitate [...] D. Andreas de Kempelen [...] Romae 1749. Biblioteca Apostolica Vaticana: Casimiri IV, 492; Biblioteca Nazionale: 14. 21. N. 5. (Ennek címlapján kézírással: „Auctor est P. Emmanuel De Azevedo”; tintával: „Bene”.)

Koller Józsefről ugyancsak van mondanivalóm. Egy Koller Józsefet Sárközy Péter is említ: „Az olasz dominikánusokkal elsősorban Klimó György állt közvetlen kapcsolatban, részben a teológiai tanulmányait Itáliában folytató Koller József útján.”²⁵ A „Klimó és Koller” Koller Józseffe (1745–1832) a pécsi püspökség ismert történetírója; a mi korábbi Kollerünk (*Umberto*) Morei custode 1743-tól vezetett Árkádia-névsorában szerepel. Ő tehát az a Koller (1703–1766), akinek életrajza leginkább a Faludiéra emlékeztet (tanár Nagyszombatban, Bécsben és Budán, kormányoz nevelőintézetet, római gyóntató rendházak vezetője, majd tartományfőnök). Születési éve Veress Endrénél 1714,²⁶ a mérvadó jezsuita biográfia,²⁷ és Monay Ferenc²⁸ azonban Szinnyi adatát követi.

Monay atya könyvére Árkádia-tanulmányának ama kulcsmondata kapcsán utal Sárközy Péter, hogy „meglehetősen ködös még a magyarok részvételének kérdése a római Árkádiában”.²⁹ Monay maga is római gyóntató, és levéltári adatokig lehatoló megbízhatósága a Szőrényi Lászlóéra emlékeztet. Biográfusként igazán méltó nagy római elődeihez: maga a napfény a ködben.

Nem árt felidézni, amit Faludiról mond: „a sikerrel kiállott szokásos vizsga után 1741. január 10-én foglalta el a Szent Péter templomban a magyar gyóntatószéket”; más források „1741. szept. 24-től számítják penitenciáriusi működését” [...] „A jezsuita rend generálisa, Retz Ferenc, 1745. okt. 30-án jelenti a bíboros főpenitenciáriusnak, hogy a magyar gyóntatót az idegen éghajlat okozta betegeskedés miatt kénytelen visszaküldeni hazájába, és helyére Koller Józsefet ajánlja kinevezésre.”

„Faludi Ferenc utóda” tehát „a római magyar gyóntatószékben Koller József budai tanár lett.”³⁰

A kiváló családtörténész, pecséttani szakértő és egyházjogász Koller „Római állását 1745. november 4-én foglalta el. Négy éven át működött itt mint gyóntató, mikor az 1750-i jubileumi év közeledtével a rendi előjáróság Kéri Bálintot, gráci teológiai tanárt ajánlotta be rendes gyóntatónak. Kollert azonban nem mentik fel állásából, megmarad a Szent Péterben, hogy a szentévre Rómába zarándokoló magyarok lelki ellátásában együtt dolgozzék társával.”³¹

A fentiek alapján Faludi és Koller „Árkádia-életrajza” is hasonló lehet: miként Faludit követte Koller a Szent Péter bazilika magyar gyóntatószékében, akként követhette elődjét az Árkádia Akadémiában.

Végezetül „contessa Esterházy”-val, az Esterházyak és az Árkádia kapcsolatával próbálunk szembenézni.

A *contessa* grófnő és grófné is lehet; a *contessa* Esterházy jelentése tehát: 'Esterházy grófnő' vagy 'egy Esterházy gróf felesége' ('Esterházy grófné'). Az az ötlet, hogy esetleg Grassalkovich Antal (1771–1841) nejről, Esterházy Mária Leopoldináról van szó, az elő-

²⁵ SÁRKÖZY P., i. m. 248. Olasz tanulmányában (*Il classicismo arcadico e la nascita della poesia nell'Europa centrale*, a 6. jegyzetbeli tanulmánykötet, 195) a Váradynál is szereplő *arcas*-Kollerre kell utalnia: „Non pochi degli studenti «chierici» ungheresi avevano parte attiva alla vita culturale delle colonie arcadiche italiane durante il loro soggiorno italiano. Ricordiamo Ádám Patachich [...], Ignác Batthyány, Antal Gánóczy [...], József Koller, il poeta Ferenc Tömeczey, e lo stesso Ferenc Faludi...” Batthyány Ignácnak az Árkádia-tagok közé sorolása téves. Szinnyi világosan megmondja, hogy Batthyányt „Az akademia philalethorum cz. római tudós társaság” választotta meg tagjának. I. m. Bp. 1891. 695. VÁRADY is ugyanezt írja: i. m. 253.

²⁶ VERESS E., i. m. 153.

²⁷ SOMMERVOGEL, vol. IV. Brüsszel — Párizs, 1893. 1183–1185.

²⁸ P. MONAY Ferenc, *A római magyar gyóntatók*. Róma 1956. 136–138. Koller római állásáról: 137.

²⁹ SÁRKÖZY P., i. m. 246.

³⁰ P. MONAY F., i. m. 125, 131, 136.

³¹ *Uo.* 137–138.

rebocsátottak alapján nem elvetendő.³² Szerintem azonban inkább egy Esterházy gróf feleségével kell megpróbálnunk azonosítani a contessát.

Fogarasi Miklós összegyűjtötte az észak-itáliai felvilágosodás képviselőinek Magyarországra és a magyarokra vonatkozó egykorú sajtó- és levelezésbeli híradásait, és a nevezetes Verri-fivérek, Pietro és Alessandro leveleiből éppen egy „Esterházy contessa”-ra vonatkozó hírekkel szolgál: „Pietro Verri nella sua lettera del 2 maggio 1770 scrive di un ufficiale »d'illustre famiglia d'Ungheria, raccomandato dalla Corte« certamente stanziato nella Lombardia. Altre volte si ricorda di nobildonne, come il 3. giu. 1769, a Milano: »Qui abbiamo due dame ungheresi; una contessa Esterházy ed una contessa Feckete; si aspettano tre altre dame[...]»; durante una sua permanenza a Vienna, il 20 maggio 1771, Pietro ricorda l'incontro con una »principessa Esterhazy«, vedova di Paolo, cioè Pál Esterházy che posso identificare con il principe Pál Antal Esterházy (1711–1762)”.³³

Elképzelhető, hogy a mi „contessa Esterházy”-nk milánói és bécsi tartózkodásáról értesültünk.

De ki volt „contessa Feckete”? Csak a Voltaire-rel levelező gróf Fekete János (1741–1803) feleségére gondolhatni, aki úgyszintén Esterházy-lány: Mária Jozefa (1745–1837).³⁴ Ha herceg Grassalkovichné Esterházy Mária Leopoldina esetében is megengedhetjük azonosítás lehetőségét, most sem zárhatjuk ki. Erről a két grófnőről (contessa Feketéről és principessa Grassalkovichról) azonban nincsenek érdemi adataink, maradnom kell a grófnénél (hercegnénél), akiről tudunk egyet-mást.

Esterházy contessa-principessa annak az Esterházy Pál Antal hercegnek volt az özvegye, aki 1762. március 18-án bekövetkezett halála előtt egy évvel, 1761. május 1-én Josef Haydn-t szerződtette kismartoni udvarába, és új színházat is építtetett „a kastély parkjában álló hatalmas üvegházba”.³⁵ Pál Antal herceg 1735-ben vette feleségül Lunati Visconti Mária Alojzát, Lunati Visconti N. örgróf leányát. Az Esterházy-családtörténet szerint a feleség „Özvegysege alatt többnyire Lunévilleben tartózkodott. Emlékezetes róla, hogy 1743-ban, egy udvari carrouselle alkalmával, lándzsájával a legtöbb török főt szúrván le, díjul Mária Terézia királynétől egy indiai casettet nyert, melyben egy kis kristályolló volt [...] 1770-ben még élt” — jegyzi meg a genealógus.³⁶

De még mennyire hogy élt, és nem is Lunévilleben, hanem Eszterházában, ahol 1773. július 26-án, „la principessa vedova Esterházy nata Lunati Visconti”, tehát az özvegy Esterházy hercegné névnapján mutatták be Haydn *L'infedeltà delusa* (A megcsalt hűtlenség) című vígoperáját. A soproni Josef Siess nyomdájában megjelent szöveggönyv címlapja nyomatékosan utal erre: *L'infedeltà delusa. Burletta per musica in 2 atti, da rappresentarsi in Esterhaz, nell'occasione del gloriosissimo nome di s. a. la principessa vedova Esterházy nata Lunati Visconti. Sul theatro di s. a. il principe Nicolò Esterházy de Galantha, ai 26. luglio dell' anno 1773. Oedenburgo Giuseppe Siess*.³⁷

Ekkor már Esterházy „Fényes” Miklós volt az általa építtetett Eszterháza ura, és a sikeres darabot ugyanezen év szeptemberében is előadatta és megjelentette, mégpedig

³² A feltételezés DELBÓ Ritáé. Grassalkovichról: NAGY Iván, *Magyarország családai...* IV. köt., Pest 1858. 448.

³³ M. FOGARASY, i. m. 158.

³⁴ Vö. MORVAY Győző, *Galánthai gróf Fekete János*. Bp. 1903. 72. (Magyar Történeti Életrajzok.) Esterházy Mária Jozefa 1765-ben ment férjhez Fekete grófhoz; házasságuk a monográfus szerint köztudomásúan rossz volt. (ESZTERHÁZY Jánosnál más adatok: *Az Esterházy család és oldalágainak leírása*. Bp. 1901. 161: 1769-ben vette nőül Fekete Ferenc[!]; „csillagkeresztes és palotahölgy” volt.)

³⁵ HORÁNYI Mátyás, *Eszterházi vigasságok*. Bp. 1959. 26.

³⁶ ESZTERHÁZY J., i. m. 124.

³⁷ OSZK, 208.445. Bibliográfiái leírás: HORÁNYI Mátyás, *Az Eszterházy-színházak szöveggönyvei*. Bp. 1957. 4. (Színháztörténeti Füzetek, 17); Uő., *Az Esterházy-opera*. Klny. a Zenetudományi Tanulmányok VI. kötetéből. Bp. 1957. 737, 737–738; Veronika VAVRINECZ, *Opere di compositori italiani del Settecento nella Biblioteca Nazionale Ungherese*, a 6. jegyzetben i. m. 254.

„Sua Maestia, L'Imperatrice Maria Theresia” tiszteletére, aki erre az „eszterházi vigasságra” szeptember két első napjára átrándult Bécsből. Az új *Infedeltà delusa*-kiadás is Siess soproni tipográfusnál jelent meg a császárnőt illető aranszegélyű díszítéssel.³⁸ Az első bemutatóról azt jegyzi meg az *Eszterházi vigasságok* monográfusa, „hogy az előadást a kastély és a park kivilágítása és álarcosbál követte [...] Másnap újra bál és tűzijáték volt.”³⁹ Ekkor Pál Antal herceg özvegye volt a díszvendég, a szeptemberi második előadáson — ahol szintén részt vehetett — maga a császárnő.⁴⁰

Ezzel a császárnő körüli özvegy Eszterházy contessával a római Árkádia csak megtisztelhetette magát, és a contessa-principessának is jól állhatott az akadémikusi dekorum — ha valóban véle azonosíthatjuk a mi Árkádia-tagunkat. Neve ugyanis a Godard custode (Luigi Godard, 1741–1824) által összeállított alfabetikus listában fordul elő, annak kezdőéve pedig 1791. Kérdés, hogy az 1735-ben már férjezett Lunati Visconti Mária Aloisia házasságkötése után élt-e még 56 évet? Ha teszem azt, húszéves korában ment nőül Pál Antal herceghez, 76 éves matrónaként még igazán lehetett Árkádia-tag. Kutatni kell utána, ő volt-e az valóban, akit keresünk, vagy hátha akad az ágasbogas Esterházy családfán „alkalmasabb” nála, s meg kell tekinteni a tisztázáshoz a Godard-custodia iratanyagát is.

Maradva még az Esterházyaknál, itt hozom elő azt a tényt is, hogy Esterházy Pál László pécsi püspöknek (1730–1799) úgyszintén voltak Árkádia-kapcsolatai. Amidőn 1781-ben a volt pálos rendfőnököt pécsi püspökké nevezték ki, s Róma jóváhagyása után 1781. május 29-én bevonult Pécsre, több verses kiadvány is köszöntötte.⁴¹ Ezek közül minden bizonnyal ez a ritka nyomtatvány a legérdekesebb: *In lode di monsignore il conte Paolo Esterhazy per lo giorno del suo possesso nell' inclito vescovato di Cinquechiese Canzone di Laurindo Pierio pastore Arcade. Con licenza de' Superiori. Cinquechiese Nella Stamperia di Gio. Giuseppe Engel 1781.*⁴²

Ki az a *Laurindo Pierio* Árkádia-tag, aki 215 sornyi olasz canzonével üdvözölte Esterházy Pál Lászlót pécsi püspöki beiktatásakor? *Onomasticonunkkal* könnyen megfejthető: „Domenico Carafa di Massa Nuova, marchese, primo luogotenente nelle truppe austriache.” Pizzi custode 1779-től vezetett jegyzékében fordul elő.⁴³ Köztudomású, hogy az 1713. évi utrechti béke után Észak-Itália az osztrák Habsburgok birtoka lett. Ez a Massa Nuova-i Carafa márkai az osztrák seregek első helytartója, azaz főparancsnoka volt, s Esterházyval akár annak 1749-ben kezdődő római tanulásakor vagy 1760. évi látogatása idején, akár Migazzi mellett (mert Esterházy 1776-ban Vácott címzetes püspök, nagypóstop és püspökhelyettes), akár családjának észak-olasz kapcsolatai révén ismeretségbe juthatott. A Carafa-Esterházy kapcsolatot megvilágító dokumentumokat levéltári kutatásuktól remélhetünk. Carafa mindenesetre tisztában volt az Esterházy család jelentőségével, mert verse szerint „tanti incliti Eroi rampolli sui, / Esterházia radice” (annyi híres Esterházy-hős sarját-gyökerét) emlegeti, és Magyarországot, a dunántúli Esterházy-birtokokat, azt a virágzó és vidám földet is jól ismerhette, amit a Dráva, a Duna és a Balaton határol („Terra florida e gioconda / Che il Drava, e l'Balaton circonda”).

³⁸ Virágos papírkötésű, szép példánya az OSZK-ban: 177.557. VANVRINECZ V. id. cikkében (i. h.) téves — sajtóhibás — adat, hogy 1778-ban nyomták.

³⁹ HORÁNYI M., i. m. 1959. 88.

⁴⁰ Vö. Uo. 88–89.

⁴¹ Köszönet BODA Miklósnénak, a pécsi Egyetemi Könyvtár munkatársának, aki Esterházy Pál László életrajzi adatait 1989. május 26-i levelében segített gazdagítani. Vö. még SZINNYEI J., i. m. II. köt., Bp. 1893. 1454–1455; VERESS Endre, *Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae studentium*. vol. II., Bp. 1917. 175.

⁴² OSZK 407.372. De ez a példány csak fénymásolat egy Kalocsán őrzött eredetiről (ennek jelzete kézírással a címlapon: „Kalocsa, Érseki Kvt. D. 3280/4/[5] lev.”) BODA Miklósnétól ugyanerről a kalocsai példányról kaptam címlapmásolatot. A nyomtatvány nem szerepel ZOLNAI Klára bibliográfiájában sem: *A magyarországi olasz nyomtatványok (1699–1918)*. Bp. 1932.

⁴³ A. M. GIORGETTI VICHÍ, i. m. 157. Carafa a *Dizionario Biografico degli Italiani*-ból hiányzik.

Nincs még elegendő érdemi adat ahhoz, hogy a Szörényi László által határozottan megrajzolt „kalocsai fiók-Árkádia”⁴⁴ mellett akár csak haloványan is körvonalazzunk egy Esterházy- és Pécs-centrikus Árkádia-mozgolódást.

Több jel mutat azonban arra, hogy a váci püspökség főpapjai és az Árkádia-mozgalom között intenzívebb kapcsolatok alakultak ki.

Ehhez a következtetéshez Szörényi László tanulmányának „Metastasio magyarországi élményeit” felidéző befejezése segít eljutni. E szerint Pietro Metastasio „1741 őszt és telét — a háborús készülődések s a fenyegető pestisjárvány elől elhúzódva — Csáktornyan töltötte, hajdan Zrínyi, most az Althann grófok birtokán. [...] Ideiglenes otthonát »isola incantata«-nak nevezi egy Luigi Canaléhoz írott levelében.”⁴⁵

Csáktornyát 1720. febr. 12-én gróf Althann (Althan) János Mihály kapta birtokul III. Károlytól, akinek életét Madrid alatt megmentette. Althann gróf felesége, „a közönségesen csáktornyai Vénusznak nevezett szép Pignatelli Belriguardo Anna hercegnő” is III. Károly egykori spanyol udvarhölgye volt. (Ez a contessa Althann állítgatott emlékoszlopot Zrínyinek a kursaneci vadászbalet helyén.)⁴⁶

Metastasio ekkor már ünnepelt udvari költő Bécsben, az Althannok meghívását azonban alighanem a családdal való korábbi kapcsolatának is köszönhette. Amikor még Nápolyban állott sikerei csúcsán, a *Didone abbandonata* librettóját 1724-ben „Michele Federico Cardinale d’Althann” nápolyi alkirálynak ajánlotta. A bíboros-alkirály is III. Károlynak köszönhette karrierjét: ő küldette római tanulmányokra 1714-ben, s eszközölte ki váci püspöki (1718), bíbornoki (1720) és alkirályi (1722) kinevezését. Gróf Althann Mihály Frigyes 1718-tól 1720-ig, majd nápolyi alkirálysága (1722–1728) után 1729–1734 között élt Vácon,⁴⁷ s talán ekkor is ápolta korábbi Árkádia-összeköttetéseit. Amikor édesanyja, „Anna Maria contessa d’Althann, nata contessa d’Aspremont” 1724-ben meghalt, az emléke előtt tisztelgő *Varii componimenti* (Nápoly, 1724) szerzői között két megnevezett Árkádia-tagot is találunk (Gregorio Grimaldi, detto fra gli Arcadi *Claristo Licunteno*; Silvestro Giuseppe Cestari, detto fra gli Arcadi *Selvirio*). Náluk is híresebb a hosszú orációval szereplő Giambattista Vico (*Orazione di Giambattista Vico Regio Lettore di Rettorica*), bár sem az ő tagságát, sem a Matteo Egizióét — aki előszót írt a kiadványhoz — nem tüntetik fel.⁴⁸

⁴⁴ SZÖRÉNYI L., i. m. 188.

⁴⁵ Uo. 191. Az *Onomasticon*ban (21) szerepel egy „Luigi Canali, dottore (*Anauro Dirceo*)” mint a „Colonia Augusta” tagja („Pizzi, 1772–’90; V. c. 31 v.”). Alighanem azonosak.

⁴⁶ ZRÍNYI Károly, *Csáktornya monográfiája*. Csáktornya 1905. 61, 66, 68. (Az Althannok 1791-ig bírták Csáktornyát; ekkor a Zrínyi-kultusz ápolásában még nagyobb érdemeket szerző Festetics György tulajdonába került.)

⁴⁷ NAGY J. Győző — KLEKNER Tibor, *A két Althann váci püspöksége*. Vác 1941. 19–79. A *Didone abbandonata* ajánlásáról: 41. Az Althann család magyarországi szerepéről és rokoni kapcsolatairól: NAGY Iván, *Magyarország családai*... I. köt., Pest 1857. 24–25.

⁴⁸ *Varii componimenti per la morte dell’eccellentissima signora D. Anna Maria contessa d’Althann, nata contessa d’Aspremont*. In *Napoli MDCCXXIV. Nella stamperia di Felice Mosca*. (OSZK 807.922.) 19–52 (Vico), 60–63 (Grimaldi), 78–87 (Cestari). Árkádia-tagságukról lásd A. M. GIORGETTI VICHÍ, i. m. 58: Grimaldi (*Claristo Licunteo*: Gregorio Grimaldi da Napoli, avvocato. — Colonia Sebezia. Crescimbeni, 1711; II, 1228); 229: Cestari (*Selvirio Tiboate*, Silvestro Giuseppe Cestari da Napoli, avvocato. — Colonia Sebezia. — Crescimbeni, 1723; III, 122); 156: Vico (*Laufilo Terio*, Giambattista Vico da Napoli. — Colonia Sebezia. — Crescimbeni, 1710; II, 1130); 251: Egizio (*Timaste Pisandeo*, Matteo Egizio da Napoli, avvocato. — Crescimbeni, 1706; I, 972). A három verselő ügyvéd és Vico mellett bizonyára többen is árkádisták voltak a *Varii componimenti* szerzőgárdájából. Itt jelzem a Metastasióra vonatkozó *Onomasticon*-adatokat is (36): „Artino Corasio, Pietro Metastasio da Roma. — Crescimbeni, 1718; II, 1807).”

És tagja volt az Árkádiának maga Althann Mihály Frigyes kardinális és alkirály is *Teodalgo Miagriano* néven! Crescimbeni custode 1722-től vezetett jegyzékében tűnik fel, mégpedig mint „arcade acclamato”, azaz közfelkiáltással megválasztott tag.⁴⁹

Giorgetti Vichi *Onomasticon*-jában „Michele Federico von Althann, conte” ráadásul még egyszer előfordul; a forráshely: „Lorenzini (?)”, 1728; III, 44 sec. num.”

Ez a kétszeri előfordulás valami zavart jelez, hiszen Althann Mihály Frigyes nápolyi alkirálysága 1728 nyaráig tartott: júl. 31-én hagyta el Nápolyt, ráadásul nem önszántából, mert leváltották; 1729 augusztusában már újból Vácon találjuk.⁵⁰ Elég valószínűtlen, hogy éppen bukása évétől újra Árkádia-tag lett, ráadásul korábbi pásztori nevét, a *Teodalgo Miagrianot* is *Adromene Inuntinora* változtatják. Ez a változás legfeljebb úgy volna elképzelhető, hogy tiszteleti tagsága rendes tagsággá minősült. De hát ez egyenlő lenne a lefokozással.

Valószínűbbnek tartom, hogy *Adromene Inuntino* egy másik Althann gróf, de nem Mihály Frigyes, hanem Mihály Károly: az alkirály unokaöccse, aki 1734-ben nagybátyját követte a váci püspöki széken, s viselte ezt a tiszteletet 1756-ig.⁵¹ Ők „a két Althann”: Szinnyeinél közös címszóban is szerepelnek.⁵² (A magyar szakirodalom keresztneveiket Frigyes Mihály, Károly Mihály sorrendben is használja.) Gróf Althann Károly Mihály 1702-ben született, Frigyes Mihály bátyjának, Althann Ferdinánd császári generálisnak volt a fia. Szinnyeinél átadva a szót: „ifjú korában már mint növendékpap bíbornok nagybátyjához ment Rómába, ahol a pápa udvarában házi praelátusságot viselt. Elment nagybátyjával Nápolyba is, ahol 1728-ban bari érsekké nevezetett ki, de ezt 1735-ben a váci püspökségre odahagyta. Meghalt 1756 körül Vácon.”

Ha valóban tollhiba (vagy sajtóhiba) lehet Károly (*Carlo*) helyett a Frigyes (*Federico*), az unokaöccs Althann azért szerepelhet éppen 1728-tól Lorenzini (?) jegyzékében, mert 1728-ban lett Bari-i érsek, s ekkor látta (látták) jónak, hogy az Árkádia Akadémiába is belépjen.

A két Althann nápolyi korszaka mindenesetre egybeesik Metastasio ottani tartózkodásával, s amikor az Árkádia legjelentékenyebb költője, a csáktornyai Althann Mihály János gróf és Pignatelli Belriguardo Anna hercegnő vendégeként tartózkodott Csáktornyan, az egykor valószínűleg szintén Árkádia-tag Althann Károly Mihály volt a váci egyházmegye főpásztora.

Megjegyzendő, hogy Althann Károly Mihályt követően, 1756-tól az a Migazzi Kristóf került a váci püspöki székre, akinek Árkádia-tagságát már említettem. Migazzi oly módon is kapcsolódott árkádistá elődeihez, hogy Althann Frigyes Mihálynak elkészíttette mozaikképét és — méltó felirattal együtt — a falba helyeztette a püspöki szószék alatt. Ő fejezte be idősb Althann megkezdett váci építkezéseit is.⁵³

A két Althann (és feltehetően az Árkádia) kapcsolatáról többet tudhatnánk meg kettejük levelezéséből. Erről is van adata Szinnyeinél: „A nemzeti múzeum kéziratárchájában őriztetik” Althann Mihály Károly „80 olasz levele, melyeket 1729–30-ban Olaszországból írt rokonához, gr. Althann Mihály Frigyes váci püspök és bíbornokhoz”.⁵⁴

Ez a levélgyűjtemény megtalálható az OSZK olasz kéziratai között (jelzete: Fol. Ital. 14), de Szinnyei sajnálatosan téved: nem az ifjabb Althann leveleit tartalmazza, hanem Rómából, Nápolyból, Anconából és más itália városokból különféle személyek által írt 80

⁴⁹ Uo. 245: „*Teodalgo Miagriano*, Michele Federico von Althann, tedesco, conte, cardinale, vicere del Regno di Napoli. Arcade acclamato. — Crescimbeni, 1722; III, 97.” Kardinálisoknak, uralkodóknak (pl. II. Józsefnek) ez a titulus járt. Lásd Uo. 73: „*Dardano Aluntino*, Giuseppe II, imperatore d’Austria. Arcade acclamato.”

⁵⁰ NAGY J. — KLEKNER T., i. m. 53, 55.

⁵¹ Életrajza: Uo. 81–118. Tagsági adata: A. M. GIORGETTI VICHI, i. m. 6: „*Adromene Inuntino*, Michele Federico von Althann, conte. — Lorenzini (?), 1728; III, 44 sec. num.”

⁵² SZINNYEI J., i. m. I. köt., Bp. 1891. 134.

⁵³ NAGY J. Gy. — KLEKNER T., i. m. 79.

⁵⁴ SZINNYEI J., i. m. i. h.

olasz levelet őriz 1729-ből és 1730-ból. Ahogy a címlapján is áll: *Epistolae LXXX. originales a diversis Roma, Neapoli, Ancona, et aliis ex Urbibus Italiae, ad Eminentiss. Cardinalem Althann Episcopum Vaciensem sermone italic. 1728, et 1730. scripta.* Egykorú kötésű levélköteg, gerincén (a ráragasztott OSZK-jelzet alatt) az *epistolae / originales / 17²⁹₃₀* felirat is jelzi, hogy Althann püspök levelezésköteteinek egyik darabja. Az Althann-hagyatékából szakadt ki, és annak a sorozatnak a része, amelyről az Althannok monográfusainál ez olvasható: „88 rendezett kötegből álló levelezése Pozsonyba, majd Bécsbe került.” Az egésznek nyoma veszett, egyes részei azonban különböző helyekre kerültek.⁵⁵

Az egyik ilyen hely az OSZK Kézirattára. A Fol. Ital. 14. jelzetű levélköteget csak átlapoztam, s ha jól látom, nagyrészt supplicatiók és ünnepi üdvözetek; inkább egyházi témák körül forognak, s kevés bennük az olyan típusú információ, mint amiről Giovanni Maria Parenti ír Rómából, kétszer is (hogy ti. készül a Nepomuki Szent János-szobor makettje, amit hamarosan Bécsbe küldenek); az egyik levélfő „Contessa d’Althann”-t említi; a másik pedig nem más, mint Pignatelli kardinális, aki történetesen szintén „arcade acclamato” volt.⁵⁶ Lehetnek a levelezőpartnerek között egyéb árkádisták is.

Ez a 80 olasz levél és a többi szétszóródott Althann-levelezéskötet feltárójára vár.

A magyar Árkádia-kutatás pedig érdemi főművére.

Mert „meglehetősen kódos még a magyarok részvételének kérdése a római Árkádiában”.

*

Rómából hazatérve az MTA Könyvtárának tavaly szeptemberi értesítése után is csak ez év (1990) februárjában kölcsönözhettem ki az Árkádia-*Onomasticon*-t. Az Akadémiai Könyvtár közlése szerint Giorgetti Vichi könyvének 1977. évi megjelenése óta én voltam az első olvasója. Az *Onomasticon* mintha sem Rómában, sem Budapesten nem érdekelné a magyar irodalomtörténetírást, a Szörényi László tanulmányával magasra ívelt és mindjárt le is áldozott Árkádia-kutatást különösképpen nem.

Nem tehetem és nem is kívánom átvállalni a XVIII. század specialistáinak feladatait, épp ezért most csak az Althann-kitérővel szaporítottam azon Árkádia-tagok névsorát, akikre még Rómában lapoztam rá. Pedig az *Onomasticon*-ban még több magyar és a történelmi Magyarország népeinek még számos árkádistá képviselője belekerülhetett. A listából hiányzókat azonban vagy nem sikerült magyarországiaként felismernem vagy egyszerűen figyelmetlenségéből maradtak kívül szemhatáron. Bizonyos esetekben ráadásul nem is jelöli az *Onomasticon* az egyes nevek mellett a nemzeti hovatartozást. Ki lehet (akár magyarországi is lehet) pl. Girolamo Wagner (*Cremilio Odeote*), Leopoldo Sauer („capitano imperiale”, *Floridemo Giunonio*) vagy Gabriele Fabricy („domenicano”, *Giuliano Gorgonio*)?⁵⁷

Az Árkádia-tagság az Akadémia szervezeti formalizmusa és tömegmérete ellenére is különösen azon népek képviselőinek jelenthette az irodalmi élethez tartozás kötelékét és tudatát, akiknek hazájában ennek életerős formái — mint nálunk is — még csak kialakulóban voltak. A magyar Árkádia-kutatásnak ezért kell a holland, az orosz, az angol, a német, a svéd, a norvég, a dán, a lengyel, a horvát, a skót, a mexikói, a spanyol, a portugál, a brazil, a cseh és az ír tagok mellé felkutatnia és felsorakoztatnia a mieinket is. Goldonival, Goethével, Piranesivel, Metastasióval, Voltaire-rel, Muratorival, Boskovich-csal egy társaságban lenni még akkor is dicsőség és az Európához tartozás jele, ha ez a tagság esetleg nem több formális kapcsolatnál. Kövessük a horvátokat, a lengyeleket vagy

⁵⁵ NAGY J. Gy. — KLEKNER T., i. m. 80.

⁵⁶ A. M. GIORGETTI VICHI, i. m. 40: „Aumedonte Agoretico, Francesco Pignatelli da Napoli, cardinale e arcivescovo di Napoli. Arcade acclamato. — Crescimbeni, 1704; I, 797.”

⁵⁷ Uo. 68, 131, 140.

a svédek, akik már rég elszámoltak a maguk árkádistáival,⁵⁸ de még inkább: próbáljuk áttekinteni a „verstermelő” Árkádia-mozgalom több mázsányi teljes olasz szöveganyagát.

Faludi Ferenc és mások olasz és latin munkái csak így kerülhetnek elő. Legközelebb — ezeknek szeretnék utánajárni.

Bencze Lóránt

EGY NEMZETI BIBLIAFORDÍTÁSRÓL VERSEGHY OLVASÁSA KÖZBEN

Értekezés a Szentírás magyar fordításáról, amelyhez a helyes és a Vulgátához igazított fordításnak mintái csatlakoznak azokkal a javításokat alátámasztó exegetikai filológiai érvekkel együtt, amelyeket a Káldi-féle fordításban kell végrehajtani. Írta: Verseghy Ferenc Esztergom főegyház-megyei áldozópap, a szabad művészetek és a bölcsészet doktora. Budán, a Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1822. Fordította: Bartha Lászlóné, Borók Imre, Győri Gyula. Lektorálta: Szörényi László. A héber szövegelemeket gondozta: Turán Tamás. Szerkesztette: Szurmay Ernő. Szolnok, 1987.

Az adósságtörlesztések korát éljük és kínlódjuk, a magyar művelődésben is. Ilyen nagy-nagy törlesztés az, hogy a korábban Szurmay Ernő, újabban pedig Horváth Károly vezette szolnoki Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár sorra jelenteti meg Verseghy kiadatlan munkáit,¹ illetve magyar fordításban nem magyarul írt műveit, köztük a *Dissertatio de versione Hungarica Scripturae Sacrae cui specimina correctae atque ad Vulgatam exactae versionis una cum momentis exegetico — philologicis emendationum, in traductione Káldiana instituendarum, subjuguntur* című könyvét.

Talán éppen egy nemzeti bibliafordítás alapkövét tették le ezzel: előfeltétel egy olyan népnél, amely a zsidó-keresztény kultúrával mintegy ezeröttszáz éve ötvöződik, a latin-nal pedig mintegy ezer éve. Az elmúlt harminc-negyven év bibliafordításai azt mutatják, hogy a magyar egyházak, vallási közösségek erejét külön-külön felülmúlja egy új bibliafordítás elkészítése, sőt egyéb liturgikus és vallásos írássok olyan pontos és világos fordítása,

⁵⁸ Vö. Uo. XV, XI: W. ROSZKOWSKA, *Polacy w rzymskiej »Arkadii«* (1699–1766), *Pamiętnick literacki* (LVI), 1965, 3–4, 33–78; J. BERNSTRÖM — B. RAPP, *Nordiska lademöter av Accademia degli Arcadi i Rom 1743–1824*. Lund 1969. SÁRKÖZY P. (i. m. 243) egy olyan horvát tanulmányra is hivatkozik, amit a gazdag Giorgetti Vichi-bibliográfia nem említ (ez is arra vall: az olasz *Onomasticon* és a magyar vállalkozás független egymástól): M. DEANOVIĆ, *Odrazi taljanske akademije „degli Arcadi” preko Jadrana*. Rad Jazu, Zagreb, 1938. 1–98. Az azonban máris zavarkeltő, hogy ugyanerre a horvát tanulmányra (ugyanabban a kiadványban) némi eltéréssel hivatkozik Sante GRACIOTTI (*L’Arcadia italiana e il Settecento ungherese nella cornice della cultura letteraria dell’Europa Centro-Orientale*, a 6. jegyzetben idézett tanulmánykötet, 168); M. DEANOVIĆ, [...] Rad JAZU, knj. 248 (Zagreb, 1933), pp. 1–198. Most már 1938 vagy 1933? Rad Jazu vagy JAZU? 1–98 vagy 1–198? Majd kiderül. — Kiderült (az OSZK kölcsönkapta Zágrárból): Rad JAZU és knj. 248, lapszáma azonban 98. A pontos Graciottinál a 148 tehát sajtóhibába, amit a szerkesztésnek ki kellett volna javítania. A JAZU rövidítést magyarázza a kitűnő tanulmány jegyzete: „Primljeno u sjednici historičko-filološkičkoga razreda Jugoslavjenske akademije manosti i umjetnosti 17. januara 1933.”

¹ Verseghy Ferenc kiadatlan írásai. I. II. A szöveg gondozás, a szövegkritika, a jegyzetek DE-ME Zoltán munkája. Szerkesztette és az előszót írta SZURMAY ERNŐ. Címlapterv REINHARDT ISTVÁN. Szolnok, 1982–1983. A III. kötetet válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta FRIED ISTVÁN; az előszót írta HORVÁTH KÁROLY; szerkesztette: SZURMAY ERNŐ. Ford. GYÖRI GYULA és IMRE ISTVÁN. Szolnok 1987.

amelyet súlyuk szükségképpen megkövetelne.² Annál is inkább, mert ez már Verseghy korában is így volt, s ez az impotencia a Bibliát érintő szaktudományok fejlődésével azóta csak nőtt.³ Az újabb katolikus bibliafordításnak,⁴ a mise állandó részeinek, a temetési szertartásnak, az ókeresztény irodalomnak számtalan helye taszítja az átlagolvasót, bosszankodó mosolyra ingerli a szakértőt. Ezek és hasonló fordítások Verseghy szavait alkalmazva „teljes joggal nevezhetők barbarizmusoknak, ... annak számára pedig, aki az idegen nyelvet nem ismeri, azt érthetlenné, aki megérti, annak nevetségessé teszi.”⁵ Amit Verseghy akkoriban a protestáns fordításokról írt, ma a katolikusról is elmondható: „... jobban hasonlítanak a francia és német fordításokhoz, mint az eredetihez, jóllehet azzal büszkélkednek, hogy közvetlenül és hűen héber és görög szövegekre támaszkodnak.”⁶ Olyan gyökerekre támaszkodva, mint amilyen Verseghy *Értekezése*, lehetne nekilátni ennek az óhajtott új magyar bibliafordításnak, természetesen figyelembe véve a magyar nyelvben, nyelvtudományban, fordításelméletben és gyakorlatban, a bibliakutatásban és segédtudományokban azóta történeteket. Mert „az, ki e' nehéz feladatnak teljesítését kíváncsi erővel 's tudománnyal jövődében magára vállalja, számos előkészületet, derék utasításokat és jeles észrevételeket fog benne (ti. az *Értekezésben*) találni”, amint ezt már Sággy Sándor, Verseghy első életrajzírója megállapította.⁷

A legfontosabb talán a fordítás szempontjából az, hogy a Biblia többnyelvű költői mű is, s mint ilyen több értékű, ami természetesen nem jelent szükségképpen kétértelműséget a fordításban.⁸ Emellett a Biblia még több műfajú, egyes részei más-más korban keletkeztek, ismételten át meg átdolgozták, mire a kanonikus szöveg kialakult (— következtetésképpen az egyes részek szépirodalmi értéke is változó,) — több vallási közösség, egyház és kultúra vallja magáénak. Magyarán szólva „tákolás” a Biblia mind részeiben, mind egészében, ahogy azt a kiváló biblikus, Dezsényi Lóránt szokta volt mondani. Nyilvánvaló tehát, hogy ma már egyszerre több fordításra is szükség lehet, újakra és régiekre egyaránt. Több fordítás párhuzamos használata más összefüggésben fel is merül Verseghynél.⁹ Ezek egymást nem teszik fölöslegessé, mivel teljesen különböző természetűek lehetnek, más célt, más olvasóközönséget illetve érdeklődést szolgálhatnak. Az általános nyelvészetenben gyakori jelenség az ún. interlineáris fordítás,¹⁰ amely a forrásnyelv szintaktikai felépítését követi, s így a nyelvészettel foglalkozók, de a nyelvet nem vagy nem tökéletesen értők számára lehetővé teszi az anyag tudományos feldolgozását, például angol nyelvűek számára a magyart:

a fiú-nak a ház-a
the boy-dat. the house-3sg.poss.
„the boy's house”¹¹

² VERSEGHY: *Dissertatio de versione Hungarica Scripturae Sacrae* (a továbbiakban csak *Dissertatio*) I. §. 1.: „... textuum sensum in vernaculum idioma cum ea praecisione ac puritate in promptu transponere sciant, quam majestas et gravitas Verbi Divini necessario postulat”.

Értekezés a Szentírás magyar fordításáról (a továbbiakban csak *Értekezés*) 1.

³ Vö. *Értekezés* 373.

⁴ Bp. 1973.

⁵ *Értekezés* 368.

⁶ *Értekezés* 9.

⁷ SÁGGY Ferencz, *Verseghy Ferencz maradványai és élete*. Budánn 1825. 222.

⁸ *Értekezés*. SZÖRÉNYI László, *Előszó IX. Értekezés* 13.

⁹ *Értekezés* 289.

¹⁰ Itt és a következő fordítástípusokat illetően jórészt követem Jan de WAARD, *Az Ószövetség fordítása ma* című tanulmányát. TheolSz 1987. 199–202. Fordította KARASSZON István.

¹¹ John HAIMAN, *Natural Syntax. Iconicity and Erosion*. Cambridge etc. 1985. 67. (Cambridge Studies in Linguistics. 4.)

Ezért még egy új, interlináris bibliafordítás, vagy legalább részletfordítás sem lenne minden haszon nélkül, bár ennek célját olyan könyvek is kielégíthetik, mint például Kiss Sándor *Újszövetségi görög-magyar szómagyarázata*.¹²

Hasonló okokból szükség lehet olyan szó szerinti fordításra is, amely többé-kevésbé a célnyelv mondatstruktúráját követi ugyan, de mintegy mechanikusan megtartja a forrásnyelv szókincsét, esetenként szórendjét és igeidő használatát. Verseghegy, bár az efféle megoldásokat igyekszik kiirtani Káldi fordításából, mint például a „latin conjugatio módjainak szolgálai utánzását”,¹³ mégsem tud szabadulni ettől a fordításmódtól, amikor a héber *is* (férfi), *isa* (nő) szavak kapcsán a hasonló hangzason alapuló bibliai etimologizálást próbálja magyarra fordítani úgy, hogy a magyarban is meglegyen a hasonló hangzás, és így meg legyen okolva az etimologizálás a magyarban is (Gen. 2, 21–24). Így alkotja meg Verseghegy a *férjfiné* szót, mint az *isa* megfelelőjét, s amely így hasonlít a *férfi* (*is*) alakjára a magyarban is, de az egész fordítás éppenúgy magyarázatra szorul, mintha *asszony* szóval fordította volna az *isát*: És mondá Ádám: Ez most a csont az én csontyaimbul, és a hús az én húsembul: ez férjfinének fog hívatni, mert férfiúból vetetett.¹⁴

A filológiai fordításnak is van létjogosultsága, amely az előző megoldáshoz hasonlóan még mindig erősebben kötődik a forrásnyelvhez, mint a célnyelvhez, hiszen az előbbi nyelv világát, gondolkodásmódját akarja megismertetni az olvasóval. Az ilyen fordítás aggályosan ragaszkodik az eredeti szóképekhez, mint például „Jákob háza” (Lk 1, 33), amely valójában a zsidó népet jelenti. Ebbe a fordítástípusba sorolhatók az 1950-es évek óta készült fordítások, amelyek gördülékeny mai magyar nyelven íródtak, de tele vannak hebraizmusokkal,¹⁵ amelyeknek jelenlétét, megtartását indokoltá teszi a magyar irodalom és kultúra története, hiszen sok közülük nyelvünk szerves részévé vált, mások viszont nem.¹⁶ Ez utóbbi tény viszont felveti egy további fordításmód igényét. Mielőtt még erre rátérnék, hangsúlyoznom kell, hogy legtöbb már meglévő fordításunk nem szorítható bele egyetlen felsorolt típusba maradéktalanul, hanem hol ezt, hol azt a fordításmódot alkalmazzák.

Az úgynevezett nyelvészeti fordítás a két nyelv nyelvtani és szókincsbeli eltérései mellett ügyel a szóképek, a kultúra és gondolkodásmód különbözőségére is, azaz a grammatikai, lexikológiai és szemantikai szempontokat kiegészíti szemiotikai és szociológiai vonatkozásokkal is. Verseghegy fordítási eszménye leginkább ilyennek mondható, s ilyen megfontolások alapján írja a következőket: „A héber szöveg: *Osculamini Filium*; (csókoljátok meg a Fiút!); de mivel a keletieknek a jobb kéznek, vagy a térdtől lecsüngő ruhának a megcsókolása a megalázkodásnak vagy az úgynevezett homagium-nak a jele volt, úgy ítélem, hogy ezt a magyaroknak teljesen ismeretlen névátvitelt, amellyel a lényeg helyett jelet használnak, a valóságnak megfelelő kifejezésre kell átalakítani: *hódoltyok Fiának*.”¹⁷ Elsősorban ilyen jellegűek a műfordítások általában, s ilyennek kellene lennie a nemzeti bibliafordításnak is.

Végül el tudok képzelni egy olyan túlzóan szocio-szemiotikai fordítást is, amely elsősorban a célnyelvet veszi tekintetbe, ezen belül is egy sajátos olvasóréteget. Ez váltaná ki a legnagyobb vitát, s gondolom, hogy az egyházak nagy része tiltakozna egy ilyen fordítás ellen. Tudomásom szerint erre csak kísérletek történtek, mint például az, amelyekben az apostolkollégium pop-rock együttesként jelenik meg.¹⁸

¹² Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp. 1983. 2. kiadás.

¹³ *Értekezés* 12 §., valamint 53,55: „hogyan ne ennénk” vs. „hogyan ne együnk”.

¹⁴ *Értekezés* 48, 51–2.

¹⁵ L. például BÉKÉS Gellért és DALOS Patrik *Újszövetségét*. Róma 1955.

¹⁶ Vö. RUZSICZKY Éva, *A bibliai idiómák fordítását illető nézetek és a nyelvfelújulás*. Előadás a magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusán. Bp. 1988. augusztus 29.

¹⁷ *Értekezés* 171. L. még *Értekezés* 183, 185 stb. Vitatkozik vele e téren KRAUSZ Sámuel, *Verseghegy Ferenc mint héber nyelvtudós*. EPhK 1899. 214–226. Ezen belül 218, 226, 232.

¹⁸ Vö. BENCZE A., *Hitoktatás és nevelés*. Teológia. 1970. 103–105.

Visszatérve a nemzeti bibliafordításra, talán egyik nagy költőnk példáját kellene követni, aki vallásos verseinek fordításában állandóan teológusokkal, filológusokkal tanácskozott. Nem a szakértők fordítottak, hanem a költő. A szakértő csak magyarázott, filológiai, filozófiai, történeti stb. mozzanatokat tárt fel, de maga a költő javított, nem a tudósok. Arra lenne tehát szükség, hogy esetleg egyetlen jó író fordítsa le az egész Bibliát, ki ma már nem lehet Verseghy, aki egy személyben volt költő, filozófus, filológus, teológus, magyar nyelvész, aki „a bibliafordítás teljes apparátusával lépett fel”¹⁹ a maga sokoldalúságában.²⁰ De vannak jó íróink, jó nyelvészeink, irodalomtörténészeink, műfordítói hagyományunk stb. Égetően szükséges lenne egy kiemelkedően jó nemzeti fordítás, amely „pontos, tiszta, világos, szabatos.”²¹ ha nem is egyedül igaz és egyedül tökéletes, hiszen Verseghynek ez az igénye nyilván nem tartható.²² A feladat a magyar hagyományok miatt és ismeretében nem lehetetlenül nehéz, már csak azért sem, amit Sylvester János írt a két nyelvről, a héberéről és a magyarról a szemléletes, képes beszéd kapcsán: „Az ilyen beszíddel tele az Szentírás, melyhez hozzá kell szokni annak, azki azt olvasza. Könnyű kediglen hozzászokni az mű nípünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszídnék neme. Íl ilyen beszíddel naponkíd való szólásában. Íl inekekben, kiváltkíppen az virágínekekben, melyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelísben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis.”²³

A magyar nyelv eléggé ki van művelve, eléggé európai²⁴ és főként eléggé bibliai (l. az egész magyar szépirodalmat) ahhoz, hogy a héber és a görög szöveg tartalma magyar fordulatokkal és mondattannal megjelenjen.²⁵ A különféle egyházak, vallási közösségek, hívők és nem hívők éppoly tárgyilagosan tudják ma már megközelíteni a Bibliát, mint azt sok esetben Verseghy tette, fellelve és elismerve a másikban az erényt és az előnyt, magában a hátrányt és a hibát.²⁶ Több konkrét biztató jele is mutatkozik annak, hogy az eddig vázolt háttérre támaszkodva a nemzeti bibliafordítás egykor, nem túl sokára megszülethet. Egy ilyen — és nem is akármilyen — jel Vas István szinopszisa szép magyar nyelven.²⁷

Természetes, hogy a mai nyelvtudomány sem érthet mindenben egyet Verseghyvel.²⁸ A helyesírási (ipszilonisták–jottisták) és nyelvhelyességi viták²⁹ jórészt eldőlték erre vagy arra, bizonyos alapelvek kikristályosodtak,³⁰ újabb viták és bizonytalanságok jöttek és

¹⁹ KRAUSZ, i. m. 220.

²⁰ Vö. DEME Zoltán, *Verseghy könyvtára*. Bp. 1985. (Irodalomtörténeti füzetek. 113.) SÁGHY, i. m. 229: „... beszélt ő hazánknak élő nyelvein kívül francia, olasz nyelveken, az anglus, görög, zsidó és tótot értette, ... magyarul, németül és deákul egyaránt helyesen és tisztán írt és költött...” HALMI Gyula, *Verseghy Ferencz élete és munkái*. Bp. 1891. 102. Császár Elemér, *Verseghy Ferencz élete és művei*. Bp. 1903. 6.

²¹ Értékezés 4.

²² A kézirat elkészülte után jelent meg éppen Verseghy fordítási elveivel és azok forrásaival elmélyülten foglalkozó irodalomtörténeti tanulmány: SZÖRÉNYI László, *Verseghy Ferenc Káldi-féle bibliafordításáról írott értekezésének tudományos és művelődéstörténeti vonatkozásai*. In *In memoriam Verseghy Ferenc 3. Emlékkönyv a Szolnokon 1987. március 27–28-án lezajlott anyanyelvi heti országos megnyitót és Verseghy-tudományos ülészek anyagából*. Szerk. SZURMAY Ernő. Szolnok 1988.

²³ *Új Testamentum magyar nyelven*. Sárvár-Újsziget 1541. In *A magyar stilisztika útja*. Sajtó alá rendezte, a lexikont írta és a bibliográfiát összeállította SZATHMÁRI István. Bp. 1961. 15.

²⁴ Értékezés 6.

²⁵ Vö. BENCZE Lóránt, „Behold Thy Son”. *On the Source of Bible Translations in Medieval Hungary*. In *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica*. Tom. XVIII. 1987. 59–64.

²⁶ Értékezés 5.

²⁷ Értékezés 5–17 stb.; SZÖRÉNYI, *Előszó*, VII–X.

²⁸ VAS István, *A názáreti Jézus élete*. Bp. 1985.

²⁹ Vö. Értékezés 14–15.

³⁰ Értékezés 18–23.

mentek. Úgy tűnik azonban, hogy a nyelvtudomány fejlődése több alapvető kérdésben Verseghyt igazolta. Erre hívta fel a figyelmet korábban Riedl, Szinnyei, majd Gáldi László, Csetri Lajos, Kovács Ferenc és Szathmári István, legutóbb pedig Éder Zoltán több előadásában és tanulmányában.³¹ Magának az *Értekezésnek* magyar nyelven való megjelenése, valamint Éder Zoltánnak azok a Verseghytől vett és mai szempontok alapján elemzett példái bizonyítják, mennyire igazságtalan és rövidlátó volt Kazinczynak, — valljuk be végre, — az amatőr nyelvésznek a felháborodása a sokoldalú és kortársainál tudományosabb alapokra támaszkodó Verseghyvel szemben,³² akárcsak a viszonylag tehetségtelen költőnek (ti. Kazinczynak) a tehetséges Csokonaival szemben. Bölcsőbb volt Sággy, aki várakozó álláspontra helyezkedett, mint nem szakember: „Jeles grammatikus volt-e? (ti. Verseghy)... kétségen kívül vagy; végső elítélését pedig halasszuk a' jövőendő korra, midőn a' logikai semiotica jobban elterjed közöttünk.”³³ Verseghyben „tökéletes héber nyelvtudóst tanultam megismerni és tisztelni” — írja Krausz Sámuel 1899-ben.³⁴ Az elmúlt évtizedekben a magyar nyelvészek azt is bizonyították, hogy Verseghy tökéletes magyar nyelvtudós is volt, aki új szempontok alapján „élesen bevilágított a magyar nyelv szerkezetébe”, s korát messze meghaladó eredményeket ért el leírásában, „... a nyelv alaptörvényeinek feltárása mellett az árnyalatnyi finomságok megfigyelésére is jó érzéke volt.”³⁵ Éder megállapításának igazolásául nemcsak Verseghy nyelvművelő és nyelvtani munkáit lehet felhozni, hanem az *Értekezés* valamennyi oldalát, különösen a végén a rövid áttekintést (374–79).

Feltétlenül követendő Verseghy módszerében a pontosság, a szörszálhasogató aprólékoság, amely a filológiában nyilvánvalóan erény, még ha ritka is.³⁶ Emellett hallatlanul izgalmas szempont például a magyar hagyományban, ahol költők és színészek szavalását a közönség mindig szívesen hallgatta, az a fordítási elv, amely a szöveget nemcsak olvasásra szánja, hanem felolvasásra,³⁷ — nem is szólva arról, amiért valójában Verseghy ezt a szempontot szem előtt tartotta, ti. hogy a Bibliát rendszeresen és hangosan felolvasák az istentiszteleteken.³⁸ Érdeklődése a szupraszegmentális elemek iránt valószínűleg zenei, zeneszerzői érzékenységgel, tehetséggel függ össze, amelyet minden életrajzírója kiemel.³⁹ Hogy ez a szempont mennyire fontos volt számára, mutatja Porthan finn nyelv-

³¹ A Magyar Helyesírás Szabályai. Tizenegyedik kiadás. Bp. 1984. 17, 49, 86, 92. §.

³² RIEDL Frigyes, *Verseghy mint nyelvtudós*. MNyr 1880. 433–44, 493–502. SZINNYEI József, Révai Miklós és Verseghy Ferenc életrajza. Bp. — Pozsony 1885.

Verseghy szótárírói munkásságáról:

GÁLDI László, *A magyar szótáriródom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Bp. 1957. 130–5, 200–16, 350–77. GÁLDI László, *Verseghy a szótáríró*. MNyr 1957. 261–75. CSETRI Lajos, *Verseghy nyelvfilozófiája*. In *In memoriam Verseghy Ferenc. Emlékkönyv a Szolnokon 1972. december 14–15-én tartott ülészek anyagából*. Szerkesztette SZURMAY Ernő. Lektorálta TARNAI Andor. Szolnok 1973. 23–32. KOVÁCS Ferenc, *Verseghy Ferenc nyelvtudományi törekvéseinek korszerűsége*. Ibid. 33–47. SZATHMÁRI István, *Hogyan mutatkozik meg Verseghy a stilisztikus „Usus aestheticus linguae Hungaricae” című munkájában*. Ibid. 49–70. ÉDER Zoltán, *Verseghy Ferenc nyelvművelő kézikönyve. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből*. 12. Bp. 1987. ÉDER Zoltán, *Verseghy Ferenc nyelvtanai tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására*. MNyr 1988. 57–66. ÉDER Zoltán, *Verseghy Ferenc nyelvtudománya és az utókor*. Előadás a magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusán. Bp. 1988. augusztus 28.

³³ SZATHMÁRI, i. m. 53, 57. L. még a 20. jegyzetet, valamint: *Pályám emlékezete. Kazinczy Ferenc válogatott művei*. I. 1960. 202. Id.: SZÖRÉNYI, *Előszó*, VIII.

³⁴ SÁGGY, i. m. 230.

³⁵ KRAUSZ, i. m. 216. Idézi még CSÁSZÁR, i. m. 370.

³⁶ ÉDER, i. m. 1988. 65. L. még KRAUSZ, i. m. 214.

³⁷ L. még ÉDER, i. m. 1987. 12.

³⁸ *Értekezés* 15.

³⁹ *Értekezés* 13, 15, 166 stb.

vésznek írt levele (1794-ben), amelyben a magyar nyelv rövid leírását nyújtja, s benne folyton kitér a zenére, mint analógiára.⁴⁰

Mindemellett nyelvelírásának felfogása abban is mai, hogy szövegtani és retorikai indíttatású: „Hágyszor ismétlem még honfitársaimnak, hogy az emberi nyelv (*idioma!*) egyáltalán nem elszigetelten hangoztatott szavakból áll; ezek annak csupán élettelen testét alkotják, és emberinek csak akkor lehet nevezni, ha a szavak a mondatban (*per syntaxim*) által, — amely minden nyelvnek (*idioma!*) sajátos tulajdona, és amelyet joggal mondanak az emberi nyelv lelkének —, úgy kapcsolódnak egymáshoz; hogy élő, azaz olyan beszédmódot hívnak életre, amely a beszélő eszméit, gondolatait és érzelmeit a hallgató eszébe és lelkébe világosan és érthetően közvetíti.”⁴¹

Verseghy eljárásait kiválóan és ma is használhatóan elemzi Krausz Sámuel, s az ő nyomán foglalja össze az *Értekezés*ben alkalmazott módszerének legtöbb mozzanatát Császár: „Áttanulmányozza a régebbi bibliafordításokat, különösen Káldiét, összeveti az eredeti szöveggel, s megállapítja, hol értette félre, vagy hol nem értette Káldi a szöveget. Majd tanulmányokat tesz a szöveg helyes fordításához és értelmezéséhez. Nemcsak a legjobb külföldi, kritikai fordításokat ismeri és használja, hanem minduntalan szem előtt tartja az eredeti héber és görög szöveget. ... Egy-egy kétesebb jelentésű szó magyarázatánál a kevésbé ismeretes szír és arab nyelveket is segítségül hívja. Iparkodik vitás esetekben megállapítani az eredeti helyes szöveget; nagy bátorsággal, néha a Vulgata ellenére is, kiválasztja a variáns lectiók közül azt, amelyet leghelyesebbnek ítél, s e szövegkritikai eljárása közben még önálló coniecturát is mer ajánlani. A bibliai tudomány másik felében, a források ismeretét kiegészítő exegetikus irodalomban éppoly járatos. Ismeri a legkiválóbb keresztyén commentatorokat és szótárakat, sőt még — ha talán csak másodkézből is — a zsidó exegetikusok közül is többet. Magyarázatukat bőségesen, de szakértelemmel használja.”⁴² Megdöbbenő, hogy Verseghy kortársai között még esztétikával is a legszakszerűbben foglalkozott az eddig felsoroltak mellett.⁴³ Ez is felfedezhető az *Értekezés* magyarázataiban és fordításaiban lépten-nyomon.⁴⁴

Fontos elv az *Értekezés*ben, hogy Verseghy szinkron nyelvre fordítja a *Bibliát*. Ennek következtében egyes részmegoldásai azóta már elavultak, mint például a *felekezet* szó fajjelentésben.⁴⁵ Mások viszont ma is figyelembe vehetők, mint például a héber *rakiah*, a görög *sztereóma*, illetve a latin *firmentum* fordítása *boltozat*ként.⁴⁶ Következetlenné látom őt is abban, hogy egyrészt megtartja a katolikus hagyományt, amikor *Elohim* helyett *Istent* ír, *Jahve Elohim* helyett pedig *Úr Istent*, másutt viszont megmarad nála a *Jehovah*.⁴⁷ Helyesen állapítja meg, hogy „a *Kerub* többese a magyarban: *Kerubok*”, és kiküszöbölendőnek tartja a *Kerubimok* „szörnyesülöttet”.⁴⁸ Azt viszont nem tudni, miért tartotta meg a *vizek* többes számot, ami a héberben plurale tantum. A *kezdetben* (Gen. 1, 1) szót *elejéérté*re cseréli ki, de még jobbnak tűnik a magyarázatában szereplő *legelőször* fordítás (héber: *beresit*, latin: *in principio*).⁴⁹ Az ilyen és hasonló példáknek, problémáknak se vége, se hossza, s nyilván a különféle szakemberekre vár majd a megoldás egy nemzeti bibliafordítás esetén.

⁴⁰ SÁGHY, i. m. 130-1 stb. CSÁSZÁR, i. m. 21, 256-7 stb.

⁴¹ Verseghy Ferenc levele Porthan finn nyelvész professzornak 1794-ből (Hasonmás kiadás). Szolnok 1987.: „Sicut in musica... Vocale nempe Hungaricae... sonos musicos chromatice ascendentes repraesentant.”

⁴² *Értekezés* 368. A latin megfelelők betoldásai zárójelben tölem. A szerző.

⁴³ CSÁSZÁR, i. m. 370.

⁴⁴ TARNAI Andor, Verseghy Ferenc. In *A magyar irodalom története*. (Főszerk. SÖTÉR István). III. 171. *A magyar irodalom története 1772-től 1849*. (Szerk. PÁNDI Pál). Bp. 1965. 163-172.

⁴⁵ *Értekezés* 13, 15, 178-9 stb.

⁴⁶ *Értekezés* 34-35, 41, 44.

⁴⁷ *Értekezés* 33, 39.

⁴⁸ *Értekezés* 32 stb, 46, 219 stb.

⁴⁹ *Értekezés* 5.

A magasztos ügy, melyet Verseggy *Értekezésének* kiadói, fordítói, valamint lektora, gondozója és szerkesztője fáradságos, igényes és szép munkájával szolgált, valójában semmiféle kritikát nem tűr. Csak dicséret illeti őket, s nem bírálat. Ezért ha azt mondanám, hogy sajnálom a tötözést a fordításban (pl. a 12. oldalon „... *telítet*”, latin *refertissima*, §12), még Verseggy szellemét is sérténem, bár nekem jobban hangzott volna a *telítve van*, vagy egyszerűen *tele van* megoldás. Első olvasáskor meghökkentem azon is, hogy az *in vernaculum idioma* kifejezésnek *honi nyelvezetre* fordítás felel meg. Mégis, azt hiszem, igazuk van a fordítóknak. A nyelvet meg lehet tanulni, de a nyelvezetet, az idiómákat, a stílusértéket nem. Abba bele kell születni, abban benne kell élni. Azért is jó megoldás a fenti, mert a szövegkörnyezetben az *in vernaculum* és az *in vernaculas linguas* magyar megfelelője *honi nyelvre*, illetve a magyar mondatnak megfelelően *honi nyelven*. Ezért csupán sajnálható, hogy később mégis következtetlenül az *idioma* szót pusztán *nyelvel* fordítják (*Értekezés* 368, *Dissertatio* 255). Különösen dicsérnem kell a fordítás mértéktartó archaizálását az egész munkában, a fenti példában a *honi* jelző kissé patetikus, régies csengését, vagy ugyanebben a szövegrészben az *in promptu tustént* fordítását és a *textuum sensum* szókapcsolatban a magyarban régiesen ható *textus* szó megtartását: „... a textus értelmét a *honi* nyelvezetre tustént át tudják vinni azzal a pontossággal és világossággal...”⁵⁰

Miközben e sorokat írtam, kaptam kézhez a szolnoki könyvtár újabb remeklését, egy kis könyvecskét a következő címmel: *Levelek és vitairatok. Verseggy Ferenc és kortársai a Káldi-féle bibliafordítás új, javított kiadásáról*.⁵¹ Ez a mű is elégtétel Verseggynek és segítség nekünk abban, „hogy azok is, kik a’ fáradságos igazság olvasását kerülvén, a’ tekintet után indolni szoktak, legalább az Ő javallásában megnyugodgyanak, s ezeket olvasván és megfontolván, voltaképen láthassák, ki volt légyen Verseggy?”⁵² Tanúság és tanulság tehát ez a 96 oldalas válogatás. Tanúság, mert a levelek jórészt kicsinyes és csekély tudású ellenfelekről árulkodnak Verseggy nagy felkészültségével szemben. Tanulságos, mert a nagy munka, az *Értekezés* alig Verseggy halála előtt jelent meg, és fáradozása akkor kárba veszett, hiszen munkája nyomán végül is semmi sem történt.⁵³ Szerencsétlenségünkre, s nem pedig ahogy Kazinczy írta: „... szerencsénkire kihalt [ti. Verseggy] gonosz szándékban”.⁵⁴ Szeretném remélni, hogy Verseggy könyvének, illetve a *Dissertatio* fordításának ismertetése és a hozzáfűzött gondolatok nyomán vita kerekedik, de olyan vita, mely vajúdás, melyből magyar nemzeti bibliafordítás születik, s nem lesz igaza Császár Elemérnek sem: „Tanulmányai, fáradozása kárba veszték, s nagy ambíciójának, lelkes szorgalmának nincs egyéb emléke, mint ez a hosszú értekezés.”⁵⁵ Az 1987. esztendő máris megcáfolta e kijelentést, amikor is Verseggy születésének 230. évfordulójára az *Értekezés* újra és magyarul megjelent, 165 év után mindnyájunk számára hozzáférhetően, az elején a fordításhoz hű, a végén pedig az eredeti tartalomjegyzékkel valamint jegyzetekkel.⁵⁶ Ennek ellenére az „ügy mostohaságai” ma is elszomorítóak, s a magyar bibliafordítás kérdése „még mindig nincs helyre téve”, ahogy ezt akkoriban Rudnai primásnak írt költeményében Verseggy reménykedően föltárta.⁵⁷ Helyre téve pedig csak akkor lesz, ismét Verseggyt, egy másik versét idézve, ha „a régi kornak jobb hagyományaira épít az ember friss leleményeket.”⁵⁸

⁵⁰ *Értekezés* 32, 36.

⁵¹ *Értekezés* 1.

⁵² Szolnok, 1987. Az anyagot gyűjtötte: SZÖRÉNYI László. Fordította: BORÓK Imre, GYÖRI Gyula, IMRE István. Lektorálta: SZÖRÉNYI László. Az előszót írta: HORVÁTH Károly. Szerkesztette és bevezette: SZURMAY Ernő. A Szolnok Megyei Tudományos-Koordinációs Bizottság támogatásával kiadja a Verseggy Ferenc Megyei Könyvtár.

⁵³ SÁGHY, i. m. 8.

⁵⁴ CSÁSZÁR, i. m. 371.

⁵⁵ *Pályám emlékezete*. i. m. 202. Id. ugyancsak SZÖRÉNYI, *Előszó*, VIII.

⁵⁶ CSÁSZÁR, i. m. 371.

⁵⁷ *Értekezés*. HORVÁTH, *Bevezető*, VII.

⁵⁸ Verseggy Ferencz kisebb költeményei. Kiadják: CSÁSZÁR Elemér és MADARÁSZ Flóris. Bp. 1910. Régi Magyar Könyvtár. 24. 286: A’ Primás Herczeg’ Képére.

I. A. FESSLER HATÁSA JULIA PARDOE „MAGYARSÁG-KÉPÉRE”

Az angol írónő, Julia Pardoe (1806–1862)¹ magyarországi útirajza azon kevés művek egyike e műfajban, melyet a honi sajtó eléggé tárgyilagosnak ítélt, s amelyről az elmúlt százötven év folyamán szinte kizárólag csak dicsérettel szólt.

„Általában minden illy nemű munkák között, miket külföldiektől honunkról olvasánk, ezt 's Paget William utazását legjobbnak tartjuk” — írta a *Pesti Hírlap* vezércikkében *The City of the Magyar, or Hungary and her Institutions in 1839–40* (A magyarok városa, azaz Magyarország és intézményei 1839–40-ben) című útirajzáról elsőként maga Kossuth Lajos.²

Ha Pardoe neve hébe-hóba felbukkan, azóta is mindig e három kötetes művét méltatják.³

Másik magyar témájú könyvét nem ismertették — mivel úgy látszik nem is ismerték — sem kortársai, sem későbbi korok angol–magyar kapcsolataival foglalkozó irodalomtörténesei.

E tény meglepő, hiszen Pardoe, akit hívei elfogulatlan „magyarság-képéért” becsültek, s becsülnek mind a mai napig, épp abban a korszakban élt, melyről joggal állapították meg, hogy „Angliában a Magyarország-kép kialakulásának kezdete”,⁴ ehhez pedig az írónő nyilván mindkét művével hozzájárult, sőt *Hungarian Castle* (Magyar kastély) című könyve bizonyítja meggyőzően azt, hogy milyen tudatosan törekedett olvasói véleményének befolyásolására.

A mű némi tanulsággal szolgálhat, hogyan, s milyen elemekből alakult ki e „magyarság-kép”, mely Magyarország huszadik századi sorsát illetően oly jelentős szerepet játszott, s mely úgy látszik, még a magyar irodalom megítélését, befogadását is befolyásolta — legalábbis Nagy-Britanniában.

Pardoe már 1840-ben megjelent útirajzában kifejtette nézeteit a magyar közeletet akkoriban foglalkoztató társadalmi és politikai kérdésekről, így a nemzetiségi ellenségeskedés okairól és a viszály megszüntetésének mikéntjéről; a magyar nyelv szerepéről, az ország és Ausztria viszonyáról, stb.

Habár a magyar szellemi és politikai élet számos jelentős alakját ismerte személyesen — köztük József nádort, Széchenyi Istvánt, Vörösmartyt, Toldyt, Wesselényit — nézeteire

¹ Az írónő a *Dictionary of National Biography* szerint Beverley-ben, Yorkshire-ben született. Első kötete — egy verseskönyv — tizennégy éves korában jelent meg. 1835-ben Magyarországon át kísérte apját Törökországba, ottani élményeiről nagy sikerű könyvet írt. Több, a maga korában népszerű regény mellett történeti munkákat publikált. Az 1814-ben színvonalas tory irodalmi lapnak induló, később ellaposodó *New Monthly Magazine* munkatársa volt.

² *Pesti Hírlap*, 1841. 10. sz. E cikket többen is idézték már, anélkül azonban, hogy szerzőjét megnevezték volna. Kossuth szerzőségéről l. KOSÁRY Domokos, *Kossuth Lajos a reformkorban*. Bp. 1946. 201.

³ Utoljára MALLER Sándor, *Magyarország angol szemmel* c. cikkében. Nagyvilág, 1989. 1222.

⁴ JESZENSZKY Géza, *Az elvesztett presztíz. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában 1894–1918*. Bp. 1986. 8.

minden bizonnyal legfőbb tanácsadója, Döbrentei Gábor, és annak baráti köre lehettek a legnagyobb hatással.⁵

Míg más, Pardoe-énál korábbi angol nyelvű munkákban a reformkori Magyarországot egyszerűen Ausztria részének tekintették,⁶ vagy legfeljebb hűbéres királyságnak,⁷ az író nő nemcsak, hogy független államnak, hanem egyenesen a *szabadság oázisának* mutatta be — 1840-ben: „[...] létezik egy ország, mely évszázados belháborúk és a vele járó megpróbáltatások ellenére a szabadság oázisa a despotizmus sivatagában. Furcsa és megdöbbentő arra gondolni, hogy kilenc órányira Béctől — Ausztria, Törökország és Oroszország zsarnoki kormányaitól körülveve, [...] él egy faj, amely lerázta az önkényuralom jármát, s kabinetek intrikái és hatalmi fenyegetések ellenére ki mert állni jogaiért.”⁸

Ez alatt a *faj* alatt a magyart értette, ami következtetni enged Pardoe nézőpontjára és elfogultságaira. Az írónőnek ugyanis volt tudomása arról, hogy a Magyar Királyság soknemzetiségű ország, sőt itt-tartózkodása során azt is tapasztalta, hogy e nemzetiségek közt rossz a viszony. Míg egy másik angol írónő, Mrs. Gore, a huszas évek közepén még csak osztrák–magyar gyűlölködésről hallott, addig Pardoe-nak látnia kellett, hogy a szláv és magyar lakosság közt is nő az ellenszenv. Az ellenségeskedést az eltérő nemzeti jellemmel magyarázta: „óriási a különbség a magyar és a szláv nemzeti jellem között, melyet a több évszázados együttélés sem tudott megszüntetni”⁹ — írta. A kialakult helyzetért azonban az ország szláv lakosságát hibáztatta (könyvében általában nem tett különbséget az egyes szláv népek közt). „A szlávok szívében mélyen gyökerező gyűlölet él a magyarok iránt: gyűlölik őket, mint hódítóikat; irigykednek rájuk, mert azok morális és társadalmi fejlődése felülmúlja az övékét.”¹⁰

Pardoe elfogultsága azzal magyarázható, hogy osztotta magyar barátainak az orosz terjeszkedéstől való félelmét.

Bármennyire állt is a magyar oldalon, az ellenséges indulatokat rosszalta, s bízott abban, hogy a „nemzeti ellenszenv” szükségszerűen csökkenni fog, különösen a németek és magyarok közt.¹¹ A viszály megszüntét kissé meglepő módon a magyar nyelv használatának kiterjesztésétől várta. Úgy gondolta, hogy általánossá tételével az oktatásban és közigazgatásban, a magyarok nem haragudnának többé a szláv nemzetiségekre, mivel nem kellene tartaniuk a szláv–orosz szupremáciától.¹²

A magyarosítás mellett tehát az orosz hódító politikával érvelt, de nem csupán Magyarország, hanem az egész Habsburg birodalom sorsát szem előtt tartva. A monarchia stabilitását szerinte csak az egységes, magyarokból, megmagyarosított (magyarized) szlávokból és németekből álló Magyarország biztosíthatta. Ezért könyvében lelkesen üdvözölte az 1839–40-es országgyűlés határozatait a nyelvi kérdésben, melyek célja, úgy vélte, a „nemzetiesség fejlesztése” volt (to develop nationality).¹³ Úgy tapasztalta ugyan, hogy a szlávok az oroszokhoz húznak, s a németiség is vonakodik asszimilálódni — meg is jegyezte, hogy bizony egy német kereskedőnek a magyar nyelv épp olyan idegenül cseng, akár a

⁵ CZIGÁNY Lóránt, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*. Bp. 1976. 91. Erről tanúskodik az MTA Kézirattárában (Magyar Irodalmi Levelestár) őrzött Júlia, illetve anyja, Eliz Pardoe által Döbrenteihez írt 23 levél.

⁶ Például P. E. TURNBULL, aki több fejezetet írt Magyarországról, *Ausztria* c. könyvében, 1840-ben.

⁷ Mrs. GORE, *Hungarian Tales* c. 1829-ben megjelent elbeszéléseiben. L. KÁDÁR Judit, *Angol elbeszélések a 19. század elejének Magyarországról*. Itk 1989. 574–582.

⁸ JULIA PARDOE, *The City of the Magyar...* London 1840. I. 217–8.

⁹ PARDOE, i. m. II. 271–2.

¹⁰ *Uo.*

¹¹ PARDOE, i. m. II. 274.

¹² PARDOE, i. m. III. 34.

¹³ PARDOE, i. m. II. 262.

timbuktui¹⁴ — de azért bízott benne, hogy a nem-magyarok előbb-utóbb belátják annak fontosságát, hogy „teljesen nacionalizálódjanak” (becoming perfectly nationalized).¹⁵

Ennek a Pardoe által átvett — a nemesi szemléletmódban az 1830-as évek második felében meghatározóvá váló — expanziós nyelvi nacionalizmusnak paradox módon liberális gyökerei is voltak, amint ez az angolírónő egyik barátjának és „adatszolgáltatójának” Lukács Móricnak az *Allgemeine Zeitung* számára propagandisztikus céllal írt cikkéből kiderül: „Ha egyszer dűlőre kerül a dolog, nekik [a szláv nemzetiségeknek] is nyelvük supremáciája — vagyis inkább a hozzá csak rokon oroszé — nagyon drágán vásároltnak fog tetszeni, ha kancsukával és a fajrokon lengyelekéhez hasonló sorssal együtt kínálják; különösen akkor áll ez, ha a szláv lakosság tömege a politikai jogok kiterjesztése által előbb már a magyar ügynek és az alkotmányos szabadság részére, mely immár az övék is, meg van nyerve.”¹⁶

Mint útirajzából kitetszik, Pardoe a reformpárti, a nemzetiségekre a politikai és polgári jogokat kiterjeszteni szándékozó, e tekintetben tehát liberális, ugyanakkor a monarchia egységét képviselő, ám a nyelvi kérdésben az expanziós nacionalizmus álláspontját elfoglaló magyar nemesi ellenzék nézeteit tette magáévá.

E nézeteket vallva fogott 1842-ben a *Magyar kastély* megírásához, amelyben a személyesen tapasztalt nemzetiségi viszályok ellenére — szemléletmódja következtében — Magyarországot egységes nemzeti államnak ábrázolta, olyan országnak, melyben kizárólag magyarok élnek.

Akik tudtak e mű létezéséről, úgy vélték, hogy regény, melynek cselekménye Magyarországon játszódik.¹⁷

A *Magyar kastély* azonban nem regény, sőt legnagyobb része nem is Pardoe önálló alkotása, hanem keretes szerkezetbe foglalt elbeszélésekből áll, melyeket elsősorban báró Mednyánszky Alajos *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit* című 1829-ben megjelent művéből fordított; illetve melyek közül kettőnek a témáját gróf Mailáth János *Geschichte der Magyaren* című 1828–1831 között öt kötetben kiadott könyvéből vette át.

A *Magyar kastélyt* saját önálló alkotásának állította be — ugyan az előszóban hivatkozott Mednyánszkyra, s a harmadik kötetben egy alkalommal Mailáth nevét is megemlíttette¹⁸ — homályos utalásai alapján azonban aligha gondolhatta bárki is, hogy legalább háromnegyed részben szövegű fordítás. Íme az előszó, melyben megindokolta témaválasztását: „Különös öröömre szolgál, hogy Magyarországot még egyszer írói munkám színhelyévé tehettem, s hön remélem, hogy a köteteket, melyeket most az olvasó elé tárok, eléggé igaznak és jellemzőnek tartják, hogy érdeklődést ébresszenek e rendkívül lovagias és kalandos történetekben gazdag ország romantikus emlékei iránt. Kötelességemnek érzem, hogy hálás köszönetemet fejezzem ki magyar barátaimnak, akiknek könyvem vázát [frame-work] köszönhetem, különösen báró Mednyánszkyra [sic], továbbá, hogy hangot adjak reményemnek, miszerint a módot, amint segítségüket igénybe vettem, éppen olyan megfelelőnek tartják, mint amennyire kielégítőnek magam.”

Ha Mednyánszky és Mailáth kezébe került e mű, aligha lehettek minden tekintetben elégedettek Pardoe átalakításaival. Ugyan mind Mednyánszky regéket és mondákat tartalmazó munkája, mind Mailáth *A magyarok története* c. könyve annak a hagyományörző mozgalomnak a jegyében született, mely egyik jelenségeként Horváth János az irodalmi népiességet tárgyalta, mégis tévedés volna e két szerzőt ez utóbbi, alapjában nacionalista

¹⁴ PARDOE, i. m. II. 268.

¹⁵ PARDOE, i. m. II. 262.

¹⁶ LUKÁCS MÓRIC, *Magyarország jelene és jövője* in Lukács Móricz munkái. Összegyűjtötte GYULAI PÁL. Bp. 1884. II. 44.

¹⁷ CZIGÁNY, i. m. 92. Az adat bizonyára a *Dictionary of National Biography*-ből származik.

¹⁸ PARDOE, *The Hungarian Castle*. London 1842. III. 63. A mű magyarországi közkönyvtárban nem található meg. A University of London School of Slavonic and East European Studies — Iványi-Grünwald Béla gyűjteményéből származó példányát — könyvtárközi kölcsönzéssel küldte el.

irány képviselőinek táborába sorolni.¹⁹ A nyelvi szempontú és központú nemzetiség egyikük számára sem volt követendő cél — nem véletlen, hogy németül írtak — a nemzetiségi kérdésben mindketten türelmes álláspontot foglaltak el.²⁰ A *Magyar kastély* „segítségük igénybevételével” kifejezésre juttatott magyar nemesi nacionalizmusa, Pardoe-nak a magyar nyelv szerepéről és feladatáról vallott véleménye miatt éppen hogy ellentétben állt saját nézeteikkel.

Pardoe, állítása szerint magyar barátainak könyve *vázát* köszönhetne, holott épp a váz, vagy keret az egyedüli rész, amely saját önálló alkotása. Bár az is Boccaccio *Dekameronjának* mintájára készült: 1830 decemberében egy magyar nemes urakból és hölgyekből álló társaság a hóvihár miatt egy erdélyi kastélyban rekedt, s unaloműzésül esténként ki-ki sorban elmesél egy a saját családja tradíciójából merített történetet.

Mednyánszky az azonos történelmi korban, vagy azonos helyszínen játszódó történeteket a változatosság kedvéért egymástól távol helyezte el — Pardoe saját szempontjai alapján új sorrendbe állította őket, számos esetben változtatott az elbeszélések szövegén, sőt volt ahol a végkifejleten is, s e változtatásokkal és a keret adta lehetőségekkel élve kívánta olvasói véleményét a kívánt irányba terelni.

Az első keretrészben kitűzött eredeti elképzelését, hogy nemesi származású narrátorai csak nemesi történeteket mondjanak el, hamarosan alárendelte annak a szempontnak, hogy a magyarok „nemzeti tulajdonságait” mutassa be — mégpedig felismerhetően Fessler Ignác Aurél romantikus történeteszemléletének hatására.

Mednyánszky munkájából, mely *Elbeszélések, regék 's legendák a' magyar előkorból* címmel Nyitske Alajos és Szabényi Pál fordításában 1832–1834-ben magyarul is megjelent,²¹ az eredeti negyvenegy történetből huszonhármát vett át. A három kötet egy-egy fejezetébe végül, a fejezetek elejének keret-részét követve az alábbi elbeszélések kerültek:

<i>Pardoe új címeivel</i> 1. kötet	<i>Mednyánszky eredeti címei</i>	<i>A címek Nyitske-Szabényi fordításában</i>
1. fej. The Miner's Daughter	Das Jungfernschloß zu Chemnitz	Selmeczi leányvár
2. fej. The Haunted Castle of Hrisco	Der steinerne Mönch von der Geisterburg Hrisco	A kísértetes Hricsó-vár előtti Kőbarát
3. fej. The Talisman	Der eiserne Hahn zu Raab	A Győri vaskakas
4. fej. The Traitor-Monk	Das Schloß am Munde	Lakat a' szájon
5. fej. The Banquet of Winna	Das Gastmahl zu Winna	A' Vinnai lakoma
Kerettörténetben a 6. fejezet előtt, cím nélkül:		
	Das Teufelsgemälde zu Pressburg	Posonyi ördögös kép

¹⁹ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfigig*. Bp. 1978. 133–4.

²⁰ Mindketten jó kapcsolatban voltak Ján Kollárral. L. *Magyarország története 1790–1848*. Bp. 1983. II. 812. Mednyánszky 1820–1829-ig báró Joseph Hormayerral szerkesztette a *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* c. évkönyvet, melynek célja az egységes Ausztria gondolatának támogatása volt, „melyben azonban az egyes nemzetek megtartották volna eltérő és sajátos nemzeti jellegüket.” HEINRICH Gusztáv, *Aranyos-Rákosi Székely Sándor*. ItK 1895. 401. Előszőr a *Taschenbuchban* jelent meg az *Erzählungen* legtöbb története.

²¹ *Elbeszélések, regék 's legendák a' magyar előkorból*. Németből báró MEDNYÁNSZKY Alajos után szabadon fordították NYITSKE Alajos és SZABÉNYI Pál. Pest 1832. A műből *Regék és mondák* címmel az Európa Könyvkiadó és a Tatra Kiadó közösen megjelentetett egy válogatást, 1983-ban.

6. fej. The Escape	Die Flucht	A Futás
7. fej. The Miraculous Cross	Das Wunderkreutz im Baume	Csodakereszt a' fában
8. fej. The Wetterling Cím nélkül beleszöve:	Der Rabenfels Das Windschloß	Hollókő Szelek' vára
9. fej. The Bloody Banquet	Das blutige Gastmahl	Vérlakoma

2. kötet

1. fej. The Defence of Szolnok	Szolnok's Vertheidiger	Szolnok' Védői
2. fej. The Castellan	Der abgehaute Fuß	Elmetszett láb
3. fej. Wooing a Bride	Die Brautwerbung	Mátkásítás
4. fej. Katherine of Budethin	Die Mauerblende zu Budethin	A Budethini Falüreg
5. fej. The Brothers of Bistnitz	Der Bruderzwist	Testvéri viszátkodás
6. fej. The Ransom	Edle Rache	Nagylelkű bosszúállás
7. fej. The Margitta Rock	Der Margittafelsen in der Waag	A' vágban Margita köszirt

3. kötet

1. fej. The Husband	List mächtiger als Gewalt	Csel erőt győz
2. fej. John of Sasvar	Achmet Pascha	Achmet Basa
Ebbe a történetbe szötte bele Mailáth <i>Geschichte</i> -jéből Zrínyi Miklós szigetvári kiroh- násának történetét.		
3. fej. Clara at Visegrad	— Zách Klára története Mailáthtól.	
4. fej. The Black Captain	Der schwarze Heerführer	Fekete Vezér
5. fej. The Lion-Stone	Der Löwenstein	Oroszlánkő
6. fej. The Renegade	Die Freunde	A Barátok

Pardoe szemléletmódját jól mutatják kihagyásai. Könyve tárgyából következett, hogy elhagyta a Magyarországon illetve Erdélyen kívül játszódó elbeszéléseket, illetve azokat, melyek szereplői az angol olvasók számára is nyilvánvalóan nem-magyar származásúak. Így maradt ki a török szerelmespárról (Nyitske — Szabényi fordításában *A' Szerelmesek' kútja* címmel szereplő), vagy az oláh fejedelem leányáról szóló monda (*Szent György szirt-ugrása*) — és még további három. Mivel a magyarok „nemzeti jellemvonásai” közül — Fessler szellemében — elsősorban a keresztény lovagiasságot kívánta kiemelni, ugyan-

akkor az angoloknak a római katolikus vallás iránt táplált ellenérzéseire, illetve a kora-Viktóriánus kor erkölcsére is tekintettel kellett lennie, kihagyott két erősen katolikus szemléletet tükröző történet mellett (*A' vágmelletti Sziklakápolna, Lékai Vércsarnok*) minden olyan elbeszélést, melyek hősei nem viselkednek a keresztény lovagiság eszményéhez méltóan; így kihagyta például a Nagy Lajos király öccséről szóló regét, aki lányrablással szerzett magának feleséget (*Szeben' alapítása*), vagy azt amelyből kiderül, hogy Mátyás király törvénytelen fiút nemzett, sőt apai ágon ő maga is törvénytelen származású volt (*A' Kőpénz*).

A be nem válogatott tizenhét történetből ez utóbbi, a nem eléggé keresztényi-lovagi erkölcsiséget sugalmazó csoportba tartozik a többség, azaz hat, de bizonyos szempontból a szintén kihagyott négy „népies” monda is ide sorolható. Ezek ugyanis nem mutathatták be a magyarság nemzeti tulajdonságait, lévén azok egyedüli hordozója Pardoe szerint — a nemesség.

Olvasóinak a természetfölötti jelenségek iránti vonzódásáról nem elfeledkezve három „ördögös” történetet lefordított azért, ám egyik sem kapott külön fejezetet, s ráadásul még szabadkozott is miattuk: „a helyi tradícióból legyen ennyi elég...”²²

A kerettörténet Erdélyben játszódik, az elbeszélések többsége viszont Észak-Magyarországon, a Vág mentén, míg Erdélyben mindössze egy — ugyanis Mednyánszky, aki Nyitra megyei főispán volt, s Veszélén gazdálkodott, kötetében elsősorban szűkebb hazája regéit és mondáit gyűjtötte össze. Pardoe azonban ettől cseppet sem jött zavarba, s azzal vágta ki magát, hogy a Vág völgye az ország egyik legszebb vidéke.²³

Mednyánszky színhely-választásából következően a lejegyzett mondák egy része szlovák eredetű. Így szereplőik szlovák nevet viselnek, s hogy származásuk is szlovák, az a magyarországi olvasók számára minden bizonnyal magyarázat nélkül is nyilvánvaló volt.

Nem így az angoloknak, Pardoe mégsem világosította fel őket. Pedig ő maga különbséget tudott tenni — az egyik szlovák mondába bele is szőtte egy szlovák hegyifalu leírását, s szorgos lakosainak életét, anélkül azonban, hogy megnevezte volna kikről esett szó.²⁴

A három kötetben a *szlovák* szót egyetlen egyszer sem írta le.

Nem-magyar szereplők azért előfordulnak, például a *Testvéri viszálykodás* hősnője lengyel — csak a magyarországi nemzetiségeket vette nem létezőeknek. Hedviggel elrabló, a magyar Podmanin lovagok minden nyelvi nehézség nélkül váltanak szót, bizonyára magyarául, amire az enged következtetni, hogy mint a többi történetben is, a szereplők itt is folyton-folyvást Szent Istvánra esküsznek.²⁵

Ezzel szemben a keret szereplői, akik egy kivételével mind magyarok, sőt egyikük maga Wesselényi Miklós, németül mesélik el egymásnak a történeteket.²⁶

Magyarosító törekvései odáig vitték Pardoe-t, hogy Mednyánszkytól származó tudása dacára fontosnak tartotta külön hangsúlyozni Mátyás király magyar születését. „Nagyszerű és bátor uralkodó volt, származását és érzelmeit tekintve egyaránt magyar” — mondatta a keretben éppen legszavahihetőbb szereplőjével, a néven nem nevezett házigazdával; sőt még híres könyvtárát is megmagyarította.²⁷

Az így nyert egységes nemzetállamban élő magyarok jellemvonásait kötetenként csoportosította, bár ez a romantikus nemzetjellemtan csak az első kötet harmadik elbeszélésétől lépett szerkesztői elvvé; az első két történet még a romantika természetfölötti jelenségek iránti vonzódásának jegyében került be. A későbbiekben azután a meglelt kon-

²² PARDOE, *The Hungarian Castle*, I. 283.

²³ PARDOE, *The Hungarian Castle*, I. 134.

²⁴ PARDOE, *The Hungarian Castle*, I. 235–6.

²⁵ PARDOE, *The Hungarian Castle*, II. 254.

²⁶ PARDOE, *The Hungarian Castle*, II. 264.

²⁷ PARDOE, *The Hungarian Castle*, III. 56.

cepció alapján írás közben szerkesztve emelt be és hagyott ki az elbeszélésekből: előzőleg megemlíti például olyan mondákat is, amelyeket végül mégsem vett be.²⁸

Úgy látszik tehát, hogy Pardoe már belekezdett a *Magyar kastély* írásába, amikor a reformkori magyar irodalmárookra oly nagy hatást gyakorló Fessler Aurél Ignác műveivel megismerkedett. Nemcsak a romantikus nemzetjellemtan, s a „szónoklatos magyarság”²⁹ mutatja hatását. Pardoe Mátyás király iránti megkülönböztetett érdeklődése is neki köszönhető. *Mathias Corvinus, König der Ungarn und Grossherzog von Schlesien*³⁰ c. regényében ábrázolta Fessler Mátyást olyan, a korából kiemelkedő rendkívüli embernek, a magyar nemzeti kultúra apostolának, mint tette Pardoe, aki azonban nem lévén Mednyánszky nál megfelelő történetet, kénytelen volt a kerettörténetben kifejezni véleményét.³¹

Fessler „dialogizált regényeinek” stílusa is hatással volt az írónőre, mivel azonban elbeszéléseket használt „történeti forrásul”, azt mondhatjuk „dialogizált elbeszéléseket” írt végül. Fessler lélektani ábrázolásmódja pedig mindenekelőtt Pardoe nőalakjainak lélekrájában mutatkozott meg.³²

Személyesen nem ismerhette ugyan a német nyelvű író, akitől „a magyar költők a XIX. század közepéig tanulták a magyar történelmet”,³³ mivel az már hosszú ideje Oroszországban élt, s éppen Pardoe magyarországi látogatása alatt, 1839 decemberében halt meg Szentpétervárott, mégis a kerettörténet egyik mesemondójának — talán Mednyánszky leírásának segítségével, aki viszont haláláig tartotta vele a kapcsolatot — Fesslert tette meg.

Ő az a porosz származású író, báró Pratnayér, aki a házigazda legkedvesebb barátja, akinek bemutatására bő másfél oldalt szentelt, s akiről a kastély vendégei „jól tudták, hogy bár nem magyar születésű, a jelenlévők közül senki nincs, aki nála jobban ismerné az ország történetét, küzdelmes sorsát és lovagi szellemét.”³⁴

Az első történet, melyben már megtalálható az olvasóinak bemutatni kívánt magyarság-kép egyik fő eleme, amit Fessler is „különösen lelkére kötött a nyugatnak »bis an den Rhein hin«, hogy atyáik csak a magyar fegyvereknek köszönhették nyugalmaikat a török háborúk keserves éveiben”³⁵ — a *Győri vaskakas*.

Itt alkalmazta először azt a technikát is, hogy az egyébként pontosan fordított Mednyánszky-féle szöveg egy-egy mondatának értelmét „csúsztatással” megváltoztatta, kihagyott belőle, vagy saját véleményét valós történelmi ténynek beállítva tette hozzá.

A *Győri vaskakas* Pardoe-féle változatában a magyarok azok, akik II. Rudolft harcba szólítják fel a várost bitorló törökök ellen, az eredetiben a bécsiek.³⁶

Pardoe változatában a magyar Pálffy az, akinek a „kereszténység e fontos bástyájának” bevétele köszönhető, őt követi „Isten és Szent István!” felkiáltással az egész, egyébként német, olasz, spanyol, francia és magyar lovasokból álló sereg, s ő öli meg a törökök vezérét, Ali basát is — kinek haláláról az eredetiben nem is esett szó.³⁷

Az írónő fontosnak tartotta többször is olvasóiba sulykolni, hogy könyve megtörtént eseményekről szól, akárcsak a Wieland — Meissner-féle iskola követői, köztük Fessler, akik szintén azt próbálták „másokkal is, magukkal is elhitetni, hogy történetet írnak, s

²⁸ PARDOE, *The Hungarian Castle*, I. 254–5. Ekkor még be akarta venni A' Szerelmesek kútját és a *Regék Stiborról* c. történeteket is.

²⁹ PAPP Zoltán, *Fessler Ignác Aurél és a magyar romantikusok*. Bp. [1928]. 51.

³⁰ Breslau, 1793–94. Második kiadás: 1806.

³¹ PARDOE, *The Hungarian Castle*, III. 56–63.

³² Wieland és Meissner, Fessler példaképei is írtak párbeszédes formában regényt. L. Koszóc János, *Fessler Aurél Ignác a regény- és történetíró. A racionalizmustól a romantikáig*. Bp. 1923. 75.

³³ VISZOTA Gyula, *Fessler hatása Kisfaludy Károlyra*. ItK 1900. 32.

³⁴ PARDOE, *The Hungarian Castle*, II. 6. Pardoe tévedett; Fessler hosszú időn át Poroszországban élt ugyan, de Magyarországon született.

³⁵ Koszóc, i. m. 289.

³⁶ MEDNYÁNSZKY, *Erzählungen*, Pest 1829. 62, PARDOE, *The Hungarian Castle*, I. 79.

³⁷ PARDOE, *The Hungarian Castle*, I. 83.

nem regényt.³⁸ Az első kötet fő mondanivalóját tartalmazó elbeszéléseinek közreadása előtt, melyek a Rákóczi-szabadságharc köré csoportosított történetekben éppen a magyarok uralkodójuk iránti hűségét voltak hivatottak bemutatni (!), így határolta el (a házigazda) az elbeszéléseket a szépirodalomtól: „No de ne adjuk át magunkat a kitalált történeteknek [...], hanem térjünk vissza a komor és küzdelmes múltba, amidőn hazánk krónikái épp oly vészterhesek voltak, mint sorsa. Könnyen találunk Miklós [Jósika Miklós] okos könyveiben, Eötvös József szellemes lapjain vagy Vörösmarty drámai vázlateiben vidámabb történetekre, s szárnyalóbb képzeletre, de most a múltat elevenítsük fel, hogy megismerhessük belőle őseink tetteit, harcait, sérelmeiket és bosszújukat.»³⁹

A *Futás*, a *Csudakereszt a fában* és a *Hollókő* valóban a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódó mondák körébe tartoznak; a negyedik Báthory Gábor meggyilkolásának körülményeit idézi fel. Ez utóbbit Pardoe Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem személyén keresztül — akinek nevét, mint Báthory elődjét említette meg Mednyánszky — kapcsolta ebbe a korba, oly módon, hogy a történetből egyszerűen kihagyta a fejedelem halálának időpontját.

Ezzel a módszerrel többször is élt — minek következtében *A győri vaskakas* kivételével az első kötet elbeszélései vagy a Rákóczi-korban játszódnak, vagy ha ehhez túl sokat kellett volna változtatnia, akkor a „távoli múltban”. A korábbi koncepció szerint bevásárolt *Selmeci leányvár*-ban például, melyben Mednyánszky a valóságnak is megfelelően lejegyezte, hogy „ezen borzasztó eset az üdvözület 1570dik esztendejében” történt, Pardoe ezt a mondatot elhagyta, s csak annyit írt, hogy az eseményeknek „sok éve, olyan sok, hogy nem is tudni mennyi.”⁴⁰

A Rákóczi-szabadságharcról véleménye megegyezett az összbírodalmi érdekeket szem előtt tartó Mednyánszkyéval: a magyarok függetlenségi törekvéseit, mint törvényes uralkodójuk elleni lázadást, elítélte. Rákóczit viszont Mednyánszkyval ellentétben, aki a hivatalos történetírás nézőpontjával egyetértve — tetteit az elvesztett hatalom, az erdélyi fejedelemség iránti sóvárgással magyarázta⁴¹ — Pardoe szabadságszerető hazafinak tartotta.

Ez az ellentmondás a kiegyezést követő történetszemléletre is jellemző, de az Ausztriával a szabadságharc után megkötött kompromisszumot követően azért oldódik valamelyest: könnyebb Rákócziban a haza szabadságáért küzdő hőst látni, ha az általa vezetett felkelést 48 és 67 mintájára az ősi alkotmányt biztosító szatmári békéhez vezető szükség-szerű eseménynek lehet tekinteni.⁴²

Pardoe szabadságeszméje — a reformkor számos magyar irodalmáráéhoz hasonlóan — a romantikáé: általános és határozatlan, semmi köze nincs Magyarország függő helyzetéhez.

II. Rákóczi Ferencről Pardoe részben a fordításhoz illesztett önálló mondatokban, részben a keretben fejtette ki véleményét.

A lázongásnak minősített szabadságharcban játszott szerepéért úgy mentette fel, hogy XIV. Lajost, a „ravasz gallt”, és nagykövetét De Bone-t tette felelőssé félrevezetéséért. (Mednyánszky is említést tett róla, hogy a felkelőket a francia uralkodó pénzelte, de aligha azért, hogy ezáltal Rákóczit mentegesse.⁴³) A *Hungarian Castle* elbeszélésében „a megtévesztett herceg, aki azt hitte, hogy De Bone épp olyan őszinte és becsületes szándékkal viseltetik iránta, mint ő a francia iránt, a hitvány politikai eszközévé vált, miközben magát hazafinak hitte, és készült az önfeláldozásra.”⁴⁴

³⁸ Koszó, i. m. 88.

³⁹ PARDOE, *The Hungarian Castle*, I. 128–129.

⁴⁰ MEDNYÁNSZKY, *Elbeszélések*, II. 175; PARDOE, *The Hungarian Castle*, I. 9.

⁴¹ BÍRÓ Sándor, *Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében*. Bp. 1960. MEDNYÁNSZKY, *Elbeszélések*, ... I. 36.

⁴² R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly Kálmán és történetírása*. Bp. 1961. 101.

⁴³ MEDNYÁNSZKY, *Elbeszélések*, I. 36.

⁴⁴ PARDOE, *The Hungarian Castle*, I. 177.

A keretrészben a *Futás* történetmondója, báró Treplitz András szájába adva közvetítette angol olvasói számára Pardoe a születőben lévő magyar nemzeti mitológia egyelőre még ellentmondásos Rákóczi-képét: „Azoknak a hallgatónak, akik Rákóczi Györgyöt [sic] pusztá lázadónak tartják, el kell tűnniük, hogy benne a patrióta vezért tiszteltem. Készséggel elismerem, hogy becsvágya óriási volt, ám oly nemes módon nyilvánította ki, s oly állhatatos volt, hogy lehetetlen nem csodálni az embert, bármennyire elítélendő is a politikusa.”⁴⁵

Idegen létére az író már 1839–40-ben megérezte a közelgő forradalom szelét. A házigazda ugyanis, aki Pratnayér-Fessler mellett Pardoe nézeteit képviselte, reményét fejezte ki, hogy a magyar nemzet érdekében még hosszú időn át Rákóczit tarthatják majd az utolsó forradalmárnak.⁴⁶

Talán a fentiekből is következik, hogy Pardoe a magyarok Habsburg-ház iránti lojalitását jobban hangsúlyozta, mint Mednyánszky.

A *Hollókó* c. elbeszélés Ocskay László árulásának története. Ocskay a monda szerint a Szomolányt védő királpárti Ellevényi lánya kedvéért állt át a császáriakhoz Rákóczi seregéből, mivel a várnagy csak ezzel a feltétellel ígérte neki Ilka kezét. Mednyánszky, aki a lejegyzetteket nem kívánta semmilyen külön-ideológia szolgálatába állítani — mint a kötet előszavában írta, azt várta munkájától, hogy az elbeszélések „tömegül s ingerül szolgáljanak költeményü műveknek”⁴⁷ — csak pár szóval írta le, hogyan igyekezett Ellevényi Ocskayt jobb belátásra bírni. Pardoe várnagya egész kis hazafias szónoklatot tart:

„Und nun redete der Alte mit Eifer über Pflicht und Recht und die gegenwärtigen Verhältnisse und die Gestaltung der Zukunft, so daß der tiefe Eindruck, den seine Vorstellungen auf den Zuhörer machten, unverkennbar war.”⁴⁸

„Heves buzgalommal szólla most az öreg a' honni kötelességről, igazairól, és a' jelenség' körülményeiről, valamint a' jövődö' kétes következeiséről is, olly annyira, hogy a' mély benyomásokat, mellyeket hallgatöja' szívében beszéde gerjesztett, lehetetlen volt meg nem ismérni.”⁴⁹

„I know that you are here at the head of a large force: that Szomolán is surrounded by your troops, and that it will in all probability fall before the strength which you have brought against it. The triumph of the hour is yours; but Ocskay, how has it been purchased? Do you not stand here a rebel against your sovereign? I am an old man; my hair is grey, and my temples are bare; and yet, I swear to you, that even to possess your youth and vigour, and the prospect of long years of fame and success, I would not barter my age and my weakness [...] against all your advantages...”⁵⁰

(„Tudom, hogy hatalmas sereg élén állsz, hogy Szomolányt körülvették csapataid, s hogy minden valószínűség szerint elesik a had előtt, melyet ellene hoztál. Az óra diadala a tiéd, de milyen áron, Ocskay? Nem mint törvényes uralkodó ellen felkelt lázadó állasz-e itt? Én már öregember vagyok, a hajam ősz, halántékom gyér, de eszközöm neked, hogy még fiatalágodért és életerődért, a rád váró hosszú évek sikereiért és hírnevéért sem cserélném el koromat és gyengeségeimet, [...] semmiért sem...”)

*

⁴⁵ PARDOE, *The Hungarian Castle*, I. 204.

⁴⁶ PARDOE, *The Hungarian Castle*, I. 207. „But let us hope that he will long continue to be known as our last revolutionary leader...”

⁴⁷ Mednyánszky cikksorozatát írt a kérdésről „Vajon az osztrák császári állam múltja szegényebb-e szívet nemesítő, a drámában, balladában, legendában, regényben és képzőművészetben feldolgozásra alkalmas tárgyokban, mint az ókor vagy az idegen (külföldi) középkor története? — és a legelkeszebb nemmel felel e kérdésre.” HEINRICH Gusztáv, i. m. 402.

⁴⁸ MEDNYÁNSZKY, *Erzählungen*, 20.

⁴⁹ MEDNYÁNSZKY, *Elbeszélések*, I. 19.

⁵⁰ PARDOE, *The Hungarian Castle*, I. 291.

A második kötetben Pardoe a magyarok jellemvonásai közül a lovagiasságot és patriotizmust⁵¹, erkölcsi tisztaságot és hűséget kívánta bemutatni: „az erkölcsi tisztaság és hűség örök érvényű, és épp olyan könnyen megtalálja majd útját a tizenkilencedik századi szívekhez, mint ahogy hajdanán megtanította a barbár hordákat, amelyek a náluk civilizáltabb nemzetek vérét ontották, arra, hogy e nemzetek igazi és örök felsőbbrendűségének [permanent superiority] oka morális erejükben és társadalmi elkötelezettségükben rejlik.”⁵²

Örök felsőbbrendűségről írt — Pardoe a tizenkilencedik század közepe táján Montesquieu nyomán még mindig úgy képzelte, hogy az egyes népek nemzeti jellemvonásai állandóak. Amiből az következik, hogy a reformkori magyarok bemutatására bármelyik történelmi kor forrásaiból meríthetett.

A *Szolnok védői* Nyáry Lőrince, aki a „kereszténység ügyéért” indult harcba a törökök ellen (to save the cause of Christianity),⁵³ inkább szabadságát áldozta fel, mint hogy királyához hűtlen legyen, azaz elárulja Habsburg Ferdinándot Zápolyáért. (Zápolya esetében szintén szükségesnek érezte Pardoe, hogy Mednyánszky szűkszavú leírását saját véleményével megtoldja, Zápolya hátrányos tulajdonságait hangsúlyozva a törvényes Habsburg uralkodóval szemben.) Hűségéért Nyáryra törökországi rabság várt, ahonnan egy Magyarországról még gyerekként elhurcolt őt szöktette meg. A janicsár, akinek Mednyánszky szerint „csak neve” s nyelvének néhány szavai maradtak meg emlékeztetésben, „ámbar tulajdonképpen neki semmi hazája nincs”⁵⁴, Pardoe tolla alatt hű hazafivá változott: „Mindig megőriztem annak a földnek drága emlékét, ahol volt apám, s anyám, és nem ismertem a bánatot; ragaszkodásomat a nyelvhez, melyet először hallottam, s melyet akkor suttogtam dédelgetőn magamban, amikor nem hallhatta senki; és szilárd volt elhatározásom, hogy a nevet, melyet gyermekként viseltem, sohasem feledem.”⁵⁵

A janicsár tettéért épp úgy nemességet kap, mint az *Elmetszett láb* hű jobbágya, aki urával a tatárok fogságába esvén, saját lábát vágta le bilincseről, hogy gazdája kiszabadulhasson. Amiből az olvasó arra következtethetett, hogy a magyar nemesség rangját erkölcsi méltóságáért nyerte — s ezt Pardoe csak tovább erősítette azáltal, hogy mindkét történetet „a hősök leszármazottaival” meséltette el a kastélybeli társaságnak.

A kötetet a harmadik történettől a magyar nők nemzeti jellemvonásainak szentelte.

A *Mátka* címűben, mely mondából Kisfaludy Károly szintén Mednyánszky *Erzählungen*-je alapján írt, s Pardoe-éval hasonló szellemben átdolgozott, romantikus l'art pour l'art szabadságszeretettel és királyhűséget egyszerre magasztaló „eredeti hazai drámát”,⁵⁶ az írónő a magyar asszonyok hősiességét és a keresztényi megbocsájtás, nagylelkűség erényét kívánta bemutatni. Ehhez Pardoe-nak meg kellett változtatnia a történet végét. Mednyánszkyknál a vallási viszályban II. Rákóczi György oldalán harcoló Széchi Mária, aki Wesselényi Ferenc iránt fellebbb szerelme hatására — Pardoe (és Kisfaludy) által eléggé nem dicsérhetően — átvált a császáriakhoz, átállását követően szinte azonnal „férfias vigyázással” figyelmezteti Wesselényit, hogy még az éj leple alatt támadja meg Murányt, s benne saját, most már ellenségnek minősülő katonáit. Pardoe Széchi Mária nagylelkűen szabad elvonulást kér a „patrióta herceg” csapatainak.⁵⁷ (Íme egy másik Rákóczi szintén ellentmondásos hazafisága.)

Pardoe a *Budathini falüreg* történetét is megváltoztatta, hogy a nőkkel gáláns lovagként bánó magyar nemest is bemutatthassa. A monda szerint Budatin ura egyetlen leánya

⁵¹ PARDOE, *The Hungarian Castle*, II. 7.

⁵² PARDOE, *The Hungarian Castle*, II. 46.

⁵³ PARDOE, *The Hungarian Castle*, II. 15.

⁵⁴ [...] „sodaß ihm nur noch die Erinnerung seines Namens und einige Worte seiner Sprache geblieben seien” ... „obwohl er eigentlich keine Heimath habe”. MEDNYÁNSZKY, *Erzählungen*, 334, 335.

⁵⁵ PARDOE, *The Hungarian Castle*, II. 37.

⁵⁶ VISZOTA Gyula, *Kisfaludy Károly » Murányvár ostromának« forrása*. ItK 1898. 74.

⁵⁷ MEDNYÁNSZKY, *Elbeszélések*, I. 152; PARDOE, *The Hungarian Castle*, II. 120.

kezét a szomszédos Oroszlánkő gazdájának, Jakusicsnak, a koros agglegénynek szánta, annak ellenére, hogy tudott Katalinnak egy ifjú nemes, Forgács gróf iránt érzett szerelméről. Amikor a kierőszakolt eljegyzés után rajtakapja a búcsúzó szerelmeseket — Mednyánszkyknál Forgácsnak az is megfordul a fejében, hogy elszökteti Katalint, Pardoe-nál viszont azért búcsúzik, mert hadba indul, hogy a kereszténység védelmében a törökök elleni küzdelemben lelje halálát⁵⁸ — lányát örült haragjában élve a várba falaztatja. Szerelmese kiszabadítja, de menekülés közben Jakusics — aki menyasszonyát ugyan nem ismeri fel, de lányrablást sejt — leszúrja Forgácsot. Miután meggyőződik róla, hogy a lány ártatlan, várába menekíti apja haragja elől, beleszeret és megkéri újra a kezét. Katalin anyja unszolására igent mond, de „olgy férjfinek nyújtá reszkető jobbát, kit, mint hirtelen feltalált, hirtelen 's örökre elvesztett egyetlen kegyeltjének véres gyilkolóját utálja, 's kit minden esdeklése, nyájaskodása 's gyengélkedése mellett is, mellyekkel kölcsönös hajlandóságát megnyerni törekede, soha nem csak nem szerethetett, sőt belső irtózkodás, 's félénk reszketség nélkül nem is nézhetett.”⁵⁹

Pardoe rokonszenves hőst teremtett Jakusicsból: „a gáláns öreg harcos”, a „nemeslelkű öreg” viselkedésében, úgy találta „van valami szép és önzetlen nagylelkűség”, aki „magyar szavát adja”,⁶⁰ hogy megvédi Katalint, s végül mit sem törődve a befejezés valószínűtlenségével „Szuniogh lánya, bár habozva és vonakodva, végül beleegyezett, hogy István gróf nője legyen, akinek öregkorát bearanyozta kedvességével, s akinek nagylelkűségét engedelmisségével és odaadásával viszonzta.”⁶¹

A következő történet — *Testvéri viszálykodás* — nemeskisasszonya „inkább lenne az apja birtokán élő legdurvább bugris felesége, mint egy olyan nemesemberé, akiben nincs becsület, vagy olyan lovagé, akiből hiányzik a lovagiasság”⁶² Igaz, e finom érzületű hölgy lengyel — de hát Pardoe kicsire nem adott, s különben is kezdtek elfogni a keresztényi erényű magyar hősök által véghezvitt hazafias cselekedetekről szóló mondanak.

Mivel nem akarta másfél kötetnél abbahagyni a munkát, új módszerhez folyamodott: a kevésbé felemelő mondanak is lefordította, de mindig talált módot rá, hogy a levonható erkölcsi tanulságot legalább egy-egy mondat erejéig a történetbe szője.

Mielőtt azonban közlésükbe bocsátkozott volna, a *Testvéri viszálykodás*hoz kapcsolódó keretrészben — mely már részben e történetekhez sorolható — mentegetődni kezdett, a viharos magyar történelmet okolva „az elmúlt korok félbarbár embereinek erkölcsi tulajdonságaiért.”⁶³

Báró Pratnaÿer-Fessler-Pardoe itt a magyar irodalom és nyelv állapotára is kitért. Véleménye szerint Mátyás király uralkodása után az általános hanyatlás nagymértékben annak volt köszönhető, hogy az idegen uralkodók nem fordítottak gondot a magyar nyelv ápolására — azaz Mátyás korát a *magyar nyelvű* irodalom fénykorának tartotta — ; a fényűző udvari élet kedvéért a mágánások inkább a német nyelvet használták helyette, a jelenben pedig a pánszlávizmus fenyegeti:

„Újabban azáltal, hogy a szláv nyelvű írókat bátorítja és védelmezi, Oroszország azon munkálkodik, hogy az ország valódi nyelvét háttérbe szorítsa; sőt nem csupán felmorzsolja a magyarok erejét, hanem új orgánumai segítségével egész Európában azt terjeszti, hogy a rivális nyelv hanyatlásának oka alsóbbrendűségében és szegényes forrásaiban található; pedig gazdagsága, változatossága, és különösen harmonikus hangzása egyaránt rendkívül figyelemreméltó.”⁶⁴

*

⁵⁸ MEDNYÁNSZKY, *Elbeszélések*, I. 208; PARDOE, *The Hungarian Castle*, II. 173.

⁵⁹ MEDNYÁNSZKY, *Elbeszélések*, I. 214.

⁶⁰ PARDOE, *The Hungarian Castle*, II. 200, 157, 198.

⁶¹ PARDOE, *The Hungarian Castle*, II. 204.

⁶² PARDOE, *The Hungarian Castle*, II. 243–4.

⁶³ PARDOE, *The Hungarian Castle*, II. 262.

⁶⁴ PARDOE, *The Hungarian Castle*, II. 262–3.

A harmadik kötetben a *társadalmi erényeknek* nevezett szeretetet, hűséget, ragaszkodást állította középpontba, bár Fessler történet szemléletének hatására saját céljának végül nem tudott eleget tenni — a történetek hőseit elsősorban ismét csak középkori lovagiasság és bátorság jellemzi.⁶⁵

Elsőnek *Achmet basa* történetét fordította le, melynek címszereplője, az eredetileg Sásvári János nevet viselő vitéz, hazáját elárulva átállt a törökökhöz.

Ez a történet alkalmat adott Pardoe-nak arra, hogy a (magyar) patriotizmust magasztalja, melyet a „becsület bölcsőjének” tartott, s amely, meghatározása szerint „az ősök földje, a szülőföld iránti szeretet; a nemzet virágzása és a nemzeti hírnév iránti lelkesültség.”⁶⁶ (Az angol nyelvben a nacionalizmus szó még nem létezett.)

A fenti meghatározás szellemében aztán megtoldotta *Achmet basa* történetét, mégpedig Szigetvár ostromának leírásával, melyet Mailáth Jánostól vett át.⁶⁷ A történeti hűségnek fittyet hányva át is alakította — pedig forrása ezúttal igazán nem szépirodalmi mű volt: Mailáth a kor történetírásának színvonalán álló, tudományos igényű munkát írt, még ha Fessler Aurél Ignác hatással volt is rá.⁶⁸ Pardoe-nál Sásvári gyűjtja fel a várat, s ő az, aki egy ágyúra fektetve Zrínyi holttestét, lefejezteti.⁶⁹

A következő fejezet *Clara at Visegrad* (Klára Visegrádon) címet viselő történetét szintén Mailáthtól vette át.⁷⁰

A monda már magyarországi látogatása idején megragadta, útirajzában idézte is a *Geschichte der Magyaren*.⁷¹ Akkori leírása szorosan követi Mailáth szövegét, bizonyítva, hogy 1839–40-ben még nem ismerte Fessler műveit. Az 1842-es változat viszont már „a nemes magyarok lovagias viselkedését” domborítja ki, s Zách Felicián tette annak példájul szolgál, hogy „a meg nem alkuvó, büszke természetű magyaroknak becsületük még az életüknek is drágább.”⁷²

A Klára Visegrádon Pardoe agitatív szándékáról is árulkodik. Célja több volt annál, hogy egy egzotikus népre ruházott erkölcsi tulajdonságok ábrázolásával saját olvasóinak nyújtson tanulságot. Az író a magyarok iránt kívánt rokonszenvet ébreszteni. Míg 1840-ben ugyan megjegyezte, mennyire elborzasztja ennyi barbárság, de azért pontosan leírta, mi várt Zách Felicián családjára, azt sem elhallgatva, hogy Klára és felakasztott testvéröccse holttestét lófarokhoz kötözve vonszolták végig Visegrádon, s végül tetemüket a kutyáknak vetették,⁷³ addig a *Magyar kastély* feldolgozásában megszépítette a történetet: Klára öngyilkosságot követ el (miáltal feleslegessé vált minden további kegyetlenkedés

⁶⁵ PARDOE, *The Hungarian Castle*, III. 9.

⁶⁶ PARDOE, *The Hungarian Castle*, III. 63–64. „the nurse of honour”; „the love of fatherland — a veneration for the soil of our ancestors and of our own birth — an elation at the glory of our national prosperity and our national renown.”

⁶⁷ Johann Grafen MAILÁTH, *Geschichte der Magyaren*. Vierter Band, Wien 1831. 120–124. Egy Thawz Serenk nevű kamarás szerepeltetéséből gondolom, hogy Mailáthot használta forrásul, akinél Franz Serenk, szintén mint Zrínyi kamarása fordul elő a 124. oldalon. Fesslernél ilyen nevű szereplő nincs.

⁶⁸ KOSZÓ, i. m. 303. Koszó János véleménye szerint Mailáth „kivonatolta” Fesslert.

⁶⁹ PARDOE, *The Hungarian Castle*, III. 94.

⁷⁰ MAILÁTH, *Geschichte*, Zweiter Band. Wien 1828. 30–33. Zách Klára és „John of Homonnai” szerelmi történetének nem Mailáth volt a forrása, bár úgy látszik, nem is Fessler. Fessler említést tett ugyan egy bizonyos „Joannes Drugeth palatin”-ról a *Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen* (Leipzig 1815–1825) harmadik kötetében a 119. oldalon, ennek alapján azonban Pardoe nem írhatta meg e románcot. Az is elképzelhető, hogy Fesslernek éppen ezt a munkáját nem is ismerte, vagy könyve írásakor nem volt birtokában a tíz kötetes mű.

⁷¹ PARDOE, *The City of the Magyar*. III. 325.

⁷² PARDOE, *The Hungarian Castle*, III. 177.

⁷³ PARDOE, *The City of the Magyar*, III. 332–3.

bemutatása, mint például jobb karjának és orrának levágásáé); az ifjúval pedig a király emberei végeznek — de „olyan emberséggel, mely becsületükre válik.”⁷⁴

A *Fekete vezér* című történetet — de részben Zách Kláráét is — arra használta fel, hogy báró Pratnayér szájába adva, Fessler szellemében, a feudális erkölcsöket bírálja, a nemesség széthúzását okolva azért, hogy a nemzet sorsával mit sem törődő, önös érdekeiket mindenkinek fölé helyező férfiak születhettek;⁷⁵ míg az *Oroszlánkő* kapcsán még egyszer olvasói szájába rágta (megintcsak Pratnayér bőrébe bújva), hogy: „[...] mint a jelen elbeszélések esetében is, ezeket a meséket [Mednyánszky, Mailáth és Jósika Pratnayér által dicsért történeteit] Magyarország epizódos történetének tekinthetjük, s nem kis mértékben tartják majd őket becsben azok, akik átérzik az egyéni hősiesség és személyes bátorság fontosságát, a tulajdonságokét, melyeken egy nemzet ereje alapul...”⁷⁶

Pardoe a Buda 1686. évi visszavételéhez kapcsolódó *Barátok* című történettel zárta a *Magyar kastélyt*. Ebben ismét — és megint csak Mednyánszky szövegének megváltoztatásával — a magyaroknak tulajdonította a „kereszténység fővárosának” visszavételét: ezúttal Bádeni Lajos őrgrof katonái indultak „Isten és Szent István!” felkiáltással rohamra.

*

Julia Pardoe *Magyar kastélyának* „magyarság-képét” Fessler Ignác Aurél magyar témájú műveinek a német romantikus lovagregényekből átvett, a nemzethez tartozást közép-pontba állító nacionalista keresztény erkölcsi értékrendje határozta meg. Az a „nemzeti” szemlélet, melyet „a magyar nemzeti romantika megteremtői, mint új elemet vittek be a romantikába” — amint azt Viszota Gyula kimutatta — s szintén Fessler műveiből.⁷⁷

A tizenkilencedik század végén, amikor az angol olvasók érdeklődése felébredt a kelet-európai népek irodalmi iránt, a magyarokéban ezt a szemléletet keresték — míg a népies-nemzeti irány nem talált kedvező fogadtatásra.⁷⁸ Kisfaludy Károlynak viszont két Fessler-től szó szerinti átvételeket tartalmazó drámájának „történeti meséjét” fordították le angolra 1892-ben — az *Ilka, vagy Nándorfehérvár bevétele* című, magyarul 1819-ben, illetve a *Kemény Simon* 1820-ban kiadott „eredeti hazai” drámákat.⁷⁹ 1896-ban Jósika Miklóstól jelentették meg a Fessler Mátyás-ábrázolása szellemében írt *Király és koldust*.⁸⁰ Jókai Mór történetiségemléletére, aki Angliában a század végén nagy népszerűségnek örvendett, szintén nagy hatással volt Fessler.⁸¹ 1904-ben még mindig a „történelmi románc”, a „történelmi képzelőerő”, „elmúlt korok hősiességének” bemutatásáért fordították le Jósika egy másik regényét.⁸²

⁷⁴ PARDOE, *The Hungarian Castle*, III. 184.

⁷⁵ PARDOE, *The Hungarian Castle*, III. 229–30.

⁷⁶ PARDOE, *The Hungarian Castle*, III. 231.

⁷⁷ VISZOTA Gyula, *Fessler hatása Kisfaludy Károlyra*. ItK 1900. 176.

⁷⁸ Petőfi János vitézéről, mely Pulszky Ferenc és Teréz 1851-ben kiadott *Tales and Traditions* c. többségében népmeséket tartalmazó válogatásában szerepelt, azt írta az Eclectic Review recenzense — talán éppen Pardoe? —, hogy „rajta le lehet mérni, mennyire különböző a magyarok és angolok ízlése.” A cikk szerzője egyébként nem volt hajlandó tudomásul venni, amit pedig a kötet bevezetője hangsúlyozott — hogy a meséket a különböző Magyarországon élő népek tradíciójából merítették. July, 1851. Vol. 94. 22.

⁷⁹ *Ilka, the Captive Maiden, and Other Stories* by Selina GAYE. London 1892.

⁸⁰ JÓSIKA Miklós, *King Matthias and the Beggar Boy*. London 1896.

⁸¹ Jókai Mór és a történelem in Jókai Mór *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. Bp. 1969. I. köt. 363–378. Sajtó alá rendezte TÉGLÁS Tivadar és VÉGH Ferenc.

⁸² A magyar irodalom brit szakértőjeként számon tartott Jókai-fordító, R. Nisbet BAIN, Jósika *Jó a tatár* ('Neath the Hoof of the Tartar') c. regényének fordításához írt előszavából. London 1904, 12–13.

Mindez talán némi magyarázatul szolgál ahhoz, miért írhatta *A mai külföld szemlélete a magyarságról* című tanulmányában Bibó István még 1936-ban is azt, hogy „az első, amit meg kell állapítanunk, hogy minden, ami a »magyar« jelzővel ékeskedik, csaknem teljesen az egzotikum körébe tartozik.”⁸³ „A nekünk kijáró állandó jelzők: lovagias, nemes, tüzes, vad...”⁸⁴

⁸³ Bibó István, *Válogatott tanulmányok*. Bp. 1986, I. köt. 152.

⁸⁴ Bibó István, *i. m.* I. köt. 151.

Csonka Ferenc

ISMERETLEN VERS HUNYADI MÁTYÁSRÓL

A göttingeni Universitätsbibliothek: Ms. Lüneburg 2 (Miscell.) jelzés alatt őriz többek között egy 15. sz.-i kódexet, mely egy eddig ismeretlen latin verset tartalmaz Mátyás királyunkról. A vers létezésére Ritoókné Szalay Ágnes hívta fel a figyelmet, a versről készült másolatot pedig Klaniczay Tibor hozta haza Göttingenből. A kézirat olvasatát és a vers fordítását én végeztem el, ezeket most a nyilvánosság elé bocsátom:

*Saphicon endecasillabon archidiaconi alme ecclesie
Albensis transsilvanie in mathiam regem ungarie*

I precor felix moderator orbis
Belliger qui te vocat ipse mavors
Signifer avus genitor vocatque
 Gloria princeps
Culpa ne posset pietas putari
Non ego divos onerabo votis
Nec sacras lauros domini morabor
 Imbre genarum
Dulce solamen decus et voluptas
Perge fatales cumulare palmas
Quod cupit semper generosa virtus
 Instat habere
Vertit augustus tibi terga cesar
Restat ut Christi superetur hostis
Sic eris nostri mihi crede princeps
 Sanguinis ultor
Urbibus claris domitis per orbem
Victor eternum mereare nomen
Te colunt mites metuunt prophani
 Optime regum
Parce prostratis domita superbos
Unus hoc pacto penetrabis astra
Hac item fama meruit perhennes
 Roma triumphos
Extere dedant tibi colla gentes
Te nihil maius videat serenus
Phebus in terris quotiens potentum
 Sceptra tuetur
Jupiter celsis dominetur astris
Te diu terre teneant beate
Sit tua sedes requiesque vita
 Buda venusta

Szapphói hendekaszillabus Mátyásra, Magyarország királyára
Írta a gyulafehérvári anyaszentegyház főesperese

Menj szerencsével, te legyőzhetetlen
Nagy király, kit Mars maga hív a harcba,
S hív a zászlósúr nagyatyád, atyád, az
 Ösi dicsőség.
Bűn lehet bizony, kegyeletmulasztás,
Hogyha nem kér, esd az imám kitartón,
S nem kíván buzgón koszorút Urunknak
 Könnyem eléggé.
Hisz vigasz, vágy, dísz egyedül te vagy csak,
Gyűjtsd a sors-rendelt diadalmi pálmát,
Mindig erre vár az erény, a hős is
 Erre törekszik.
Ím, a nagy császár nem a hű barát már,
Rád maradt Krisztust seregeddel óvni,
S hidd el, így lehetsz a mi drága vérünk
 Megboszulója.
Annyi város hullt el a fegyveredtől,
Hírneved méltán te szerezted így meg,
Félve tisztel már a szelíd pogány is,
 Nagy, koronás fő.
Szánd a megvertet, ne kíméld a gögöst,
Téged ez visz majd fel a csillagokhoz,
Így jutott egykor maga Róma oly sok
 Nagy diadalhoz.
Térdre hulljanak teeléd a népek,
És a fényes Nap sose lásson itt lent
Trónt erősebbet, ha királyokat néz,
 Mint a te trónod.
Fent uralkodjék Jupiter tovább is,
Ám a Föld téged ne eressen el még,
S adjon évekig neked enyhét, otthont
 Szép Buda vára.

Néhány megjegyzés. Ami a vers szerzőjét illeti, nem egészen alaptalanul feltételezzük, hogy az „archidiaconus almae ecclesiae Albensis Transsilvaniae” cím mögött valószínűleg Lászlai János (1448?–1523. aug. 17.) személye rejtőzik, mert az ő sírkövén is ez olvasható: archidiaconus Transsilvaniensis, s tudjuk róla, hogy Gyulafehérvárott volt kanonok, és néhány vers is maradt fenn tőle, ahogy erről V. Kovács Sándor: *A humanista Lászlai János c. tanulmányából értesülhetünk* (= *Esznetörténet és régi magyar irodalom*. Bp. 1987. 396–427). További kutatásra vár még annak megállapítása is, hogy Mátyásnak melyik hadjáratáról van szó a versben.

A kéziratot tartalmazó kódexről bő tájékozódást nyerhetünk a köv. kiadványban: *Verzeichniss der Handschriften im Preussischen Staate* [I/2], Berlin 1893. 491–499 (OSZK S 1288).

PÁZMÁNY PÉTER ISMERETLEN LEVELE I. RÁKÓCZI GYÖRGYHÖZ

A cambridge-i Egyetemi Könyvtár gyűjteménye nemrégiben értékes hungarikával gyarapodott. A gyűjteményes kötet (jelzete MS, Add. 8686) lényegében három részből áll: az első részben kézzel írt latin szövegek találhatók (fol. 1–57/v), a második rész Werbőczy *Tripartitumának* 1561-es bécsi kiadása, majd a harmadik rész (fol. 58–117) megint kézzel írt szövegek gyűjteménye, de ezek között a latin memorandumok és szerződés-szövegek mellett néhány magyar levél, illetve beszámoló is található. Mielőtt a kötetben talált ismeretlen Pázmány-levéltre térnénk, megpróbáljuk röviden leírni a *Diversae Hungaricae* című kötetet, illetve posszessorainak történetét. Maga a kötet jelenlegi formájában egy 29 és fél cm hosszú és 20 és fél cm széles fehér kötéstáblába van foglalva; ennek elülső és hátsó fedelére is a koronás magyar címer van benyomva. A középre kötött *Tripartitum* példány eredetileg Bodroghy Gergely tulajdona volt, aki 1567-ben írta be nevét a mű címlapjára; tőle (alighanem még egy, vagy két tulajdonoson keresztül) juthatott a könyv Balassa Pálhoz, akinek neve ugyancsak a *Tripartitum* címlapján szerepel: „Transeuntur est per viri Donationis, Pauli Balassa, 1683”. Gyarmati Balassa Pál 1660-ban lépett be a jezsuita rendbe, Grácban és Nagyszombatban tanult, majd 1669 és 1676 között az utóbbi akadémián tanított. 1677-ben esztergomi kanonok, később pedig boszniai címzetes püspök lett.¹ Vagy ő, vagy valamelyik tulajdonos-utódja költethette egybe a *Tripartitumot* a kéziratokkal a XVIII. század folyamán, ugyanis a legkésőbbinek látszó kéziratot szöveg a kötetben éppen Balassa Pál 1698-ban keltezett „Fundamentalis suasio”-ja. (Ami a kéziratokat illeti, nincsenek időrendi sorrendben — a legelső latin vers keltezése minden bizonnyal a XVII. század második fele, míg az utolsó beírt lapokon szereplő Károlyi Gáspár tollából származó (latinnyelvű) vers nyilvánvalóan egy évszázaddal korábban született.)

A *Tripartitum*hoz kézzel írt jegyzetek egyike-másika is alighanem Balassa Páltól származik. Az őt követő tulajdonosok között a legtekintélyesebbnek Szapáry János gróf (1757?–1815) látszik. Latin *exlibrise* a kötéstábla belső oldalára van beragasztva. Szapáry János egy ideig Sándor Lipót főherceg, majd később József nádor főudvarmestere volt, s lehet, hogy gyűjtötte a hungarikákat. Rajta kívül még két tulajdonos hagyott azonosítható nyomot a könyvben: a Szapáry *exlibris* alatt Szász János kisméretű *exlibris*-ét, másutt pedig Ernst Lajos bélyegzőjét találjuk.

Ami az eddig ismeretlen Pázmány Péter-levelet illeti, az a kötet második kéziratot részében, a 83/v–86 fólión olvasható. A levél első oldalának baloldali margójára a másolótól eltérő kézírással ez áll: „Cardinalis Pazmanni Literar(um) Copia datar(um) ad principem Senior Georgiu(m) Rakoczi”. Nyilvánvalóan másolatról van szó, amit talán Balassa Pál másolt(atott) bele a kötetbe, ahol más a Habsburg-ház és a magyarság, illetve a magyar nemzet és a török viszonyával foglalkozó szövegek is szerepelnek (pl. mindkét bécsi béke szövege, Hamzabég 1557-es latin nyelvű levele Balassi Jánoshoz, stb.). A Pázmány-levél keltezése Sellye, 1632. augusztus tizenhetedike. Szilágyi Sándor két, 1632 augusztus-szeptemberéből fennmaradt I. Rákóczi Györgyhez írt levelet említ,² ezek közül az egyik szeptember 12-i keltezással belekerült Pázmány összegyűjtött leveleinek Hanuy-féle kiadásába is.³ Az újonnan felbukkant levelet a bíboros azután írta, hogy visszatért sikertelen római követségéből, aholis egy törökellenes koalícióra akarta rávenni VIII. Orbán pápát. Mivel ez a terv különféle politikai megfontolásokon megbukott, Pázmány 1632

¹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp. 1891. 398.

² SZILÁGYI Sándor, *I. Rákóczi György, 1593–1648*. Bp. 1893. 227.

³ Pázmány Péter összegyűjtött levelei, II. (Kiadta HANUY Ferenc) Bp. 1911. 357–359. A másik levél keltezése Szilágyi szerint 1632. augusztus 26.

nyarán minden eszközzel a béke fenntartására igyekszik, erre próbálja rábeszélni a fejedelemségben éppen hogy meggyökerezett I. Rákóczi Györgyöt. Óvja azoktól a bel- és külföldi tanácsadóktól, akik (a svéd katonai sikereken felbuzdulva) úgy vélik, a fejedelem győzelmi eséllyel indulna hadba II. Ferdinánd császár ellen.

Ugyanakkor Pázmány igyekszik elsimítani mindazokat a konfliktusokat, amelyek I. Rákóczi Györgyöt valamiképpen a királyi Magyarország, vagy az osztrák uralkodóház ellen ingerelhetnék. Mád ügye ezek közé tartozik: mivel a magvaszakadt Alaghy Menyhért országbíró hagyatékára Rákóczi György és testvére Rákóczi Pál, az új országbíró, igényt tartott, s hogy birtokon belül legyenek, 1632 elején beküldték szolgálkat és katonáikat Mádba és azt elfoglalták.⁴ Mivel azonban Mád a magyar királysághoz tartozott, foglalásukhoz meg kellett kapniuk a császár beleegyezését; ez később (1633. szeptember 28-án) az eperjesi traktán meg is történt. Brandenburgi Katalinnal főleg Munkács miatt volt vitája az új fejedelemnek, nemsokára azonban ez is rendeződött. Prépostváry Zsigmond ügye ennél súlyosabbnak látszott: Haller György felbujtására Prépostváry ecsedi kapitány támadást akart szervezni Rákóczi ellen, hogy a katolikus főurak segítségével „kiforgassa őt a fejedelemségből”.⁵ Prépostvárynak ezügyben puhatolozó levelét Zólyomi Dávid felküldte Rákóczinak, aki nótá-pert indíttatott ellene, s Prépostváry elvesztette erdélyi birtokait.⁶

Pázmány, a többi közt, békességet kíván teremteni Esterházy Miklós nádor és I. Rákóczi György között is. A nádor korábban igyekezett megakadályozni, hogy (a jogilag a királyi Magyarországhoz tartozó nagybirtokos) Rákóczi megszerezhesse az erdélyi fejedelemséget; Mád ügyében is a Rákóczi-rivális Csáky oldalán állt. Pázmány tud a kettejük közötti „kedvetlenségek”-ről, s igyekszik egyezséget teremteni, még akkor is, ha ez pénzébe kerül Rákóczinak. Mivelhogy: „Egy fejedelemnek tízezer tallér semmi; de egy jóakaratot nyerni — böcsülhetetlen dolog”. A békesség megteremtése (mivelhogy ez idő tájt a Porta sem szorgalmazza a királyi Magyarország megtámadását) sikerül Pázmánynak — 1633-ban létrejön a megegyezés I. Rákóczi Györggyel, a béke hosszabb időre megmarad.

Pázmány levelének szövegét az eredeti helyesírással adjuk, amelynek jellegzetessége az „íző” nyelvjárás használata (pl. „kírem”, „itil”), továbbá az „is” szó következetes egybeírása az azt megelőző szóval (pl. „neheztelés” „neheztelés is” értelemben). Az olvasat néhány helyen bizonytalan volt, ezt zárójelbe tett kérdőjellel, illetve felkiáltójellel jelöltük.

Illustrissime Princeps D(omi)ne Amice et Vicine observandissime Salute et Servitior(um) commen(dationem) praemissa.

Istentül keg(yel)mednek minden iokat kevanok. Az keg(yel)med levelét mellyet 25 July irt meg hozák, melyből az kegylmed egressés állapottyat es birodalmának csendesseg-etes örömmel vettem. Az Mádi dologh feleöl valo neheztelést hogy kigyelmed confidenter közlöttem velem, abból vés(z)em eszemben, hogy az kigyelmed hozzam valo előbbi confidentialiat meg tartya, kivel enis kig(yel)medhez hasonló kötelességemet ayanlom. Ugy vagy en akkor hazámban nem voltam, mikor az Mádi dologh történt, es talem elegs-gessen nem es vagyok informatus az dologhban; de mindazon által, kirem keg(yel)medet, ne vegye gonos(z) néven tölem ha szabadosan es a mint az ioakarok közöt(t) kell lenni igazan discuralok keg(yel)med elöt(t) az keg(yel)med dolgairól. Mert igassaggal irom, sem gyűlölség sem egy(é)b magam személyét néző dologh nem vezet, hanem csak az igassagh, es az szegen hazámnak meg maradasa es keg(yel)medhez valo igaz io akaratom-nak ösztönözése. Akki külömbet itil lássa eő lassa. De amely Isten az szűveket lattya az tuya hogy elmémet es pennamat az egy keresztnei igassagnak es Isten törvénnye-nek sinora kívül semmi nem hordozza. És mivel tudom, hogy az Feiedelmek nagyob(b)

⁴ SZILÁGYI Sándor, i. m. 224.

⁵ Uo. 212.

⁶ Uo. valamint KEMÉNY János, *Önéletírása és Válogatott levelei*. Bp. 1959. 197.

szerenczetlensége az hogy ritkan hallanak igazat. Hanem a hizelkedők es maga haszna keresők olly dolgokat fuvala(nak) fülökben mellyek magok(nak) és Országok(nak) és artalmások: kirem kigyelmedet gonosz neven ne vegye ha igazan meg irom tetczésemet. És maga okosságával meg fontolvan mindenek fölöt(t) pedig I(ste)n(nek) aialvan könyör-gésével igazgatását Feiedelemsége(ne)k fontollya megh az én io akaratombol szarmazot enteseket.

Ha en meg nem czalatom gondolkozasimban, ugy teczik kigyelmednek ket rend beli emberekkel vagyon oly dolga mellyek közül mindenikkel az utolso szerenczének koczkaiat veti kigyelmed ha hirtelen, vagy igen mireszen czelekeszik. Első rendbeliek akkik ingerlék es nagy ígéretekkel szép remenségekkel izgattyak kigyelmedet, hogy az török szegetséget melleie vévén Czásár eő Folséghe ellen tamagyon es az ingerlukuról az veszedelmet ma-gara es az Magyar Nemzetre vonnya. Szint remenseg kívül ennek ollyat adttak, hogy efféle támadással az Religiotis szegetheti k(egyel)med. Erről en k(egyel)med(ne)k egye-bet nem irhatok, hanem amit az Poeta mondot(t). Fistula dulce canit etc. Bizony dologh ha iol volna dolgok azok(na)k akik k(egyel)medet erre izgattyak es magoktul elégségessek volná(na)k k(e)g(yelme)det nem nogatnak: Ha szükségek nem volna k(e)g(yel)med utan nem iarnának. Mert ne hidgye k(e)g(yel)med, hogy az kig(yel)med böczületéert, hanem az magok s(z)ükségejért czelekeszik hogy k(e)g(yelme)det feől akariak ültetni. Arany he-gyeket igirenek soks(z)or az szegeny Berka Gábornak⁷ es feölés ültették. Mi lon haszna? Szaz ezer kereszteny lileknel többet vin el Török Magyar Ors(z)ághbol, Morvabol, Aust-riabol. Az Szegeny Feiedelmet pedig minden segetseg nélkül bennt hagyak. Emlkezem rea, hogy keg(yel)med(nek) az(t) en tavalés meg irtam, mikor a szegeny Tilit⁸ meg ver-rik hogy ez csak ebresztesse az Austriai háznak es nem eczer keczer de ha tiszter ugy meg vernekés erősebben allana talpára. Az is vagyon most a Sveciai kiralyt Norimbergánál szanczban szoritottak tizenhat vagy tizennyolcz ezered magával vagyon. Poppelham az Haziai Landgroffnak hadat eppen el verte. Most Lipsiaval vagyon. Egyebütes egés(z) Német Ors(z)ághban olly állapotall vagyon az ő Folséghe hada, hogy nem fel ellenseg-től. Csak az I(ste)n irgalma kévántatik. Mostés az igasság kereső Csas(z)ar offerallya az egés(z) Imperiumnak, hogy az vérontást nem kevannya. Mind Világi Szabadsagokat mind az Passaviai transfactio szerént az Relligionnis libertást kés(z) eő Folséghe megtartani. Es lölkére nem vészé az Ors(z)ágok romlasat. De elegh ha a gonossagh meg vakította es az Svecziai kiral hatalma meg nyomta oket, hogy nem akarnak eszre ioni.

Ez égy lévén es azés fen forogvan I. Hogy a kik hadakoznak, ugy mint Svecus es Saxo Lutheranusok leven szénten olly ellenkőzői az Calvinistak(na)k, mint a Papistak. 2. Hogy Isten az Evangelium teries(z)test nem kardra es feiedelmek ellen valo Rebelliok oltalmára bizta. Nem latom okat, mert köllyön kigyelmednek az Svetiai bisztatasra kardot kötni, mert köllyön az török igaiat ezel birodalomnak nyakara szoretani, mert kellyen enn(y)i artatlan vérontasnak szamadasára kötelezni. Ha az Svecziai kiraly meg győzheti az Csas(z)art eő lássa; bizony ha arra elegséges ereie ninczen Erdelyből Romai Imperiumot le nem csöpöllyük. Nem czuda volt, ha szegény Betlem Gabort föl ültették, mert az szamtalan ígerettel es hamis szévekkal neki idessítették. De kigyelmed, akki mind azokat latta es meg tapasztalta, csudanak csudaia lészen, ha magat meg hagyja csalni.

Mas rendden vannak azok, kik Magyar Nemzetek es vagy Erdély Ors(z)ag tagiai, vagy a mi kegyelmes Urunk birtokaban vannak; es ha kigyelmed allando birodalmat es bator-sagos Urasagot kévan, ugy teczék ezekkelés nagy kauteval köl iarni, mert noha Erdelybe-nés találkozhhatnak kigyelmednek akadéki, es ha lészen kihez vetni hátokat az kigyelmed allatta valoknak talam nyughatatlankodnakés az előbbé idők folyasa szerent. De ha az ideki valo állapotot kigyelmed iol rendeli bizonyossan his(z)em, hogy othonnyában senki nem rugoldózik, vagy ha mit indítés, egy kis vigyazással kezében szakad. Mert en tudom az Erdeli állapotot. Mikor az szegeny Batori Christof meg hala akkor mentem az Erdély Udvarban. Az utan hogy az szegeny Istvány király az triumetiratust [!] rendeli Sombory

⁷ Vsz. elírás „Bethlen” helyett.

⁸ Tilly, császári tábornok.

Laszlo volt egyék Triumetir[!] Kende Sandorral és Kovaczoczival. Sombory(nak) az Felesége Attyul Annyul egy volt az en Anyammal Massai Margittal. Ott laktam mint Atyafi házánál, es minden belső do(l)gokat az Erdély állapotban ertettem ugy teczek az utanés. De azt vettem eszemben hogy Erdelyben a Feiedelem békével maradhat, ha innen kívül innok(?) taplójok. Az minthogy bizonyosan felelék, hogy az R(óma)i Csaszartul nem liszen innet semmi akadék csak kigyelmed reszerül ne légyen indulat. De vannak kigyelmednek ideki nemely dolgai, mellyeket felette iavallom, hogy kigyelmed el igazetson. És hogy azokrulés rend(d)el szollyak, meg irom teczesen irasomat igazan teczésemet, ne mon-gya kigyelmed azutanés, hogy az igaz baratsagos io akaratnak törvennye ellen titkolva tartottam valamit kigyelmedtül.

1. Nekem nem teczék, hogy kigyelmed az Feiedelem Aszszonnyal⁹ perben bocsátkozék. Mert sem hasznara sem Feiedelmi miltóságának öregbülésére nem liszen az a pör. Hanem egy értelmes Plenipotentiariust kúgyon kigyelmed es komponálljuk az dolgot.

2. Az sem teczek ennékem, hogy kigyelmed Prepostuari Ura(m) dolgat törvényre bocsassa. Az kigyelmed ioakarattyabul lattam originaliter minden leveleit. Nem hiszem hogy egy betű előttes azokbul plenaprobatio lehessen amik(et) en lattam; (van-é töb(b) valami nem tudom;) hanem csak suspitio. Azert ha egy értelmes Plenipotentiariussa iön-ne kigyelmednek, enis collaborálnék, hogy az kigyelmed böcsületével sopeáltatnek az a dologh; Feiedelmi embernek egy kis ioszagon kapni nem melto. Eleghe van mindenkör akkinek Orszagha van.

3. Az Mad dolgat az mi illeti, csak hozzák föl az kigyelmetek igassagat. Ha vagyon ighassaga kigyelmednek azon leszünk hogy az helyen legyen és maragyon. Ha pedig igasságha nem volna kigyelmednek törekegyünk eő fölségének; harmincz, vagy negyven ezer forént írő joszaghért csak en sem vesznek öszve eő felséghevel. Es tudom, hogy ha Igassagha nem volnaés kigyelmednek, de suis modis non violenter requiralvan az eő fölséghe kegyelmességét, többet nyerne vele.

4. Lattam az minemő Reversalist kíván kigyelmed az eő felseghe hiveitől; kik(ne)k joszágok Erdelyben vagyon; nemes ellenzem azt, hogy kigyelmed az maga securitassa(na)k vigyazasaban faradgyon. De egy clausula köl(l) hozza, melly nélkül az eő fölséghe köteles szolgai, ugy teczék, nem adhatnanak olyan Revelsalist (sic), sőt kigyelmed sem kívánhat salvis pacificationibus.

Az Clausula pedig az, hogy az kigyelmed Feiedelmi méltosága, személlye es birodalma ellen semmit nem cselekesznek, (valamegh kigyelmed az eő fölségevel Csas(z)arral és es[!] Magyar Orszaghe kirallyal való bekességet meg tartya es nyilvan valo ellensegenek magat nem mutattya!) Én azt hittem es vitattamés hogy azt kigyelmed egy ertette, mert ha különben vetette volnaés, király arulas nélkül senki arra nem köthetni magat, ha kigyelmed ellenseghkent meg szállana egy varast melyben Erdelyi joszagu Ur volna, ne oltalmazhatna kigyelmed ellen az eő fölséghe végházát. Azert hogy minden idegen gyano-ságokat el tavosztasson kigyelmed ne ligyen attul idegen, hogy ilyen declaratioval légyen az Reversalis.

5. Kerem kigyelmedet hidgyen abban nekemés, hogy nem io az Feiedelmek(ne)k maga-tol idegeniteni az allatta valokat. Hanem az idegenekből io akarokat köl chinalni. Látom az Chyaki Urakkal es Hallér György Urammal valo idegenséget. Nem disputalom attak-e okot, vagy nem. De azt mondom, hogy modot köl kereszni, hogy kigyelmedhez ökis szolgál-atra valo io akaratot visellyenek és kigyelmedes enyhőgyek hozzaiok. Sokat mondhatnék errül, mind az mostani időre, mind az iovendő állatotra [!] nézve. De nem teriesztem irasomat. Ha kigyelmed(ne)k oly meg hit(t) embere volna: akki Plenipotentialiaul elő iöne, es latnok ha mit accomodalhatnánk, en igen ionak ételném, es öröмест faradnék.

6. En Vram, immar igen vén Ember vagyok, varom az en kegyelmes Istenemnek rende-lését, mikor ki mennyek ebből a ros(sz) vilagból. Es bizony nem öröмест latom ennek a kis choport Magyarásznak igenetlenségét, mert abbol semmi io nem következhették. La-

⁹ Brandenburgi Katalin, aki 1631-ben elhagyta Erdélyt.

tom, hogy kigyelmed közöt(t) es Palatinus Uram¹⁰ közöt vannak kedvetlenségek, mellyeket nem örömet latok. Es tehetsegem szerint kivannam az jo egygyeséget kigyelmetek közöt(t), kiremes kigyelmedet, attul ne ligyen idegen. Tugya kigyelmed minemű vigezése volt Ratione tutelae szegen Rakocze Sigmond Uramnak Magotsi Ferenczel: es mint kötötte Tarczalt. Az utan kigyelmeddel tiz ezer tallerban mint vigezet volt Palatinus Vram. Egy feiedelemnek tiz ezer tallir semmi. De egy io akaratot nyerni böcsülhetetlen dologh. Azert igen kirem kigyelmedet tellyesécse meg ebbeli égért jo akarattyat es hadd ligyen ez kezdeti a következendő jo akaratnak, melyben en igaz szűvel faradok. Chak ligyen oly embere it(t) kigyelmednek akki(ne)k hidgyen kigyelmed, es vegye az en tetczésemetés. El faradek az irasban. Kigyelmedet kirem meg bocsasson. Es hogy leveletem batorsagosban vigyék, az Eocsemet Solmosi Petert, akki rigen szolgal engemet, expedialtam. Az kigyelmed tetczését örömet vészem mindezből. Mert tagadhatatlan sok ellenkező dolgokat hirlel(ne)k kigyelmed felől. Tarcza Isten kigyelmedet Aszszonyommal es szép gyermekevel eghéssegben.

Selliae 17 Augusti 1632
K(egyelmedne)k szeretettel szolgal

Card(in)a)lis Pazmany.

¹⁰ Esterházy Miklós gróf, 1625-től nádor.

WINKLER-KÓDEX 1506

A nyelvelmélet hasonmása, betűhű átirata és latin megfelelői. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi Pusztai István. (Codices Hungarici IX.) Bp. 1988. Akadémiai K. 771 l.

A Codices Hungarici sorozat 1942-ben Szabó Dénes gondozásában magyar nyelvű kódexek hasonmásának közreadásával indult (*Jókai-k.* 1942, *Apor-k.* 1942, *Guary-k.* 1944). 1960-ban a *Példák Könyve* és a *Birk-kódex* megjelenésével (IV., V. köt.) a sorozat jellege megváltozott: az egyes kötetek alapos tanulmány kíséretében a kódex fényképmásolata mellett azok paleográfai hű olvasatát és latin forrásait is tartalmazzák. (L. még *Cornides-k.* 1967.) Mivel a *Müncheni-* és a *Jókai-kódex* fakszimiléje korábban önállóan megjelent, a VII. (*Müncheni-k.* 1971) és a VIII. kötet (*Jókai-k.* 1981) hasonmást nem közöl. A sorozatban megvalósuló összetett kiadási forma — elvben legalábbis — ideálisnak tekinthető. A lassan szaporodó köteteket viszont a komplexitás közös igényén túl alig köti össze valami. Bár minden egyes kódex fölvet sajátos problémákat is, halaszthatatlanná vált egy rugalmasan kezelhető, mégis egységes szerkesztési szabályzat kidolgozása. Mivel a sorozat folytatását az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke vállalta, a szabályzattervezet elkészítése is rá hárult. Az MTA Irodalomtudományi Intézete közreműködésével egy munkaközösség keretében 1983-ban elkészült új szabályzattervezet „próbája” a *Winkler-kódex* volt. Ha mint recensens utólag néhány megoldást kérdésessé teszek, illendő mint a munkaközösség meghívottjának a felelősségben is osztoznom.

A *Winkler-kódex* küllemét tekintve a sorozat legigényesebb darabja. A Kiadó rendkívül nagyvonalúan bánt a helykihasználással, lehetőséget teremtve arra, hogy a 8-ad rét kódex fotókópiája, átirata, a latin források és a jegyzetek egymás mellett kapjanak helyet. Mivel azonban a latin források egy része azonosítatlan maradt, és mert jegyzetek helyett a kiadási szabály-

zat inkább szerkesztői jeleket javall, ez a nagyvonalúság szinte a pazarlás határát súrolja.

A kódex nagy valószínűséggel a margitszigeti domonkos apácák használatára készült vegyes tartalmú kézirat. Irodalomtörténeti szempontból a részben eredetinek tekinthető vágáns ritmusú versek, cantiók értékesek, mint az *Atyának bölcsessége*, az *Emlékezéssel keresztyén*, *Szent ének, ki dicséri Szűz Máriát* és a két verses regula.

A Bevezetésről

Pusztai István bevezető tanulmányában nagy gonddal rendszerezi a kutatás eddigi eredményeit, átfogó leírást adva a kódex külsejéről, történetéről, tartalmáról és forrásairól. Megállapításait mérvadónak kell elfogadnunk. A kódex domonkos eredete vitathatatlan. Pusztai István azonban nem zárja ki teljesen Mezey László felvetését sem, hogy esetleg a budai vilhelmita kolostorban másolták. „Talán ez a magyarázata annak — fűzi hozzá —, hogy miért került kódexünkben a Szent Péter mártírhoz intézett könyörgés a domonkos szentekhez (Domonkos, Áquinói Tamás, Vince, Katalin) intézett könyörgések közé, holott egyidős domonkos breviáriumok litániájában az ő nevével nem találkozunk” (16). Bár Mezey László felvetése is inkább csak a kódexben szereplő Vilmos-név (234) ihlette ötlet, az idézett megjegyzést mindenképpen korrigálni kell. Veronai Péter mártír az előbb felsoroltak mellett a legnépszerűbb domonkos szent, Észak-Itália inkvizitora volt, híres prédikátor, akit 1252-ben az eretnekek meggyilkoltak. Radó Polikárp *Libri liturgici...* című katalógusában öt olyan domonkos liturgikus kódexet sorol fel, ahol vagy a Mindenszentek litániájában, vagy az ezt követő könyörgésekben

szerepel Péter mártír (275, 292, 326, 389, 476). Egyébként a kódexet bevezető kalendárium is jelzi ünnepét április 29-én.

A kalendáriumot követő latin szövegek most kerültek először kiadásra. „Latin ájtatosságok” címen foglalja össze a szerző az idevonatkozó tudnivalókat (24–25). Egy rövid tartalomjegyzék azonban a magyarázatoknál jobban érzékeltette volna a fejezet hóraskönyv jellegét, egyúttal áttekinthetővé is téve azt. A hiányt ezennel pótoljuk.

1. Mindenszentek litániája könyörgésekkel (21–31).
2. Suffragiumok: a. a Szentlélekhez: *Veni Sancte Spiritus* (33); b. a Szentháromsághoz: *Te invocamus, te adoremus* (33); c. az Oltáriszentséghez: *O sacrum convivium* (33–34); d. Szűz Máriához: *Sub tuum praesidium* (35–36).
3. *Magnificat* (42–23).
4. *Ave Maria* (45).
5. *Pater noster* (45–46).
5. *Ave regina coelorum, mater regis angelorum* (Mária antifóna, 46).
7. *Salve regina, mater misericordiae* (Mária antifóna 46–47).
8. *Credo* (Apostoli hitvallás 47–48).
9. *Christe qui lux es et dies* (A kompléta himnusza 48–49).
10. *Miserere mei Deus* (az 50. zsoltár 50–53).
11. *Te Deum* (54–57).
12. *Ave regina coelorum, ave domina angelorum* (Mária antifóna 57).
13. *Confiteor, Absolutiones* (57–60).
14. *Patris sapientia* (A szent kereszt hórái, himnusz 60–65).
15. *Credo* (Nicea-konstantinápolyi hitvallás 65–69).
16. *Gloria*
17. *Benedictus* (70–73).

Az átírásról

A kódexet magyar szakos tanárjelöltek másolták Korompay Klára irányításával. Pusztai István a másolatot többször összevetette az Egyetemi Könyvtárban őrzött eredetivel (Cod. Hung. XVI. Nro 2. 1506), majd az említett szabályzat szerint nagy gondnal és következetességgel átdolgozta. Kifogásaim nem érdemiek, tekintessenek inkább problémafelvetésnek. A kódex rubrumozása nagyrészt nem készült el. Az iniciálék és maiusculák helyét vagy kihagyta a másoló, vagy vékony tollvonásokkal jelezte az odaszánt betűt. Az első esetben az átíratban zárójelben olvasható a kiegészítés hol nagy-, hol kisbetűvel. (A 12–13. lapon számtalan példa: *(K)yrieleison*, *(o)ra pro nobis*.) Szerencsésebb lett volna mindig nagybetűt használni, hiszen ez került volna oda (l. a litániák modern kiadásait is). A második esetben viszont kimondottan za-

varó, hogy az átíratban normál betűként van kezelve a később beírandó maiusculát jelző „ör-betű”. Így vagy olyan furcsa alakzat jön létre, mint a *pOst* (25, 5), vagy a *lAtvan* (82, 4), vagy a szöveg teljesen tagolatlaná válik. Ez például a *Szent ének*, *ki dicséri Szűz Máriát* cantiónál nem kis hiba, ugyanis a versszakok kezdete egyáltalán nem tűnnek fel. (A 340–351. lapokon 11 alkalommal.) Amikor mégis beírásra került a vörös vagy kék iniciálé, *(p)Pater* megoldással jelzi az átírat az ör-betűt, mintha a zárójelben lévő betűnek javítása lenne a rákövetkező. A két utóbbi esetben inkább más betűtípust vagy jegyzetet javasolnék, hogy a scriptor szándéka ne essék áldozatul egy szöveg-idegen szerkesztői elvnek.

A nagy I és J betű használata a XVI. századi kéziratok átírásánál általában gondot jelentenek. A jelen átíratban Pusztai István formai megoldást választott, az egyszerű I helyén megtartja az I-t, a két vonallal áthúzott I-nél J-t használ. (*Iudas* 89, 14; *Iambor* 103, 3; *Ioseph* 106, 19 — *Immar* 87, 3; *Jme* 106, 10; *Janos* 106, 20; *Jtt* 153, 17.) Szerintem itt egyetlen betű, az I kétféle írásmódjáról van szó. (A kisbetűk is emellett szólnak: *immar* 108, 15; *ianus* 103, 6; *ioseph* 109, 13).

A központozással kapcsolatban szeretném megjegyezni, hogy a kódex másolója a tagolásra a vessző és a felemelt pont mellett egy, a mai felkiáltójelhez hasonló jelet is használ, ez azonban a Bevezetés megállapításával szemben (22) szünetjel és nem felkiáltójel. A felemelt pontoknak a hangos felolvasásban jutott elsősorban szerep, ezért találhatók oly nagy számban a suffragiumokban (33–37). Mai értelemben ez inkább vessző, mint pont.

A rendkívül igényes kiadást több ízben sajnálatosan megcsúfolta a technika, az utórevízió után ugyanis kilenc sor kiesett. Javításnál kimetszik, újra szedik és visszragasztják a sort. Feltehetően a ragasztás engedett el a fényképezés előtt a következő esetekben: 22,10; 60,14; 96,15; 110,5; 211 latin 2. sor; 252 latin 2. sor; 266 latin 3. sor; 349,5; 363,22. Az átírásból hiányzó sorok a faksimilén olvashatók, ezért ezeket főlegesen pótolnunk, ezzel szemben a latin forrásokat Pusztai István kézírata alapján kiegészítjük. 211: *Dixerunt ergo ad invicem: „Non scindamus eam, sed sortiamur de illa cuius sit. Ut. 252: quem habuisti, quando nudus*

et miserabilis in cruce pependisti, et omnes amici et. 266: temetipsam et per amorem piissimae matris tuae, gloriosae Virginis Mariae et per.

A latin forrásokról

A kiadás legtöbb munkát igénylő, mégis a legnehezebben értékelhető részét a latin források jelentik. Pusztai István óriási erőfeszítéseket tett főleg a *Mária-síralom* és a *Passió* hiányzó eredetijének felkutatására illetve rekonstruálására. Nem rajta múlt, hogy az eredmény inkább enged bpillantást a XIV–XV. századi szerzők kompilációs munkamódszerébe, mintsem valódi segédletet jelentsen a fordító és másoló

magyar szövegének elemzéséhez. Eredményei mégsem lebecsülendők és remélhetőleg ösztönzően hatnak majd a további kutatásokra.

Apró megjegyzések: 33,9 creabunt(ur) helyett creabuntur (az ur rövidítés egyszerű feloldása); 64,8 conditor helyett conditur; 120 lat. 2. sor scriptura helyett scripturae; 281 lat. 3. sor quamdiu helyett qua diu; 286,7–9 Rom 8,28; 288,3–6 Col 2,3.

A Winkler kódex új kiadása nemcsak a Codices Hungarici sorozat színvonalas folytatásának garanciája, hanem irodalomtörténészt és nyelvészt egyaránt a közzétett szövegek további feldolgozására kötelez.

Madas Edit

MEDICUSI ÉS BORBÉLYI MESTERSÉGEK

Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Szerk. Hoffmann Gizella. Bp. 1989. Kiad. az MTA Irodalomtudományi Intézete. 675 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 9.)

A szegedi József Attila Tudományegyetem I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén diákmunkaközösség közreműködésével készült kiadvány orvos, gyógyszer-, kultúrtörténeti szempontból igen jelentős és érdekes dokumentumokat tett hozzáférhetővé Radvánszky Bélának az Országos Levéltárban található kéziratok hagyatékából. A közzététel tervével a századforduló éveiben maga a gyűjtő is foglalkozott. „Régi magyar orvosságos könyvek vagy Házi patika” címmel kívánta kiadni az anyagot, és a kiadással párhuzamosan „Házi gyógyítás és babona a XVI. és XVII. században” címen tanulmánykötet megírását is tervezte.

A szakirodalom a gyűjteményben lévő 15 kézirat közül 11-ről ismertetésekből, teljes vagy szemelvényes kiadásokból eddig is tudott. Most valamennyi kézirat szövegét kezébe veheti a kutató, még pedig két megsemmisült vagy lappangó kézirat kivételével nem is Radvánszky másolatából. A sajtó alá rendezők ugyanis 13 forrásnak a szövegét az eredeti kéziratokból közölték.

Az ismeretlen kéziratok között a kiadványban olvasható a Méliusz *Herbarium*ához kötött lapokról egy a XVI–XVII. századfordulóban összeírt 777 receptgyű-

temény és a könyv egy más példányához fűzve, egy XVII–XVIII. századi orvos- és szakácskönyv 33 darab, XVII. századi írású orvosságos receptje. (Kár, hogy az ígéretesnek tetsző „hallatlanul izgalmas, orvos- és gyógyszer-történeti szempontból rendkívül érdekes és értékes” többi anyag közlése „technikai okok miatt meghiúsult”.) A harmadik forrás egy 1668-ban Konstantinápolyban leírt leóorvosságos könyv; a negyedik az 1711 előtti származású *A Szakács-Mesterségeknél rövid leírása* című házi mindenekönyv orvosi vonatkozású része.

A szóban forgó orvoscönyvek nem egyetemet járt tudós orvosdoktorok munkái, nem olyan nagy igényű gyűjtemények, mint pl. az *Ars medica* volt (Varjas Béla: *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Kolozsvár, 1943). „Házi patikák”, házi mindenekönyvek, melyek az embert gyógyító, gyakran a lovakról szóló receptek mellett kertészeti ismereteken, növénytermesztésre, állattartásra vonatkozó tanácsokon kívül ételrecepteket, befőzési tanácsokat, a gyümölcsök téli tárolására vonatkozó utasításokat is tartalmaznak. De számos más hasznos tájékoztatás is olvasható bennük a fűvek hasznáról, a borkezelésről, méhészkedésről, vagy pl. hogyan kell tintát

készíteni, a bolhákat távol tartani, a kuruttyuló békákat elhallgattatni. Példákat találunk arra, hogy a babonás hiedelem milyen szélesen elterjedt volt a korban, hogyan jutott kifejezésre a mágikus gondolkodás abban a szemléletben, ahogyan az embernek a természethez, növényekhez, állatokhoz való viszonyulását látta, és ráolvasásokkal, pogány-bibliás imádságokkal igyekezett szabadulni rontástól, betegségtől. Ebben a tekintetben legérdekesebb a kiadványban B. alatt kiadott Máriássy János gyógyszerkönyve. (Vö. Jankovics József: *XVI–XVII. századi ráolvasások Máriássy János lógyógyászati kéziratában. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Tomus XXI. 1985. 55–61.)

Tisztán orvosi könyv nincs a kiadott források között. A szerző személye, a megírási szándék szerint a borbély-orvosi könyvtípust képviseli Váradi Szabó György: *Medicus és borbélyi mesterség* címet viselő kézírata (1698–1703). A leggyakoribb betegségek gyógyszereit ismerhetjük meg belőle, azok alapanyagát, készítésük módját, és bizonyos mértékben a gyógyító gyakorlatot. A betegségek receptjeit csoportosítva is adja (szemfájás, a száj nyavalyái, torok, gyomor és has stb. betegségei). Helyenként még betegségeleírást is találhatunk, ami ritka jelenség az ilyen kéziratokban. Váradi Szabónak egyik főforrása Pápai Páriz Ferencnek a *Pax corporis*a volt.

A XVII. században eléggé elterjedt házi orvosságos könyvek jórésze a nemes-főnemes családok házasszonyainak a tulajdonában volt, az ő számukra készült. (Vö. Schultheisz Emil: *Testi orvosságok könyve. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 12. sz. 1959. 186–198.) Egy ilyen 1628-ban Kismartonban állított össze az Esterházy család valamelyik háziasszonyának a család káplánja, Váradi Vásárhelyi István a nyomtatásban való megjelentetés tervével. Ajánlásában a humanista hagyomány nyomai fedezhetők fel az ismeretterjesztés, a segíteni akarás szándékával. Munkájának címe: „Orvosságos kis könyvecske, melyben hamarsággal mindenféle orvosságot feltalálsz, az emberen való belső és külső mindenféle nyavalyáknak ellene, az melyet méltán Kis Patikának nevezhetsz.” Anyagában nem tér el a szokványos orvosi könyvektől, a legszokottabb betegségekre közismert receptekkel szolgál.

A források között egyetlen kézirat, mely csupán lóorvoslással foglalkozik, a fentebb már említett, Konstantinápolyban összeírt *Próbálás bizonyos orvosságok*.

A legtöbb forrásnak nincs megkülönböztető, egymástól elütő jellege, bár vannak fejezetekre bontottak, abc-be rendezettek, tartalommutatóval ellátottak. Tartalmukat tekintve azonban nagyjából ugyanazt az anyagot adják. Főleg külső bajok gyógyítására szolgáló orvosságokat, gyakorlati ismereteket, kipróbálnak mondott, nem egyszer névhez fűzött eljárásokat, melyeket azonban sokszor ellentmondásokkal kevernek.

A kiadványban közölt és a rajtuk kívül ismert XVII. századi kéziratok orvoscönyvek nagy száma azt mutatja, hogy ebben a korban ezek a gyógyítási segédeszközök Magyarországon az orvosi irodalom alapvető megnyilvánulási formái voltak. Nem tekinthetjük azonban feladatunknak ezeknek az írásoknak orvos-, gyógyszer-történeti vizsgálatát, értékelését. Irodalmi alkotásoknak nem foghatjuk fel őket, bármilyen kultúrtörténeti fontosságuk van. Helyenként izes magyar nyelvezetüket azonban el kell ismernünk, és ebből következőleg a magyar nyelv népszerűsítésében, fejlesztésében betöltött szerepüket is. A valószínű, szépen megfogalmazott szabályok azonban lényegesen kevesebbek az odavetett, rosszul szerkesztett recepteknél, melyeknek megértését sokszor megnehezítik a latin terminusok, a mai magyar nyelvben már nem használt régi betegség-, orvosság-, növénynevek.

A kiadvány *Utószava* tömör megfogalmazásban tájékoztat a kiadás körülményeiről, céljáról, felépítéséről, a kiadási elvekről, valamint a szövegekkel fontosságában vetekedő tárgymutatóról. Ez utóbbit számítógépen Gál György állította össze. A mutatóban feltüntetett „minden betegségnevet, eljárást, ezek alkotóelemeit, növény-, anyag- és állatneveket, a receptek összetevőit, mértékegységeket”. A fáradságos munkával összeállított lajstrom mintegy 15 000 szót, szókapcsolatot tartalmaz. Az igéket is felvették a mutatóba, zárójelben feltüntetve igekötős változataikat is, de terjedelmi okok miatt lemondtak az őket tartalmazó receptszámok feltüntetéséről. De vajon van-e értelme így annak, hogy tudjuk, az orvosi kéziratokban előfor-

dulnak ilyen igék, mint *álmodik, betegeskedik, böjtöl, cselekszik, csipdes, csorgat, csökkent, csudál* stb. stb? Tartalmi és technikai (takarékosság!) okokból is el lehetett volna őket mellőzni.

Az *Utószóban* olvashatjuk, hogy a növényneveket, betegségneveket tudatosan nem azonosították a maival, „hiszen ez az orvostörténések feladata”. Szerencsére, ehhez az elvhez nem mindig ragaszkodnak, amit pl. az alábbi esetek bizonyítanak, ahol megadják a szavak mai azonosítását: *remes hurka = végbél, szár = láb, mony = here, tilkos hely = szeméremtest, sár = belsár, julep = szirup, galles = gubacs, búlcezámen = gyógyszer, megpasul = vizelete megindul, menyit = kifocmit* stb. Az ilyen szakkifejezéseken túl egyéb közszavakat is megmagyaráznak: *prása = parázs, saf = dézsa, pinata = fazék, nehezes = állapotos, bágyaczat = bágyadság* stb. (A mintegy 200 szómagyarázat között feleslegesen értelmezett szavak is találhatók: *béles = rétes, csinál = cselekszik, készit, tesz, tölt, nyúlfi = kinyúl* stb.)

Nem segít azonban eleget a mutató, amikor egyes szavak után csupán azt közli, hogy az valamiféle növény: *futa = növény; állat: ártány = állat; mérték: korec = mérték; betegség: aréna = betegség; eszköz: kalán = eszköz* stb.

Hasznos lett volna a fent idézett elv helyett azonosítani a ma már nem ismert szavakat; a betegségneveket pl. Akkor érthetővé váltak volna az olyan receptek, melyek a *heverü* (kólyika), *folyosó* (orbánc), *merdek* (oldalfájás, hátfájás) stb. gyógyítását szolgálták. Mert ha nem tudjuk, milyen nyavalya a *farkasbél, íz, sérés, szűfogás, rászt, szakadás, deakorium* stb., nem igen tudjuk elképzelni, mire szolgáltak a gyógyításukra szánt javallatok.

Kétségtelen, hogy ezeknek a szavaknak értelmezése megnehezítette, megszorította volna a tárgymutató készítőjének munkáját. Összeállításának értékét, hasznát azonban a munkához képest aránytalanul megemelte volna. És már vannak segédeszközök az ilyesféle teendők (orvosi szótár, Magyar-Kossa munkái) megkönnyítésére. (És van példa is: Szlatky Mária: *Minden doktorságot csak ebből késérték*. Bp. 1983. kiadványának mutatója Rádoczy Gyula részéről.)

Szükséges lett volna a más fogalomkörbe tartozó ismeretlen szavak (pl. *csa-*

palja, hermet, muharca, röstölő, sufa, pipis madár, szanat, vékonya, korozmány (B9), *rakátja* (B159) stb.) magyarázata annál is inkább, mert ezek jelentésének felderítésére az orvos történések nem igen vállalkoznak majd. Az itt említett két utolsó szónál azért tettük ki a receptszámot is, mert egyáltalán nem fordulnak elő a mutatóban.

Pedig ha még az igék is szerepelnek a számítógépen feldolgozott névmutatóban, egy valamiféle házi „adatbankban”, akkor ezeknek is ott van a helyük. Egyéb, onnan kimaradt szavakkal, szóelőfordulásokkal együtt! A teljesség tekintetében csak a kiadványnak a jelzésű első kéziratát tüzetesebben megvizsgálva, megállapítható, a mutatóból a következő szavak hiányoznak: *farkasfog* (227), *fűszerszám* (768), *fogság* (646 — viszont a 464. számúban ez a szó a mutató ellenére nem fordul elő), *holval* (607, 608), *írás* (229), *juha* (411), *paprad* (26), *popilium* (115), *menyülés* (232, 466), *lorom* (390), *röstölő* (777), *nyúlárnyék* (472), *pipis madár* (589), *sufa* (289), *kemencének a szanatja* (420).

A felsorolt szavak közül a *holval* A579 receptszámmal szerepel ugyan a lajstromban, de téves értelmezéssel, mivel a szó nem *mérték*et jelent, hanem mindhárom esetben a mai *reggel* értelemben szerepel.

Már az eddigi észrevételek is arra mutatnak, hogy a mutató kissé pontatlan, nem helyettesítheti azt az adatbankot, mely feltehetőleg Szegeden megtalálható, melyről az igékkel kapcsolatosan szó esik az *Utószóban*. A kiadványban közölt óriási mennyiségű szónak nem utolsó sorban nyelvtörténeti szempontból lenne jelentősége. 13 hiteles kézirat szövege dokumentálja mintegy 10 000 szónak írásképét, hangalakját, jelentését, és ezeknek a szavaknak az előfordulása a mutatóból könnyen megtalálható. A mutató tájékoztatása azonban nem minden esetben pontos.

Nézzük meg a *vizelet* ige egyik szinonimáját! Az igekötős alakokra, szókapcsolatra is ügyelve a *húgyhat* 4, a *húgyik* 6, *húgyozik* 12, *húgyozza magát* 2 utalással szerepel a lajstromban. Ebből azonban két ízben az *Ibidem, alias* szavakkal kezdődő receptekben a szó nem is fordul elő. A K 414-ben a mutatóban *alája húgy* van az *alája húgyik* helyett, az 0162-ben pedig *hudozott föld* a *húgyozik verbum finitum* helyett. A többi 20 előfordulásban valójában *huddik* talál-

ható 2 (C1202, 1224), *húdozik* — *huddózik* 8 (B219, G16, K1340, C254, F171, C1523, D 352, 360), *huddoztat* 1 (C1439), *húgyhatik* 4 (C101, 1571, 1334, L41), *hugyik* 3 (A645, D49, K1197), *hugyozik* 2 (A645, G202) esetben. A szavak hangalakjáról, írásmódjáról nem beszélünk, de az előfordulások számát, az igék szóalakját, szófajba való sorolását tekintve lényeges különbséget látunk a kimutatás és a való helyzet között.

Az *idem*, *ibidem* stb. módon az ugyanarra a betegségre vonatkozó receptekből a mutató következetesen kifuttatja a nem létező tárgyneveket, melyek az előttük álló receptben megvannak. Vajon helyeselt-e ez az eljárás? Pl. a *marjulás* szó valójában a G152-ben olvasható csupán. De mivel a G153 recept az *ibidem*, a 154. pedig *item* utalással szintén azon betegség gyógyítására szolgáló javallatot tartalmaz, ezeket a számokat is előfordulási helyként tünteti fel. Ez az eset nyilvánvalóan ellentétben áll azzal a gyakorlattal, hogy máskor egyáltalán nem lajstromoz néhány szót, illetőleg

előfordulásukat nem említi a receptszámok között. Ennek az utóbbi esetnek a visszája pl. hogy a *kana* szót (G62) a mutató egymásután háromszor tünteti fel: *kana*(?), *kana korpája*, *kana leve* szavak külön-külön való kifuttatásával. A szövegből világos, hogy ugyanarról a szóról van szó minden esetben, és félreérthetőség nélkül!

Heverője van (lónak) C1159 (valójában 1559!); *heverű* = *betegség*: H 236–237, 420, 430 olvasható egymásután a mutatóban. A H 236, 420, 430. számú javallatokban is „heverűye... heveruje... vagyon” a lónak. Nem volt felesleges a szónak kétszeri felvétele?

Mindezen apró észrevételek, filológiai bogarászások ellenére el kell ismernünk Gál György teljesítményét. A mutató elkészítésével óriási munkát végzett. Roppant gazdag, új módszerrel készült szógyűjteményének hasznát veszik majd a kutatókban.

Varga Imre

LES LUMIÈRES EN POLOGNE ET EN HONGRIE

Volume publié par F. Bíró, L. Hopp, Z. Sinkó. Budapest, Akadémiai Kiadó, 383 l.

Az elmúlt században a felvilágosodás-kutatások korábban soha nem tapasztalt módon és mértékben felvirágoztak. Új, nemzeti és nemzetközi kutatási központok létesültek, és új, addig elhanyagolt területeket vontak be a kutatásba. A kutatók egyre nagyobb figyelmet fordítanak a helyi vagy nemzeti sajátosságokra és az általános vagy nemzetközi összefüggésekre. S ez a hangsúlyeltolódás egyszerre és egymást feltételezve történt. Minél inkább hangsúlyozzák a helyi sajátosságokat, annál inkább kiemelik a nemzetközi összefüggéseket. S ez fordítva is érvényes. Minél inkább tanulmányozzák az általános, többé-kevésbé mindenütt érvényesülő tendenciákat, annál érzékenyebbek a helyi változatokra.

Magyar tudósok, hazai és nemzetközi keretben egyaránt, tevékenyen részt vettek az újtípusú felvilágosodás-kutatások kialakításában. A *Les Lumières en Pologne et en Hongrie* című tanulmánykötet a Magyar

Tudományos Akadémia és a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézeteinek közös munkájaként jött létre; ami nem jelenti azt, hogy a szerzők csupán e két intézmény munkatársai közül kerültek volna ki. A szerkesztők a kötet előszavában hivatkoznak a mátrafüredi nemzetközi felvilágosodás kollokviumokra, ezek szelleme és eredményei tevékenyen hozzájárultak a kötet kialakításához. A szerkesztők úgyszintén megemlítik a Nemzetközi Tizennyelcadik Századi Társaságot és a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaságot, mint a nemzetközi összefogással készülő komparatista vállalkozások ösztönzőit és bátorítóit.

A *Les Lumières en Pologne et en Hongrie* huszonkét tanulmányának közös jellemzője a komparatista szemlélet. Ez több szinten és többféle módon, eltérő módszerrel érvényesül, tanúsítva a komparatista megközelítés, elemzés és érzékenység gazdagságát. Összehasonlító irodalomtudomány: állan-

dóan tágul és bővül, minden lehetséges dimenzióban terjeszkedő gyűjtőfogalom.

Hat dolgozat már tematikáját tekintve is komparatista. Ezek a következők: Zofia Sinko: *Le roman polonais à l'âge des Lumières dans le contexte européen*, Ewa Rządowska: *Discours sur la théorie des jardins en France et en Pologne dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle*, Szauder József: *Les problèmes du classicisme dans la littérature hongroise des Lumières*, Hopp Lajos: *L'interprétation hongroise de la littérature polonaise à l'époque des Lumières*, Király Nina: *Le répertoire des théâtres hongrois, polonais et russe à l'époque des Lumières*, Sziklay László: *Les genres poétiques en Europe centrale et orientale à l'époque de „réveil national”*.

A hat cím már önmagában is jelzi a szempontok gazdagságát. A tanulmányok az általános művészetelmélet, a stílus, a műfajfejlődés és műfajelmélet, a színház lényeges problémáit elemzik. Az adott tárgynak és feladatnak megfelelően a szerzők a hatásokat, párhuzamosságokat vagy a befogadás feltételeit és lehetőségeit elemzik. De sohasem mereven vagy kizárólagosan, Sziklay például e három szempontot változtatja.

E hat, cím szerint felsorolt tanulmány, nyilvánvalóan már pusztán tematikájánál fogva is komparatista írás. A többi — műfaját tekintve egyébként változatos tanulmány vagy esszé — elsősorban jellegénél fogva az.

Sötér István Csokonai portréját a XVIII. századi európai lírát háttérbe állítva rajzolja meg. Bíró Ferenc Bessenyei filozófiáját az európai filozófiai gondolkodás összefüggéseiben mutatja be. Wéber Antal a felvilágosodás korabeli magyar prózáról szólva a műfaj európai tapasztalatait is értelmezi. Mezei Márta a magyar felvilágosodás költészetelméletét az európai nézetekkel szembe-állítja. Kókay György a magyar sajtót ismeretve rendszeresen utal a külföldi példákra.

Ez az immanens komparatiztika, mely inkább jellemzi a magyar, mint a lengyel szerzők tanulmányait, pedagógiai szempontból is fontos. Ez a francia nyelvű kötet — huszonkét önálló kutatáson alapuló tanulmány — elsősorban a nemzetközi tudományos közvéleménynek szól, noha a magyar olvasó is nagy haszonnal forgathatja, még akkor is, ha a magyar szerzők műveivel már korábban is megismerked-

hetett. A nemzetközi tudományos közvélemény pedig — ne legyenek illúzióink — se a XVIII. századi magyar, se a XVIII. századi lengyel irodalmat nem ismeri, még fordítások alapján sem. A fordítások száma pedig amúgy is elenyészően kevés, és ezek is nehezen hozzáférhetőek. A külföldi olvasó nem egyszer az alapvető vagy figyelemfelkeltő információkat ezekből a tanulmányokból szerzi. Tájékozódását megkönnyíti, érzékenységet növeli a tanulmányok immanens komparatiztikája. Jobban „érzi” például Kazinczyt, ha Szaudertől megtudja, hogy a magyar költő Goethét Winckelmann szemszögéből látta. Jobban „érti” Csokonait is, ha Sötérnél olvashatja, hogy a magyar költő kortársaival (pl. Chénier) ellentétben nem a görögöktől, hanem a rómaiaktól tanult, és az anakreoni dalok német közvetítéssel jutottak el hozzá.

A *Les Lumières en Pologne et en Hongrie* című kötet tudatosítja a magyar komparatiztika egyik sajátosságát. A lengyel és magyar szerzők tanulmányait egymás mellett olvasva derült ki, hogy a lengyelek, ha csak nem kimondottan összehasonlító dolgozatot írnak, a nemzetközi háttérre vagy a nemzetközi összefüggésekre kevés figyelmet fordítanak. A magyar tanulmányok jellemzője viszont az immanens komparatiztika. Bármilyen eltérések legyenek is Sötér portréfestészeté, Bíró analitikus elemzése és Szauder elméleti megközelítése között, rokonítja őket az immanens komparatiztika.

A *Les Lumières en Pologne et en Hongrie* nemcsak azért az összehasonlító irodalomtudomány rangos alkotása, mert egyes dolgozatai már pusztán tematikájuk, mások meg immanens szemléletük miatt komparatisták, hanem a kötet megszerkesztése, szerkezete miatt is. Ez a huszonkét magyar és lengyel szerzőt megszólaltató mű megkomponált kötet, ami ritkán mondható el hasonló — egyébként szintén fontos vállalkozásokról. A magyar tanulmányok zömét korábban nemcsak ismertem, hanem Bíró Ferenc, Mezei Márta és Szauder József dolgozataihoz saját kutatásaim során ismételtelen visszatértem. Most, ezek az írások, a kötet egészébe helyezve, némiképp módosultak. Miért? Mert a XVIII. századi lengyel költészetet és esztétikát bemutató tanulmányok után olvashattam újra őket. A kötet egyetlen tanulmánya sem ha-

sonlítja össze a XVIII. századi magyar és lengyel költészetet — de a megszerkesztett kötet az összehasonlítást elvégzi. Milyen jellemző, hogy külön — terjedelmes — tanulmány foglalkozhat Stanislas-Auguste korszakának alkalmi politikai költészetével. Kiderül, hogy az alkalmi politikai költészet hagyományai a középkorba nyúlnak vissza. Nem kevésbé tanulságos, hogy az 1760–70-es években két lengyel lap is közöl rendszeresen Horatius-fordításokat, és ezek sikerén felbuzdulva, rendszeresen mutatnak be antik szerzőket.

A *Les Lumières en Pologne et en Hongrie* a szembesítések könyve. Tanulmány olvasható a magyar színházról és a lengyel színházról, a magyar prózáról és a lengyel prózáról, a magyar politikai gondolkodásról és a lengyel politikai gondolkodásról. Vannak hasonlóságok, de vannak különbségek is — és ez utóbbiak a tanulságosabbak. A lengyel felvilágosodás folyamatos hagyományra támaszkodhat, a magyar felvilágosodás saját hagyományát teremti meg. A XVIII. század a lengyel irodalom egyik fénykora, a magyar felvilágosodás a leendő fénykorok feltétele, noha már a magyar líra legnagyobb teljesítményei közé tartozik Csokonai és Berzsenyi költészete.

A *Les Lumières en Pologne et en Hongrie* azért lehet a szembesítések könyve, mert fontos és gazdag információk tárháza. Az első lengyel polgári dráma 1767-ben került színre, Voltaire egyik darabját (*Café ou l'Ecosaise*) alkalmazta a lengyel viszonyokra a névtelen átdolgozó. Az első modern lengyel regénynek Krasicki 1776-ban megjelent *Nicilas Doswiadczynski* című prózai műve tekinthető. A költői szatírának és a költői panégyrikusnak a funkciója a XVI–II. századi Lengyelországban azonos, az egyik kritizálja, a másik dicsóítja az élő személyeket. Míg korábban csak elszigetelt és átmeneti kísérletek voltak megfigyelhetők, az 1720-as évektől kezdődően a lengyel sajtó folyamatos és gazdag fejlődése érzékelhető. A varsói sajtó a *Nowiny polskie* megalapítása nyomán (1729) virágzik fel. A varsói piarista nyomdát 1682-ben, a jezsuita nyomdát 1717-ben hozták létre. E két nyomda a XVIII. század első felében meghatározó szerepet játszik a lengyel fejlődésben.

A lengyel irodalom- és művelődéstörténet közismert tényei ezek, melyeket ezer

meg ezer fontos és kevésbé fontos adat közül választottam, mikrofilológikus tanulmányok gazdagon dokumentált anyagából. A magyar irodalom- és művelődéstörténet szempontjából is lényeges tények ezek. Segítenek megérteni ugyanis a sajátos magyar helyzetet. A lengyel sajtó már nagy és változatos múltra tekintett vissza, amikor a magyar sajtó elkezdődött, annál nagyobb tisztelet illeti megteremtőit és első művelőit. Mert az elmaradás nemcsak a nyugati országokkal, hanem Lengyelországgal szemben is tetemes volt. Érdeemes felfigyelni arra, hogy Lengyelországban (akárcsak Franciaországban) a jezsuiták jelentős szerepet játszanak a sajtó fejlődésében, Magyarországon a sajtó a rend feloszlátása után kezdődik.

Roman Kaleta az alkalmi politikai költészetet, Zbigniew Golinski a politikai és társadalmi nézeteket terjesztő prózai műfajokkal foglalkozott. A politikai és társadalmi természetű írások szinte általános jellemzője a névtelenség volt, és a közönség kedvenc foglalatossága volt a szerző kitalálása. Álcázásként gyakran külföldi városokat tüntettek fel a művek kiadási helyeül. A névtelenség, álnév, illetve a kiadás helyének álcázása összeurópai jelenség volt. Köpeczi Béla a Rákóczi-szabadságharc visszhangját a XVIII. században és a XIX. század elején elemző tanulmányában hangsúlyozza — egybeként között — a cenzúra hatását a protestáns történetíráásra.

Az irodalmi nyelv kérdése talán sohasem volt olyan fontos, mint a felvilágosodás korában. A lengyel helyzetet Zdzisława Kopczynska és Lucylla Pszczolowska közös tanulmánya, a magyart Szathmári Istváné értékeli.

A *Les Lumières en Pologne et en Hongrie* két szempontból is fontos, hasznos és jó kötet. Először azért, mert minden egyes tanulmánya önálló kutatásokon alapulva lényeges eredményeket közöl. Másodszor azért, mert a nemzetközi közvéleményt a magyar és a lengyel felvilágosodás szerteágazó problémáival szembesíti. Minden valószínűség szerint ez a francia nyelvű kiadvány hasznosan segíti majd az európai felvilágosodás kutatóinak munkáját. Olyan könyv került kezükbe, mely a tudományág korszerű szintjén tájékoztat, és további kutatásra ösztönöz.

Nem hallgathatom el e kitűnő kötet talán egyetlen, de annál súlyosabb fogyatékosságát. Hiányzik belőle a tárgy- és névmutató, ami a tájékozódást megnehezíti. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ez a könyv nem csupán egyszeri olvasmány lesz, hanem kézikönyv is, amit olykor csupán egy-egy ada-

táért ütnek fel. A szerkesztők talán nem is gondoltak arra, hogy ennyire hézagpótló könyvet szerkesztettek, és ezért hagyták el a tárgy- és névmutatót. Pedig ennek hiánya csökkenti a kézikönyv használhatóságát.

Ferenczi László

ANDREA SEIDLER — WOLFRAM SEIDLER: DAS ZEITSCHRIFTWESEN IM DONAURAUM ZWISCHEN 1740 UND 1809

Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungersprachigen Zeitschriften in Wien, Pressburg und Pest-Buda. Wien — Köln — Graz 1988. Böhlau Verlag. (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts I. Hg. von Moritz Csáky)

Az a XVIII. századi kutatásokkal foglalkozó osztrák Társaság, amelynek neve alatt az alább ismertetendő bibliográfia megjelent, pár esztendővel ezelőtt látogatást tett a magyar akadémia Irodalomtudományi Intézetében. Ha hivatalos viszonzásra nem került is sor, számos magyar szakember (történészek, az irodalom- és a sajtótörténet kutatói) élénk személyes, nem ritkán baráti kapcsolatot tart e körrel és a benne tömörült osztrák kollégákkal: emiatt nem túlzás talán az a kötet előszavában olvasható kijelentés, amely szerint a hazaiak legalább tanácsokkal tudták segíteni a Társaság kiadványának szerzőit. Ugyanakkor le lehet szögezni a két osztrák kutató ama érdemét, hogy már puszta tárgyválasztásukkal élénk érdeklődést keltettek magyar pályatársaikban. Az osztrák-magyar kulturális kapcsolatok kutatásának azt a hagyományát folytatták ugyanis ők, amelynek a közös múlt valóban leglényegesebb kérdései állnak a középpontjában, s emellett olyan eredményeket értek el, hogy a könyvet nálunk máris sokan forgatják, és biztosan használni fogják majd a térség más országaiban.

Először is azért, mert a kötetben szerencsésen egyesülnek a leíró bibliográfia és a felvilágosodás-kutatás szempontjai. A fáradhatatlan szorgalommal dolgozó szerzők osztrák, magyar, csehszlovák könyvtárak mellett két német gyűjtemény anyagát kutatták át, s az egyes tételek leírásánál körültekintő kritikával jártak el: a korábbi szakirodalomból csak olyan adatokat fogadták el kétségtelennek, amelyeket autop-

szíával erősíthettek meg, közben korábban számon nem tartott periodikumokat fedeztek fel, elkülönítették az igazoltan meglévőket a pusztán említettekől, az egyes tételeket ismertető leírásokat következetesen egyformán szerkesztették, az előszavakból megismerhető szerkesztői szándékokat messzemenően tekintetbe vették (hogy szembesíthessék aztán a tényleges produkttal), és a pusztá leltározáson túl nagy gondot fordítottak a folyóiratok tipizálására. Ebben a tekintetben sokat segített a szerzőknek Wolfgang Martens morális hétilapokról írott kiváló könyve (1971), mely lehetővé tette, hogy eme folyóíratípusnak a mi térségünkben meglehetősen késői meghonosodásának majd felbomlásának jelenségeit bemutassák. Szembenéztek a XVIII. századi folyóiratok gyakran igen rendszeretlen megjelenésének tényével, és szükség esetén gondosan mérlegelték, mi számít még folyóiratnak, és mi az, ami már a legjobb szándékkal sem tekinthető annak. A szigorú rendszerességgel szerkesztett ismertetések lehetővé tették végül, hogy kiemeljék az egyes sajtótörténetileg jelentős személyek, pl. a pozsonyi Karl Gottlieb Windisch munkásságát, méltányolják néhány ambiciózus nyomdász kiadási kedvét, és nyilvánvalóvá tették annak a kérdésnek fontosságát, hogy az egyes alapításoknál mi játszott nagyobb szerepet: az írói és szerkesztői terv-e, vagy a periodikumok saját üzleti vállalkozásként kezelő és könyvkereskedői tevékenységet is folytató tipográfusé.

E filológiai és sajtótörténeti kérdések tisztázása során felmerültek aztán a kor-

szak számos kérdésének megoldási lehetőségei: a periodikumok szerkesztésére vonatkozó anyag majdani publikálásának terve, egyes folyóiratok mögött álló, vélt vagy valóban létező tudós társaságok problematikája, az osztrák és a magyar elmaradottság éppen ekkor előtérben álló kérdései, ezzel együtt persze a gazdasági fejlődés előmozdítására irányuló törekvések, gyakran előkerül a nép fogalma és ennek igen eltérő értelmezése, mellette az új, polgárinak nevezhető olvasóközönség, a publikum rétegződése, és az egész, a hadtudománytól a színházig terjedő igen széles kulturális kör, amely egy, a felvilágosodásról szóló komparatív monográfiára egy-egy fontos fejezete lehetne valamikor.

A bibliográfiában feltárt anyagot úgy kezelték ugyanis a szerzők, mint összefüggő, a maga sajátosságaiban és jelentőségéhez képest eddig alig feltárt forráscsoportot, amelynek alapján új koncepciózus művet vagy műveket lehet írni az osztrák értelmezésű „Donauraum” felvilágosodásáról. Ki nem fejtett tervüket mi sem mutatja jobban, mint a címlapra tett évszámok, mert 1740-ben történetesen és a bibliográfiában is bizonyítottan egyetlen folyóirat sem jelent meg a Duna térségében, Mária Terézia uralkodásának kezdetétől számítható viszont az a szellemi mozgalom, amely a felvilágosodás terjesztését folyóiratok útján is feladatának tekintette. 1809, Bécs francia megszállásának éve nézetük szerint a felvilágosodás végét és a romantika kezdetét jelzi, amikor visszavonhatatlanul új korszak kezdődik az osztrák művelődésben és irodalomban.

Az anyaggyűjtést irányító eme koncepció a folyóirat egykorú fogalmának általuk használt meghatározásában is tetten érhető. A szerkesztők hírlapot (újságot) nem kívántak felvenni bibliográfiájukba, de mégis helyet kaptak benne azok az eddig — nálunk legalábbis — újságként számon tartott periodikus kiadványok, amelyek az aktuális politikai hírek közlésén túl recenziáló, tudományterjesztő és népművelő feladatokat, vagyis a szerzők véleménye szerint folyóiratokra jellemző funkciókat vállaltak

magukra. Különösen jellemzőnek találják ezt az átmenetinek mondható állapott Magyarországra (Pest-Budára), ahol a hírlapok kezdetben a folyóiratok feladatát is magukra vállalták. Ilyen megfontolás alapján került be a kötetbe az 1780-ban megindult *Magyar Hírmondó*, de már csak melléklapjaival van képviselve a *Wienerisches Diarium*, amely ezek szerint kizárólag politikai információk vagy esetenként sajtótörténeti adatok forrásának minősül.

Más elbírálás alá esnek a Bécsben megjelenő francia és a bécsi és pest-budai latin nyelvű periodikus kiadványok. Az előbbieket a szerzők azért hagyták ki kötetükből, mert „eredetük a legtöbb esetben nincsen kapcsolatban Béccsel, Pozsonnyal vagy Pest-Budával”: — hiányuk a magyar kutatót azért nem érintik közelebről, mert ilyenek az akkori Magyarországon meg sem jelenek. Más a helyzet a bécsi és a budai latin újságokkal: igaz ugyan, hogy nem a legszélesebb olvasóközönség számára készültek, de az sem tagadható, hogy ugyanezeket anyanyelvre való tekintet nélkül minden iskolázott ember kezébe vehette, és a felvilágosodás korai szakaszában olyasféle szerepet töltöttek be, mint a Kovachich Márton Györgytől és Schedius Lajostól tudatosan választott német nyelvű kiadványok, vagyis az országos megértés nyelvi akadályait voltak hivatottak áthidalni. Nem véletlen az sem, hogy bőven található bennük olyan anyag, ami elsősorban a szerzők által meghatározott folyóiratokra jellemző.

Apró-nagyobb hibákat vagy pusztá elírásokat lehetne ugyan előhozni, mert egy helyen Széchényi Ferenc helyett fia, Széchényi István áll a névmutatóban, talán helyes lett volna a folyóiratok kiadására vállalkozó nyomdászokról bővebben írni, de az apróságok nem tehetik kétségessé, hogy a kötet igen alapos munkával készült, korábban soha fel nem használt forrásokat tartalmaz, és az is egészen biztos, hogy új lehetőségeket nyit a régi Ausztria és a régi Magyarország felvilágosodásának összehasonlító kutatásához.

Tarnai Andor

JÓSIKA MIKLÓS: „IDEGEN, DE SZABAD HAZÁBAN”

Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Deák Ágnes, Gerhát Ágnes, Gilbert Edit, Joó Judit, Kokas Károly, Szajbély Mihály, Takács József. A kötetet összeállította és a bevezetőt írta: Kokas Károly és Szajbély Mihály. Bp. 1988. Szépirodalmi Könyvkiadó, 845 l.

A kötet három részből áll: az első Jósika Miklós Fejérváry Károlyhoz írott leveleit tartalmazza 1851–1864 között, emigrációja idejéből; a második Kertbeny Károly fényképalbuma az emigráció jelentős személyiségeiről; a harmadik pedig Jósika Emlékalbuma, amelyben különböző korokból származó, különböző típusú írások találhatók. A szerencsésen választott cím jól érezteti, hogy elsősorban a szabadságharc utáni emigráció szereplőiről, s Jósika iratain keresztül az emigrációs létről ad körképet: az életformáról, a politikai reményekről és a kiábrándultságról, a személyes kapcsolatokról, az irodalmi munkálkodás lehetőségeiről. Legteljesebben és legérdekesebben a levelekben, amelyek tanulságos ismereteket közvetítenek Jósikáról, az emigrációs életről s a levél-műfaj egy jellegzetes változatáról.

A 18–19. század irodalmi levelezései, Kazinczyé, Kölcseyé, Bajza – Toldyé korukban jelentős funkciót is teljesítettek. A hiányzó vagy épp csak formálódó nyilvánosság, az irodalmi élet alakításában a levelekben megteremtették, helyettesítették és kiegészítették a szervezett működési formákat: a kiadás előtt vagy helyett közölték egymással műveiket; megírták róluk véleményüket, megvitatták eltérő nézeteiket, nevelték egymást és saját magukat a kritika művelésére és elfogadására, levelekben körözték azokat a részleteket, amelyeket a cenzúra törölt, stb. Az írók tudatában voltak levelezésük fontosságának, leveleikben elsősorban az ügyek érdekében adott tájékoztatás, a megvitatás, a véleményformálás szándékával írtak, egyéni világuk főként a kulturális feladatok személyes gondjaiban, problémáiban rajzolódott ki, így adtak képet életformájukról, sorsukról, szubjektív világukról. A levél a 18–19. században még formált műfaj, szabályait elsősorban a retorika, s a retorikai előírásokat követő poétikák, leveleskönyvek rögzítik. Alakulása, oldódása a 19. század elején indul meg: a tárgyi világ bővülő sokfélesége, a közlésmódban jellemzővé váló

közvetlenség, az egyre fontosabb szubjektivitás, személyesség lesz jellemző e korszak leveleire, de még úgy, hogy megmarad a formáltság igénye, s úgy, hogy a személyesség és az oldottság még bizonyos korlátok között érvényesül. Jósika Miklós itt közreadott levelezése speciális gyűjtemény: míg a Kazinczy és Kölcsey levelezés egy korszak átfogó képét adja, a több személynek szóló levelekben a legkülönbébb ügyek, kapcsolatok és változásaik tárulnak fel, addig itt a levelek egy időben, térben, életmódban, szemléletben nagyonis meghatározott köről számolnak be, egyetlen személynek, a jóbarátnak szólnak.

Fejérváry Miklós, mint a kötet jól összefogott bevezetőjéből megtudjuk, Amerikában telepedett le; Jósikával valószínűleg Brüsszelben ismerkedtek meg, s a levelek tanúsága szerint bensőséges barátság alakult ki közöttük. Levelezésük folytonos volt; Fejérváry levelei elvesztek, Jósika írásai közül színes, átfogó kép rajzolódik ki. Ő Magyarországhoz közelebb él, családi, baráti, irodalmi kapcsolatai révén tájékozódni tud az otthoni politikai, kulturális életéről, s beszámol róluk; tudósít az európai politikai helyzetről; ír az emigráció híreiről, neves és kevésbé ismert személyekről; fontosabb társasági eseményekről; anyagi gondokról; irodalmi munkásságáról és a kiadás problémáiról; családi eseményekről, anekdotákról. A vázlatos felsorolásból is nyilvánvaló, hogy a levelek gazdag képet adnak az emigráció köréről, de egyenlőben, mint a korabeli levelezések: funkciójuk a tájékoztatás, s nem az ügyek formálása, kiegészítése. Legfőbb műfaji újdonságukat azonban nem ez az egyoldalú szerep világítja meg, hanem a levelezés egészére jellemző közlésmód: a saját magát, az embereket, az eseményeket átszínező ironia.

Ironikus látásmódjában, közlésmódjában szigorú ítélet van, amely könyörtelenül célba veszi az elvtelenséget, a hajbókolást, a ködevő politikai ábrándokat, az ürességet takaró külső pompát, a hiúságot, a fonáksgot. Józan, a realitásokkal mindig

számot vető felelősség, morális igény áll ironikus ítéletei mögött, s az a pesszimizmus, amelyet sorsa, az események és a fel-felröppenő, megalapozatlan politikai tervek, a hazai és az európai hírek keltettek benne. „Itt is minden a régiben van; az örökös refrain az, hogy a situatio nem tartható, s mégis miként látjuk: Ausztriában, Rómában, Nápolyban, Franciaországban és főleg ott, igen szépen tartja magát, s én legalább azt hiszem, hogy ezután is tartandja: mert a hadseregeket jól fizetik, szalagozzák, parádéztatják — a nép pedig fenegyerek és nagy vitéz a balládokban és forradalmi hírlapokban, de ha egyszer jól rápörkölték, beadja derekát, s hallgat, mint a nyúl.” (41) Iróniája a politika múltbeli és jelenkori irányítóira is lesújt: Görgey magyarázkodásait emlékirataiban „humoristicus regénynek”, „kiszappaңызásnak és szerencszenetlenítésnek” nevezi (32); 1867-ben a hazai követválasztás jelöltjeit sommásan „Fabius Cunctatoroknak” titulálja (324); Ferenc József pedig csak „beceneveken” szerepel, mint Ferenc Józsi, Szepi, Ferkó, Ferkó Pepi. Kipellengérez az emigráció neves személyiségeit is: a Kossuth család feltűnést keltő felvonulását hivalkodó „kuruc toilettben” (36); „a nagyszájú és még nagyobb orrú” Pulszkyt, akit gyanakodva néz, minthogy látta már „a szivárvány minden színein átmenni, és végre kereket oldani.” (53)

Az állandó ironikus beállítódást, látásmódot közvetíti stílusa: a magasztos látszat értéktelenségét, fonákságait érzékeltető ellentétek; a degradációt élesen megnevező, frappáns szóválasztások; a szójátékok, s a gyakran ezek kedvéért választott idegen szavak, kicsinyítések. „Lesz elég fekete-sárga vendég, bál meg lakoma és mindenféle illuminatiók és inlumenatiók [díszkivilágítások és részegségek]... Látod, édes druszám, hogy csak az áll, amit az én próféta tök fejem régen mond: hogy Európa sohasem találta magát oly kedve szerént berántva a maga souse-ába [mártásába] mint most: keresztcecskék, titulusocskák vitulusocskákkal [vagyonocskákkal], szalagocskák és kötelek, 25 és handlibet [bilincs] — mi kell nekünk több?” (98) Jósika időnként rajzzal is illusztrálta bemutatásait: főként a kritikáját érdemlő személyeket, jelenségeket rajzolta kedvvel, az ironikus látását demonstráló karikatúrisztikus tehetséggel (87, 135, 214, 230 stb.). A minden köz-

lést átszínező irónia alapján mondható el, hogy e levelek legfőbb jellegzetessége már nem a fontos ügyek objektív bemutatása, hanem elsősorban a közlés: híradás egy meghatározott helyzetű személyiség jellemző világlátásáról, ítéleteiről. Tájékoztató funkciójú levelek ezek is, mint annakidején Kazinczyé, de már nem a tárgyyszerűség, az elfogulatlanság óhajtott igényével, hanem a tudatosan vállalt személyességgel.

Ám e személyesség még korántsem „teljes”. Az iróniában a gondolkodó, az ítélkező, a moralizáló Jósikát ismerjük meg — a jóbarátnak írott levelek így a kor felfogása szerint még mindig alanyi formáltságot mutatnak: közvetlensége még nem jelent teljes oldottságot, iróniája eltakarja érzéseit, kevéssé engedi érvényesülni szubjektív vonásait. Magáról főként rövid híreket ír: irodalmi munkáiról, kiadatási gondokról, a bizonytalan anyagi helyzetről, látogatásokról, családi eseményekről szól néhány tényközlő vagy tréfás mondat: „A mi sorsunkban — privátim értve — semmi változás nem történt. Hazulról közönsös dolgokat írnak, s kevés pénzt küldenek, mint mindig: de azért csak élünk-éldegélünk, s dolgozunk mégis aránylag jóval jobb a múltnál.” (122); „Nekünk sincsen nagy és új bajunk — bár a régiek sem szűntek meg egészen. Fiaim nekem évenként 600 pengő forintot octroyáltak — láthatod, hogy elébb-utóbb capitalista leszek.” (180) Kivételnek számítanak azok a levelek, de inkább levélrészletek, amelyekben közvetlenül, érzelmi megrendültséggel számol be csapásokról: anyósa haláláról, fiai otthoni fenyegetettségéről, vagyonuk elkobzása híréből (105, 123–124). A személyes érintettséget eláruló részek azonban rövidre fogottak, s a megpróbáltatásokban is jelzi a morális vállalás, a lelkierő adományát: „Nekem a gondviselés elég erős lelket adott, s úgy hiszem, megmutattam, minő resignációval tudom túrni, ami engemet ért — de ezen aggodalom gyermekeim sorsán életemen rágódik.” (123) E szubjektív beszámolók után aztán rendszerint gyorsan visszatér a szokott közlésmódjához, az ironikus beszámolókhöz. Élete utolsó esztendeiben, kb. 1762-től elkomorulnak levelei. A politikai helyzet reménytelensége, fenyegetettségük, a betegség, menekülésszerű átköltözésük Drezdában olyan megpróbáltatások, amelyekben odavész ironikus fölnye — e levelek már

rezignált, szomorú beszámoló a politikáról és saját sorsáról.

A kötet harmadik részében kiadott Emlékalbum is jelentős gyűjtemény. Vannak közte versek, értesítő üzenetek, kérvény, házassági kártya, pártalapítási rendelkezés, követségi irat, irodalmi műhöz készült bevezetés, könyvkritika, de az írások többsége levél. A 19. századi közélet, kulturális élet neves személyiségeinek Jósikához (esetleg máshoz) írott levelei találhatók itt: Széchenyi, Wesselényi, Kossuth, Szemere Bertalan, Vörösmarty, Eötvös, Teleki József és László, Mészáros Lázár, Pulszky, Arany, Kemény, Liszt, Vajda János, Tóth Kálmán, Heckenast, Hartleben nevei jelzik, hogy Jósikának milyen széleskörű kapcsolatai voltak Magyarországon is, az emigrációban is. E levelek — miként a többi iratok — elsősorban tájékoztató híradások fontos és jellemző ügyekről; ilyen pl. Teleki József értesítése Jósika akadémiai tiszteleti tagságáról; Kossuth zaklatott levele Teleki László elfogásáról; kiadók, szerkesztők írásokat kérnek vagy éppen a megjelentetés nehézségeiről, a cenzúra működéséről tudósítanak. S bár vannak itt családi, személyes érdekeltségű írások (pl. barátnők levele Jósika feleségéhez), az album egésze túlnő emlékkönyv, magángyűjtemény jellegén: forrásértékű dokumentumai, közéleti hírei és magánemberi érintettsége révén leginkább az emlékiratokhoz áll közel, esetleg mint annak vázlata, kiegészítője, sőt, egyik megalapozója.

A kötet kiadása szerencsés vállalkozás volt — értékét növeli a tájékoztatást szolgáló, összefogott és elemző bevezetés; a körültekintő szerkesztés; az ismeretközlésre, megbízhatóságra, pontosságra törekvés a jegyzetapparátusban. A szerkesztéssel kapcsolatos probléma például Fejérváry leveleinek besorolása. Ezekből csak az maradt meg, amit az író az Emlékalbumban őrzött; Jósika válaszainál a szerkesztők a jegyzetekben utalnak az itt fellelhető írásokra. Nyilvánvaló, hogy az albumból nem lehet kiemelni Fejérváry írásait, ha viszont a Jósika-levelek előtt is közlik, ismételtségre. Tökéletes megoldás itt nincs; a kérdés és a választott megoldás a szerkesztők gondjait, megfontoltságát jelzi. Az albumban

vannak üresen hagyott lapok, helyek, ezeket a szerkesztők kétféleképp jelölik: vagy csak a sorszám utáni szaggatott vonallal vagy [üres]-jelzéssel. Mi a kettő közötti különbség? Esetleg az egyik kitéptet lapokat jelez? Van ennek valami nyoma a papíron? Vajon félelemből eltüntetett írásokról van szó? Vagy arról, hogy bár nem állapítható meg rendszer az iratok gyűjteményében, Jósika mégis „szerkeszteni” akarta? Az üres helyek ez esetben egy későbbi kiegészítést jeleznek? Egy helyen (545) a szöveg után feltüntetik, hogy utólag betett dokumentum — ennek inkább a jegyzetben lenne helye.

A jegyzetelés nagyon alapos, nagy munkát, a kor pontos és sokoldalú ismeretét tükrözi. Hiányt csak néhány helyen érzleltem. A második levélben szerepel Ludvig neve — a jegyzet nem írja meg, hogy melyik Ludvigről van szó, s a névmutatóra utalt érdeklődő három ilyen nevű személyt talál. Igaz, az előszóban szó van Ludvig Jánosról, ám az első helyen jó lett volna világossá tenni a jegyzetben, hogy róla van szó. Az Emlékalbumban szerepel egy László aláírássú levél (509–510): politikai eseményekről, reményekről, a hazai helyzetről van benne szó — jegyzet nincs hozzá. Teleki László írta? — ez azért is kérdéses, mert néhány lappal előbb olvasható Kossuth említett levele Teleki elfogásáról. A dátum szerint írhatta Teleki: Kossuth levele 1860. dec. 22-én kelt, a másik nov. 22-én Genfben; Teleki, mint Kossuth is említi, onnan érkezett Drezdába, ahol elfogták. Jelezni kellett volna, hogy valóban vagy feltehetően ő írta a levelet. Az Emlékalbumban szerepel egy pártalapítási rendelkezés szövege — a jegyzetből csak az tudható meg, hogy eredetije német nyelvű; kiadójáról, helyéről, idejéről vélekedés sincs?

A kötet dokumentációs, irodalomtörténeti jelentősége mellett a levél-műfaj változását, egyéni változatát is reprezentálja. Bevezetője a szükséges ismeretek, az írások legjellemzőbb sajátosságai mellett megvilágítja irodalomtörténeti kapcsolatukat, helyüket Jósika regényei, *Emlékirata*, valamint a modern irodalom egyes műfajai mellett. Jegyzetapparátusa a széleskörű, alapos magyarázatokkal tanulságos és meg-

világító mind a szakember, mind az érdeklődő olvasó számára. A könyv gondozói érdemével nyomtatékosítva igazolja, hogy az írói levelezések, a látszólag magánér-

dekü gyűjtemények kiadása milyen értéket jelent korok, emberek, műfajok megismerésében.

Mezei Márta

VENEZIA, ITALIA E UNGHERIA TRA DECADENTISMO E AVANGUARDIA

Szerk.: Sárközy Péter, Kovács Zsuzsa. Bp. 1990. Akadémiai K. 451 l.

Aki ismeri a magyar italianisztikai kutatások és publikációk hézagosságát — azt, hogy egyes korszakokkal, illetve szerzőkkel (például a reneszánszsal és Machiavellivel, vagy századunk egyes alkotóival) — viszonylag sokat foglalkoznak, míg másokról úgyszólván tudomást sem vesznek —, az tudja értékelni az Akadémiai Kiadó sorozatát, amely immár több mint húsz éve szép kivitelű, olasz nyelvű kötetekben adja közre egy-egy nagy kultúrtörténeti korszak (reneszánsz, barokk, stb.) olasz-magyar kapcsolatairól rendezett konferenciák anyagát, egyre átfogóbb kapcsolattörténeti panorámát adva. A könyvsorozat ugyanakkor, alapvető erénye mellett is, magán viseli a honi italianisztika egyik legtipikusabb fogyatékoságát: erősen ezoterikus, „csak szakértőknek”-jellegét. Olasz (vagy olykor kivételesen francia) nyelvűsége már eleve elzárja az olvasóközönség túlnyomó többségétől (még magyar nyelvű resumét sem találunk a könyvekben!), ehhez tegyük még hozzá az egyes kötetek magyar viszonylatban is hosszú „átfutási idejét” (a legutóbbi a konferencia után csaknem négy évvel látott napvilágot) és hogy egymástól is nagy időbeli távolságra jelennek meg, úgyhogy a sorozat első kötetei ma már úgyszólván beszerezhetetlenek. S akkor még nem szoltunk az árukról — a legutóbbi nyolcszázötven forintba került — ami szinte garanciát jelent arra, hogy ösztöndíjból tengődő egyetemi hallgatók, vékonypénzű pedagógusok vagy kutatók — vagyis akik számára talán a leghasznosabb olvasmány lenne — ne vásárolhassák meg.

Mindezt nem art előre bocsájtani, amikor a sorozat legújabb kötetéről írunk, melynek címe: *Venezia, Italia e Ungheria tra decadentismo e avanguardia*, azaz: Velence, Itália és Magyarország dekadentizmus és avantgarde között. A kötet a Magyar Tudományos Akadémia, a Művelődési Minisz-

térium, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a velencei Giorgio Cini alapítvány szervezésében 1986. június 10. és 13. között Budapesten megrendezett hasonló című nemzetközi tudományos tanácskozáson elhangzott előadások zömének szövegét tartalmazza. (Hogy melyek azok, amelyek elhangzottak ugyan, de nem jelentek meg, az kiderül a tartalomjegyzéknek és a konferencia „munkaprogramjának” összehasonlításából.) A könyvet szerkesztő Sárközy Péter és Kovács Zsuzsa gondos munkával osztotta a huszonöt tanulmányt hat tematikus részre.

Az első két rész Olaszország és hazánk történelmi-politikai kapcsolatait — „párhuzamait és kereszteződéseit”, ahogyan Jászay Magda írta — tekinti át a századvégtől a trianoni békekötésig. Hogy e tanulmányok — melyek közül megemlíteném Jászay Magdát, Ormos Máriaét és Francesco Guidát — zömét az időközben a világban és Magyarországon végbement éppoly gyors, mint amilyen mélyreható változások dacára sem érezzük túlhaladottnak, az tudományos objektivitásukat, hitelességüket, taci-tusi „sine ira et studio”-jukat dicséri. Pedig olyan örök-neuralgikus kérdésekről van bennük szó, amelyeknek újraértelmezése és átértékelése éppen napjainkban gyorsult fel igazán: a történelmi Magyarország és a nemzetiségek kapcsolatáról, a kommun-ról, Trianonról, Horthy Magyarországnak és Mussolini Itáliájának kapcsolatáról.

A kötet utolsó, hatodik része „az új művészet: a filmművészet” foglalkozik. Nemeskürty István — aki sokoldalú egyéniségének köszönhetően egyszerre megbecsült képviselője az italianisztikának és a filmesztétikának — *A filmesztétika kialakulása a huszadik század első évtizedeiben Magyarországon* címmel értekezik arról, hogyan gondolkodtak a „képpé varázsolt időről” nagy íróink és gondolkodóink Babits Mihálytól

Lukács Györgyön és Szabó Dezsőn át Balázs Béláig. Bruno De Marchi tanulmánya a tanácsköztársaság és az avantgarde film-művészet kapcsolatait vizsgálja.

Az említett részek mintegy keretbe foglalják a mi szempontunkból legfontosabb középső három részt: magukat az irodalomtörténeti tanulmányokat. Jól mutatják ezek a magyar italianisztika komparatista jellegét: a tizenöt tanulmány mintegy felének már a címe is mutatja, hogy a magyar-olasz irodalmi kapcsolatokkal foglalkoznak elsődlegesen, s az egyes magyar szerzőkről írott tanulmányok — *Marinella D'Alessandro* Cholnoky Viktorról, *Armando Gnisci* Adyról, *Rába György*, *Sárközy Péter*, *Melczer Tibor* és *Gianpiero Cavaglia* Babitsról — sem nélkülözik az utalásokat az olasz irodalomra.

A dekadentizmus — noha főleg Itáliában tagadhatatlanul „hanyatlást” jelentett a romantika tündöklése után — kétségtelen fellendülést hozott az olasz-magyar irodalmi kapcsolatokban, amelyekről ismeretes, hogy paradox módon éppen nemzeti irodalmunk aranykorában, a felvilágosodás és a reformkor idején lazultak meg.

A komparatistikai érdeklődés középpontjában — érthető s immár hagyományos módon — az *Isteni Színjátékot* fordító Babits áll. Nem véletlenül foglalkozik éppen vele a legtöbb tanulmány: a már említett Rába György, Sárközy Péter, Gianpiero Cavaglia és Melczer Tibor mellett *Maria Teresa Angelini* írása. A másik központi figurának Kassák mutatkozik, akinek az olasz futurizmussal való kapcsolatát vizsgálja *Takács József* és *Szabó György* dolgozata. E tanulmányokból az is világossá válik, hogy az olasz-magyar irodalmi találkozások a dekadentizmus jegyében voltak mélyebbek és nagyobb értékek teremtoi.

Dante, Babits Mihály költői-emberi modellje című tanulmányában írja Sárközy Péter az olasz és a magyar irodalom találkozásának egyik legjelentősebb állomásáról: „A Babits által lefordított *Isteni Színjáték* szövege a modern magyar költészet egyik legköltőibb, legmélyebb és művészileg leg-

gazdagabb szövege, mely a század első felében a magyar költőknek új nyelvi, verselési és rímhasználati lehetőségeket nyújtott”, ugyanakkor: „Babits fordítása, mint egész ifjúkori költészete, a dekadentizmus, vagyis a magyar szecessziós irodalom tipikus terméke”: ezt legszembeszökőbben a Pokol ötödik éneke mutatja, Paolo és Francesca epizódja. „Igaza van azoknak, akik a babitsi szöveg szubjektivitását vagy dekadentizmusát hangsúlyozzák. Igaz, e sorokban emelkedik magasra és kap szárnyra Babitsnál a dantei szöveg. Véleményünk szerint, aki mindenki másnál jobban megértette a szöveg e titkos értékét, az a nagy jelenkori költő, Weöres Sándor, Babits tanítványa, aki a hatvanas években Kardos Tibor professzor biztatására, megkísérelte újra lefordítani az *Isteni Színjátékot*, igyekeztén túlhaladni a babitsi szöveg dekadentizmusán. Weöres azonban munkáját a Pokol ötödik éneke után szakította félbe, amikor, egybevetve teljesítményét nagy költő-mestérével, el kellett ismernie Babits szavainak igazságát:

„Danténak csak egy tökéletes fordítása lehet”, vagyis ahogy Benedetto Croce mondotta: „a fordítások olyanok mint a nők: a hűségesek csúnyák, a hűtlenek gyönyörűek.”

Tanulmánykötettől teljességet követelni nem helyénvaló: ezért tudomásul vesszük, hogy a könyvben nem esik szó Babits olyan nagy kor- és pályatársainak — zömmel a magyar dekadentizmus klasszikusainak — olasz kapcsolatairól, mint Krúdy, vagy Szabó Dezső, Juhász Gyula, Kosztolányi vagy Tóth Árpád, hogy csak a legjelentősebbeket említsük.

Ami a huszadik századi magyar líra Olaszországban talán legismertebb mesterét, József Attilát, vagy az olasz irodalom több klasszikusát remekműű esszéikben bemutató Németh Lászlót illeti — lévén ők egy későbbi kor fiai — reméljük, róluk a sorozat következő kötetében olvashatunk majd.

Madarász Imre

STANISLAV ŠMATLÁK: DEJINY SLOVENSKEJ LITERATÚRY OD STREDOVEKU PO SÚČASNOST'

Tatran, Bratislava, 1988. 623 l.

A szlovák irodalomtörténet-írás az utóbbi években több összefoglaló jellegű kiadványt jelentetett meg: elkészült az akadémiai irodalomtörténet ötödik, a két háború közötti korszakkal foglalkozó kötete (1984), s még ugyanebben az évben kiadták a *Szlovák írók enciklopédiáját* is két kötetben. A legújabb, e tárgy körbe tartozó munka Stanislav Šmatlák irodalomtörténete. Joggal tarthat számot érdeklődésünkre, hiszen a műfaj — az egyszemélyes irodalomtörténet — sajátosságaiból következik, hogy a könyv magán viseli az „egyetlen kéz” nyomát: az ismeretanyag közlésén túl a szerző ízlésének, érdeklődésének egyedi jellegzetességeivel is megajándékozza olvasóját.

Szlovák szerző tollából utoljára a két háború között született hasonló jellegű munka: a korszak kulturális életének kiemelkedő alakja, a költő és lapszerkesztő Štefan Krčmery (1892–1955), a magyar kultúra barátja és lelkes propagátora 1933-ra készült el irodalomtörténetével (amely azonban teljes terjedelmében csak a szerző halála után, 1976-ban jelent meg).

Hivatkozok is rá Šmatlák, akárcsak többi elődjére, Bohuslav Tablicra, Jozef Miloslav Hurbanra, Jaroslav Vlčekre. Annál fájdalmasabb számunkra, hogy Sziklay László nevét még csak meg sem említi bibliográfiájában. Hiszen a szlovák irodalom kutatói körében máig alapvető kézikönyvnek számít Sziklay kitűnő munkája. Bár *A szlovák irodalom története* című kötet megjelenése (1962) óta csaknem három évtized telt el, Sziklay fölülnyes tárgyismerete és elfogultságoktól mentes, tárgyilagos szemlélete okán könyve szlovák szakemberek számára is a legmegbízhatóbb forrás nemzetük irodalmának vizsgálatához.

De nem csupán emiatt jutott eszembe Šmatlák könyvét olvasva Sziklay László irodalomtörténete. Úgy látom, a pozsonyi professzor számos kérdésben Sziklayétól lényegesen eltérő álláspontot képvisel. Ez természetesen szíve joga. Az azonban kétségtelen, hogy az irodalmaink közös múltjáról alkotott kép csak akkor lesz (lehet) hiteles, ha — elismerve az egyéni vélemény jogosultságát — az eltérő nézeteket

viták során szembesítve törekszünk valamínő történeti objektivitásra.

Mielőtt azonban e vitás kérdések tárgyalására térnénk, vessünk egy pillantást a kötet felépítésére. Úgy tűnik, Šmatlák professzor e tekintetben is elődei örökségét viszi tovább: a könyv szerkezete, az irodalomtörténeti anyag elrendezése hagyományos: a történeti bemutatás szempontját a művelődéstörténeti irányzatok szerinti tárgyalás elve egészíti ki. Ez a módszer érvényesül a kötet nagyobb részét kitevő, a középkortól a századfordulóig tartó irodalmi fejlődést leíró fejezetekben. (I. „Irodalmi kutúra a középkori Szlovákiában”, II. „A reneszánsz humanizmus irodalma”, III. „Irodalom a barokk korszakában”, IV. „A felvilágosodás és új korszak kezdete a szlovák irodalom fejlődésében”, V. „Klasszicizmus”, VI. „Romantika”, VII. „Az irodalmi realizmus kialakulása és fejlődése”, VIII. „Az irodalom átalakulása a XX. század elején”). Hagyományosnak mondható a kötet korszakolása a periodizációs elvek kevert jellege miatt is: a századforduló utáni időszak irodalmának tárgyalása irodalom kívüli, politika- és esztétikorténeti szempontok szerint tagolódik. (IX. „Küzdelem az új szociális tartalomért és művészi formáért”, X. „Irodalom a szocializmus építésének korszakában”). Az egyes fejezetek felépítése azonos: a kor- és esztétikorténeti háttér felvázolását a korszak irodalmának általános jellemzése követi, ezután sorakoznak — műnemenként — az adott időszak reprezentatív alkotói és műveit bemutató pályaképek. Az egyes fejezeteket a korszak irodalmára vonatkozó szakirodalmi bibliográfia egészíti ki. A történeti fejezeteket egy bevezető- és egy zárórész foglalja keretbe. Az elsőben, amely *A szlovák irodalomtörténet szintéziséhez* címet viseli, a szerző az irodalomtörténet-írás néhány elméleti problémájával foglalkozik. Az irodalmiság, az irodalmi tény, a fejlődés és a történelem fogalmának meghatározásához és összefüggéseik feltáráshoz Šmatlák az orosz formalisták, valamint a cseh és a lengyel újstrukturalisták (elsősorban Felix Vodička és Janusz Slawiński) nézeteit

hívja segítségül. Ugyanebben a fejezetben kapott helyet a szlovák irodalomtörténet-írói hagyomány kritikai feldolgozása is.

Ami az irodalomtörténet-írás elméleti megalapozását illeti, az ma már szaktudományunk művelésének elengedhetetlen feltétele. Ebből a szempontból Šmatlák törekvése kétségtelenül üdvözlendő. Azonban a bevezetőben érintett elméleti kérdések fejtegetése néhol túl általános, esetenként maguktólértendő megállapításokat tartalmaz (ilyen pl. az az állítás, hogy koronként más és más tekintendő irodalmi ténynek). Másfelől az itt felvázolt elvek nem érvényesülnek maradéktalanul a történeti anyag bemutatásában. Emiatt azután a bevezető rész nem is illeszkedik szervesen a könyv egészéhez. Az elmélet és a gyakorlat ellentmondásossága az elméleti alapelvek hibás voltából ered. Šmatlák ugyanis azt vallja, hogy az irodalomtörténeti megismerés lényege az értékelés, vagyis, ahogy fogalmaz, „az irodalom terjedelmének és tartalmának kvalitatív vizsgálata” (11.). A kutatás tárgyaként pedig az egyedi műalkotást jelöli meg: „az egyedi irodalmi jelenségeket az irodalomtörténész viszonylatainak totalitásában vizsgálja, azaz belső és külső meghatározottságaik szempontjából, valamint innovatív funkciójuk, azaz egyediségük tekintetében.” (14.) Ha figyelmen kívül hagyjuk e megfogalmazás homályosságát, akkor is azt kell mondanunk, ez az elgondolás nem állja meg a helyét. Közhely, hogy az irodalom lényege, alapvető tárgya az irodalmi mű. Az egyes műalkotás értelmezése és értékelése a strukturalizmus óta az irodalmi kutatások homlokterében áll. Azonban az egyedi mű, amely az elolvasása során kiváltott élményben nyeri el végső alakját, nem képezheti a történet tárgyát. Az élménynek ugyanis nincs (nem lehet) története. Ahogy Bojtár Endre írja: „az egyediség — vagy ami ezzel egyet jelent: az érték — nem lehet történelemképző szempont.” (Bojtár E.: *Ami összehasonlítható, és ami nem*. Új Auróra Kiskönyvtár, 1989. 8.) Mi képezheti hát a fejlődési folyamat tárgyát? Ahogy azt az utóbbi évtizedek elméleti kutatásai meggyőzően bizonyították, bármely fejlődési folyamat előfeltétele valamiféle művön kívüli, fölöttes rendszer (műfaji, stilisztikai, verselési, világnézeti, stb.). A művek csupán e fölöttes rendszer részeként állíthatók

bele a fejlődési folyamatba, mint e fölöttes struktúra lenyomatai. Joggal állapítja meg — az egyébként Šmatlák által is idézett — Janusz Slawiński, hogy „a fejlődés fogalma elkerülhetetlenül feltételezi a struktúra fogalmát, hisz általában is bármilyen változást csupán akkor tudunk tetten érni, ha ki tudjuk mutatni *ugyanannak* a rendszernek két különböző szervezettségű állapotát, miközben maga a rendszer nem szűnik meg önmaga maradni”. Az egyedi művet a maga teljességében csak az értelmező eljárásokkal lehet feltárni, az irodalomtörténetnek csupán annyiban lehetnek részei, amennyiben struktúrák. Végül is az egyedi mű és az irodalmi fejlődés elvi különbözőségéből az következik, amit Slawiński fogalmazott meg: „az interpretáció művészetének törekvéseitől nincs folytonos átmenet semmiféle irodalomtörténeti szintézishez: módszertani szakadék tátong közöttük”. (J. Slawiński: *Synchronia i diachronia w procesie historycznoliterackim*, W-wa, 1967. 10)

Ami a történeti anyag bemutatását illeti, Šmatlák bevallotta szubjektív, egyéni koncepció kialakítására törekedett. Vizsgálódása középpontjába a szlovák irodalom történeti azonosságának kérdését állította. Ezzel az volt a célja, hogy megoldást találjon a szlovák irodalomtörténet-írás egy máig neurotizáló elméleti problémájára. Nevezetesen, hogy miként lehetne kitölteni azt a „hiátust”, amely a régi („etnikailag nem saját nyelvű”) szlovák irodalom és az újabb („nemzeti nyelvű”) irodalom között mutatkozik. Vagyis, ahogy a szerző fogalmaz, az a kérdés, „Hogyan lehet leküzdeni a szlovák irodalom „fiatalkorúságából” eredő komplexust, s miként lehet megalapozni igényét az önálló nemzeti irodalmi létezésre, saját történelmi hagyománya szélesebb háttérrel.” (585.)

A szerző mindenekelőtt a szlovák kultúra történelmi gyökereit veszi górcső alá, s a hagyományosnál jóval tágabban vonja meg a szlovák kultúra érdekkörét. Azt állítja, hogy a szlovák irodalom genezise a 9. századi morva állam műveltségében gyökerezik. Tételzése szerint az egykori Nagymorva Birodalom ósláv nyelvi és szellemi üzenete mélyen beleivódott a szlovák irodalom genetikai kódjába. Úgy látja, hogy Nagymorávia irodalmi fejlődése során kialakult egy „sláv etatista alapon álló” középko-

ri nemzettudat, s ez tette azután lehetővé, hogy az egykori Felső-Magyarország szlovák népessége a középkori latinitás uralma idején, a feudális magyar állam keretei között is megőrizze „szláv etnikai tudatát”. Erre a hipotézisre alapozza Šmatlák azt az értelmezést, hogy a Nagymorávia területén született ószláv irodalmi hagyomány a szlovák irodalom történetének szerves része, úgy mond „prológa”.

E hipotézis tudománytörténeti besorolásához az első fogódzót a „genetikai kód” kifejezés nyújtja. Tudjuk, a más tudományokból kölcsönözött fogalmak alkalmazása a társadalomtudományokban romantikus eredetű eljárás. Herder volt az első, aki az élettanból vett fogalmakra építette történetfilozófiai koncepcióját, azt állítva, hogy az egyes nemzeteknek megvan a maguk „életkora”, mely az emberi élet egyes szakaszainak felel meg. Az effajta eljárásnak Fichte óta van érték-dimenziója. Ő ugyanis — a *Beszédek a német nemzethez* című munkájában (1808) — már megkülönböztetett „egészséges” és „beteg” nemzeteseteket, egyeseknek az eredetiség, másoknak csupán az utánzás, a majmolás képességét tulajdonítja.

Šmatlák koncepciójában nem nehéz felismerni a szlovák történettudomány egy jól kitapintható irányzatának hatását. A morva-szlovák kontinuitás elméletét az utóbbi évtizedekben néhány történész (elsősorban Jan Dekan, Matúš Kučera, Rudolf Maršina) illetve régész fejtegette, új kutatási eredményekre hivatkozva. Azt igyekeznek bizonyítani, hogy a Felföld szlovák-sága a morvák leszármazottja, mely már jóval a magyarok odaérkezése előtt a Duna és a Garam folyók közötti területen élt. Mint ismeretes, ez az elgondolás a 17. században született latin nyelvű történeti tanulmányokra támaszkodik. Azonban, míg a nemzeti újjászületést előkészítő elődök romantikus historizmusa a maga korában progresszív szerepet játszott a szlovák nemzettudat formálódásában, elősegítve ezzel a modern szlovák nemzet megizmosodását is, a huszadik század végi utódok törekvése anakronisztikus. Ugyanis, amidőn a történeti jogra hivatkoznak, voltaképpen egy ideológiai konstrukcióhoz gyűjtenek szaktudományos érveket.

A magyar történészek nem fogadják el szlovák kollégáik álláspontját. Györffy

György „történetileg tendenciózusnak” minősíti Dekanék elgondolását, amely szerinte a Nagymorva Birodalom területi elhelyezésével „a mai Csehszlovákia 9. századi történeti előképét igyekszik megteremteni”, (*História*, 1986/1. 8.) Györffy etnikai szempontból is megkérdőjelezi a morva-szlovák kontinuitást, szemléletesen jelölve ki az emlélet párhuzamait térségünk gondolkodásában: „olyanféle viszony van a szlovákok és a nagymorvák között, mint a XII. századtól Erdélybe beköltözött románok és az ókori dákok, illetve az őket megsemmisítő római légionisták között, avagy a 895-ben beköltözött magyarok és Attila hunjai, illetve az avarok között.” (*Kortárs*, 1981/5. 826.)

Ugyanígy, fölöttébb kérdéses a morva állam ószláv műveltségét a szlovák irodalom előzményének tekinteni. Egyfelől maga a szerző is kénytelen elismerni, hogy „nincs közvetlen kontinuitás (illetve nincs rá bizonyíték) Nagymorávia irodalma és az etnikailag már a szlovák feudális nemzeti irodalmi kultúrájának bizonyítékaként értelmezhető első irodalmi vagy írásos megnyilatkozások között.” (51.) De nem támasztja alá a kontinuitás tényét a szláv nyelvrokonság sem. Hiszen az első szláv irodalmi nyelv — az óegyházi szláv — mint tudjuk, egyik mai szláv nyelvnek sem őse. S egy irodalom hovatarozásáról amúgysem a nyelvrokonság, hanem a kulturális típus dönt. A szlovák irodalom fejlődése a nyugati keresztény kultúrkörben ment végbe, tipológiai szempontból a közép-európai irodalmakhoz tartozik. Bizonyosság erre a középkortól a reneszánszon át a legújabb időkig húzódó irodalmi fejlődés, mindaz, ami Šmatlák könyvének is nagyobbik részét teszi ki.

A könyv másik vitatható pontja a középkori, illetve reneszánsz és barokk latinitás megítélése. A szerző ugyanis kizárólag nemzeti szempontból értékeli a korszak irodalmát. Véleménye szerint e latin nyelvű írásbeliség a 17. századtól fogva a nemzeti eszme jegyében fejlődött. E folyamat kezdetét a kétnyelvű Benedikt Szöllősi (1609–1656) munkásságában véli felfedezni, aki magát a „pannon nemzethez” tartozónak érzi, azaz „Hungária területén élő szláv-nak”. Šmatlák következtetése szerint ez azt mutatja, hogy a latin nyelvű *Cantus Catholici* összeállítója „nemcsak magyaror-

szági, hanem bizonyos mértékig már speciális szlovák etnikai és történeti tudattal is" rendelkezett (210.). Azt hiszem, Šmatlák értelmezése nemcsak történelmietlen eljárásról tanúskodik (a nemzeti szempont középkorba való visszavezetésével), hanem ennek következtében alapjaiban torzítja el a korszak eszmetörténeti képét. Hiszen, mint tudjuk, a rendi Magyarország írástudói egy egységes, hungarus patriotizmus jegyében alkottak. Igaz, a középkortól fogva kitapintható körükben egy szláv (pannon) etnikai tudat jelenléte, ez azonban hosszú ideig jól megfért a rendi „natio hungarica” állampatriotizmusával. Sziklay László hívja fel rá a figyelmet, hogy a szlovákság körében még a 18. század utolsó évtizedeiben sem differenciálódott a „haza” fogalma Magyarország fogalmától. Hiszen a nemzeti újjászületés egyik elindítója, a katolikus Anton Bernolák is Hungáriára gondolt, amikor a haza felvirágoztatásáról beszélt.

Úgy tűnik, Šmatlák professzor egy kitágított, történelmi jellegétől megfosztott nemzeti (etnikai) tudat-fogalom telelezésével véli kitölthetni a nemzeti nyelvű és nem nemzeti nyelvű irodalom közötti „hiátust”. Ez az eljárás — noha ellenkező irányú — lényegében ugyanúgy torzuláshoz vezet, mint a nemzeti újjászületés korának irodalomfelfogása: akárcsak amaz, éppúgy ahistorikussága miatt nem állja meg helyét. Egy nemrégiben lezajlott szlovák-cseh-magyar kollokviumon Szili József mutatott rá (Horváth Jánosra hivatkozva), hogy a nemzeti elvű irodalomtörténet-írás szűkséggéppen eltorzítja az irodalom fejlődésének történetileg igaz képét. „A nemzeti irodalomtörténet-koncepciók — így Szili — „nemzet” és „irodalom” fogalmuk alapján meghatározott irodalomfolyamatok egységes „nemzeti” folyamattá való összefűzésére vállalkoznak”. Ez a módszer azért is kifogásolható, mert nem számol azzal, hogy az irodalom, az irodalmiság fogalma is történetileg változik, s az irodalom fejlődése sem folyamatos. Szili József — igen szemléletesen — a szakadós függvény metaforájával érzékeltette az irodalmi folyamat jellegét, amelyben az irodalmiság különböző, történetileg kialakult változatainak egymásutánja adja ki az irodalom történetét.

Az újabb korszakok tárgyalásakor Šmatlák mellőzi a nemzeti szempont érvényesítését. Emögött a látszólagos módszertani

következetlenség mögött a szerző szemléletének látens ideologikussága rejlik. Szembetűnő, hogy a századforduló irodalmát jellemezve Šmatlák kerüli a pesszimizmus, a dekadencia, szecesszió szavak használatát. A korszak meghatározó eszmetörténeti, filozófiai irányzatairól (Nietzsche, Schopenhauer eszmerendszeréről) éppúgy hallgat, mint a szlovák modernizmus európai kontextusáról: még a legkézenfekvőbb analógiától, a cseh megábrándozó eszmetörténeti elemzésétől is tartózkodik. Így azután, a könyvet olvasva az a benyomásunk támad, hogy a szlovák modernizmus valamiféle provinciális jelenség volt, ahogy maga a szerző is állítja. Kétségtelen, hogy a korabeli kritika esztétikai utilitarizmusa, a realizmus és a pozitívizmus „terrorja” évtizedekre a föld alá szorította a szlovák modernizmust. Kraskónak az európai (elsősorban a lengyel) modernizmus hatását mutató költészetét kelletlenül fogadták, s Roy (aki korántsem pusztán Kraszko „imitátora” volt) is csak 1920-ban, a szimbolista tendenciák megélenkülése nyomán merete kiadni első kötetét. A tények azonban azt mutatják, hogy a szlovák modernisták legfőbb törekvése éppen az volt, hogy megszabadítsák a szlovák irodalmat a provincializmus terhetől. A naturalizmus zolai irányát követő Ladislav Nádaši (Jégé) (1866–1940) a szlovák irodalom európaizálásának harcos szószólója volt, aki igyekezett megismertetni a hazai közönséget a kortárs világirodalmi áramlatokkal. Ő, akit erotikus regényeiért és a darwinizmus eredményeit felhasználó formai kísérleteiért lehetetlenné tettek, a hivatásos politikusokat is megszégyenítő élelétéről és józanságról tett tanúságot, midőn a „magyarónokat” és a szlovák nacionalistákat egyformán gúny tárgyává tette.

De más példák is azt igazolják, hogy a szlovák modernizmus sokszínű irodalmat hozott létre, melyben a századforduló minden irányzata visszhangra talált: elég, ha csak Ivan Gall (1885–1955) szecessziós dekorativitást mutató költészetére hivatkozunk. (Jellemző, hogy Gall versei kötet formájában csak 1935-ben juthattak el az olvasókhoz, *Az elnémult költő* sokatmondó címmel.) Vagy gondoljunk csak az ún. „katolikus modernnek” (P. G. Hlbina, Janko Silan, Ján Haranta) költészetére, amely a messianizmus, a nietzscheanizmus és a

modernista teozófia különös vegyüléke volt. Említésük nélkül nyilvánvalóan torz a kor-ról adott kép, mint ahogyan az is valószínű, hogy a két háború közötti irodalom valóságos értékrendjét nem az olyasféle irodalmon kívüli szempontok tükrözik, mint a baloldaliság vagy a fasizmusellenesség. Indokolatlannak tartom, hogy a DAV proletárköltészete jóval nagyobb súllyal szerepel a könyvben, mint a katasztrofizmusba hajló, európai rangú szlovák szürrealizmus. Ebben az értéksorrendben a szocialista korszak ideologikus szemléletének nyomait fedezhetjük fel. Ez határozza meg az 1945 utáni időszak irodalmának bemutatását is. Az irodalmon kívüli szempontok alkalmazása a korszakolásban nemcsak külsődlegessége miatt vitatható, hanem azért is, mert kétséges, hogy 1945 valóban korszakhatár-e a szlovák irodalom történetében. Nem volna-e célszerűbb 1949/50-et tekinteni annak? Hiszen ekkorra tehető a kultúrpolitikai céloknak alárendelt kulturális intézményrendszer kialakulása, s a sokszínű, több irányzat egymás mellett éléséből

felépülő irodalmi struktúra szocialista realista egyenruhába öltöztetése. De éppígy megkérdőjelezhető a szerzőnek az az állítása is, hogy a hatvanas évek társadalmi válsághelyzete az irodalomban is a válságjelenségek elszaporodásához vezet. Hiszen — amint arra több szlovák kritikus is rámutatott — a korszak kisprózájának a Rudolf Sloboda, Ján Johanides és mások nevével fémjelezhető poétikai újításai termékenynek bizonyultak a nyolcvanas évek szlovák posztmodern prózája számára is.

A vitás kérdések sorolását még hosszan folytathatnánk. Šmatlák könyve alapján úgy tűnik, a szlovák irodalomtudomány-nak máig sem sikerült megszabadulnia az ideologikusság ballasztjától. S ha tudjuk, értjük is e szemléletmód történelmi okait, hátterét, annyi bizonyosnak látszik, hogy előítéletek béklyójában, preconcepciók alapján állva nem tehetünk szert reális önismeretre. Márpedig ez mindannyiunk közös érdeke.

Balogh Magdolna

Bán Imre

(1905–1990)

Bán Imre professzor, a makulátlanul tiszta ember és az iskolateremtő nagy tudós nincs többé közöttünk. Az ember, aki a budapesti és a párizsi egyetemen végezte tanulmányait, hogy utána Gyöngyösön tanítson két évtizeden keresztül; a tudós, aki vidéki tanárként is fáradhatatlanul publikálva, szűkebb szakmájának és három nagy európai nyelv irodalmának biztos ismeretében foglalkozott a magyar irodalommal.

Azon nagyon kevesek közé tartozott, aki a középkortól Csokonaiig minden korszakhoz és a korszakok minden írójához hozzá tudott fűzni valami olyat, amit más rajta kívül nem tudott, és minden magyar jelenséget európai kontextusba állított. Máig emlékezetes, hogy Ernst Robert Curtius, a világhírű német romanista könyvéről ő írt ismertetést 1954-ben és mintegy bevezette a magyar tudományos köztudatba; ő volt az, aki a francia és olasz reneszánszról és barokkról a legalaposabb ismeretekkel rendelkezett, s jellemző e rendkívül sokoldalú tudósra, hogy életében megjelent utolsó kötetében, 1988-ban Dante-tanulmányait gyűjtötte össze.

Tudásának fő erőssége a filológiai módszerek szigorú alkalmazása volt. Szorgalmas adatgyűjtéssel és szigorú kritikával dolgozott, könyveiben és tanulmányaiban új ismeretek halmazát bocsátotta közre, ismertetéseiben gyakran tette szóvá az adatbeli és a szakirodalmi hiányosságokat. Felülmúlhatatlan tudása tette lehetővé, hogy új koncepciókkal és új összefüggések feltárásával lépjen fel, különösen ha kutatásainak legkedveltebb területén, a magyar XVII. és a XVIII. században dolgozott. Apáczai Csere Jánosról írott monográfiája olyan mű, melyhez foghatót hosszú ideig nem fognak írni, és utódaink messze benne lesznek a XXI. században, míg valaki újabb könyv megírására szánhatja magát. Különösen vonzotta a retorikák és a poétikák valamint ezek történeti feldolgozása: ezen a területen úttörő volt ő és atyja annak, amit a szakmai nyelven kritikátörténetnek hívnak. Mohón érdekelték az irodalmi recepció útjai és módjai, és emiatt foglalkozott szívesen az irodalom legkülönbözőbb szintjeivel és rétegeivel: az igazi nagyok mellett a szerény iskolamesterek és diákok irodalmi munkásságával, és ezt nagy tapasztalattal és bölcsességgel helyezte el a maga történeti helyére.

Bán Imre halálával a század második felének egyik legkiemelkedőbb és emberileg leg-tiszteletreméltóbb tudósát veszítettük el. Nagyon fájdalmas veszteség ez, és csak azzal vigasztalhatjuk magunkat, hogy a magyar irodalomtudomány olyan inspirációkat kapott tőle, melyeket ma pontosan regisztrálni még nehéz lenne. Mi, valamivel fiatalabb pályatársai tisztelettel ápoljuk majd emlékét, az utánunk következő nemzedék olvassa majd az általa példás alapossággal kidolgozott irodalmi eszméket és stílusokat: nélkülözhetetlen művek ezek, amelyek maradandóvá teszik személyét és a bibliográfiai adatoknál lényegesen gazdagabb életművét.

Tarnai Andor

Tolnai Gábor

(1910–1990)

„Tolnai Gábor, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem nyugalmazott tanszékvezető professzora, a Tudományos Minősítő Bizottság volt elnöke, az Országos Széchényi Könyvtár egykori főigazgatója, majd Magyarország római nagykövete, előbb a *Kortárs*, ezt követően az *Acta Litteraria* főszerkesztője, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság hosszú időn át volt elnöke, az Irodalomtudományi Bizottság tagja, a Magyar Népköztársaság Zászlórendje, az Akadémiai Aranyérem, a József Attila-díj, valamint számos egyéb állami és tudományos kitüntetés tulajdonosa 1990. február 16-án, életének 80. évében, hosszú betegség után elhunyt” — adja tudtul gyászjelentése, amit én *Fejedelmi Erdély* című, 1984-ben megjelent, nekem legkedvesebb könyvében őrzök. De ott vannak könyvtáram polcain korábbi s későbbi kötetei is, amelyeknek mind megvan a maguk sorsa: történetükből s dedikációikból kitelne egy Tolnai-portré. Mégpedig olyasféle: esszé-árnyalású, ami — felteszem — tetszene neki, mert legjobb írásai voltaképpen mind esszék, vallomások. Könyvei is esszékötetek.

A monográfia, a szintézis nem az ő műfaja volt, jóllehet huszonkilenc éves korára két összegező könyvet is publikált (*Erdély magyar irodalmi élete*, 1933; *Régi magyar főurak*, 1939). Az egyik a bölcsészdoktori értekezése volt, s ebből is élém hull egy dokumentum, ahogy készülök e sorok papírra vetésére: a doktorandusok kötelező életrajza. Íme: „Születtem 1910. december 29-én, Kunszentmiklóson (Pest m.). Az elemi iskolát részben szülővárosomban, részben Budapesten végeztem. A középiskolát a bp.-i református gimnáziumban, 1929-ben érettségiztem. 1929 őszén iratkoztam be a szegedi Ferenc József Tudomány Egyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karára, ahol magyar és német irodalmi, s nyelvészeti előadásokat hallgattam.”

Emez első hivatalos biográfia és a gyászjelentés között több mint félszázados pályavészűl. A negyvenes évekig olyan kiváló bírálói tekintenek „rokonszenves tehetségére” őszinte várakozással, mint Schöppflin Aladár, Halász Gábor vagy Cs. Szabó László; az ötvenes évekre azonban már jórészt elveszti kritikusaikat: bezárva címek, rangok, szerepek közé — immár inkább csak koszorúkat kap. Tolnai Gábor öntudatos, rátarti ember volt: nemcsak saját tehetségét, de korlátait is látó. Amikor élete utolsó öt-hat esztendejében, eloldván magunkat minden protokolltól, Bornemisza Péterrel szólva oly sokszor „megbeszéltük egymásnak bibéjét”, őszintén vallott kudarcairól is: hogy soha nem írta meg a Szenci Molnár-könyvét, Radnóti-ról is csak tanulmányait, cikkeit gyűjtötte össze; hogy nem tudhatott elmélyülni a nyelvekben; hogy korai írásait nem csak azért adta ki többször, több könyvében is, mert szerette őket, hanem mert szétszabdalt életéből nem tudta kiszakítani egy-egy új s méltó munkához azt a „kis független nyugalmat”.

Ha most elsősorban én ezekre a régebbi műveire emlékezve idézem alakját, hiszem, hogy akarata szerint való.

Erdélyi tárgyú esszéit már 1945-ben kis könyvbe foglalta, *Végzetes esztendő* címmel. Teleki Mihályról, Bethlen Miklósról, Tótfalusról, Erdély változásáról, Teleki Józsefről és *Tekintély nélkül* címmel az öreg Kazinczyról írt akkor. 1984-ben (disszertációjával együtt, de a Kazinczy-tanulmány híján) mindezt úgy formálta új közléshez, hogy többítette az anyagot Szenci Molnárról, Apafiról, Tótfalusról, Rákóczi-ról és Lázár Jánosról készült írásokkal. Ez a két egybetartozó, egymást folytató könyv a két legösszefogottabban megszerkesztett Tolnai-tanulmánykötet. Tolnai mesteri esszéikben rajzolja meg a XVII–XVIII. századi Erdély főszereplőit: I. Apafi Mihályt, a „szegény, együgyű fejedelmet” (1939),

Teleki kancellárt, a mérlegelő, hideg eszű, okos politikust (1940), a nagy műveltségű, robbanó frói erejű Bethlen Miklóst (1943), a tollat nehezebben forgató, de művészkészű tipográfust, Tótfalusi Kis Miklóst (1940); felvázolja egész *Erdély változása*-t (1942), s olyan alakok portréit is elkészíti, mint a Voltaire-fordító Lázár János (1940) és az Európát beutazó Teleki József (1941, 1943, 1964). Apafi és Teleki, Bethlen és Tótfalusi valóban egy tragikus végkifejlet felé haladó dráma főszereplői. A nem fejedelemnek, hanem papnak vagy tudosnak született, „Hamletként botladozó” Apafi jellemzésében ezért is telitalálat ez a megfigyelés: „Nem egy vonásában valóban Hamletre emlékeztet alakja, de a kronológia gúnykacaja játékosan utasít rendre: — Apafi Mihály nem Shakespeare-nek, hanem Molière-nek a kortársa” [...] A hatalomra került tudós [...] Molière-nek való komédia”. A „haldokló Erdély”, a *Moribunda Transsylvania* hősei szinte mind Hamletként botladoznak, mert nem tehetnek mást, és a nyers ellenerők gúnykacaja közepette buknak el: a „könyvtára legbensőbb szentélyébe” húzódó Apafi vállalt „szerepének áldozata”; a jó politikus, de a kardforgatáshoz mit sem értő Teleki csatában esik el; Bethlenre hosszú börtön vár; az eklézsiamegkövetésre ítélt Tótfalusi megaláztatottan hal meg. Erdély cselekvésképtelen, sértett Hamletjének vigasza — sugallja Tolnai nagy beleélő erővel — csak a betű, az írás, a személyiség belső titkait feltáró „rejtett líra” vagy az öntépző emlékezés lehet: Apafi teológiai művet fordít, Teleki hatalmas levelezést folytat, Tótfalusi kétségbeesett apológiát, Bethlen mély örvénylésű emlékiratot ír.

Ifjúkori disszertációja éppúgy összetettebb jelentéssel bír, mint a *Fejedelmi Erdély* bukásával foglalkozó tanulmányfűzér. A doktori értekezés elsőül értelmezi irodalomtörténetírói készüllettel a Trianon utáni objektív történelmi realitást: az erdélyi magyar irodalom nemzetiségi irodalommal alakulását. A XVII–XVIII. századi témájú írások ugyancsak születésük politikai körülményeire vallanak: a hanyatló és elbukó Erdély a fasiszmus, a második világháború rettenetei felé sodródó Magyarország metaforája. A műveltség, az európaiság tiszta magassága, a nemzeti hagyományok ébresztése most is menedék; mi több: tiltakozás a kor barbársága ellen. Az ekkori Tolnai-esszék ezért tekinthetők az irodalmi ellenállás dokumentumainak. Ha elkészül egyszer a 30-as, 40-es évekbeli magyar szellemi ellenállás története, a Tolnai-esszéket fontos hely illeti meg ebben az összefoglalásban.

Ami a „végzetes esztendőkn” elfojtódott, nyíltan kimondják Tolnai tanulmányainak magyarázó jegyzetei. Ezek a jegyzetek külön vonalatai a *Fejedelmi Erdély*-nek, szinte egy másik kötet: egy erősen lírai hangvételű, vallomások emlékezés fejezeteit alkotják. A személyes líraiság, amit Tolnai oly érzékenyen fedez fel Szenci Molnár Albert zoltáraiban vagy az Apafi fordította teológiai értekezésben, az a szerzőre is kitüntetetten jellemző. Lapozzuk fel például a Kodály által is nagyra tartott Tótfalusi-kiadás (1940) utószavát vagy a Bethlen Miklós-portré jegyzeteit: amott maga a „személyes átfűtöttség” kap magyarázatot, emitt egy Halász Gáborra — az esszéírásban Tolnainak is mesterére — emlékező, tervezett tanulmány építőkövei hevernek, s arról a hagyománymentő könyvsorozatról esik szó, amelynek minden kötete „a német megszállás miatt” már nem jelenhetett meg.

Tolnai Gábor otthonosan forgolódott a XX. századi magyar irodalomban is. Tanú és részben résztvevő volt. „A stílus helytállás” — vallotta neki Kosztolányi, amikor 1934 decemberében, egy téli reggelen, a költő Tábor utcai lakásán ifjúkori „magyar szonettjeiről” faggatta, s a kérdező joggal érezte magát egy tíz nappal később megjelent új Kosztolányi-szonett „társ szerzőjének”, mert „A kévé gőze illan át forogva / A téli reggel füstjén...” kezdősorok beszélgetésük atmoszféráját adták vissza. És amikor szerkesztőként már ő rendelt verset lapjának: Nagy Lászlót García Lorca fordítására kérte.

Úgynevezett „népies-urbánus” vívódásai sohasem voltak. A Szegedi Fiatalok körében, és Sík Sándor mellett, és már a kunszentmiklósi gimnáziumban egy oszthatatlan nemzethez tartozónak hihette magát.

Megírta, hogy az új „végzetes esztendőkn” sötét napjait „Jászóról menekült premontrei szerzetesként »élte«, az előkelő rend hóféhér reverendájában, világoskék cingulusal.” Kívágta magát az adódó nehéz helyzetekből, de amikor el kellett volna temetnie valakit, megrettent, mert reformátusnak nevelték, ennél fogva nem ismerte a katolikus temetési rítust. A Pándi-tragédiáról szólva (*Rejtőzködő legendárium*, 1990) visszatért ehhez a meghatározó ifjúkori determinációhoz: „En nagyon korán, 1931-ben megismertem

a »tanainkat«, és huszonegy éves koromban világos lett előttem, mi is a nácizmus, miféle fikció. Úgy éreztem, oda tartozom, ahol élek, ahhoz a nemzethez, amelynek a kultúráját magaménak vallom.”

Igazat szólt. Egyetlen megjelent sora sem mond ellent ennek a posztumusz vallomásnak.

Isten nyugosztalja.

Kovács Sándor Iván

Krónika

Bán Imre

(1905–1990) (*Tarnai Andor*)

771

Tolnai Gábor

(1910–1990) (*Kovács Sándor Iván*)

772

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Studium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118–5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138–2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 228 Ft

Egy szám ára: 38 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat

H–1389 Budapest, Postafiók 149.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1991.

Megjelent 19,25 A/5 fv terjedelemben

HU ISSN 0021–1486

Nyomtatta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaüzeme

Munkaszám: 497/91

Felelős vezető: Hujder Zoltán

Előfizetési díj egy évre: 228 Ft

Egy szám ára: 38 Ft

Ára 76.- Ft

SOMMAIRE

<i>Klaniczay, T.</i> : L'Université en Hongrie à l'époque de Mathias Corvin	575
<i>Hopp, L.</i> : Les prières d'un prince chrétien	613
<i>Korompay H., J.</i> : La fonction de la poésie populaire dans la critique littéraire de János Erdélyi avant 1849	629

Critique

<i>Fried, I.</i> : <i>A könnyelműek</i> (Les insoucians)	648
<i>Bókay, A.</i> : Attila József: <i>Az a szép, régi asszony</i> (Cette belle dame d'autrefois)	656

Textologie

<i>Schramkó, P.</i> : Variant du poème „Csepreg városának 1621. esztendőben lett veszedelméről való ének” (Défaite de la ville de Csepreg en 1621)	669
<i>Szabó G., Z.</i> : Une poésie inédite de Kölcsey et un variant	672
<i>Schweitzer, P.</i> : Remarques au deuxième volume de l'édition critique des Œuvres complètes de Endre Ady	674

Atelier

<i>Jankovits, L.</i> : Le mythe des Helias dans la poésie de Janus Pannonius	686
<i>Farkasdy, D.</i> : La naissance de la traduction de Bible de Károlyi	700
<i>Kovács S., I.</i> : Remarques à la recherche de l'Arcadie hongroise	711
<i>Bencze, L.</i> : D'une traduction de Bible, en lisant Versegly	723
<i>Kádár, J.</i> : L'influence de I. A. Fessler sur l'image des Hongrois de Julia Pardoe	730

Documents

<i>Csonka, F.</i> : Poésie inédite sur Matthias Hunyadi	744
<i>Gömöri, Gy.</i> : Lettre inconnue de Péter Pázmány à György Rákóczi I.	746

Revue

A Winkler-kódex (Le codex Winkler) (<i>Madas, E.</i>)	751
Medicusi és borbélyi mesterségek (Les métiers médicaux et barbiers) (<i>Varga, I.</i>)	753
Les Lumières en Pologne et en Hongrie (<i>Ferenczi, L.</i>)	756
Andrea Seidler — Wolfram Seidler: Das Zeitschriftwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809 (<i>Tarnai, A.</i>)	759
Jósika Miklós: „Idegen, de szabad hazában” (Dans un pays étranger, mais libre) (<i>Mezei, M.</i>)	761
Venezia, Italia e Ungheria tra decadentismo e avanguardia (<i>Madarász, I.</i>)	764
Stanislav Šmetlák: Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť (<i>Balogh Magdolna</i>)	766

Chronique

Imre Bán (1905–1990) (<i>Tarnai, A.</i>)	771
Tolnai Gábor (1910–1990) (<i>Kovács S., I.</i>)	772

